

UNIWERSYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II

W KRAKOWIE

Wydział Teologiczny

mgr lic. Anna Paneth

Wychowanie chrześcijańskie
w świetle wybranych materiałów edukacyjnych do nauczania religii
w szkole podstawowej w Polsce powstałych po 2010 roku

Praca doktorska napisana
na seminarium z katechetyki
pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Józefa Stali

Kraków 2023

Autor: mgr lic. Anna Paneth

Tytuł: *Wychowanie chrześcijańskie w świetle wybranych materiałów edukacyjnych do nauczania religii w szkole podstawowej w Polsce powstałych po 2010 roku*

Promotor: ks. prof. dr hab. Józef Stala

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Kraków 2023

Stron: 307

Abstrakt: Odpowiedzialne i mądre wychowanie dzieci i młodzieży, a szczególnie ich wprowadzenie w życie zgodne ze wskazaniami Jezusa Chrystusa skłania Kościół do podtrzymywania i ubogacania wychowania chrześcijańskiego. Przyjęcie założeń, że każdy człowiek jest stworzony przez Boga, zbawiony, uświęcany oraz powołany do realizacji złożonych w nim talentów niesie konieczność wychowania chrześcijanina przez całe życie. W wychowaniu chrześcijańskim stawiany jest zarówno cel ludzki – osiągnięcie dojrzałości osobowej i dojrzałości wiary jak również cel ostateczny, którym jest przygotowanie człowieka do wieczności. Wychowanie młodego pokolenia dokonujące się w kontekście ekonomicznych, politycznych, społeczno-kulturowych, edukacyjnych i religijnych wyzwań niesie z jednej strony wymóg realizmu wychowawczego, z drugiej konieczność odpowiedzialnego wychowania podejmowanego we wszystkich środowiskach wychowawczych, ze szczególnym zwróceniem uwagi na edukację religijną w szkole. W dobie gwałtownych przemian, także ideowych, polskiej szkoły podjęcie wychowania chrześcijańskiego jest zadaniem o istotnym znaczeniu. W pogoni za coraz lepszymi wynikami egzaminów istnieje niebezpieczeństwo, że zagadnienie wychowania zostanie zepchnięte na margines życia szkoły. Troska szkoły o realizację narzucanych priorytetów edukacyjnych, profilaktycznych, ideologicznych powoduje spychanie wychowania do godzin wychowawczych, a i te często są bardziej związane z organizacją zajęć dydaktycznych niż procesem doskonalenia osoby. Wychowanie chrześcijańskie realizowane w ramach nauczania religii w szkole jest, a raczej może być dobrą przeciwważą tych niebezpiecznych przeakcentowań. Dodatkowo niezbędne jest też podkreślanie wychowawczej roli religii w szkole w obliczu nieprzychylnych jej głosów. Warto przy tym zauważyć, że istotna jest sama obecność nauczania religii w środowisku szkolnym, gdyż przywraca ono wychowaniu w szkole aksjologię oraz podstawy antropologiczne. W tej sytuacji zagrożenia formacji młodych chrześcijan konieczne jest podejmowanie przez Kościół zróżnicowanych działań dających dzieciom i młodzieży szanse zaangażowania religijnego, przy czym prócz katechezy rodzinnej i parafialnej, to nauczanie religii w szkole może pomóc uczniowi w odkrywaniu wartości chrześcijaństwa.

Celem niniejszej rozprawy doktorskiej jest krytyczna analiza wybranych materiałów edukacyjnych do nauczania religii w szkole podstawowej powstałych po 2010 roku pod kątem prezentacji i realizacji wychowania chrześcijańskiego. Wybór roku wiąże się z faktem opublikowania wówczas polskich dokumentów katechetycznych *Podstawy programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce* oraz *Programu nauczania religii*, na bazie których powstało kilka pakietów edukacyjnych do nauczania religii w szkole, z których wybrano dwie serie rozpowszechnionych materiałów dydaktycznych: serii pod redakcją Danuty Jackowiak i Jana Szpeta opublikowanych przez Wydawnictwo Świętego Wojciecha (tzw. seria poznańska) oraz przygotowanej pod redakcją Tadeusza Śmiecha, Elżbiety Kondrak i Bogusława Nosek (seria kielecka),

Wydawnictwa Jedność. Przyjmując założenia teologii pastoralnej i katechetyki sięgnięto do dokumentów Kościoła powszechnego i Kościoła w Polsce, ze szczególnym odniesieniem do dokumentów katechetycznych, by z nauczania Magisterium Kościoła wyprowadzić założenia wychowania chrześcijańskiego. Przedstawiono obecny kontekst wychowania i wynikające z niego wyzwania. Następnie poddano krytycznej analizie wybrane serie podręczników do nauczania religii zestawiając je ze wskazaniami Kościoła, aby wyprowadzić wnioski pastoralno-katechetyczne. Oprócz wskazanych wyżej źródeł korzystano także z literatury przedmiotu: teologicznej, filozoficznej, pedagogicznej i psychologicznej.

Uznając złożoność współczesnego kontekstu wychowawczego podjęto krytyczną analizę pakietów edukacyjnych do nauczania religii pod kątem prezentacji i realizacji wychowania chrześcijańskiego w szkole. Przebiega ono w oparciu o konkretne materiały edukacyjne do nauczania religii, dlatego w niniejszej dysertacji przeanalizowano na ile ideał wychowania chrześcijańskiego jako wychowania integralnego jest przez nie realizowany, czy i w jakim stopniu nauczyciel religii może wszystkie elementy wychowania integralnego odszukać w przygotowanych pakietach edukacyjnych do nauczania religii w szkole i wdrażać je w procesie wychowania? Punktem wyjścia jak i dojścia wychowania chrześcijańskiego jest Jezus Chrystus, który stanowi także ideał wychowania, bowiem wychowanek musi być formowany na Jego miarę, stąd kolejne pytania o realizację wychowania do stałej relacji z Jezusem Chrystusem, aż po osiągnięcie świętości. Zgodnie z postawionymi pytaniami w pierwszym rozdziale rozprawy jest zaprezentowana problematyka wychowania chrześcijańskiego wobec różnorodnych wyzwań ponowoczesności oraz przedstawiony współczesny kontekst wychowania i wyrastające z niego wyzwania. Wychowanie chrześcijańskie musi być wewnętrznie spójne, oparte o mocne fundamenty prawdy o człowieku, dlatego w rozdziale drugim jest realizowana krytyczna analiza materiałów edukacyjnych do nauczania religii pod kątem ukazywania prawdy o osobie ludzkiej, prezentowania wychowania intelektualnego, uczuciowego i wolitywnego, a także formacji sfery duchowej. Wychowanie chrześcijańskie nie może pozostać tylko na płaszczyźnie ludzkiej, ale domaga się odniesienia do Jezusa Chrystusa, poznawania Go, wzmacniania kontaktu, aż do komunii z Nim. Dlatego w rozdziale trzecim jest dokonana krytyczna analiza materiałów edukacyjnych pod kątem realizowania w oparciu o nie wychowania do osobistego kontaktu z Jezusem Chrystusem. wychodząc od poznania prawd wiary, tworzenia sytuacji wychowawczych i ich interpretacji, przez wychowanie modlitewno-liturgiczne, społeczno-moralne aż po zjednoczenie z Jezusem Chrystusem. Nauczanie religii w szkole winno nie tylko przekazać podstawowe prawdy wiary, ale podejmować wychowanie obejmujące wszystkie aspekty wychowania ogólnego i pedagogii wiary. Życie i wiara, codzienność i liturgia, wspólnotowość i moralność, miłość i odpowiedzialność w codziennym życiu chrześcijanina winny się wzajemnie przenikać, co może budzić i umacniać wychowanie chrześcijańskie podejmowane w szkolnym nauczaniu religii.

Realizacja celu badawczego wymagała zastosowania odpowiednich metod: krytycznej analizy wybranych materiałów do nauczania religii w kontekście źródeł teologicznych oraz literatury przedmiotu; metody syntezy, która umożliwiła zebranie rozproszonych treści na temat wychowania chrześcijańskiego oraz metody pastoralnej, która pozwoliła na wyprowadzenie podstawowych wniosków pastoralno-katechetycznych.

Słowa kluczowe: wychowanie chrześcijańskie, wychowanie integralne, nauczanie religii w szkole

Author: Anna Paneth STL

Title: Christian Upbringing in Primary School in Poland in the Light of Selected Educational Materials for Religious Education Created after 2010

Promoter: Rev. prof. dr hab. Józef Stala

Pontifical University of John Paul II

Faculty of Theology

Cracow 2023

Abstract: Responsible and wise education of children and youth and especially their introduction to life in accordance with the teachings of Jesus Christ inclines the Church to maintain and enrich Christian upbringing. The assumption that every human being is created by God, saved, sanctified and called upon to realize the talents that lie within her/him carries the necessity of upbringing a Christian person throughout life. There are two goals in a Christian upbringing: a human one - reaching personal maturity and maturity in faith, as well as the ultimate goal, which is to prepare a man for eternity. Upbringing the young generation taking place in the context of economic, political, socio-cultural, educational and religious challenges, on the one hand requires educational realism, on the other, the need for a responsible upbringing undertaken in all educational environments with special attention to religious upbringing at school. In the era of transformation of Polish school, including an ideological one, undertaking Christian upbringing is an important task. There is a danger that in pursuit of better exam results, the issue of upbringing will be pushed to the margin of school life. Concerns about realization of imposed educational, preventive and ideological priorities cause moving an upbringing to form classes, which are more related to the organization of classes than to personal development process. Christian education implemented within teaching religion in school is or rather can be a good counterbalance to these dangerous overemphasises. It is also necessary to emphasize the educational role of religion at school in the face of unfavourable voices against it. It is worth considering that the very presence of Religious Education is essential in a school environment because it brings back axiology and anthropological foundations to an upbringing process in the school. In that situation of a threat to the formation of young Christians it is necessary for the Church to undertake various actions that give children and young people opportunities for a religious involvement, wherein apart from a family and parish catechesis, it is Religious Education in school that can help a student discover the values of Christianity.

The purpose of this doctoral dissertation is a critical analysis of selected educational materials for Religious Education in primary school created after 2010 in terms of the presentation and implementation of Christian upbringing. The choice of the year is related to the fact that a set of Polish catechetical documents were published at that time: "Podstawy programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce" and "Program nauczania religii", based on which several educational packages for Religious Education in school have been created, from which two series of disseminated teaching

materials were selected: the series edited by Danuta Jackowiak and Jan Szpeta published by Wydawnictwo Świętego Wojciecha (a so-called Poznan series) and the series prepared under the editorship of Tadeusz Śmiech, Elżbieta Kondrak and Bogusław Nosek published by Wydawnictwo Jedność (a Kielce series). Making assumptions of pastoral theology and catechetics documents of the universal Church and the Catholic Church in Poland were used, with particular reference to catechetical documents, to derive the assumptions of Christian upbringing from the teaching of the Magisterium of the Church. There are also presented a current educational context and resulting challenges. Then, selected series of textbooks for Religious Education were critically analysed, juxtaposing with the guidelines of the Church in order to draw pastoral and catechetical conclusions. In addition to the above-mentioned sources, theological, philosophical, pedagogical and psychological literature of the subject was also used.

Recognising the complexity of the modern educational context, a critical analysis of educational packages for Religious Education was undertaken in terms of the presentation and implementation of Christian upbringing at school. It is based on specific educational materials for Religious Education, which is why this dissertation analyses to what extent the ideal of Christian upbringing as an integral upbringing is implemented by them, whether and to what extent a RE teacher can find all elements of an integral upbringing in the prepared educational packages for Religious Education in school and implement them in educational processes. The starting point and the goal of a Christian upbringing is Jesus Christ who is also the ideal of upbringing because a pupil must be formed to His measure, hence the next questions about the implementation of the upbringing to a permanent relationship with Jesus Christ, until reaching holiness. In accordance with the questions posed, the first chapter of the dissertation presents the issue of the Christian upbringing in the face of various challenges of postmodernity, as well as presents the contemporary context of the upbringing and challenges arising from it. The Christian upbringing must be internally consistent, based on strong foundations of the truth about a human being, which is why the second chapter contains a critical analysis of educational materials for RE in terms of showing the truth about the human person, intellectual, emotional and volitional presentations of education, as well as the formation of the spiritual sphere. The Christian upbringing cannot remain only on the human level, but requires references to Jesus Christ, getting to know Him, strengthening contact, even to a communion with Him. Therefore, in the third chapter, a critical analysis of educational materials was made in terms of implementing on their basis an upbringing for personal contact with Jesus Christ, starting from learning the truths of faith, creating educational situations and their interpretation, through a prayer - liturgical and a socio-moral education, to the uniting with Jesus Christ. Religious Education in school should not only convey the basic truths of faith, but also undertake an upbringing covering all aspects of a general education and a pedagogy of faith. Life and faith, everyday life and liturgy, community and morality, love and responsibility in the everyday life of a Christian should permeate each other, which can awaken and strengthen the Christian upbringing undertaken in Religious Education in school. Achievement of the research purpose required the use of appropriate methods: a critical analysis of selected materials for Religious Education in

the context of theological sources and literature on the subject; a method of synthesis that made it possible to collect dispersed content on the Christian upbringing and the pastoral method, which allowed to draw basic pastoral and catechetical conclusions.

Key words: Christian upbringing, integral upbringing, Religious Education in school

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW	9
WSTĘP	13
ROZDZIAŁ 1: Wychowanie chrześcijańskie w kontekście społecznym, kulturowym i religijnym XXI wieku	23
1.1. Wychowanie chrześcijańskie wobec wyzwań ponowoczesności.....	24
1.2. Przemiany i symptomy kryzysu wychowania.....	45
1.3. Ogólna charakterystyka wybranych materiałów edukacyjnych oraz uczniów jako ich odbiorców.....	64
ROZDZIAŁ 2: Integralna formacja osobowa dziecka w wieku szkolnym	87
2.1. Prawda o osobie ludzkiej.....	92
2.2. Wychowanie intelektualne.....	117
2.3. Wychowanie emocjonalne i wolitywne.....	143
2.4. Formacja sfery duchowej.....	166
ROZDZIAŁ 3: Kształtowanie osobistego kontaktu ucznia z Jezusem Chrystusem	177
3.1. Tworzenie sytuacji wychowawczych i ich interpretacja.....	178
3.2. Formacja modlitewno-liturgiczna.....	208
3.3. Wychowanie społeczno-moralne.....	253
ZAKOŃCZENIE	275
BIBLIOGRAFIA	286

WYKAZ SKRÓTÓW:

DOKUMENTY KOŚCIOŁA:

- Catechesi tradendae* - Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Catechesi tradendae*, 16 X 1979, w: *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1996, s. 5-86.
- Centesimus annus* - Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, 1 V 1991, w: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 617-702.
- Christifideles laici* - Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Christifideles laici*, 30 XII 1988, Wrocław 1990.
- Deus Caritas est* - Benedykt XVI, Encyklika *Deus Caritas est*, 25 XII 2005, Katowice 2006.
- Ecclesia in Europa* - Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Ecclesia in Europa*, 28 VI 2003, Wrocław 2003.
- Evangelii gaudium* - Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, 24 XI 2013, Kraków 2013.
- Evangelii nuntiandi* - Paweł VI, Adhortacja apostolska *Evangelii nuntiandi*, 8 XII 1975, Warszawa 1986.
- Familiaris consortio* - Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Familiaris consortio*, 22 XI 1981, w: *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1996, s. 87-208.
- Evangelium vitae* - Jan Paweł II, Encyklika *Evangelium vitae*, w: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 838-987.
- Fides et ratio* - Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio*, w: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, t.2, Kraków brw., 823-920.
- Gaudium et spes* - Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* Soboru Watykańskiego II, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje. Tekst polski*, Poznań 1986, s. 537-620.
- Gravissimum Educationis* - Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim *Gravissimum educationis* Soboru Watykańskiego II, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje. Tekst polski*, Poznań 1986, s. 313-324.
- Gratissimam sane* - Jan Paweł II, List do rodzin *Gratissimam sane*, 2 II 1994, w: *Listy pasterskie Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 247-327.
- Katechizm Kościoła Katolickiego* - Katechizm Kościoła Katolickiego, 7-8 XII 1992, Poznań 1994.
- Lumen gentium* - Konstytucja dogmatyczna *Lumen gentium* Soboru Watykańskiego II, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje. Tekst polski*, Poznań 1986, s. 105-166.

Pastores dabo vobis - Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Pastores dabo vobis*, 25 III 1992, w: *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1996, s. 515-684.

Redemptor Hominis - Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*, 4 III 1979, w: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 5-76.

Sacrosanctum concilium - Konstytucja o Kościele o liturgii *Sacrosanctum concilium* Soboru Watykańskiego II, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje. Tekst polski*, Poznań 1986, s. 40-69.

DOKUMENTY KATECHETYCZNE:

Dyrektorium Katechetyczne - Konferencja Episkopatu Polski, *Dyrektorium Katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2001.

Dyrektorium ogólne o katechizacji - Kongregacja do Spraw Duchowieństwa, *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, 15 VIII 1997, Poznań 1998.

Odkrywamy tajemnice Bożego świata - *Odkrywamy tajemnice Bożego świata. Program nauczania religii dla klas IV – VI szkoły podstawowej*, red. K. Mielnicki, E. Kondrak, B. Nosek, Kielce 2012.

Program nauczania religii - Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, Kraków 2010.

W rodzinie dzieci Bożych - T. Śmiech, *w rodzinie dzieci Bożych. Program nauczania religii dla klas I – III szkoły podstawowej*, Kielce 2012.

MATERIAŁY DLA UCZNIĄ:

Podręcznik kl. 1, Kielce - *Żyjemy w Bożym świecie – podręcznik do religii dla klasy I szkoły podstawowej*, red. K. Mielnicki, E. Kondrak, Kielce 2011.

Podręcznik kl. 2, Kielce - *Idziemy do Jezusa - podręcznik do religii dla klasy II szkoły podstawowej*, red. J. Czerkawski, E. Kondrak, Kielce 2012.

Podręcznik kl. 3, Kielce - *Jezus jest z nami – podręcznik do religii dla klasy III szkoły podstawowej*, red. J. Czerkawski, E. Kondrak, Kielce 2021.

Podręcznik kl. 4, Kielce - *Miejsca pełne BOGActw – podręcznik do religii dla klasy IV szkoły podstawowej*, K. Mielnicki, E. Kondrak, B. Nosek, Kielce 2012.

Podręcznik kl. 5, Kielce - *Spotkania uBOGAcające – podręcznik do religii dla klasy V szkoły podstawowej*, K. Mielnicki, E. Kondrak, E. Parszewska, Kielce 2013.

Podręcznik kl. 6, Kielce - *Tajemnice BOGAtego życia – podręcznik do religii dla klasy VI szkoły podstawowej*, K. Mielnicki, E. Kondrak, E. Parszewska, Kielce 2014.

Zeszyt ćwiczeń kl. 3, Kielce - *Jezus jest z nami – zeszyt ćwiczeń do religii dla klasy III szkoły podstawowej*, red. J. Czerkawski, E. Kondrak, Kielce 2013.

Zeszyt ćwiczeń kl. 4, Kielce - *Miejsca pełne BOGActw – zeszyt ćwiczeń dla klasy IV szkoły podstawowej*, E. Kondrak, E. Parszewska, Kielce 2012.

Zeszyt ćwiczeń kl. 5, Kielce - *Spotkania uBOGAcujące – zeszyt ćwiczeń dla klasy V szkoły podstawowej*, E. Kondrak, E. Parszewska, J. Konat, Kielce 2013.

Zeszyt ćwiczeń kl. 6, Kielce - *Tajemnice BOGAtego życia – zeszyt ćwiczeń dla klasy VI szkoły podstawowej*, E. Kondrak, E. Parszewska, A. Sętorek, Kielce 2014.

Podręcznik kl. 1, Poznań - *Jesteśmy w rodzinie Pana Jezusa – podręcznik do nauki religii dla pierwszej klasy szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2017.

Podręcznik kl. 2, Poznań - *Kochamy Pana Jezusa - podręcznik do nauki religii dla drugiej klasy szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2012.

Podręcznik kl. 3, Poznań - *Przyjmujemy Pana Jezusa - podręcznik do nauki religii dla trzeciej klasy szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2016.

Podręcznik kl. 4, Poznań - *Jestem chrześcijaninem - podręcznik do nauki religii dla czwartej klasy szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2016.

Podręcznik kl. 5, Poznań - *Wierzę w Boga - podręcznik do nauki religii dla piątej klasy szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2015.

Podręcznik kl. 6, Poznań - *Wierzę w Kościół - podręcznik do nauki religii dla szóstej klasy szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2015.

Karty pracy kl. 1, Poznań - *Jesteśmy w rodzinie Pana Jezusa – karty pracy dla klasy pierwszej szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2016.

Karty pracy kl. 2, Poznań - *Kochamy Pana Jezusa – karty pracy dla klasy drugiej szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2012.

Karty pracy kl. 3, Poznań - *Przyjmujemy Pana Jezusa – karty pracy dla klasy trzeciej szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2016.

Karty pracy kl. 4, Poznań - *Jestem chrześcijaninem – karty pracy dla klasy czwartej szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2020.

Karty pracy kl. 5, Poznań - *Wierzę w Boga – karty pracy dla klasy piątej szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2018.

Karty pracy kl. 6, Poznań - *Wierzę w Kościół – karty pracy dla szóstej klasy szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2015.

MATERIAŁY DLA NAUCZYCIELA:

Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce - *Żyjemy w Bożym świecie - przewodnik metodyczny. Klasa I szkoły podstawowej*, red. K. Mielnicki, E. Kondrak, B. Nosek, Kielce 2020.

Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce - *Idziemy do Jezusa - przewodnik metodyczny. Klasa II szkoły podstawowej*, red. E. Kondrak, J. Czerkawski, Kielce 2013.

Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce - Jezus jest z nami - przewodnik metodyczny. Klasa III szkoły podstawowej, red. J. Czerkawski, E. Kondrak, B. Nosek, Kielce 2015.

Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce - Miejsca pełne BOGActw - przewodnik metodyczny. Klasa IV szkoły podstawowej, K. Mielnicki, E. Kondrak, B. Nosek, Kielce 2012.

Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce - Spotkania uBOGAcujące - przewodnik metodyczny. Klasa V szkoły podstawowej, K. Mielnicki, E. Kondrak, E. Parszewska, Kielce 2013.

Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce - Tajemnice BOGAtego życia - przewodnik metodyczny. Klasa VI szkoły podstawowej, K. Mielnicki, E. Kondrak, E. Parszewska, Kielce 2014.

Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań - Jesteśmy w rodzinie Pana Jezusa - poradnik metodyczny. Pierwsza klasa szkoły podstawowej, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2013.

Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań - Kochamy Pana Jezusa - poradnik metodyczny. Druga klasa szkoły podstawowej, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2012.

Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań - Przyjmujemy Pana Jezusa - poradnik metodyczny. Trzecia klasa szkoły podstawowej, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2013.

Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań - Jestem chrześcijaninem - poradnik metodyczny. Czwarta klasa szkoły podstawowej, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2011.

Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań - Wierzę w Boga - poradnik metodyczny. Piąta klasa szkoły podstawowej, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2012.

Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań - Wierzę w Kościół - poradnik metodyczny. Szósta klasa szkoły podstawowej, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2013.

WSTĘP

W wychowaniu chrześcijańskim stawiany jest zarówno cel osobowy – osiągnięcie dojrzałości osobowej i dojrzałości wiary jak i cel ostateczny, którym jest przygotowanie człowieka do wieczności. Cel ostateczny w tradycji chrześcijańskiej jest również podawany jako: „doskonałość na miarę Boga”, „naśladowanie Jezusa Chrystusa”, „osiąganie świętości”¹. Ukierunkowanie wychowania człowieka na osiągnięcie celu ostatecznego, ukazywali już Autorzy Deklaracji *Gravissimum educationis* podkreślając: „Prawdziwe zaś wychowanie zdąża do kształtowania osoby ludzkiej w kierunku jej celu ostatecznego, a równocześnie do dobra społeczności, których człowiek jest członkiem i w których obowiązkach, gdy dorośnie, będzie brał udział”².

Z kolei w Adhortacji apostolskiej *Catechesi tradendae* przypominano, „ażeby katecheza osiągnęła swój właściwy cel, to jest wychowanie w wierze, niezbędne jest wprowadzenie różnych metod, stosownych do wieku i rodzaju umysłowego katechizowanych, dojrzałości eklezjalnej i duchowej oraz indywidualnych uwarunkowań. Ujmując rzecz na szerszej płaszczyźnie, różnorodności tej domaga się wszystko, co ma związek ze środowiskiem społeczno-kulturalnym, w którym Kościół katechizuje”³. Dlatego ciągle poszukiwanie nowych metod i zasad ewangelicznego przepowiadania jest wskazane i potrzebne. Jednak trzeba uważać na dwa niebezpieczne podejścia w nauczaniu katechetycznym: rutyna i improwizacja. Pierwsza powoduje „drętwotę i zubożenie”, druga zamęt prowadzący do „błędów, rozprężenia i w końcu całkowitego zniszczenia jedności”⁴.

Współcześnie wychowanie dziecka i młodego człowieka dokonujące się w kontekście społeczno-kulturowych wyzwań ponowoczesności niesie z jednej strony wymóg realizmu wychowawczego jak również konieczność odpowiedzialnego wychowania podejmowanego we wszystkich środowiskach wychowawczych, ze szczególnym zwróceniem uwagi na nauczanie religii w szkole. Autorka niniejszej rozprawy doktorskiej od 28 lat zawodowo jest związana ze szkołą, stąd codziennie zmagają się ze współczesnymi uwarunkowaniami edukacji szkolnej, a jednocześnie pozostaje zaangażowana w ewangelizację młodego pokolenia. Zebrane doświadczenie

¹ Por. M. Nowak, *Podstawy pedagogiki otwartej. Ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*, Lublin 1999, s. 398-408.

² *Gravissimum Educationis*, n. 1.

³ *Catechesi tradendae*, n. 51.

⁴ Por. *Catechesi tradendae*, n. 17.

zawodowe jest punktem wyjścia do podjęcia refleksji naukowej nad wychowawczą funkcją nauczania religii w szkole. W dobie gwałtownych przemian, również ideowych, polskiej szkoły zwracanie uwagi na wychowanie jest zadaniem o niebagatelny znaczeniu. W pogoni za coraz lepszymi wynikami egzaminów istnieje niebezpieczeństwo, że zagadnienie wychowania zostanie zepchnięte na margines życia szkoły. Troska szkoły o realizację narzucanych priorytetów edukacyjnych, profilaktycznych, ideologicznych powoduje spychanie wychowania do godzin wychowawczych, a i te często są bardziej związane z organizacją zajęć dydaktycznych niż procesem doskonalenia osoby. Wychowanie chrześcijańskie realizowane w ramach nauczania religii w szkole jest, a raczej może być dobrą przeciwwagą tych niebezpiecznych przeakcentowań.

Dodatkowo niezbędne jest również podkreślanie wychowawczej roli religii w szkole w obliczu nieprzychylnych jej głosów. Bowiem chociaż z dobrych owoców nauczania religii w szkole korzysta nie tylko Kościół, ale i całe społeczeństwo, to głosy przeciwne obecności chrześcijaństwa w szkole podnoszą zarówno liberałowie jak i przedstawiciele nowej lewicy. Warto przy tym zauważyć, że niezmiernie istotna jest sama obecność nauczania religii w środowisku szkolnym, gdyż przywraca ono wychowaniu w szkole aksjologię, a system aksjologiczny powiązany z pedagogiką chrześcijańską może być przyjęty przez wszystkich uczniów. Edukacja religijna pomaga pokonać przekonanie o niezgodności wiary i rozumu i przyjąć zagadnienia antropologiczne. Dzięki edukacji religijnej dziecko w szkole podstawowej otrzymuje wyraźny sygnał, że poza rzeczywistością materialną istnieje też rzeczywistość duchowa. To ogromna szansa, której nie wolno zmarnować, czy pozostawić własnemu biegowi.

Naukowa refleksja jest ważna jeszcze z innego względu. Kościół w opozycji do teorii materialistycznych, chociaż w innym kontekście, niż w czasach totalitaryzmów, musi wyraźnie przypominać o prawie i obowiązku rodziców do wychowywania dzieci w swojej kulturze, światopoglądzie, religii. Musi wzbudzać niepokój, że to prawo nie jest w pełni respektowane, co znajduje wyraz wtedy, gdy rodzicom chcącym świadomie wychowywać swoje dzieci w wierze chrześcijańskiej, państwo narzuca poglądy neoliberalne. Przybiera to formę obowiązku uczestniczenia w zajęciach, których forma i treść nie jest akceptowana przez katolickich rodziców. Państwo w przypadku stanowczego sprzeciwu opiekunów/rodziców posuwa się nawet do odbierania dzieci rodzicom. Przypadki takie nie są odosobnione i niestety mają miejsce

we współczesnej Europie. Obecną sytuację jeszcze bardziej komplikuje brak skryzalizowanego światopoglądu wielu rodziców, którzy bezkrytycznie podążają drogami wyznaczanymi przez niebezpieczne poglądy, a także ich własne wygodnictwo, konsumpcjonizm i kult przyjemności. Często sami świadomie rezygnują z obowiązku wychowywania swoich dzieci zostawiając sprawy ich formowania mediom lub samym dzieciom, albo przerzucają je na społeczeństwo, szkołę, Kościół. Niekiedy w tych postawach niektórych rodziców słychać echo dziewiętnastowiecznego stwierdzenia, że *dzieci ma być widać, ale nie słychać*. Wtedy jednak funkcję wychowawczą spełniały także inne osoby i instytucje, podczas kiedy obecnie dzieci są często poddane antywychowawczym wpływom mediów.

Szkolne nauczanie religii nie zastąpi rodziny, jednak pozostając w zgodzie z prorocką misją Kościoła pełni ważną misję w przepowiadaniu prawd wiary i wychowaniu młodego pokolenia. Poprzez pracę katechetyczną, szczególnie w klasach młodszych, można pobudzić do refleksji środowisko rodzinne. Bowiernawet wątpiący rodzic zawsze chce dla swojego dziecka dobra. Jeżeli posyła swoje dziecko na szkolną lekcję religii, to oznacza to poszukiwanie „czegoś więcej”, zatem jest szansa, by przy wspólnym wysiłku wszystkich środowisk wychowawczych, podejmować formację chrześcijańską. Nie można zmarnować tej szansy, póki ona jeszcze jest, póki dzieci, szczególnie w młodszych klasach, są jeszcze na szkolnej religii.

W sytuacji zagrożenia wychowania w szkole niezbędne staje się podjęcie wychowania integralnego, które wspiera ludzkie dążenia do nieskończoności a także umacnia rozwój osoby aż do osiągnięcia pełni człowieczeństwa w rozwoju wszystkich potencjalności we wszystkich sferach oraz ich łączeniu ze sobą ze względu na przyjęte wartości⁵. Nie można doprowadzić do rozwinięcia się dojrzałej osobowości ucznia bez uznania jego jedności fizyczno-psychiczno-duchowej. Pominięcie którejkolwiek z nich skutkuje osłabieniem danej osoby. Dlatego wszechstronny rozwój człowieka zapewnia jedynie wychowanie integralne uwzględniające w swojej strategii wszystkie obszary ludzkiej egzystencji⁶. Postulat wychowania integralnego nie powinien być jedynie postulatem wychowania chrześcijańskiego, lecz każdego wychowania, ponieważ nadaje konieczny głębszy sens i metafizyczny kontekst wszelkim działaniom wychowawczym. Wartości transcendentne, duchowe, religijne powinny zajmować

⁵ Por. E. Osewska E. *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Kraków 2020, s. 198-204.

⁶ Por. B. Śliwerski, *Współczesna myśl pedagogiczna. Znaczenie klasyfikacja, badania*, Kraków 2009, s. 86-90.

poczesne miejsce w szkolnej edukacji⁷. „Przedmiotem wychowania nie jest bowiem ani ciało bez duszy, ani dusza mieszkająca w ciele, tylko cały człowiek będący podmiotem zarówno funkcji duchowych, jak i cielesnych”⁸.

Współcześnie wraz z narastającymi trendami laicyzacyjnymi w społeczeństwie pojawiają się także dążenia do odkrywania „czegoś więcej”, do głębszych poszukiwań sensu życia, którego nie ukażą nauki empiryczne. Dlatego myślenie pedagogiczne nie powinno jedynie opierać się o nauki prowadzące badania empiryczne, lecz dopuszczając refleksję otwartą na inne dziedziny nauk otwierać nową, szerszą perspektywę działań wychowawczych⁹. Wychowanie jest koniecznością. Człowiek nie rodzi się ukształtowany i doskonały, wielu umiejętności musi się nauczyć, doskonalić kompetencje, stopniowo formować postawy. Wychowanie zakłada dynamiczną strukturę człowieka, który może i powinien stawać się lepszy, stale się rozwijać, by stawać się doskonalszą „wersją” siebie. Człowiek podlega rozwojowi, podejmowanie działań wychowawczych zakłada, że jest to możliwe¹⁰. W wychowaniu nie można skupić się jedynie na rozwoju fizycznym, psychicznym czy społecznym. Papież Pius XI już w roku 1929, w encyklice *Divini illius magistri*, dostrzegając ryzyko redukcjonizmu w podejściu do wychowania i krytykował naturalizm, intelektualizm i socjologizm w pedagogice. Podał postulat wychowywania całego człowieka, z uwzględnieniem tego, co nadprzyrodzone, gdzie źródłem, wzorem i celem jest Jezus Chrystus¹¹. Sobór Watykański II, w Deklaracji o wychowaniu chrześcijańskim *Gravissimum educationis*, podkreślał, że wychowanie powinno zmierzać do indywidualnego rozwoju jednostki z uwzględnieniem jej wrodzonych właściwości, a przez to do przemiany osobowej i społecznej¹². W Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* wskazane są cztery idee, które należy uwzględnić w wychowaniu: idea humanizmu, rozumiana jako szacunek dla ciała i duszy, stworzonych przez Boga, idea personalizmu, podkreślająca całościowy rozwój osoby ludzkiej, dokonujący się przez poszukiwanie dobra i prawdy, idea moralizmu

⁷ Por. B. Śliwerski, *Współczesna myśl pedagogiczna. Znaczenie klasyfikacja, badania*, Kraków 2009, s. 95.

⁸ Z. Targoński, *Przesłanki antropologiczne duchowości*, w: *Teologia duchowości katolickiej*, red. W. Słomka, J. Misiurek, A. Nowak, M. Chmielewski, Lublin 1993, s. 87.

⁹ Por. Z. Marek, *Religia, poznanie, duchowość w wychowaniu*, „Studia Paedagogica Ignatiana. Rocznik Wydziału Pedagogicznego Akademii Ignatianum” w Krakowie” 20/2 (2017), s. 21-23, <https://apcz.umk.pl/SPI/article/view/SPI.2017.2.001> (16.05.2023).

¹⁰ Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Kraków 2020, s. 185.

¹¹ Por. J. Mastalski, *Zarys teorii wychowania*, Kraków 2002, s. 106–110.

¹² Por. *Gravissimum Educationis*, n. 1.

podkreślająca rolę sumienia jako wyznacznika moralnego postępowania oraz idea chrystocentryzmu, czyli prowadzenie do Jezusa poprzez kształtowanie wiary, nadziei i miłości¹³. Podobnie Papież Jan Paweł II wielokrotnie podejmował tematykę związaną z wychowaniem. W swoim przemówieniu podczas wizyty w UNESCO stwierdził: „[...] w wychowaniu chodzi głównie o to, ażeby człowiek stawał się coraz bardziej człowiekiem – o to, ażeby bardziej «był», a nie tylko więcej «miał» – ażeby poprzez wszystko, co «ma», «posiada», umiał bardziej i pełniej być człowiekiem – to znaczy ażeby również umiał bardziej «być» nie tylko «z drugim», ale także i «dla drugich»”¹⁴, a także: „Nasuwa się dramatyczne pytanie: na jakim fundamencie mamy budować nową epokę historyczną, która wyłania się z wielkich przemian XX w.? Czy wystarczy oprzeć się na trwającej obecnie rewolucji technicznej, która, jak się wydaje, kieruje się wyłącznie kryteriami produktywności i wydajności, bez żadnego odniesienia do duchowego wymiaru człowieka bądź powszechnie uznawanych wartości etycznych? Czy można zadowolić się prowizorycznymi odpowiedziami na najistotniejsze pytania i pozwolić, aby życiem kierowały instynktowne odruchy, chwilowe doznania lub przemijające kaprysy? Nie uciekniemy przed owym pytaniem: na jakim fundamencie, na jakich pewnikach powinniśmy budować nasze życie oraz życie wspólnoty, której jesteśmy członkami? [...] Nadzieja, jaką żywi ludzkość żyjąca pośród licznych niesprawiedliwości i cierpień, to nadzieja na nową cywilizację – pod znakiem wolności i pokoju. Jednakże do takiego przedsięwzięcia potrzeba nowego pokolenia budowniczych, którzy – powodowani potrzebą autentycznej miłości, a nie strachem czy przemocą – potrafią, kładąc kamień na kamieniu, wznosić w mieście ludzkim miasto Boże”¹⁵. Młode pokolenie wychowuje się długo, jednym ze środowisk wychowawczych jest szkoła, z obecnym w niej szkolnym nauczaniem religii, dlatego warto by podjęło funkcję wychowawczą przyczyniając się do integralnego rozwoju młodego człowieka, z uwzględnieniem wszystkich istotnych prawd o nim. Nauczanie religii przebiega w oparciu o konkretne materiały edukacyjne do nauczania religii. Warto więc sprawdzić na ile ideał wychowania integralnego jest przez nie realizowany, czy i w jakim stopniu nauczyciel religii może wszystkie jego elementy odszukać w przygotowanych pakietach edukacyjnych do nauczania religii w szkole?

¹³ Por. *Gaudium et spes*, n. 55, n. 6, n. 16, n. 22.

¹⁴ Jan Paweł II, *W imię przyszłości kultury. Przemówienie w siedzibie UNESCO* (Paryż, 2.06.1980), w: Jan Paweł II, *Nauczanie papieskie*, t. 3, cz. 1, Poznań–Warszawa 1985, s. 731.

¹⁵ Jan Paweł II, *Przemówienie podczas czuwania modlitewnego w ramach XVII Światowego Dnia Młodzieży w Toronto* (23–28.07.2002), „L’Osservatore Romano” 9 (2002), s. 51.

Kościół w wielu dokumentach (m.in. Pius XI, Encyklika *Divini illius magistri*, dokumenty Soboru Watykańskiego II, Paweł VI, Adhortacja *Evangelii nuntiandi*, Jan Paweł, adhortacje *Catechesi tradendae*, *Christifideles laici*, *Familiaris consortio*, *Katechizm Kościoła Katolickiego* oraz posoborowych dokumentach katechetycznych) prezentuje założenia wychowania chrześcijańskiego. Odwołując się nauczania Kościoła dotyczącego wychowania chrześcijańskiego, po rozpoznaniu współczesnej sytuacji człowieka i Kościoła, w której realizuje swoją misję, Autorka pragnie wyprowadzić wnioski, które pozwolą na skuteczniejsze podejmowanie wychowania chrześcijańskiego w ramach edukacji religijnej w szkole.

Celem niniejszej rozprawy doktorskiej jest krytyczna analiza wybranych materiałów edukacyjnych do nauczania religii w szkole podstawowej pod kątem prezentacji i realizacji wychowania chrześcijańskiego. Diagnoza aktualnego kontekstu wychowania, jego szans i zagrożeń, a następnie analiza materiałów edukacyjnych do nauczania religii w szkole podstawowej w świetle nauczania Kościoła pozwoli na przedstawienie obrazu wychowania chrześcijańskiego, wydobyć podstawowych wniosków i nakreślenie postulatów pastoralno-katechetycznych. Realizacja celu niniejszej rozprawy doktorskiej wymaga zastosowania odpowiednich metod pracy: metody krytycznej analizy, syntezy oraz metody pastoralnej. Zastosowanie metody krytycznej analizy materiałów źródłowych pozwoli na wnikliwy przegląd wybranych pakietów edukacyjnych do nauki religii. Metoda syntezy umożliwi zebranie i systemowe uporządkowanie rozproszonych treści dotyczących tego zagadnienia. Metoda pastoralna pozwoli na dokonanie konfrontacji różnych propozycji wychowawczych zawartych w analizowanych materiałach do nauczania religii w szkole z założeniami nauczania Kościoła i wyprowadzenie wniosków pastoralnych.

We współczesnym świecie dokonują się głębokie i szybkie przemiany, które dzięki nowoczesnym technologiom mają coraz większy zakres. Przemiany dokonujące się w sferze społecznej, kulturalnej, ekonomicznej, edukacyjnej wpływają na sposób myślenia i działania współczesnych ludzi, a także ich formację i postawę religijną¹⁶. Niniejsze zmiany generują wiele czynników, które wpływają od zewnątrz na środowiska wychowawcze, ale także zmieniają je od wewnątrz (w tym rodzinę i szkołę, które ze swej natury postrzegane są jako podstawowe środowiska wychowawcze). Rewolucja technologiczno-informacyjna powoduje przeorganizowanie wspomnianych

¹⁶ Por. *Gaudium et spes*, n. 4.

środowisk wychowawczych. Kryzys wychowania wymaga prawidłowej diagnozy i adekwatnych działań wychowawczych. Dlatego w pierwszym rozdziale rozprawy zostanie poddana krytycznej analizie problematyka wychowania chrześcijańskiego wobec wyzwań ponowoczesności oraz ukazane współczesne przemiany i symptomy kryzysu wychowania. Zwłaszcza w sytuacji upowszechniania wychowania liberalnego Kościół powinien podejmować działania pastoralne, pedagogiczne i katechetyczne służące promocji chrześcijańskiego systemu wychowania. Kiedy nurty liberalne starają się usunąć przejawy chrześcijaństwa ze sfery życia publicznego i społecznego (w tym przedszkola, szkoły, zakładu pracy) niezbędne są odpowiedzialne działania pastoralne wobec dzieci i młodzieży. Warto również przypomnieć, że współcześnie krytyce podlega także pedagogika i ciągle pojawiają się eksperci podważający zasadność wychowania. W wyniku wpływów zewnętrznych oraz zmian struktury, organizacji, ról członków rodziny ulega zmianie jej wychowawcza i religijna. Dlatego w obliczu zachodzących zmian wzrasta znaczenie środowiska szkolnego, a szczególnie nauczania religii i podejmowanego wychowania chrześcijańskiego. Chodzi o podejmowanie wychowania młodego człowieka, które będzie służyć celowi osiągnięcia pełni człowieczeństwa¹⁷. Chodzi o wychowanie człowieka wewnątrznie spójnego, dojrzałego, odpowiedzialnego, otwartego na sprawy innych, na dobro wspólne, ale także realizującego relację z Bogiem. Uznając złożoność współczesnej rzeczywistości społeczno-kulturowej i niesione przez nią zagrożenia, zasadne jest podjęcie badań naukowych nad nauczaniem religii jako realizującą wychowania chrześcijańskiego w szkole. Punktem odniesienia będą materiały edukacyjne do nauczania religii dostępne i stosowane przez nauczycieli religii w szkole podstawowej powstałe po 2010 roku: *seria kielecka*, red. T. Śmiech, E. Kondrak, B. Nosek, *Wydawnictwa Jedność* i *seria poznańska*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, *Wydawnictwa Św. Wojciecha*.

Wychowanie jest procesem, który obejmuje całego wychowanka, we wszystkich wymiarach jego istnienia, życia i obszarach funkcjonowania. Pominięcie jakiegoś wymiaru wychowawczego byłoby fundamentalnym błędem grożącym niepowodzeniem procesu wychowawczego. Wychowanie chrześcijańskie musi być wewnątrznie spójne, oparte o mocne fundamenty prawdy o człowieku, dlatego w rozdziale drugim zostanie przeprowadzona krytyczna refleksja materiałów edukacyjnych do nauczania religii w szkole podstawowej pod kątem ukazywania

¹⁷ Por. *Gratissimam sane*, n. 16

prawdy o osobie ludzkiej, prezentowania wychowania intelektualnego, uczuciowego i wolitywnego, a także formacji sfery duchowej. Podstawowym zagadnieniem w procesie wychowawczym jest świadomość jego celów, a punktem wyjścia w ich wyznaczaniu jest koncepcja człowieka jako osoby i związana z nią godność człowieka, stąd potrzeba sprawdzenia, czy zagadnienia dotyczące wartości i godności człowieka są i w jakim zakresie są podejmowane w nauczaniu religii w szkole podstawowej. Człowiek żyje w określonym czasie i miejscu rozwijając się przez realizację warstwy biologicznej, psychicznej, społecznej, kulturowej, ideologicznej. Wszystkie one przenikają się i wymagają odpowiednich działań wychowawczych, co powinno znaleźć odzwierciedlenie w materiałach dydaktyczno-wychowawczych.

Wychowanie chrześcijańskie nie może pozostać tylko na płaszczyźnie ludzkiej, ale domaga się odniesienia do Boga, poznawania Go, wzmacniania kontaktu z Nim, aż do trwałej relacji. Dlatego w rozdziale trzecim niniejszej rozprawy doktorskiej zostanie dokonana krytyczna analiza materiałów dydaktycznych od strony realizowania na ich podstawie wychowania do osobistego kontaktu z Jezusem Chrystusem wychodząc od poznania prawd wiary, tworzenia sytuacji wychowawczych i ich interpretacji, przez wychowanie modlitewno-liturgiczne, aż po społeczno-moralne. Nauczanie religii w szkole winno nie tylko przekazać podstawowe prawdy wiary, ale podejmować wychowanie wdrażające do wspólnoty Kościoła. Życie i liturgia w codziennym życiu chrześcijanina winny się wzajemnie przenikać. Wychowanie modlitewno-liturgiczne winno wpływać na kształtowanie umiejętności i postaw warunkujących pełny, aktywny i owocny udział w liturgii, w tym w sakramentach. Potrzebne jest nauczanie, wyjaśniające założenia liturgii i jej ważność w życiu chrześcijanina, ale równie ważne jest motywowanie, formowanie postawy, a przede wszystkim włączanie w misterium paschalne Jezusa Chrystusa¹⁸. Podobnie, kiedy w wielu rodzinach zanika praktyka wspólnej modlitwy niezbędne jest formowanie postawy modlitwy. Innym istotnym zadaniem stojącym przed wychowaniem chrześcijańskim jest wychowanie do życia wspólnotowego w wielu jego wymiarach: do życia z innymi w rodzinie, społeczności lokalnej, narodzie, Kościele. Nie można zapomnieć o wychowaniu do życia według zasad moralnych, w którym dużą rolę odgrywa formacja sumienia. Działania dydaktyczno-pedagogiczne podejmowane w szkolnym nauczaniu religii muszą prowadzić do budzenia nadziei i umacniania relacji z Jezusem Chrystusem¹⁹. Dlatego

¹⁸ Por. *Pastores dabo vobis*, n. 37.

¹⁹ Por. *Ecclesia in Europa*, n. 19-22.

jest zasadnym podjęcie krytycznej analizy wybranych materiałów edukacyjnych do nauczania religii w szkole podstawowej, refleksji, by ocenić w jakim zakresie stanowią one wsparcie w realizacji niniejszego celu.

W niniejszej pracy doktorskiej pakiety edukacyjne do nauczania religii w szkole podstawowej będą podlegały krytycznej analizie pod kątem ich zastosowania w dziele wychowania chrześcijańskiego. Wartość merytoryczno-dydaktyczna pakietów ma duże znaczenie i nie zawsze jest możliwe jej ostre oddzielenie od aspektu wychowawczego. Niemniej jednak głównym zagadnieniem niniejszej rozprawy jest wychowanie chrześcijańskie w świetle wybranych materiałów edukacyjnych do nauczania religii w szkole podstawowej w Polsce powstałych po 2010 roku.

ROZDZIAŁ 1

Wychowanie chrześcijańskie w kontekście społecznym, kulturowym i religijnym XXI wieku

Wychowanie chrześcijańskie młodego pokolenia dokonuje się w różnych środowiskach, odmiennych kontekstach i uwarunkowaniach. Pedagodzy, teolodzy pastoralni oraz katechetycy wskazują, że pełny, integralny rozwój człowieka domaga się zarówno prawidłowego określenia celu, tworzenia właściwego środowiska rozwoju osobowego, a także uznania kontekstu życia i rozwoju dziecka oraz młodego człowieka.

Spółczesność postmodernistyczna i kultura XXI wieku, zwłaszcza promowana w mediach głównego nurtu, wpływają negatywnie na relacje między wychowawcami i wychowanymi, często narzucając im nowe ujęcia roli wychowawcy. W tradycyjnym społeczeństwie rola ta przypisywana była osobom obdarzonym szacunkiem i autorytetem, a proces wychowania i socjalizacji podejmowany był we wszystkich środowiskach, kierujących się podobnymi celami, wartościami i zasadami. Zakładano przy tym, że dopiero gdy pierwszy etap wychowania i uspołecznienia zostaną osiągnięte, rodzice zapraszali do współpracy inne instytucje i organizacje wychowawcze¹. W ponowoczesnej sytuacji społeczno-kulturowej wychowawcy wydają się być zagubieni wobec różnorodnych modeli myśli wychowawczych, stąd często nie wiedzą, którą koncepcję wychowania wybrać. Współczesny złożony charakter uwarunkowań i procesu wychowania wynikają w dużym stopniu z cech coraz bardziej obecnego wielokulturowego, zróżnicowanego i zmiennego społeczeństwa, poddawanego zarówno oddziaływaniom globalizacji jak i oczekiwaniom lokalnych wspólnot. Przyjmując wskazane uwarunkowania teologia pastoralna, katechetyka i pedagogika muszą rozpoznawać zachodzące przemiany społeczeństwa, zmiany społeczno-kulturowe oraz religijne, aby nie działać w pustej przestrzeni jego miejsca życia².

¹ Por. *Pedagogika wobec zagrożeń, kryzysów i nadziei*, red. T. Borowska, Kraków 2002; E. Osewska, *Rodzina i szkoła wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Kraków 2020; J. Przybyłowski, *Znaczenie nowej ewangelizacji dla duszpasterstwa młodzieży. Studium pastoralne*, Lublin 2001.

² Por. A. Potocki, *Wychowanie religijne w polskich przemianach. Studium socjologiczno-pastoralne*, Warszawa 2007; J. Przybyłowski, *Funkcja wychowawcza w teorii i praktyce eklezjalnej. Studium teologiczno-pastoralne*, Warszawa 2010.

Uznając, że na wychowanie chrześcijańskie wpływają również zmiany cywilizacyjne, współczesny jego kontekst nie może być ograniczony wyłącznie do najbliższego środowiska katechetycznego – niezbędne staje się zatem pełniejsze spojrzenie na aspekt wychowania. Dlatego w pierwszym rozdziale zostaną przedstawione założenia wychowania chrześcijańskiego wobec wyzwań ponowoczesności, przemiany i symptomy kryzysu wychowania oraz ogólna charakterystyka wybranych materiałów edukacyjnych oraz uczniów jako ich odbiorców.

1.1. Wychowanie chrześcijańskie wobec wyzwań ponowoczesności

Drogą Kościoła jest człowiek, dlatego Kościół jest powołany do towarzyszenia mu na wszystkich ścieżkach jego życia³, jest wezwany, by o ludzkie życie zabiegać, chronić i umacniać je, a nawet więcej, jest wezwany, by je czcić i kochać⁴. Kościół nadal sieje Ewangelię Jezusa na wielkim polu Bożym. Chrześcijanie, wpisani w najróżnorodniejsze konteksty społeczne, patrzą na świat takimi samymi oczami, jakimi Jezus widział społeczeństwo swojego czasu. Uczeń Jezusa Chrystusa rzeczywiście uczestniczy od wewnątrz w „radości i nadziei, smutku i trwodze ludzi współczesnych”⁵, patrzy na historię ludzką, bierze w niej udział nie tylko swoim rozumem, lecz także wiarą⁶. Refleksja nad kondycją współczesnego świata jest zadaniem bardzo trudnym. Ocena rzeczywistości, dokonywana spontanicznie przez człowieka na co dzień, w refleksji pogłębionej, uwzględniającej różne elementy, powiązania i zależności, musi z konieczności konkludować się w pewnych uproszczeniach i uogólnieniach. W pierwszym rozdziale pracy zostaną opisane charakterystyczne zjawiska obecne we współczesnej rzeczywistości, które w sposób najbardziej istotny kształtują kontekst działalności wychowawczej.

Każdy człowiek zanurzony jest w określony czas i przestrzeń poprzez swój mały świat; ten znów wpisuje się w konkretną geopolityczną przestrzeń, która wypełniona jest określoną kulturą. Kultura zaś jest całokształtem dorobku ludzi określonego czasu, epoki, obejmuje całość tego co, stanowi spuściznę ludzkości przekazywanej z pokolenia na pokolenie, obejmuje dorobek materialny, niematerialny, duchowy.

³ Por. *Redemptor hominis*, n. 14.

⁴ Por. *Evangelium vitae*, n. 42.

⁵ *Gaudium et spes*, n. 1.

⁶ Por. *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, n. 16.

Każdy lud na ziemi posiada swoją kulturę, opartą na wspólnym języku, wzorcach i normach zachowania. Jej przekazywanie jest istotnym elementem tożsamości danej społeczności, bowiem w ten sposób zaznacza ona swoją odrębność od kultur zewnętrznych. Kultura jest jedną z najważniejszych wartości budujących społeczeństwo. Kultura narodowa, plemienna, etniczna, oprócz swojego odrębnego charakteru, włączona jest w szerszy kontekst kulturowy np. europejski, chrześcijański. Zawiera w sobie wartości konstytutywne, elementarne i fundamentalne. Słowo „kultura” pochodzi od łacińskiego *colo, co lère*: uprawiać. Ciceron jako pierwszy mówił o „uprawie” ducha ludzkiego, polegającej na kształtowaniu cnót moralnych⁷. Takie rozumienie jest obecne w greckim słowie *paideia* – (od *pais*: chłopiec, dziewczyna) – oznaczając wychowanie młodego człowieka według „wiecznotrwałego ideału”, spinającego tradycję z przyszłością i będącego miarą (kryterium) oceny kulturowych działań człowieka. W chrześcijańskiej Europie, słowo „kultura” oznacza „uprawę ducha ludzkiego” w sferze religii, nauki i sztuki. Jednak nie każde działanie człowieka jest działaniem kulturotwórczym, wzbogacającym go i moralnie uszlachetniającym. Dlatego pojawiło się pytanie o uniwersalne kryterium oceny działań kulturowych. Chrześcijaństwo przyniosło na nie odpowiedź; niestety błędy filozofii, schizmy wschodnia i zachodnia, następnie emancypacja ludów i ich rodzimych kultur oraz odkrycia naukowe i geograficzne zrodziły partykularyzmy i zaowocowały wątpliwościami w uniwersalizm chrześcijaństwa, które umocnili intelektualiści z propozycjami świeckich eschatologii. Jako synonim kultury w odniesieniu do działalności materialno-technicznej danej społeczności pojawia się również określenie „cywilizacja”⁸.

Wiek XX i początek wieku XXI pokazują, że cechą charakterystyczną czasów współczesnych jest zmienność, nieustanne przemiany, a ustabilizowanie kulturalne i społeczne należą do przeszłości. Współczesny człowiek jest zaskakiwany wciąż nowymi sytuacjami⁹, przemianą pluralistycznych społeczeństw. Nie ma już niczego tak

⁷ Por. A. Janas, *Kultura w społeczeństwie ponowoczesnym*, w: *Spoleczeństwo ponowoczesne-społeczeństwo ponowoczesności. Namysł nad kondycją współczesnego społeczeństwa*, red. K. Cikała-Kaszowska, W. B. Zieliński, Kraków 2016, s. 7- 9.

⁸ Por. B. Kiereś, *Kultura klasyczna wobec postmodernizmu*, „Człowiek w Kulturze” 11 (1998), s. 237 http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Czlowiek_w_Kulturze/Czlowiek_w_Kulturze-r1998-t11/Czlowiek_w_Kulturze-r1998-t11-s235-250/Czlowiek_w_Kulturze-r1998-t11-s235-250.pdf (07.07.2020).

⁹ Por. J. Tarnowski, *Problem chrześcijańskiej pedagogiki egzystencjalnej*, Warszawa 1983, s. 9.

trwałego, jak sam fakt zmiany, która nieustannie się dokonuje¹⁰. Droga pokoleniowej wymiany zawsze była naznaczona dynamizmem czy nawet sporem w pojmowaniu i określaniu tego, co ważne, dobre, prawdziwe, piękne. Jednak tak wielkich różnic, jak obecnie nigdy jeszcze nie było¹¹. Ich dynamizm i intensywność sprawiają, że określane są w kategoriach kryzysu, który jest postulowany od lat 70 XX wieku. Jürgen Habermas, stwierdza, że rozwój współczesności spełnia się prawie wyłącznie w kryzysach¹². Sama zmienność wpisana jest w historię świata i człowieka, bowiem jest ona związana z nakazem Stwórcy, by uprawiać ziemię i czynić ją poddaną. Świadomość dokonywania się zmian, choć w momencie ich trwania ocenianych negatywnie, może uspakajać, skoro są one cechą ludzkich cywilizacji¹³. Nowe zawsze stoi w opozycji do starego. Zmienność jest faktem; należy podejmować nad nią refleksję, analizować ją, wartościować. Nie każda bowiem zmiana zasługuje na aprobatę, ale też nie każdą należy traktować jako zagrożenie¹⁴. Tylko rozumiejąc można dokonywać świadomych, a więc prawdziwie ludzkich wyborów. Pytanie o sens, kierunek, cel dziejów, ich wewnętrzną organizację wypływa z konstytutywnej dla umysłu człowieka potrzeby wiary w celowość świata i niezgody na przypadkowość¹⁵. Człowiek pragnie żyć w prawdzie, gdyż jej odkrycie stanowi o jego istnieniu w każdym czasie i każdej kulturze¹⁶. Więcej nawet, jej odkrycie w czasie teraźniejszym wpływa w sposób istotny na kształt przyszłości. Współcześnie odkrywanie, dochodzenie do prawdy nie jest zadaniem łatwym z uwagi na panujący relatywizm. Nie ma w czasie obecnym powszechnego zaangażowania w jej poszukiwanie. Jak pisze Marian Nowak: „nie jest to czas metafizyki ani miłości do filozofii, lecz czas, w którym człowiek chętniej nastawia się na wydajność, na skuteczność w działaniu i na

¹⁰ Por. J. Mariański, *Spoleczeństwo ponowoczesne i jego dylematy moralne*, w: *Nowoczesność. Ponowoczesność. Spoleczeństwo obywatelskie w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. S. Patrycki, Lublin 2007, s. 26.

¹¹ Por. M. Z. Jędrzejko, „Zwariowany” świat ponowoczesności, Warszawa-Milanówek 2015, s. 10.

¹² Por. A. Napiórkowski, *Współczesny Kościół i ponowoczesny świat*, Kraków 2015, s. 213.

¹³ Por. A. Kowalska, *Wybrane koncepcje badań cywilizacji*, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 3 (2012) Nr 3, s. 45 http://www.pjac.uj.edu.pl/documents/30601109/30646316/pjac_3_2.pdf (08.07.2020).

¹⁴ Por. J. Mariański, *Spoleczeństwo ponowoczesne i jego dylematy moralne*, w: *Nowoczesność. Ponowoczesność. Spoleczeństwo obywatelskie w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. S. Patrycki, Lublin 2007, s. 26.

¹⁵ Por. A. Kowalska, *Wybrane koncepcje badań cywilizacji*, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 2 (2012) Nr 3, s. 15 http://www.pjac.uj.edu.pl/documents/30601109/30646316/pjac_3_2.pdf (08.07.2020).

¹⁶ J. Wadowski, *Encyklika „Fides et ratio” a współczesny świat*, Wrocław 2010, s. 7.

sukces”¹⁷. Święty Papież Polak w encyklice *Fides et ratio* jako źródło i przyczynę wszelkiej zadumy nad światem (filozofii) wskazuje „zadziwienie” człowieka nad sobą w tym świecie. Równocześnie wskazuje, że brak refleksji jest przyczyną rutyny, braku rozwoju oraz stopniowego zaniku życia osobowego człowieka¹⁸. W czasach kultu kariery, pieniądza, konsumpcjonizmu ponad miarę, przy szalonym wręcz tempie życia, przepływu informacji, nie ma czasu na zdziwienie, na refleksję, na filozofię¹⁹.

Wiele współczesnych problemów, czy wręcz antyludzkich zachowań, wynika ze sposobu w jaki człowiek postrzega samego siebie, z przyjętej koncepcji człowieka. To ona kształtuje wszystkie dziedziny życia ludzkiego, w tym szeroko pojętą kulturę oraz wpływa bezpośrednio na koncepcje wychowania realizowane współcześnie. Przyjętą obecnie wizją człowieka jest ujęcie zredukowane i niepełne, określane mianem błędu antropologicznego. Leży on u podłoża kryzysu współczesnej kultury, ponieważ błędna koncepcja dotycząca człowieka skutkuje tworzeniem złych zasad postępowania. Samo wyrażenie „błąd antropologiczny” pochodzi z encykliki Jana Pawła II *Centesimus annus*²⁰. To w nim Papież upatruje przyczynę fałszywej i szkodliwej ideologii społeczno – politycznej, jaką był socjalizm²¹. Sposób pojmowania człowieka wpływa na wizję społeczeństwa i na jego w nim miejsce, na to, jak będzie wychowywał następne pokolenia, czym będzie dla niego wolność, czym zniewolenie, czym godność, czym jej utracenie. Błędna wizja człowieka destrukcyjnie wpływa na kulturę, politykę, gospodarkę, edukację. Ostrzeżenie Arystotelesa, że „mały błąd na początku staje się wielkim na końcu”²² jest dobrą ilustracją tej zależności, z zastrzeżeniem, że zła koncepcja człowieka nie jest błędem małym lecz fundamentalnym²³. Błąd antropologiczny wpływa na wszystkie dziedziny życia. Zagubiony człowiek, bez zasad postępowania opartych na obiektywnej prawdzie o sobie samym i o swojej naturze, podlega, nawet w sposób nieświadomiony, ideologiom, partykularnym interesom różnych grup, partii politycznych. Słabe oraz złe podstawy osłabiają całą konstrukcję współczesności. Niepewny swej pozycji człowiek tworzy niesprawiedliwe prawa

¹⁷ M. Nowak, *Filozofia człowieka podstawą filozofii wychowania*, w: *Wychowanie personalistyczne. Wybór tekstów*, red. F Adamski, Kraków 2005, s. 133.

¹⁸ Por. *Fides et ratio*, n. 4.

¹⁹ Por. J. Wadowski, *Encyklika Fides et ratio a świat współczesny*, Wrocław 2010, s. 15-16.

²⁰ Por. *Centesimus annus*, n. 13, n. 37.

²¹ Por. A. Maryniarczyk, *Wprowadzenie*, w: *Błąd antropologiczny*, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2003, s. 7-8.

²² Św. Tomasz, *De ente et essentia*, Proemium, w: M. A. Krapiec, *Byt i istota*, Lublin 1994, s. 9, http://ptta.pl/index.php?id=teksty_klasyczne_tde (03.05.2023).

²³ Por. J. Krzanowski, *Błąd antropologiczny. Znaczenie adekwatnej antropologii w procesie wychowania*, w: *Wolność i wychowanie*, red. M. Urbańska, Tarnów 2011, s. 147.

i systemy społeczno – polityczne, które degradują osobę ludzką. Jest to zjawisko niepokojące zważając na dynamiczny rozwój cywilizacyjny i techniczny. W braku refleksji nad naturą ludzką upatrywać należy przyczyn wielu problemów, które człowiek ma sam ze sobą i które sprawiają, że czuje się nieszczęśliwy. Prowadzi to z jednej strony do stanów lękowych, wręcz depresyjnych, z drugiej zaś sposobem na poczucie bezsensowności, bezcelowości staje się swoista nadaktywność, rzucanie się bez opamiętania, bezrefleksyjnie w konsumpcję dóbr materialnych, mających sprawiać przyjemność. Wszystko po to, by zapełnić pustkę w sercu, która powstaje, gdy wyrzuci się z niej prawdę. Człowiek pragnie i dostarcza sobie coraz więcej dóbr i doznań, by to nienazwane pragnienie ugasić. Podąża za różnego rodzaju atrakcjami, żyjąc w nieustannym strachu, że coś go omija, że umyka mu to, co najważniejsze, najistotniejsze, i tak jest w istocie. Ten ból egzystencjalny i brak odpowiedzi na najbardziej podstawowe metafizyczne pytania wpływa destrukcyjnie na samego człowieka, na jego relacje z innymi ludźmi, jak również ze światem przyrody. Narastające problemy w różnych aspektach ludzkiego życia wskazują, jak ważna jest właściwa wizja człowieka jako osoby, źródeł jego godności i miejsca w świecie. Jest to tym bardziej ważne, że siła konstrukcji i destrukcji, z uwagi na dynamiczny i spektakularny rozwój nauki i techniki, ma dziś niewyobrażalny wprost zasięg i moc. Współczesny człowiek musi być świadomy, refleksyjny, nastawiony na dobro, prawdę i piękno, ma bowiem w rękach do dyspozycji niezwykle silne narzędzia.

Współczesne społeczeństwa Europy Zachodniej wchodzą w nową fazę rozwoju zwaną ponowoczesnością. Nie ma jednak zgodności co do tego, czym ona jest. Dla jednych jest to kontynuacja nowoczesności, w której pewne elementy się utrzymują, a inne przeciwstawne ujawniają, wobec czego mamy do czynienia z nowoczesnością w głębokim kryzysie. Inni badacze zwracają z kolei uwagę na zmianę codziennego życia przy ciągłej dominacji cywilizacji przemysłowej. Zmiana ta pociąga za sobą głębokie przemiany społeczne oraz przedefiniowanie relacji międzyludzkich. Tradycyjne instytucje społeczeństwa przemysłowego tracą historyczne podstawy, a będąc wewnątrznie sprzecznymi stają się przyczynami konfliktów²⁴. Kryzys lub nawet lepiej rzecz kryzysy, bo dotyczą rozległych obszarów, są faktem, współczesny zaś człowiek nie rozumie świata i samego siebie, a skoro rozumienie jest najwyższym

²⁴ Por. J. Mariański, *Spoleczeństwo ponowoczesne i jego dylematy moralne*, w: *Nowoczesność. Ponowoczesność. Spoleczeństwo obywatelskie w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. S. Patrycki, Lublin 2007, s. 24-25.

aktem poznawczym człowieka, to brak rozumienia jest największym złem życia duchowego i nie można na niego się godzić czy przechodzić obok niego obojętnie²⁵. Prądy myślowe i kulturowe dominujące we współczesnym świecie określane są mianem „postmodernizmu”. Można go nazwać ideologią negacji, czy ideologią „anty”, ponieważ zaprzeczenie i opozycja wobec idei oświecenia wydają się być wspólnym mianownikiem tego różnorodnego prądu. Nie jest jednak zadaniem łatwym określenie czym jest „postmodernizm”. Jest to termin wieloznaczny, używany na oznaczenie radykalnego przełomu we współczesnej kulturze, dokonującego się od końca lat sześćdziesiątych oraz zmiany sposobu myślenia o kulturze²⁶. Pojawił się w Stanach Zjednoczonych i krajach Europy Zachodniej, najpierw w sztuce, następnie w filozofii i teorii kultury²⁷. Jego rozwój związany jest głównie z ekspansjonistyczną cywilizacją techniczną lat 60 XX wieku i przeciwstawiającą się jej cyganerią artystyczną, z późniejszym buntem hippisów²⁸. *Oksfordzki Słownik Filozoficzny* określając „postmodernizm” w odniesieniu do kultury, wskazuje, że jest on związany z ludycznym uznaniem pozorów i powierzchownego stylu, rozmyślnego cytatu i parodii, z wniesieniem przemijania, ironii, blichtru. Postmodernizm jest też tu uznany za prąd reaktywny wobec gorliwej wiary w postęp oraz zaufania obiektywnej, naukowej prawdzie²⁹. Jest odpowiedzią intelektualistów na głęboki kryzys tożsamości kultury Zachodu, dramatyczną reakcją na błędy przeszłości i próbą tej kultury uzdrowienia³⁰. Charakteryzuje się odrzuceniem modernizmu i jego systemów myślowych mających uszczęśliwić człowieka. Kryzys duchowy, aksjologiczny dotyka samej istoty człowieczeństwa³¹. Człowiek współczesny, szczególnie młody, nie potrafi

²⁵ Por. B. Kiereś, *Kultura klasyczna wobec postmodernizmu*, „Człowiek w Kulturze” 11 (1998), s. 235, http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Czlowiek_w_Kulturze/Czlowiek_w_Kulturze-r1998-t11/Czlowiek_w_Kulturze-r1998-t11-s235-250/Czlowiek_w_Kulturze-r1998-t11-s235-250.pdf (07.07.2020).

²⁶ Por. P. Przemielewski, *Filozofia na Areopagu idei, czyli postmodernizm i jego obecność we współczesnej kulturze i sztuce*, „Studia Elckie” 11 (2009), s. 77-90, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Elckie/Studia_Elckie-r2009-t11/Studia_Elckie-r2009-t11-s77-90/Studia_Elckie-r2009-t11-s77-90.pdf (21.01.2021).

²⁷ Por. B. Kiereś, *Kultura chrześcijańska wobec postmodernistycznej ideologii*, w: *Wychowanie chrześcijańskie, między tradycją a nowoczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 92.

²⁸ Por. postmodernizm, *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/postmodernizm:3960928.html> (07.07.2020).

²⁹ Por. S. Blackburn, *Oksfordzki Słownik Filozoficzny*, Warszawa 1997, s. 302-303.

³⁰ Choć trudno powstrzymać się w tym wypadku od stwierdzenia, że lekarstwo jest gorsze od choroby. Por. B. Kiereś, *Kultura klasyczna wobec postmodernizmu*, „Człowiek w Kulturze” 11 (1998), s. 236, http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Czlowiek_w_Kulturze/Czlowiek_w_Kulturze-r1998-t11/Czlowiek_w_Kulturze-r1998-t11-s235-250/Czlowiek_w_Kulturze-r1998-t11-s235-250.pdf (07.07.2020).

³¹ Por. J. Wadowski, *Encyklika Fides et ratio a świat współczesny*, Wrocław 2010, s. 10.

odpowiedzieć na podstawowe pytanie o swoją podmiotowość, o swoje „ja”. Dotyczy to kultury Zachodu określającej siebie, nie tylko jako postmodernistyczną, ale również jako postchrześcijańską³².

Europa XXI wieku bardzo chce odciąć się od chrześcijaństwa, od zasad wiary, nadziei i miłości, w zamian wprowadzając skompromitowane rozumienie wolności, równości i braterstwa³³. Tendencje te swoimi korzeniami sięgają przełomu XVII i XVIII wieku, czyli do okresu oświecenia. Wtedy to w myśli europejskiej pojawił się sprzeciw wobec tego, czym Europa stała się w wyniku chrystianizacji. Od tego czasu dwie wizje Europy, chrześcijańskiej i laickiej, nieustannie się ścierają. Tu chrześcijaństwo znalazło swoją najskuteczniejszą formę, ale też tutaj powstała kultura, która stoi w sprzeczności nie tylko z chrześcijaństwem, ale również z innymi tradycjami religijnymi i moralnymi ludzkości³⁴. Jan Paweł II tak mówił o opisywanym zjawisku: „Równocześnie, zdając sobie sprawę, że z biegiem czasu, zwłaszcza w tak zwanych czasach nowożytnych, Chrystus jako sprawca ducha europejskiego, jako sprawca tej wolności, która w Nim ma swój zbawczy korzeń, został wzięty w nawias i zaczęła się tworzyć inna mentalność europejska, mentalność, którą krótko można wyrazić w takim zdaniu: Myślmy tak, żyjmy tak, jakby Bóg nie istniał”³⁵. Papież Franciszek również zwraca uwagę, na fakt, że wielu chrześcijan żyje „tak, jakby Bóg nie istniał”³⁶. Mentalność ta doprowadziła do oddzielenia idei prawa naturalnego od jego podstaw teologicznych, czyniąc z niego teoretyczną refleksję nad regułami, które są konieczne dla przetrwania człowieka jako istoty społecznej. Wymyślona została „świecka przestrzeń publiczna” oraz idea „świeckiego państwa” jako obszaru „czystej władzy”, zorganizowanego przez człowieka, właśnie tak jakby „Bóg nie istniał”. Podejście takie daje człowiekowi władzę modyfikacji sfery społecznej i politycznej. Niesie w sobie również rzadko zauważaną a istotną niesprawiedliwość: o ile bowiem zmuszanie osoby niereligijnej do zachowania religijnego postrzega się jako naruszenie prawa do wolności religijnej, to wymuszanie na osobie wierzącej akceptowania

³² Por. C. Esposito, *O poznawczej wartości wychowania*, w: *Wychowanie chrześcijańskie, między tradycją a nowoczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 81.

³³ Por. A. Napiórkowski, *Współczesny Kościół i ponowoczesny świat*, Kraków 2015, s. 215.

³⁴ Por. P. Mazurkiewicz, *Kryzys antropologiczny a unijna polityka*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 26 (2017) 2, s. 72, https://www.researchgate.net/profile/Piotr_Mazurkiewicz/publication/324517163_KRYZYS_ANTROPOLOGICZNY_A_UNIjNA_POLITYKA/links/5ad19464458515c60f4fe832/KRYZYS-ANTROPOLOGICZNY-A-UNIjNA-POLITYKA.pdf (25.01.2021).

³⁵ Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św. W Warszawie, 9 czerwca 1991 r.*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/44warszawa_09061991.html (21.01.2021).

³⁶ *Evangelii gaudium*, n. 80.

ustalonych na zasadzie „jakby Bóg nie istniał” praw jest już postrzegane jako warunek tolerancji religijnej³⁷. Wyrzucenie chrześcijaństwa poza przestrzeń publiczną odbywa się pod szyldem neutralności państwa świeckiego. Święty Jan Paweł II wskazał na błąd tak zwanej neutralności światopoglądowej podczas jednej z pielgrzymek do Ojczyzny, mówiąc: „Wiara i szukanie świętości jest sprawą prywatną tylko w tym sensie, że nikt nie zastąpi człowieka w jego osobistym spotkaniu z Bogiem, że nie da się szukać i znajdować Boga inaczej niż w prawdziwej wewnętrznej wolności. [...] Dlatego postulat neutralności światopoglądowej jest słuszny głównie w tym zakresie, że państwo powinno chronić wolność sumienia i wyznania wszystkich swoich obywateli, niezależnie od tego, jaką religię lub światopogląd oni wyznają. Ale postulat, ażeby do życia społecznego i państwowego w żaden sposób nie dopuszczać wymiaru świętości, jest postulatem ateizowania państwa i życia społecznego i niewiele ma wspólnego ze światopoglądową neutralnością”³⁸.

Pod koniec wieku XX nastąpiło nowe w dziejach zjawisko polegające na wzroście postaw obojętności religijnej. W poprzednich epokach chrześcijańska kultura i wypływająca z niej duchowość stanowiła integralną i ważną część kulturowego dziedzictwa Europy. Instytucje społeczne przekazywały w sposób naturalny znaki i symbole wiary chrześcijańskiej, dzisiaj na siłę, nienaturalnie oddzielane od kultury. Myśl oświeceniowa podważyła w jakimś zakresie znaczenie i rolę wiary, by sama w następnej epoce zostać odrzuconą. Przez odejście od swoich chrześcijańskich korzeni współczesność stała się również postoświeceniowa, podważając rolę i pierwszorzędne znaczenie rozumu, jako wyznacznika prawdy. Porzuciła ją na rzecz subiektywnych wizji i opinii, targanego emocjami, uczuciami ludzkiego podmiotu. Bez odniesienia do obiektywnego, racjonalnego kryterium podmiot ludzki jest całkowicie subiektywny, by nie rzecz irracjonalny. Ten nihilizm zsekularyzowanego Zachodu prowadzi do zafałszowanego obrazu człowieka jako podmiotu wszelkich odniesień i działań. Mimo akcentowania owej podmiotowości niemal do maksimum, bez odniesienia do rzeczywistości, która konstytuuje jej najprawdziwsze oblicze, czyli szukania prawdy,

³⁷ Por. P. Mazurkiewicz, *Kryzys antropologiczny a unijna polityka*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 26 (2017) 2, s. 73-74, https://www.researchgate.net/profile/Piotr_Mazurkiewicz/publication/324517163_KRYZYS_ANTROPOLOGICZNY_A_UNIjNA_POLITYKA/links/5ad19464458515c60f4fe832/KRYZYS-ANTROPOLOGICZNY-A-UNIjNA-POLITYKA.pdf (25.01.2021).

³⁸ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św., Lubaczów, 3 czerwca 1991 r.*, w: *Dzieła zebrane*, t. 9, Kraków 2008, s. 464.

wartość człowieczeństwa w istocie podlega degradacji, a współczesność w swej istocie stała się zdehumanizowana³⁹.

Świat cywilizacji łacińskiej jest syntezą dorobku filozofii greckiej, rzymskiego prawa i pojęcia państwa dokonaną na gruncie kulturotwórczej roli chrześcijaństwa, w szczególności katolicyzmu. Na jego podstawie dokonana została synteza realistycznej filozofii greckiej, rzymskiej koncepcji państwa i prawa, z podporządkowaniem ich dobru wspólnemu oraz osobowej, integralnej koncepcji człowieka⁴⁰. Wkład filozofii greckiej jest tu nie do przecenienia. To właśnie filozofowie greccy zaczęli rozumowo weryfikować wierzenia, zasady postępowania. Szukali odpowiedzi na pytania o naturę człowieka, świata, o możliwości poznania, o zasady etyczne. Uzyskane przez nich odpowiedzi są zróżnicowane i niemal wyczerpują wszystkie możliwości, do jakich może dojść umysł człowieka. Filozofowie greccy sformułowali podstawowe i nadal dziś funkcjonujące pojęcia, takie jak: sprawiedliwość, słuszość. Rozwinęli język, dzięki któremu można było opisywać problemy natury prawnej. Ich osiągnięcia w pełni wykorzystali jednak dopiero Rzymianie⁴¹. Myśl teologiczna wyrasta z realistycznej filozofii i jest wiarą poszukującą zrozumienia⁴². Współcześnie podważa się te fundamenty kultury zachodnioeuropejskiej, programowo odchodząc od judeochrześcijańskich korzeni, od tej wielkiej tradycji intelektualnej. Zjawisko to nie jest pozytywne i nazywane zostało przez Herlinga-Grudzińskiego „cyrkiem cywilizacji, która utraciła wiarę w siebie i sprzedała się za małość”⁴³, a entuzjastycznie zostało przyjęte przez zastępy niewolników ideologii wyzwolenia. Jak pisze o zjawisku Michał Drożdż: „Znamienne cechy tzw. mentalności postmodernistycznej stanowią: brak zaangażowania intelektualnego i niewrażliwość na ideały moralne, podważanie możliwości osiągnięcia obiektywnej prawdy, negowanie istnienia obiektywnych wartości, pesymizm towarzyszący utracie wiary. Wszystko to prowadzi do tworzenia ulotnego sensu, do propozycji życia traktowanego jako happening, w którym łatwo jest

³⁹ Por. C. Esposito, *O poznawczej wartości wychowania*, w: *Wychowanie chrześcijańskie, między tradycją a nowoczesnością*, red. Rynio A., Lublin 2007, s. 81.

⁴⁰ Por. B. Kiereś, *Kultura chrześcijańska wobec postmodernistycznej ideologii „anty” w pedagogice*, w: *Wychowanie chrześcijańskie, między tradycją a nowoczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 91; J. Przybyłowski, *Znaczenie nowej ewangelizacji dla duszpasterstwa młodzieży. Studium pastoralne*, Lublin 2001, s. 84-114.

⁴¹ Por. W. Roszkowski, *Roztrzaskane lustro. Upadek cywilizacji zachodniej*, Kraków 2019, s. 29-35.

⁴² Por. *Fides et ratio*, n. 43.

⁴³ G. Herling-Grudziński, *Godzina cieni: Eseje*, Kraków 1991, s. 111.

wynieść na piedestał prymitywizm, miernotę czy gładkie slogany pozbawione merytorycznego uzasadnienia”⁴⁴.

Od wieków rzeczywistość wokół nas kreowały wartości prawdy, dobra i piękna. Człowiek dążył do ich poznania. Podważając fundamenty, te podstawowe, wydawać by się mogło nie do podważenia wartości zostały zdeprecjonowane. Szczególnie trudne jest to dla młodego pokolenia, ponieważ na drodze wchodzenia w dorosłość współczesny świat stawia przed nim wiele różnych prawd, zmienność pojęcia dobra, przeróżne oblicza piękna. Wartości cały czas ulegają transformacjom, przeobrażeniom, poprawkom. Tak dzieje się również z ich przeciwieństwami: kłamstwem, złem, brzydotą⁴⁵. Chaos w definiowaniu pojęć, pogłębia zagubienie wieku dojrzewania i w znaczący sposób go utrudnia. Ponowoczesność charakteryzuje się odrzuceniem modernizmu i jego systemów myślowych mających uszczęśliwić człowieka, skłaniając się w kierunku subiektywizmu, relatywizmu, głosi względność fundamentalnych zasad⁴⁶. Przez oderwanie od dobra, prawdy i piękna, które tworzą człowieczeństwo, nastąpił jego kryzys na poziomie motywacji i celów. W zamian za wartości prawdziwe proponuje się pseudowartości, wartości zastępcze, chwilowe, oparte na emocjach i kulcie idoli. Siłą pozorowanej większości narzuca się normy. Pozbawione wartości społeczeństwo zatracą swój walor ludzki⁴⁷. Odchodząc od rozumienia człowieka jako bytu osobowego czyli rozumnego, wolnego, transcendującego siebie i świat, jak również bytu społecznego, który jedynie w relacjach z innymi może się urzeczywistniać i stawać człowiekiem, by ostatecznie osiągnąć cel swojego bytu, czyli wieczność z Bogiem, jako ostatecznym Celem⁴⁸ – współczesny świat rozchwiał fundamenty zachodniej cywilizacji. Dominująca obecnie ideologia „anty”, będąc ideologią negacji niestety nie proponuje niczego w zamian. Postmodernizm opiera się na idealizmie irracjonalnym negującym rozum i jego możliwość poznania prawdy. Bez racjonalizmu i rozumu człowiekowi pozostaje subiektywizm i relatywizm⁴⁹. Świat epoki ponowoczesnej jawi się człowiekowi jako nieuporządkowany, zupełnie

⁴⁴ M. Drożdż, *Poszukiwanie sensu wobec postmodernizmu, relatywizmu i ironii*, w: *Media, kultura, dialog: w piątą rocznicę śmierci arcybiskupa Józefa Życińskiego*, red. R. Nęcek, W. Misztal, Kraków 2017, s. 182-183.

⁴⁵ Por. M. Z. Jędrzejko, *„Zwariowany” świat ponowoczesności*, Warszawa-Milanówek 2015, s. 9.

⁴⁶ Por. B. Kiereś, *Kultura chrześcijańska wobec postmodernistycznej ideologii „anty” w pedagogice*, w: *Wychowanie chrześcijańskie, między tradycją a nowoczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 91.

⁴⁷ Por. J. Wadowski, *Encyklika Fides et ratio a świat współczesny*, Wrocław 2010, s. 10.

⁴⁸ Por. M. A. Krąpiec, *Sens kultury chrześcijańskiej*, Lublin 2004, s. 8-9.

⁴⁹ Por. B. Kiereś, *Kultura chrześcijańska wobec postmodernistycznej ideologii „anty” w pedagogice*, w: *Wychowanie chrześcijańskie, między tradycją a nowoczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 92.

przypadkowy chaos. Taki obraz świata nie daje człowiekowi poczucia bezpieczeństwa i jest sprzeczny z jego naturą⁵⁰. Sytuację komplikuje fakt równoczesnego uczestnictwa w różnych podsystemach strukturalnych, grupach społecznych, z których każda ma swój własny kod, prawa, oczekiwania i żądania względem jednostki. Społeczeństwa są bardzo zróżnicowane, a poszczególne podsystemy realizują całościowe społeczeństwo w jakimś wycinkowym, charakterystycznym dla siebie wymiarze. Jednostka zaangażowana w różne dziedziny życia podlega wielorakim, niestety często sprzecznym ze sobą normom i zasadom postępowania. To, co jest właściwe i pożądane w jednej społecznej strukturze, nie będzie takie w innej. Prowadzi to do sytuacji, gdy jednostki, które uczestniczą w różnych grupach społecznych muszą dostosowywać się do różnych reguł i wypełniać różne zobowiązania, i staje się szczególnie trudne, gdy te wymagania stoją ze sobą w sprzeczności. Poszczególne dziedziny życia: gospodarka, technika, nauka, polityka, szkolnictwo, religia itp. tworzą własne podsystemy, z odrębnymi prawami, z własną wewnętrzną logiką, obowiązujące w nich wartości wchodzą ze sobą w konflikt, to jest źródłem zagubienia towarzyszącego nie tylko młodemu człowiekowi⁵¹.

Skoro wielkie ideały Oświecenia przestały być wartościowe, a racje rozumu, doświadczenia, nauki i techniki poddane krytyce przeminęły, jedynym stałym elementem zaczęła być konsumpcja. Zajęła ona miejsce dotychczasowych wartości, stając się wartością centralną⁵². Współczesne społeczeństwa określane są jako konsumpcyjne, w których dostrzegane są zmiany w systemach wartości społecznych. Dewaluacji ulegają obowiązek, posłuszeństwo, dyscyplina, następuje zaś wzrost znaczenia personalnych potrzeb i wartości samorealizacji. W systemie wartości pojawia się nowoczesny hedonizm, zwracający się w kierunku emocji, zabawy, przyjemności. Ta orientacja na przeżywanie przyjemności jawi się jako najważniejsza tendencja ukazująca zmiany w systemie wartości w zachowaniach konsumpcyjnych⁵³. Wiele dóbr, na które jest popyt, opiera się na sztucznie wykreowanych potrzebach. Nie

⁵⁰ Por. W. Wojtanowska, *Wartości nowoczesne w społeczeństwie ponowoczesnym – wybrane zagadnienia*, w: *Społeczeństwo ponowoczesne – społeczeństwo ponowoczesności. Namysł nad kondycją współczesnego społeczeństwa*, red. K. Cikała-Kaszowska, W. B. Zieliński, Kraków 2015, s. 16.

⁵¹ Por. J. Mariański, *Społeczeństwo ponowoczesne i jego dylematy moralne*, w: *Nowoczesność. Ponowoczesność. Społeczeństwo obywatelskie w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. S. Patrycki, Lublin 2007, s. 24-25.

⁵² Por. W. Cichosz, *Wychowanie chrześcijańskie wobec postmodernistycznej prowokacji*, Gdańsk 2001, s. 36.

⁵³ Por. F. Byłok, *Model społeczeństwa konsumpcyjnego i jego zastosowanie na początku XXI wieku*, w: *Konsumpcja – istotny wymiar globalizacji kulturowej*, red. A. Jawłowska, M. Kempny, Warszawa 2005, s. 236-240.

wynikają one z rzeczywistego braku, lecz są efektem oddziaływania reklamy. Jest to manipulacja, forma ukrytego przymusu narzucającego jednostce pozorny wybór spośród określonych produktów⁵⁴. Współczesny człowiek jest przede wszystkim konsumentem. Praca utraciła swoje znaczenie jako czynnika porządkującego i integrującego⁵⁵. Czołowy socjolog ponowoczesności, Zygmunt Bauman, stwierdza, że praca przegrała w starciu z autonomią jednostki, z jej poczuciem wartości i dążeniem do satysfakcji, szczęścia i przyjemności. Jej centralną pozycję w skali społeczeństwa zajęła wolność konsumencka. „To ona przejmuje teraz kluczową rolę ogniwa wiążącego sferę życia jednostki z celowością i racjonalnością systemu: rolę głównej siły, koordynującej umotywowane działanie jednostki, integrację społeczną i zarządzanie systemem społecznym”⁵⁶. Innymi cechami charakterystycznymi dla ponowoczesnego społeczeństwa jest krótkotrwałość, skupianie się na „tu” i „teraz”, nieustanna zmienność. Zająły one miejsce trwałości, troski o przeszłość i planowanie przyszłości oraz stabilizacji. Szczególnie ludzie młodzi wyrażają niechęć do patrzenia w przeszłość, celowo wybierając odpowiadającą im postawę życia chwilą obecną⁵⁷. Taka postawa nie jest korzystna z punktu widzenia społeczeństwa. Odrzucanie lub negacja społecznie koniecznych ról, które młody człowiek winien podjąć niekorzystnie wpływa na ogół społeczeństwa.

Dynamizm zmian, postęp technologiczny, a także perspektywy dla nauki oraz rozwoju są bezprecedensowe. Jak twierdzi Klaus Schwab, światowej sławy ekonomista: „Stoimy u progu technologicznej rewolucji, która gruntownie zmienia sposób, w jaki żyjemy, pracujemy i współistniejemy. W swojej skali, zakresie i kompleksowości transformacja ta będzie czymś, czego ludzkość dotychczas nie doświadczyła”⁵⁸. Uważa on również, że obecnie przeżywamy czwartą rewolucję

⁵⁴ Por. F. Byłok, *Model społeczeństwa konsumpcyjnego i jego zastosowanie na początku XXI wieku*, w: *Konsumpcja – istotny wymiar globalizacji kulturowej*, red. A. Jawłowska, M. Kempny, Warszawa 2005, s. 249-250.

⁵⁵ Por. A. Janas, *Kultura w społeczeństwie ponowoczesnym*, w: *Spoleczeństwo ponowoczesne-społeczeństwo ponowoczesności*, Kraków 2016, s. 10.

⁵⁶ Z. Bauman, *Wolność*, Kraków 1995, s. 91.

⁵⁷ Por. M.J. Lutostański, *Kontestacja rzeczywistości w symbolicznych subkulturach młodzieżowych*, w: *Paradoksy ponowoczesności. O starciach płci, religii, tożsamości, norm i kultur*, red. A. Jawor, Warszawa 2013, s. 25.

⁵⁸ W. Furmanek, *Najważniejsze idee czwartej rewolucji przemysłowej (industrie 4.0)*, „Dydaktyka Informatyki” 13 (2018), s. 56, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Dydaktyka_Informatyki/Dydaktyka_Informatyki-r2018-t13/Dydaktyka_Informatyki-r2018-t13-s55-63/Dydaktyka_Informatyki-r2018-t13-s55-63.pdf (26.01.2021).

przemysłową⁵⁹. Jej cechami charakterystycznymi są szybkość zachodzących zmian, ich szerokość i głębokość oraz wpływ na inne systemy. Szybkość wynika m. in. z faktu, że każda nowa technologia daje początek nowszej, jeszcze sprawniejszej technologii, zaś szerokość i głębokość oznacza, że wykorzystanie możliwości cyfrowych w połączeniu z innymi technologiami prowadzi do niespotykanych dotąd zmian paradygmatów w ekonomii, biznesie, społeczeństwie, a co za tym idzie w życiu jednostek. Zmienia się, to „co” robimy, „jak” robimy, a nawet to, „kim” jesteśmy. Wpływ dzisiejszej rewolucji na systemy wyraża się w transformacji całych układów: krajów, firm, branż i całości społeczeństwa wraz z ich wewnętrznymi strukturami. Profesor uważa, że ludzkość nie zdaje sobie sprawy z tempa i zakresu dokonującego się cywilizacyjnego przełomu. Zwraca uwagę na fakt, „że miliardy osób pozostają połączone ze sobą poprzez urządzenia mobilne, co daje niespotykaną wcześniej moc przetwarzania i przechowywania informacji oraz możliwość dostępu do wiedzy”⁶⁰. Wśród przykładów nowoczesnych osiągnięć wymienia: sztuczną inteligencję (AI), robotykę, Internet Rzeczy (IoT), autonomiczne samochody, druk 3D, nanotechnologię, biotechnologię, materiałoznawstwo, przechowywanie energii czy komputery kwantowe, zaznaczając przy tym, że to zaledwie kilka dziedzin⁶¹. Całemu rozwojowi

⁵⁹ Por. W. Furmanek, *Najważniejsze idee czwartej rewolucji przemysłowej (industrie 4.0)*, „Dydaktyka Informatyki” 13 (2018), s. 56: Pierwsza rewolucja przemysłowa (koniec XVIII w. – pierwsza połowa XIX w.) dotyczyła przejścia od produkcji rzemieślniczej i manufakturowej do zmechanizowanej produkcji fabrycznej – dzięki intensywnemu wykorzystywaniu szeregu wynalazków technicznych oraz zmian dokonanych w organizacji procesów pracy. Dla pracującego w fabryce człowieka największe znaczenie miało wynalezienie maszyny parowej (...) Początek drugiej rewolucji przypada na lata 70. XIX stulecia. Największymi innowacjami, które wówczas zrewolucjonizowały i zdynamizowały przemysł, były dwa nowe źródła energii: elektryczność (silnik elektryczny) i silnik spalinowy (...). Kolejna, trzecia, rewolucja rozpoczęła się pod koniec lat 60. ub. stulecia. Wyzwolilo ją przemysłowe wykorzystanie sterowników programowalnych (1968), otwierające erę automatyzacji przemysłu opartej na zaawansowanej elektronice i technologiach informatycznych.

⁶⁰ K. Schwab, *Czwarta rewolucja przemysłowa*, Warszawa 2018, s. 17-21, <https://www2.deloitte.com/pl/pl/pages/zarzadzania-procesami-i-strategiczne/articles/innowacje/ksiazka-przemysl-4-0.html> (26.01.2021).

⁶¹ Por. W. Furmanek, *Najważniejsze idee czwartej rewolucji przemysłowej (industrie 4.0)*, Dydaktyka Informatyki 13(2018), s. 59-60: Innowacje techniczne to czynniki umożliwiające czwartą rewolucję przemysłową. Obejmują one: – nową jakość komunikacji, w której zarówno świat cyfrowy, jak i rzeczywisty są połączone ze sobą; dzięki temu maszyny, produkty w różnych fazach przetwarzania, systemy oraz ludzie – mając indywidualny adres IP – wymieniają cyfrową informację poprzez protokół internetowy, – inteligentne sensory z wbudowanymi systemami indywidualnej identyfikacji, przetwarzania danych i komunikacji, – przetwarzanie danych w chmurze lub mgle, z dynamiką reakcji na poziomie milisekund, – analitykę dużych zbiorów danych dotyczących wszystkich aspektów rozwoju produktów i produkcji, – techniki symulacji funkcjonowania obiektów rzeczywistych w ich wirtualnych odwzorowaniach, w oparciu o dane dostarczane i przetwarzane w czasie rzeczywistym, pozwalające na testowanie i optymalizowanie konfiguracji procesów produkcyjnych przed wprowadzeniem fizycznych zmian, – bezpośrednią komunikację między urządzeniami, – wprowadzenie zaawansowanych interfejsów człowiek-maszyna, Internet Rzeczy (Internet of Things) wymaga zmiany protokołu służącego do identyfikacji pojedynczego przedmiotu. Musimy przejść, z – jak go nazywamy – protokołu

technologicznemu towarzyszy niepewność w jakim kierunku potoczą się zmiany obecnej czwartej rewolucji przemysłowej. Jest ona faktem, ale też wezwaniem do podjęcia refleksji, w jaki sposób można ją wykorzystać, by świat stał się lepszy. Schwab postuluje, by czwartą rewolucją przemysłową wykorzystać w taki sposób, aby stwarzała większe możliwości i skupiała się na ludziach, zamiast dzielić i dehumanizować. Widzi w tym zadanie dla całej ludzkości⁶², podkreślając jednak że założenia obecnej rewolucji w praktyce służą wyłącznie światowym elitom. Trzeba uznać, że problemy współczesnego świata nie zostały rozwiązane, nie uporano się z problemami z minionej epoki, a pojawiły się nowe wyzwania. Jest ich bardzo wiele, są wielopłaszczyznowe, różnorodne, czasami wymykają się próbom zdefiniowania. Wiek XXI stwarza warunki i otwiera perspektywy sprzyjające rozwojowi poprzez podniesienie szans edukacyjnych, zdrowotnych czy społecznych. Zwiększyła się dostępność do wszystkich poziomów edukacji, dynamicznie rozwijające się nowe technologie umożliwiają powszechny dostęp do informacji, docenia się wartość wolności słowa oraz praw człowieka. Zjawiska te nie są niestety charakterystyczne w globalnej perspektywie, ponieważ jest ona naznaczona ogromnymi dysproporcjami⁶³.

Szczególną rolę w społeczeństwie odgrywają media. Ich dynamiczny rozwój jest przyczyną wzmożonej komunikacji międzyludzkiej, wymiany myśli, otwierania się na nowe kultury. Z drugiej zaś strony ich działania nie służą osobowemu i duchowemu rozwojowi człowieka. Dając gotowe i proste recepty na osiągnięcie w życiu szczęścia i sukcesu, sprowadzają rolę człowieka do bycia „przewidywalnym” konsumentem, którego opinie, zachowania, postawy są „uśrednione”, płytkie, poddane medialnemu

IPv4 na protokół IPv6*. Ponieważ IPv6 oferuje prawie nieskończoną liczbę adresów, możliwe, że w konsekwencji tego każdy przedmiot i także każdy komputer dostaną na zawsze jeden tylko adres IP, co dziś nie wchodzi często w rachubę. Czy w takim przypadku, z IP6 adres IP zostałby zaliczony do danych osobowych? 60 – rozwiązania cybersecurity, zapewniające bezpieczną, pewną komunikację i identyfikację oraz dostęp zarządcy do systemów i urządzeń. Możemy dodać, że kolejne zjawiska są zwiastunem dalszych przemian. Stanowią załączki piątej rewolucji przemysłowej. Do nich zaliczam: – rozszerzenie badań i zastosowań sztucznej inteligencji, – upowszechnianie nowych generacji robotów, charakteryzujących się aktywną interakcją z otoczeniem i z innymi robotami oraz adaptacją do zmieniających się warunków i wymagań, – szerokie stosowanie systemów rzeczywistości rozszerzonej, wspomagające projektowanie i serwisowanie urządzeń, – wprowadzenie technologii tzw. wytwarzania przyrostowego, np. 3-D printing – zarówno do prototypowania, jak i realizacji indywidualnych zamówień w personalizowanej produkcji.

⁶² Por. K. Schwab, *Czwarta rewolucja przemysłowa*, Warszawa 2018, s. 17-21, <https://www2.deloitte.com/pl/pl/pages/zarzadzania-procesami-i-strategiczne/articles/innowacje/ksiazka-przemysl-4-0.html> (26.02.2021).

⁶³ Por. B. Leone – Kuleta, *Charakterystyka cywilizacji uzależnień i nałogowej osobowości*, w: *Wychowanie a cywilizacja uzależnień i agresji*, red. A. Rynio, K. Stępień, Lublin 2014, s. 228.

modelowaniu. To współczesna niewola ubierająca się w pojęcia fałszywej tolerancji, usprawiedliwiającej wszelkie dewiacje, anormalności i mniejszościowe opinie, gdzie istnieje jedynie słuszny wzorzec poprawności kulturowej, tym bardziej niebezpieczny, że pozbawiony solidnych fundamentów aksjologicznych i bez żadnych moralnych implikacji⁶⁴. W tej perspektywie życie staje się happeningiem, gdzie liczy się błyskotliwy, acz niewymagający refleksji humor, a błazen przejmuje rolę kreatora rzeczywistości, pełniąc rolę nauczyciela. Media stawiają sobie za pierwszorzędny cel zabawę i rozrywkę. Czyni to przedstawiając w tym kluczu wszelką tematykę. Niebezpieczeństwo tkwi również w tym, że obraz prezentowany w mediach bywa ważniejszy od rzeczywistości, przez co świat ludzkich przeżyć jest skutecznie zredukowany przez medialne emocje⁶⁵. Ich rola jest szczególnie istotna z punktu widzenia wychowania, ponieważ jest to sfera szczególnej aktywności młodego pokolenia, pozostająca bez kontroli rodziców i wychowawców. Społeczeństwo ponowoczesne to przede wszystkim społeczeństwo informacyjne, komunikujące się za pośrednictwem nowych technologii informacyjnych. Jest to społeczeństwo, w którym komunikacja pomiędzy członkami społeczeństwa odbywa się w sposób pośredni, za pomocą Internetu. Należy dodać, że pojęcie „społeczeństwa informacyjnego” po raz pierwszy zostało użyte przez Japończyka Tadao Umesao w 1963 roku w artykule dotyczącym ewolucyjnej teorii społeczeństwa opartego na informacji. Media stały się trwałym składnikiem współczesnej kultury, są naturalną przestrzenią aktywności człowieka, który jest najważniejszym elementem tego świata. Dzięki mediom człowiek może się komunikować, ma dostęp do informacji, może wypowiadać swoje opinie, myśli, może się integrować z innymi ludźmi i poszerzać swoje możliwości poznawcze⁶⁶. Jak zaznaczał Ryszard Kapuściński: „Nigdy dawniej nie istniało jedno tak potężne centrum wpływające na losy całej planety i nie było narzędzi komunikacji, które pozwalałyby człowiekowi, znajdującemu się w jakimś punkcie globu, połączyć się w sekundę z innym człowiekiem, przebywającym na drugim końcu naszej planety.

⁶⁴ Por. M. Drożdż, *Poszukiwanie sensu wobec postmodernizmu, relatywizmu i ironii*, w: *Media, kultura, dialog: w piątą rocznicę śmierci arcybiskupa Józefa Życińskiego*, red. R. Nęcek, W. Misztal, Kraków 2017, s. 185.

⁶⁵ Por. M. Drożdż, *Poszukiwanie sensu wobec postmodernizmu, relatywizmu i ironii*, w: *Media, kultura, dialog: w piątą rocznicę śmierci arcybiskupa Józefa Życińskiego*, red. R. Nęcek, W. Misztal, Kraków 2017, s. 185-186.

⁶⁶ Por. A. Janas, *Kultura w społeczeństwie ponowoczesnym*, w: *Społeczeństwo ponowoczesne-społeczeństwo ponowoczesności*, Kraków 2016, s. 12-13.

Wkraczamy więc w nową jakość świata, którą ledwie można przeniknąć i zrozumieć”⁶⁷.

Zdecydowanie cechą dominującą określającą obecne czasy jest chaos informacyjny. Dzięki nowoczesnym technologiom dostęp do wiadomości jest powszechny, niestety sama informacja ulega dewaluacji. We wszechobecnym szumie informacyjnym na plan dalszy schodzą wartości oraz odpowiedzialność za słowo. Odnosi się wrażenie, że w zalewie informacji umknęły trzy sokratejskie pytania: czy jest ona prawdziwa, dobra i potrzebna⁶⁸, co z niej wynika, jakie zależności występują pomiędzy poszczególnymi elementami poznawanej rzeczywistości. Dobrym określeniem tego zjawiska jest porównanie przebywania w sferze Internetu do surfingu. Szczególnie młode pokolenie ma tendencje do pobieżnego, bezkrytycznego, niepogłębiętego refleksją poruszania się w świecie zglobalizowanej informacji. Problem poszerza zjawisko zafałszowania informacji, celowego wprowadzania w błąd, manipulowania. Internet dla wielu staje się jedynym źródłem informacji. Jeżeli ich odbiorcą będzie bezkrytyczny użytkownik nastawiony na sensację, jest to wręcz niebezpieczne. Niepokoić musi również fakt, że sensacyjne, często nieprawdziwe, zmanipulowane informacje często zdobywają większą popularność niż te prawdziwe. Dziennikarstwo nie jest już nastawione na rzetelność, obiektywizm, nie mówiąc już o prawdzie; jego jakość mierzona jest ilością odsłon. Te niepokojące zjawiska wpisują się w trend, który Ralph Keyes nazywa terminem *postprawda*⁶⁹. Charakterystycznym rysem współczesnej kultury medialnej jest odzwierciedlanie i promowanie postmodernistycznych tendencji kulturowych, które prowadzą do destrukcji personalistycznej filozofii sensu i wprowadzanie w jej miejsce etyki sytuacyjnej i utylitarystycznej⁷⁰. W sferze medialnej bardzo negatywnym i niebezpiecznym zjawiskiem jest rozmywanie sensów znaczeniowych różnych opisywanych zjawisk, np. nie ma masowych morderstw, są czystki etniczne, zamiast zabijania jest neutralizacja celu, nie ma już wojen są konflikty zbrojne, nie mówi się o chciwości bankowców ale

⁶⁷ R. Kapuściński, *Globalny świat w każdej wiosce*, „Rzeczpospolita, Plus-Minus” 49 (2000), s. <https://www.calculemus.org/lect/glob/kapuscinski.html> (30.01.2021).

⁶⁸ Por. S. Taboń, *Uwagi o myśli pedagogicznej Sokratesa*, „Kultura i Wychowanie” Nr 4 (2) (2012), Warszawa 2012, http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Kultura_i_Wychowanie/Kultura_i_Wychowanie-r2012-t4/Kultura_i_Wychowanie-r2012-t4-s49-62/Kultura_i_Wychowanie-r2012-t4-s49-62.pdf (15.07.2019).

⁶⁹ Por. A. Brenda-Mańkowska, *Fake news, clickbait, żebrołajki – problemy mediów w dobie postprawdy*, w: *Mass media we współczesnym świecie*, red. V. Tanaś, W. Welskop, Łódź 2019, s. 11-17.

⁷⁰ Por. M. Drożdż, *Poszukiwanie sensu wobec postmodernizmu, relatywizmu i ironii*, w: *Media, kultura, dialog: w piątą rocznicę śmierci arcybiskupa Józefa Życińskiego*, red. R. Nęcek, W. Misztal, Kraków 2017, s. 183.

o dynamicznej polityce finansowej. Ma to wpływ na społeczny przekaz i ocenę opisywanego zjawiska. Fundamentalną kwestią staje się pytanie: dlaczego współcześnie unika się jasnego doprecyzowania zjawisk i rzeczywistości⁷¹.

Wszystkie wymienione wyżej zjawiska związane z kryzysem współczesności w przypadku krajów Europy Wschodniej idą w parze ze zmianami ustrojowymi związanymi z upadkiem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i utraty wpływów w tzw. państwach bloku wschodniego. Aktualna sytuacja społeczna, kulturowa, moralna i religijna w Polsce nosi znamiona, czy jest wręcz konsekwencją, pozostałości okresu minionego⁷². Czas ten jest związany z głębokimi przeobrażeniami nie tylko ustrojowymi, ale również w sferze społecznej, gospodarczej oraz kulturalnej. W swojej książce „*Zawirowany*” *świat ponowoczesności* Mariusz Z. Jędrzejko analizuje zjawisko ponowoczesności w Polsce. Autor w wnikliwy sposób przedstawia trudny obraz polskiej rzeczywistości, zauważając, że pomimo „ogólnego sukcesu” wiele osób nie korzysta z ekonomicznych następstw zmian, więcej nawet – wyraża sprzeciw przeciwko oligarchizacji państwa. Przyczyn dysproporcji w ocenie upatruje autor w sporze o koncepcję społeczeństwa obywatelskiego i otwartego, dotyczącym zatem spraw zasadniczych, fundamentalnych. W państwie obywatelskim obowiązuje bowiem swoista umowa między obywatelem a władzą: obywatel zobowiązuje się do wypełniania określonych obowiązków względem państwa. Społeczeństwo otwarte z kolei charakteryzuje się pozorną, niczym nieskrępowaną możliwością działania, gdzie przy deklarowanej równości dopuszcza istnienie ukrytych grup interesów, posiadających niedostępne wszystkim prawa. Ta koncepcja bliska jest środowiskom neoliberalnym i lewicowo – liberalnym⁷³. Okres transformacji charakteryzuje się również wieloma pozytywnymi zjawiskami. Część negatywnych trendów zostało zahamowanych, odwróconych z jednoczesnym ujawnieniem się nowych nierówności. Nowym zjawiskiem w procesie demokratyzacji jest powstawanie wielu instytucji, które w imię jej obrony, mogą inwigilować obywateli. Niewątpliwie sukcesem jest poprawa infrastruktury, podniesienie standardu socjalnego, lepszy dostęp do kultury, powszechna wręcz motoryzacja i cyfryzacja. Jednak lata kryzysu i braku dostępu do wielu dóbr doprowadziły do zachłystnięcia się nimi i totalnego pogrążenia się w zalewie wszelkiego rodzaju informacji, konsumpcji i komercji, co niesie ze sobą zupełnie nowe

⁷¹ Por. M. Z. Jędrzejko, „*Zwariowany*” *świat ponowoczesności*, Warszawa-Milanówek 2015, s. 16.

⁷² Por. E. Osewska, *Wychowanie dziecka do wiary w polskiej rodzinie w kontekście współczesnej dezintegracji dzieciństwa*, „*Studia nad rodziną*” (2013) 17/1 (32), s. 7-24.

⁷³ Por. M. Z. Jędrzejko, „*Zwariowany*” *świat ponowoczesności*, Warszawa-Milanówek 2015, s. 10-12.

zagrożenia⁷⁴. Obraz polskiej rzeczywistości z uwagi na jej specyficzne uwarunkowania geopolityczne nie należy wyłącznie traktować jako stan wyjątkowo katastroficzny, jako swoisty rozpad i chaos. Obecną rzeczywistość przemian, w której od lat dziewięćdziesiątych żyją Polacy, należy raczej traktować jako szansę dla wielu nowych możliwości⁷⁵. Jednocześnie wiele różnych kwestii, w tym spór o światopogląd i wynikające z niego reguły konstytuujące inne dziedziny życia społecznego, nie są do końca rozstrzygnięte. Tym ważniejszą kwestią jest troska o chrześcijańskie wychowanie dzieci i młodzieży.

Przed Kościołem w dobie ponowoczesności ujawniają się zadania, które papież Jan XXIII postawił przed Ojcami Soborowymi zwołując Sobór Watykański II, aby: „Kościół zastanowił się nad tematem wiary, prawd, które nim kierują. Ale z tej poważnej, pogłębionej refleksji na temat wiary powinna wypływać nakreślona w nowy sposób relacja między Kościołem a epoką nowoczesną, między chrześcijaństwem a niektórymi istotnymi elementami myśli nowoczesnej, nie po to, aby się do nich upodobnić, ale aby przedstawić naszemu światu, skłonnemu, by oddalać się od Boga, potrzebę Ewangelii w całej jej okazałości i w całej jej czystości”⁷⁶. Sobór swoje zadanie wypełnił poprzez wypracowanie licznych dokumentów, które mają wskazywać kierunki działań. Wymienione, jak się zdaje najważniejsze elementy współczesnej rzeczywistości, z uwzględnieniem raczej ich cieni, niż blasków, tworzą tło dla działań wychowawczych. Zaznaczyć trzeba, iż wiele elementów współczesności niesie w sobie pozytywne konotacje. Niestety, jako przeważające jawią się zjawiska negatywne, którym przez świadome działania należy przeciwdziałać⁷⁷. W perspektywie wychowawczej jednak nie można ukazywać wychowankom samych tylko zagrożeń i negatywów otaczającej nas rzeczywistości. Efektem tego było by wychowanie człowieka bojaźliwego, niepewnego swojej wartości. Nie do takich ideałów dążą wychowawcy w procesie wychowania chrześcijańskiego. Ludzkość stoi przed ogromnym wyzwaniem wobec swojej przyszłości. Jak nigdy dotąd, stojąc w obliczu globalnych przemian cywilizacyjnych, ludzie mają szansę również globalnego uporania się z problemami. Niezbędnym jednak warunkiem jest prowadzenie w sposób uporządkowany, z nieustanną świadomością celów nadrzędnych procesu wychowania

⁷⁴ Por. M. Z. Jędrzejko, *„Zwariowany” świat ponowoczesności*, Warszawa-Milanówek 2015, s. 14-16.

⁷⁵ Por. Z. Bauman, R. Kubicki, A. Zeidler-Janiszewska, *Życie w kontekstach. Rozmowy o tym, co za nami i o tym, co przed nami*, Warszawa 2009, s. 14.

⁷⁶ A. Napiórkowski, *Współczesny kościół i ponowoczesny świat*, Kraków 2015, s. 49.

⁷⁷ Por. Z. Bauman, T. Leoncini, *Płynne pokolenie*, Warszawa 2019, s. 26.

młodego pokolenia. To od niego będzie zależał kształt i kierunek rozwoju. Pomimo rozwoju nauk społecznych nie jest to zadanie łatwe. W Polsce trudności potęgują przeobrażenia społeczno – polityczne, które dokonały się w latach 90 XX wieku. Otwiera to zupełnie nowe perspektywy w rozwoju pedagogiki i nauk o rodzinie. Pewne dyskursy trzeba porzucić, inne wznowić czy podjąć nową refleksję. W myśli pedagogicznej potrzebne są ujęcia całościowe, globalne, które w jakimś stopniu przekroczą ograniczenia cząstkowych paradygmatów. Przed współczesną myślą pedagogiczną stoi zadanie otwarcia na prawdę, na wartości. Jej osiągnięcia powinny pomagać w zrozumieniu zmian zachodzących w świecie oraz w rozwiązywaniu codziennych problemów⁷⁸. Odcięcie się polskiej pedagogiki od zdegenerowanej ideologicznie pedagogiki socjalistycznej można już uznać za trwałe osiągnięcie transformacji społeczno – politycznej. Dzięki przemianie otworzyła się ona na społeczeństwo obywatelskie. Dostępne stały się również osiągnięcia naukowców, w tym prezentacja własnych osiągnięć, przez co możliwa stała się wymiana myśli. Wkładem polskiej myśli pedagogicznej w myśl europejską jest przypomnienie między innymi roli i ważkich zadań, jakie może spełnić pedagogika chrześcijańska. Może ona być inspiracją do powrotu w wychowaniu do uniwersalnych wartości: miłości, prawdy, wolności oraz solidarności społecznej. Te w istocie swej chrześcijańskie normy i wartości, będące źródłem kultury europejskiej, są szansą na wyjście z kryzysu ludzkiej moralności, konstruktywną odpowiedzią na konstatację autorytetów. Pedagogika chrześcijańska może być odpowiedzią na problemy współczesnej pedagogiki, która jest pełna wewnętrznych napięć, paradoksów i dylematów. Oscyluje pomiędzy bezradnością i wszechwładnością, roszczeniem i zwątpieniem, tym większym, że jej zadania muszą zostać zrealizowane. Tym co trwałe i niezmiennie, co może być gwarantem sensu są właśnie wartości chrześcijańskie, które mogą wskazywać właściwą drogę w gąszczu dyskursów⁷⁹. Pedagogika chrześcijańska jest oczywiście powiązana z chrześcijańską teologią i filozofią personalistyczną, ale w swoim dążeniu do odkrywania prawdy, nie neguje różnych rozwiązań. Daje ona

⁷⁸ Por. B. Śliwerski, *Pedagogika ogólna w ponowoczesnym świecie*, „Forum Pedagogiczne” (2018) 1, s. 22-37, <https://doi.org/10.21697/fp.2018.1.02> (30.01.2021).

⁷⁹ Por. B. Śliwerski, *Paradygmaty współczesnej pedagogiki jedności w Polsce*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” „Educational Studies Review” nr 25 (2017) 2, s. 39–58, <http://dx.doi.org/10.12775/PBE.2017.018> (30.01.2021); J. Przybyłowski, *Znaczenie nowej ewangelizacji dla duszpasterstwa młodzieży. Studium pastoralne*, Lublin 2001; J. Przybyłowski, *Funkcja wychowawcza w teorii i praktyce eklezjalnej. Studium teologiczno-pastoralne*, Warszawa 2010.

najpełniejszy i niezredukowany obraz wychowawczego rozwoju człowieka, uwzględniając przede wszystkim jego wymiar duchowy.

Pytania o genezę i cel ludzkiego życia i całego świata wynikają z „natury człowieka mądrego”. Z udzielonych odpowiedzi wyłania się osobisty światopogląd, swoista idea przewodnia życia: idea walki, pracy, zabawy i ciągłej rozrywki, bądź też heroicznej miłości⁸⁰. Odpowiedzi dane przez chrześcijaństwo, jego idea humanizmu, ściśle związanego z moralizmem i personalizmem, z prawami osoby ludzkiej jest dla ludzi dobrem uniwersalnym, obejmującym wszystkich, a najbardziej potrzebujących, bezbronnych i upośledzonych przez los⁸¹.

Pedagogika chrześcijańska jako nauka o wychowaniu za swój przedmiot uznaje wychowanie człowieka z uwzględnieniem jego integralności oraz wielorakich uwarunkowań. Jej cele określają zarówno rozważania teoretyczne, jak i jej praktyczny charakter, tzn., że będąc nauką *o wychowaniu*, jest także nauką *dla wychowania*. Takie podejście domaga się systemowego podejścia do działalności wychowawczej. Za przedmiot nauk pedagogicznych uznane jest również działanie pedagogiczne, obejmujące wąsko rozumiane wychowanie, samowychowanie, kształcenie i samokształcenie⁸².

Kościół do problematyki wychowania zawsze podchodził z atencją i zaangażowaniem. Miał w ciągu wieków chlubne karty zapisane niezaprzeczalnymi osiągnięciami w dziedzinie szkolnictwa i wychowania. Nowe światło i impuls dał Kościołowi Sobór Watykański II. Inicjując refleksję nad swoim miejscem w świecie współczesnym podjął również zagadnienia będące przedmiotem refleksji w niniejszej pracy. Kardynał S. Wyszyński pisząc o dokumentach soborowych nazywa je pokarmem wyrastającym „z żyznej gleby wieków (...) nabrzmiały modlitwą i doświadczeniem religijnym dziejów”⁸³. Pomimo upływu prawie już 60 lat od zakończenia Soboru cały czas na nowo odkrywane są profetyczne słowa Kardynała, znacząco wyprzedzające swój czas. „Soborowy wysiłek Vaticanum II poszedł w tym kierunku, aby Kościół mocniej się zakorzenił i niejako zamknął w całokształcie losu duchowego człowieka, głosząc mu wszędzie (...) jego wielkie ludzkie i nadprzyrodzone zarazem powołanie. W ten sposób Kościół wszedł jakby w nową fazę

⁸⁰ Por. S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Warszawa 2004, s. 213-214.

⁸¹ Por. S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Warszawa 2004, s. 103, J. Przybyłowski, *Funkcja wychowawcza w teorii i praktyce eklezjalnej. Studium teologiczno-pastoralne*, Warszawa 2010.

⁸² Por. K. Olbrycht, *Współczesne obszary pedagogiki chrześcijańskiej*, „Paedagogia Christiana” (2013), t. 1, s. 121-135, <http://dx.doi.org/10.12775/PCh.2013.007> (30.01.2021).

⁸³ S. Wyszyński, *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje. Tekst polski*. Poznań 1986, s. 8.

swej wierności dla uniwersalnego posłannictwa Chrystusowego, swego umiłowania dla Bożych dzieł – stworzenia, odkupienia i uświęcenia”⁸⁴.

W nauczaniu soborowym znajdują się zagadnienia dotyczące wychowania i formacji. Dokumentem, który w całości podejmuje tą tematykę jest „Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim” *Gravissimum educationis*, zaliczana do dokumentów związanych z omówieniem natury Kościoła. Biorąc jednak pod uwagę, że celem Soboru było odnowienie życia Kościoła, życia religijnego jego członków, przez pełniejsze sięgnięcie do Jezusa Chrystusa jako źródła odnowy, nie będzie nadużyciem stwierdzenie, że w szerokim ujęciu we wszystkich dokumentach soborowych w takim czy innym stopniu poruszana jest tematyka wychowania, formacji życia chrześcijańskiego w kontekście współczesnych problemów i wyzwań. W każdym znajdują się wskazania, zobowiązania, kierunki takiego wychowania, kształtowania osobowości, postaw intelektualnych, moralnych, religijnych, społecznych, chrześcijańskich⁸⁵. Dokumenty stanowią zatem inspirację dla programów, celów, metod katolickiego wychowania i pedagogiki. Zbudowane na teologicznej antropologii, stawiają wysokie wymagania moralne, ale dają szansę pełnego rozwoju człowieczeństwa. Wyznaczają zasadnicze zadania procesowi wychowania, który jest elementem odnowy życia chrześcijańskiego, życia Kościoła we współczesnym świecie⁸⁶.

Tematykę wychowania poruszają liczne dokumenty Kościoła: *Katechizm Kościoła Katolickiego* oraz *Kodeks Prawa Kanonicznego*. Wypowiadali się na jego temat papieże: encyklika papieża Piusa XI „O chrześcijańskim wychowaniu młodzieży” (*Divini illius Magistri*), encyklika Pawła VI „O zasadach moralnych w dziedzinie przekazywania życia ludzkiego” (*Humanae vitae*), adhortacja Jana Pawła II „O zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym” (*Familiaris consortio*), encyklika Jana Pawła II „O niektórych podstawowych problemach nauczania moralnego Kościoła” (*Veritatis splendor*), encyklika Jana Pawła II „O wartości i nienaruszalności życia ludzkiego” (*Evangelium vitae*), posynodalna adhortacja apostolska papieża Franciszka „O miłości w rodzinie” (*Amoris laetitia*).

⁸⁴ K. Wojtyła, *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje. Tekst polski*, Poznań 1986, s. 23.

⁸⁵ Por. S. Koperek, *Idea wychowania katolickiego w świetle dokumentów Soboru Watykańskiego II (aspekt pastoralny)*, <http://pedkat.pl/index.php/publikacje/artykuly/229-koperek-stefan-idea-wychowania-katolickiego-w-swietle-dokumentow-soboru-watykanskiego-ii> (31.01.2021).

⁸⁶ Por. S. Koperek, *Idea wychowania katolickiego w świetle dokumentów Soboru Watykańskiego II (aspekt pastoralny)*, <http://pedkat.pl/index.php/publikacje/artykuly/229-koperek-stefan-idea-wychowania-katolickiego-w-swietle-dokumentow-soboru-watykanskiego-ii> (31.01.2021).

Istnieje również wiele odniesień do omawianego tematu w licznych przemówieniach, orędziach, czy okolicznościowych przemówieniach⁸⁷.

Dokumenty te będą stanowiły punkt odniesienia w dalszych rozważaniach.

1.2. Przemiany i symptomy kryzysu wychowania

Od zarania dziejów refleksja na temat wychowania podejmowana była przez teoretyków, filozofów, kaznodziejów, rodziców i wszystkich stykających się na co dzień z młodym pokoleniem. Samo wychowanie zawsze stało się zagadnieniem bardzo ważnym. Na ślady problematyki nauczania i wychowania natrafiono już w tekstach sumeryjskich, babilońskich i młodszych egipskich. U podłoża zainteresowania tą problematyką znajdowała się zasada: „nikt nie urodził się mądrym” dlatego też: „zaciągaj rady tak u wykształconego, jak też u mądrego”⁸⁸. Wychowanie kryje w sobie skarb ludzkości⁸⁹ i jest najcenniejszym dobrem. Pomimo tych pięknych słów i deklaracji szkoła i wszystko co jest z nią związane, w tym także wychowanie, jest w fazie kryzysu⁹⁰. Można uznać, że stan ten od lat sześćdziesiątych XX wieku jest permanentny. Wtedy to pojawiły się pierwsze oznaki kryzysu oświatowego i jednocześnie podważona została wartość samego kształcenia. Niektórzy Autorzy w swojej krytyce szkoły jako instytucji edukacyjnej i państwowej posunęli się do postulatów o jej całkowite odrzucenie. Niezależnie od wyciąganych wniosków warto przyjrzeć się stawianym zarzutom. „Kontestacja stanowi immanentny składnik kultury, współtowarzyszy zmianie albo ją poprzedza”⁹¹ – pisze o zjawisku Tadeusz Paleczny. Wszelkstronna diagnoza kryzysu może zatem wpłynąć pozytywnie na dobór środków zaradczych. Jednym z tych, którzy zapoczątkowali idee *odszkolnienia* społeczeństwa jest Ivan Illich, który miał bardzo duży wpływ na kształtowanie się krytycznych

⁸⁷ Por. P. Wołochowicz, *Wskazania wychowawcze zawarte w dokumentach kościoła katolickiego*, „Roczniki Teologiczne” (2019), Tom LXVI, zeszyt 10, s. 10-20, <http://dx.doi.org/10.18290/rt.2019.66.10-2> (31.01.2021).

⁸⁸ Por. J. Bagrowicz, *Wychowanie w świetle Biblii*, w: *Wychowanie chrześcijańskie, między tradycją a współczesnością*, red. Rynio A., Lublin 2007, s. 39.

⁸⁹ Por. *Edukacja: jest w niej ukryty skarb*. Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do spraw Edukacji dla XXI wieku, red. J. Delors, Warszawa 1998.

⁹⁰ Otto Speck uważa, że „nie doceniamy sprawności, z jaką współczesny człowiek radzi sobie z wyzwaniem ciągle zmieniającego się świata, ponieważ nie ma z czym porównać tych wyzwań. Przyznajemy jednak, że to dzięki wychowaniu (cokolwiek byśmy przez to pojęcie rozumieli) umiemy sprostać postawionym przed nami zadaniom”. O. Speck, *Trudności wychowawcze. Być nauczycielem w czasie zmian społeczno-kulturowych*, Gdańsk 2007, s. 14.

⁹¹ Por. T. Paleczny, *Kontestacja. Formy buntu we współczesnym społeczeństwie*, Kraków 1997, s. 9-12.

poglądów na temat edukacji XX wieku⁹². Według niego szkołę należy znieść, ponieważ: nie spełnia swoich funkcji wychowawczych i emancypacyjnych, pogłębia w sposób mniej lub bardziej nowoczesny nędzę dzieci ubogich materialnie i społecznie, prowadząc do dalszej polaryzacji społeczeństwa⁹³, usuwa kulturę poza nawias codziennego świata, nie sprzyja kształceniu sprawiedliwości społecznej, dyskredytuje samouctwo, naturalną skłonność każdego człowieka do uczenia się i do samorealizacji oraz pozbawia jednostkę odpowiedzialności za proces zdobywania wiedzy. Poprzez permanencję oceniania, klasyfikowania uczniów oraz narzucanie im rywalizacji – niszczy radość uczenia się oraz odłącza ucznia od codziennych doświadczeń. Bogusław Śliwerski omawiając idee *odszkolnienia* pisze: „Radykalna krytyka monopolu systemu szkolnego dotyczy wszystkich krajów świata, gdyż zdaniem I. Illicha ten typ instytucji edukacyjnej jest wszędzie z gruntu taki sam. Co więcej, rozprawia się z mitem, jakoby wiedza i umiejętności były rezultatem szkolnego nauczania. W jego przekonaniu uczenie się jest tym ludzkim działaniem, które najmniej wymaga kierowania przez inne osoby, natomiast niezbędne jest mu zapewnienie dobrowolności, swobodnego dostępu do źródeł informacji oraz otwartości na ludzkie potrzeby, zdolności i zainteresowania. W świetle poglądów przedstawicieli ruchu *deskolaryzacji* alternatywą dla złych szkół nie są lepsze szkoły, ale żadne”⁹⁴. Systemy edukacji były krytykowane również za wpisywanie się w technokratyzm, który według socjologa amerykańskiego Charles W. Millsa sprawia, że kształcenie służy jedynie efektywności produkcji, zaniedbując pełny rozwój człowieka integralnego⁹⁵. Sprowadza go do utraty jednostkowej autonomii na rzecz „społeczeństwa jednowymiarowego”, w którym życie zredukowane jest do pracy i konsumpcji⁹⁶. Te poglądy wyrażają przeświadczenie, że szkoła zupełnie nie nadąża za radykalnie zmieniającą się rzeczywistością. Niestety ta niewiara w szkołę i jej

⁹² W 1960 r. z jego inicjatywy w Cuernavaca (70 km od Mexico-City) powstał międzykulturowy ośrodek dokumentacyjny (CIDOCC-Centro Intercultural de Documentación). Por. B. Śliwerski, *Przyszłość szkoły, szkoła przyszłości*, „Tygodnik Spraw Obywatelskich” (2021), Nr 66 / (14), 6 kwietnia 2021 r., <https://instytutprawobywatelskich.pl/przyszlosc-szkoly-szkola-przyszlosci/> (12.07.2021).

⁹³ Biedni zawsze byli społecznie bezsilni. Wzrastające uzależnienie się od opieki instytucjonalnej przydaje nowy wymiar ich bezradności: niemoc psychiczną, niezdolność do zaspokajania własnych potrzeb. Szczególną rolę we wzmacnianiu przez szkołę społecznej nierówności odgrywają ukryte reguły i mechanizmy indoktrynacji, podporządkowania oraz ukryte założenia programu szkolnego; por. B. Śliwerski, *Przyszłość szkoły, szkoła przyszłości*, „Tygodnik Spraw Obywatelskich” Nr 66 / (14) (2021), 6 kwietnia 2021 r., <https://instytutprawobywatelskich.pl/przyszlosc-szkoly-szkola-przyszlosci/> (12.07.2021).

⁹⁴ B. Śliwerski, *Przyszłość szkoły, szkoła przyszłości*, „Tygodnik Spraw Obywatelskich” (2021) Nr 66 / (14), 6 kwietnia 2021 r., <https://instytutprawobywatelskich.pl/przyszlosc-szkoly-szkola-przyszlosci/> (12.07.2021).

⁹⁵ Por. Ch. W. Mills, *Elita władzy*, Warszawa 1961, s. 417.

⁹⁶ Por. P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002, s. 567-568.

pozytywny wpływ na społeczeństwo jest aktualna również dzisiaj⁹⁷. Tradycyjne środowiska wychowawcze nie odgrywają już pierwszorzędnej roli w procesie socjalizacji młodego pokolenia. Dokonało się „przesunięcie socjalizacyjne”⁹⁸. Tradycyjne instytucje takie jak: rodzina, szkoła, Kościół straciły znaczenie na rzecz grup rówieśniczych, mass mediów i szeroko rozumianej popkultury. Dorośli stracili wyłączność na wprowadzanie młodego pokolenia w rzeczywistość społeczną⁹⁹. Być może nawet utracili świadomość swojej roli i jej konieczności w procesie kształtowania współczesnego pokolenia. Ludzie dorośli nie podejmując swoich zadań, oddają pole innym czynnikom, bo rolę przewodnika na drogach dorosłości ktoś musi przejąć. Wychowanie jest obecnie jedną z najbardziej zaniedbanych sfer życia rodzinnego. Nowocześni rodzice odrzucając tradycyjne modele wychowania opartego na karze i nagrodzie, nie wprowadzają w życie innych metod wychowawczych. Czasem nawet w ogóle nie są obecni w życiu swoich dzieci, nie znają ich. Brak systematycznych i konsekwentnych działań prowadzi do poważnych zaburzeń zachowania dzieci i dopiero wtedy podejmowane są działania, już nie wychowawcze ale naprawcze w celu zminimalizowania negatywnych skutków¹⁰⁰. W życiu rodzinnym pojawiło się wiele niekonsekwencji i aksjologicznej dezorientacji. Dokonała się nawet swego rodzaju kapitulacja rodziców, oddających sprawy wychowania w ręce swoich dzieci, które od tego momentu się „samowychowują”. W sytuacji rodzicielskiej bezradności, braku dostatecznej ilości czasu na kwestie wychowawcze w szkole, dzieci i młodzież samodzielnie dokonują wyborów znaczących dla nich osób, wartości, celów; niestety same też muszą się konfrontować ze środowiskiem rówieśniczym, mediami, różnymi zagrożeniami. Samowychowanie jest zadaniem, które należy podjąć w określonym wieku, nie może ono jednak zastąpić wychowania. Dziecko nie może czuć się pozostawione same sobie¹⁰¹.

⁹⁷ Por. B. D. Gołębiak, *Szkoła wspomagająca rozwój*, w: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 2, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2006, s. 105.

⁹⁸ Z. Kwieciński, *Tropy – ślady – próby. Studia i szkice z pedagogii pogranicza*, Poznań–Olsztyn 2000, s. 90.

⁹⁹ Z. Melosik, *Kultura popularna jako czynnik socjalizacji*, w: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 2, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2006, s. 68-69.

¹⁰⁰ M. Dziewiecki, *Chrześcijański wychowawca na trzecie tysiąclecie*, „Studia nad rodziną” (2005) 9/1 (16), s. 115-131, [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_nad_Rodzina/Studia_nad_Rodzina-r2005-t9-n1_\(16\)/Studia_nad_Rodzina-r2005-t9-n1_\(16\)-s115-131/Studia_nad_Rodzina-r2005-t9-n1_\(16\)-s115-131.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_nad_Rodzina/Studia_nad_Rodzina-r2005-t9-n1_(16)/Studia_nad_Rodzina-r2005-t9-n1_(16)-s115-131/Studia_nad_Rodzina-r2005-t9-n1_(16)-s115-131.pdf) (15.07.2021).

¹⁰¹ Por. B. Śliwerski, *Przyszłość szkoły, szkoła przyszłości*, „Tygodnik Spraw Obywatelskich” (2021) Nr 66 / (14), 6 kwietnia 2021 r., <https://instytutsprawobywatelskich.pl/przyszlosc-szkoly-szkola-przyszlosci/> (12.07.2021).

Współczesny czas nie jest sprzyjający. Trudno jest podejmować dzieło wychowania w sytuacji kiedy postmodernistyczna kultura głosi, że „epoka pewników minęła bezpowrotnie, a człowiek powinien teraz nauczyć się żyć w sytuacji całkowitego braku sensu, pod znakiem tymczasowości i przemijalności”¹⁰². Współczesność charakteryzuje się postawą negacji. Samo zjawisko nie jest niczym nowym, występowało bowiem w latach sześćdziesiątych XX wieku, kiedy to podważano sens istnienia całej ówczesnej rzeczywistości społecznej. W XXI wieku konstatacja przybiera inne formy i dotyczy raczej jej fragmentów¹⁰³. Efektem konstatacji jest odrzucenie dotychczasowych modeli wykorzystywanych w edukacji, w wychowaniu. Niemal z założenia to, co było w czasach minionych uznaje się za nieprzystające do współczesności. Samo odrzucenie przebiega łatwo, dużo trudniej zaproponować nowe rozwiązania, efektem zaś są zawirowania, niepokoje i zagubienie¹⁰⁴. Jak nigdy wcześniej, obecna sytuacja wychowawcza charakteryzuje się występowaniem zaburzeń zachowania i związanymi z nimi trudnościami wychowawczymi¹⁰⁵. Oczekiwania wobec wychowania są przy tym wciąż wysokie, gdyż w omawianym procesie chodzi o wychowanie obywatela odpowiedzialnego, tolerancyjnego, ale krytycznego, mającego postawę solidarności, znającego prawa i obowiązki wynikające z życia w społeczeństwie, w którym są coraz większe prawa i swoboda.

Subdyscypliną zajmującą się zadaniem wychowania jest teoria wychowania. Nie można współcześnie traktować jej, podobnie zresztą, jak całej pedagogiki jako odrębnej enklawy z wyznaczonymi wyraźnymi granicami. Współcześni teoretycy skłaniają się do stwierdzenia, że istnieje potrzeba rozszerzenia pola epistemologicznego i układów treściowych poszczególnych dyscyplin naukowych. Sugerują, że rozważania naukowe winny uwzględniać kontekst ich zastosowania i transdyscyplinarność. Gromadzona wiedza ma służyć edukacyjno-wychowawczej praktyce. Postulat ten nie jest łatwy do realizacji, mimo, że wynika z kształtu rzeczywistości, gdzie niemal każdy problem pedagogiczny niesie w sobie niepedagogiczne uwarunkowania, implikacje

¹⁰² Por. *Fides et ratio*, n. 91.

¹⁰³ Por. M. J. Lutostański, *Kontestacja rzeczywistości w symbolicznych subkulturach młodzieżowych*, w: *Paradoksy ponowoczesności. O starciach płci, religii, tożsamości, norm i kultur*, red. A. Jawor, Warszawa 2013, s. 12.

¹⁰⁴ Por. B. Kiereś, *Kultura chrześcijańska wobec postmodernistycznej ideologii „anty” w pedagogice*, w: *Wychowanie chrześcijańskie, między tradycją a nowoczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 93.

¹⁰⁵ Por. O. Speck, *Trudności wychowawcze. Być nauczycielem w czasie zmian społeczno-kulturowych*, Gdańsk 2007, s. 15.

i konsekwencje. Dlatego nie można go rozdzielać tak w teorii, jak i w praktyce¹⁰⁶. Nierzadko jednak z tymi wielkimi oczekiwaniami i wymaganiami stawianymi wychowawcom nie idzie w parze waga przywiązywana do omawianego zagadnienia w samej teorii wychowania, gdzie jest to zagadnienie drugorzędne¹⁰⁷. Sama szkoła zaś, z różnych przyczyn, ograniczyła swoją powinność wychowania, na rzecz funkcji nauczania¹⁰⁸. Nauczyciel pełni przede wszystkim funkcje dydaktyczne. Dlatego obszar wychowania wymaga pogłębionej refleksji także eklezjalnej. Ze strony praktyków wychowania powinna to być głęboka świadomość potrzeb. Winni oni posiadać kompetencje w obszarze rozwiązywania problemów wychowawczych oraz mieć świadomość odpowiedzialności. Na polu zdobywania odpowiednich kompetencji mają ich wspierać nie tylko teoretycy wychowania, ale też pedagogii chrześcijańskiej¹⁰⁹.

Jednym z podstawowych zagadnień teorii wychowania jest ustalenie czym jest *wychowanie*. Pojęcie to nie jest ostatecznie zdefiniowane i określone. Definicji *wychowania* jest bardzo wiele¹¹⁰, pedagodzy nieustannie modyfikują istniejące, wzbogacają je, inaczej kładą akcenty, tak by określały zjawisko bardziej precyzyjnie, przejrzyste, zrozumiałe. Definiowanie jest uzależnione od przyjętej koncepcji człowieka i wynikających z niej celów stawianych wychowaniu. Niebagatelne znaczenie ma również wizja wychowawcy i stylu wychowania. Niektórzy pedagodzy np. Stefan Kunowski zrezygnowali z podawania definicji wychowania na rzecz szerszego zrozumienia – na podstawie analizy procesu historycznego rozwoju, który pozwala zrozumieć sens i znaczenie zjawiska wychowania¹¹¹. Sięgając do słowników możemy spotkać następujące definicje wychowania: *Słownik Języka Polskiego*: całokształt zabiegów mających na celu ukształtowanie człowieka pod względem fizycznym, moralnym i umysłowym oraz przygotowanie go do życia w społeczeństwie,

¹⁰⁶ Por. E. Kubiak-Szyborska, *Teoria wychowania wobec wyzwań współczesnego świata: o tendencjach w tworzeniu wiedzy oraz nowych obszarach refleksji i badań*, w: *Teoria wychowania w okresie przemian*, red. E. Kubiak-Szyborska, D. Zając, Bydgoszcz 2008, s. 31-38.

¹⁰⁷ Por. E. Kubiak-Szyborska, *Teoria wychowania wobec wyzwań współczesnego świata: o tendencjach w tworzeniu wiedzy oraz nowych obszarach refleksji i badań*, w: *Teoria wychowania w okresie przemian*, red. E. Kubiak-Szyborska, D. Zając, Bydgoszcz 2008, s. 37-41.

¹⁰⁸ Por. P. Tomasik, *Pedagogika wobec kryzysu wychowania*, *Warszawskie Studia Teologiczne XII* (1998), s. 287.

¹⁰⁹ Por. E. Kubiak-Szyborska, *Teoria wychowania wobec wyzwań współczesnego świata: o tendencjach w tworzeniu wiedzy oraz nowych obszarach refleksji i badań*, w: *Teoria wychowania w okresie przemian*, E. Kubiak-Szyborska, D. Zając, Bydgoszcz 2008, s. 37-41; J. Przybyłowski, *Funkcja wychowawcza w teorii i praktyce eklezjalnej. Studium teologiczno-pastoralne*, Warszawa 2010.

¹¹⁰ W pracy zostaną poddane ujęcia współczesne, ponieważ to one kształtują kontekst obecnej edukacji.

¹¹¹ Por. S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Warszawa 2004, s. 13-14.

dających mu wykształcenie w określonym kierunku”¹¹²; *Encyklopedia Katolicka*: „świadome i celowo organizowane działania społeczne zmierzające do wywołania zmian w osobowości człowieka, ukształtowania właściwych postaw, przekonań oraz przyswojenie uznawanych przez określone środowiska społeczne (rodzina, szkoła, grupa) wartości, norm, wzorów zachowań i celów życiowych będące dynamicznym i złożonym procesem dokonujących się zwykle w osobowej interakcji”¹¹³. *Słownik Teologiczny* podaje: „całokształt zabiegów, mających na celu uformowanie człowieka pod względem fizycznym, moralnym, religijnym i umysłowym oraz przygotowanie go do życia wśród innych: w rodzinie, ojczyźnie, w świecie. Jest więc procesem doprowadzenia kogoś do dojrzałości osobowej, do umiejętności życia z poszanowaniem dziedzictwa ojców, decyzji, dzieł twórczych”¹¹⁴. Otto Speck w wychowaniu „widzi pomoc dorastającemu pokoleniu w jego życiowym rozwoju”¹¹⁵. Mówiąc o wychowaniu Mieczysław Łobocki określa jego przedmiot jako „całość psychiki człowieka czyli ogół procesów i właściwości psychicznych, tj. zarówno intelektualnych, emocjonalnych i wolicjonalnych łącznie z działaniem”¹¹⁶. Niektóre definicje są bardzo krótkie, prawie jak sentencje. Taką definicję podaje np. Luigi Giussani, który stwierdza, że wychowanie to „wprowadzenie do całości rzeczywistości”¹¹⁷. Zwiera się w nim element opieki i prowadzenie do pełni rozwoju. W sensie ścisłym za wychowanie uważa się działania zamierzone i celowe¹¹⁸. Różnorodność definicji wychowania wskazuje, jak złożone jest to zjawisko, dokonujące się w wielu dziedzinach życia człowieka poprzez oddziaływanie wielu różnych środowisk: rodziny, środowisk rówieśniczych, zawodowych, szkolnych, ale też narodowych, państwowych. Wielorakie wpływy zaś z uwzględnieniem szeregu innych zmiennych, w tym także osobowościowych cech tak ucznia jak i nauczyciela, składają się na ich efekt¹¹⁹. Do tych wymienionych definicji wychowania należałoby dodać wszystkie znaczenia, jakie przypisują mu rodzice

¹¹² *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. 4, Warszawa 2003, s. 562.

¹¹³ W. Partyka, *Wychowanie*, w: *Encyklopedia Katolicka*, red. F. Grylewicz i in., Lublin 1973-2014, s. 1039-1040.

¹¹⁴ J. Sikorski, *Wychowanie*, w: *Słownik Teologiczny*, red. A. Zuberbier, Katowice 1998, s. 657.

¹¹⁵ O. Speck, *Trudności wychowawcze. Być nauczycielem w czasie zmian społeczno-kulturowych*, Gdańsk 2007, s. 14.

¹¹⁶ Por. W. Słomski, *Współczesne poglądy na problematykę wychowania*, „Społeczeństwo i Edukacja. Międzynarodowe Studia Humanistyczne” (2012) nr 1, s. 157.

¹¹⁷ Por. C. Esposito, *O poznawczej wartości wychowania*, w: *Wychowanie chrześcijańskie, między tradycją a współczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 82.

¹¹⁸ Por. W. Słomski, *Współczesne poglądy na problematykę wychowania*, „Społeczeństwo i Edukacja. Międzynarodowe Studia Humanistyczne” (2012) nr 1, s. 158.

¹¹⁹ Nie ma tu mowy o efekcie końcowym, bowiem wychowanie, później samowychowanie, jest procesem dokonującym się przez całe życie człowieka.

realizujący swoje rodzicielskie powołanie na co dzień. Problematyka wychowania poruszona jest również w nauczaniu i praktyce Kościoła.

W pedagogice mamy do czynienia z wieloma prądami i kierunkami pedagogicznymi. Wszystkie one oparte są na określonej koncepcji człowieka. Problem wychowania pojawia się od zarania ludzkich dziejów we wszystkich kulturach i na wszystkich kontynentach. Ono było i jest ważne dla kultury¹²⁰. W niniejszej rozprawie zostaną wskazane prądy i kierunki określane mianem współczesnych. Każda teoria wychowania opiera się na określonych założeniach antropologicznych, a idea wychowania jest następstwem przyjętej koncepcji człowieka¹²¹. Współczesne koncepcje pedagogiczne przyjmują różne formy i oblicza. Często nie można dokonać ich jednoznacznej oceny, ponieważ trudno odmówić im pozytywnych aspektów, a już na pewno szczytnych i szlachetnych motywacji. Proponowane idee często nie są ujęciami całościowymi, bowiem z ograniczonej i zredukowanej wizji człowieka nie może wypłynąć całościowa wizja wychowania. Wielu jednak myślicieli, teoretyków, jeszcze częściej praktyków wychowania, swoimi teoriami i działalnością pedagogiczną wnieśli cenny wkład w rozwój pedagogiki. Mirosław Szymański zwraca uwagę, że idee myśli pedagogicznej nie szeregują się w linearny sposób, gdzie nowsze wypierają i zastępują starsze. Według badacza należy raczej uznać, że w pewnych okresach dominują idee oświeceniowe, w innych zaś romantyczne. Ich cykliczna dominacja porównana została przez niego do wahadła. W praktyce szkolnej te dwie koncepcje uwidaczniają się w szkole autorytarnej i liberalnej¹²². Ten dwubiegunowy podział teorii wychowania nie jest jednak wystarczający.

Wśród różnych koncepcji i nurtów wychowania w akademickim podręczniku *Pedagogika* pod redakcją Zbigniewa Kwiecińskiego i Bogusława Śliwerskiego wymienione są: pedagogika pozytywistyczna, kultury, personalistyczna, egzystencjalna, religii, Nowego Wychowania, waldorfska, pragmatyzmu, Marii Montessori, Janusza Korczaka, Petera Petersena, Celestyna Freineta, krytyczna, antyautorytarne, emancypacyjna, międzykulturowa, ekologiczna, negatywna, postmodernistyczna¹²³. Śliwerski w książce *Współczesne teorie nurty wychowania* wymienia następujące nurty

¹²⁰ Por. J. Bagrowicz, *Wychowanie w świetle Biblii*, w: *Wychowanie chrześcijańskie, między tradycją a współczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 39.

¹²¹ Por. W. Cichosz, *Wychowanie chrześcijańskie wobec postmodernistycznej prowokacji*, Gdańsk 2001, s. 18.

¹²² Por. M. Szymański, *Niemiecka pedagogika reformy 1890-1933*, Warszawa 1992, s. 5.

¹²³ Por. *Pedagogika. Podręcznik Akademicki, t.1*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2010, s. 196-463.

pedagogiki: filozoficzną – normatywną, chrześcijańską pedagogikę personalno – egzystencjalną, serca, duchową pedagogikę miłości, niedyrektywną, nieautorytarną, Gestalt, wychowania integralnego, antyautorytarną, radykalnego humanizmu, krytyczną naukę o wychowaniu, emancypacyjną, międzykulturową, przewyciężenia obcości, analityczno-krytyczną, antypedagogikę-postpedagogikę, pedagogikę w ponowoczesności¹²⁴.

Tak wiele kierunków i nurtów wychowania wskazuje na bogactwo myśli współczesnych teoretyków i praktyków wychowania. Jest to odpowiedź na istniejące różnorodne potrzeby pluralistycznego społeczeństwa, gdzie istnieją obok siebie różne środowiska, kultury o odmiennych celach stawianych wychowaniu. Czy wiele znaczy lepiej? Niekoniecznie, wszak fundament może być tylko jeden¹²⁵, na którym można budować resztę w zależności od odmiennych uwarunkowań i czynników. Wśród różnorodnych pomysłów na wychowanie jest wiele szczegółowych rozwiązań, postulatów, które wypływają z chęci rozwiązania konkretnych problemów szkolnej rzeczywistości i jako takie zasługują na uwagę. W wielu jednak przypadkach proponowane rozwiązania wydają się wręcz szkodliwe dla praktyki wychowawczej. Należy zaznaczyć, że wszelkiego rodzaju eksperymenty wychowawcze trzeba prowadzić z daleko posuniętą rozwagą, umiarem i ostrożnością, ze świadomością odległych skutków wychowania, a nade wszystko z nastawieniem na autentyczne dobro wychowanka. Dlatego głos wychowania chrześcijańskiego, z jego najgłębszą prawdą o człowieku i wynikającymi z niej rozwiązaniami pedagogicznymi, powinien być na polu współczesnej pedagogiki głośno akcentowany i wyraźnie słyszalny. Z poczucia zaś odpowiedzialności trzeba „nastawać w porę i nie w porę”¹²⁶, nie wolno zamilknąć.

Parząc na bogactwo współczesnej myśli pedagogicznej należy uwzględnić sytuację geopolityczną. Przez długi czas myśl pedagogiczna w Polsce i innych krajach tzw. bloku wschodniego, została podporządkowana ideologii. W państwie totalitarnym jej zadaniem było ujednoczenie elementów struktury społecznej oraz legitymizowanie systemu, nie dopuszczano więc żadnych innych koncepcji. Nacisk położony na pedagogikę socjalistyczną zmarginalizował pedagogikę ogólną jako naukę i wytworzył

¹²⁴ Por. B. Śliwerski, *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Kraków 2004, s. 403.

¹²⁵ „Fundamentu bowiem nikt nie może położyć innego, jak ten, który jest położony, a którym jest Jezus Chrystus” (1 Kor 3, 11).

¹²⁶ „...głoś naukę, nastawaj w porę, nie w porę, [w razie potrzeby] wykaż błąd, poucz, podnieś na duchu z całą cierpliwością, ilekroć nauczysz. Przyjdzie bowiem chwila, kiedy zdrowej nauki nie będą znosili, ale według własnych pożądań - ponieważ ich uszy świerzbią - będą sobie mnożyli nauczycieli. Będą się odwracali od słuchania prawdy, a obrócą się ku zmyślnym opowiadaniom. Ty zaś czuwaj we wszystkim, znoś trudy, wykonaj dzieło ewangelisty, spełnij swe posługiwanie!” (2 Tm 4,2-5).

stan izolacji wobec innych nurtów oraz prądów wychowawczych¹²⁷. Po przełomie 1989 roku w odniesieniu do pedagogiki pisano o rozczarowaniu autorytetami, zrelatywizowanymi wartościami, wyczerpaniu ideologicznej metanarracji. Społeczeństwo podlegało zaczęło wielu przemianom, do których nie było przygotowane. W tym przełomowym momencie polska myśl pedagogiczna nie odnalazła się, nie mówiąc już o aktywnym włączeniu się w budowanie nowego ładu. Niestety w ocenie Zbigniewa Kwiecińskiego jej głównym celem w tamtym okresie było przetrwanie¹²⁸. Efektem konfrontacji z epoką komunizmu stał się kryzys tożsamości pedagogiki jako nauki. Niestety szybko okazało się, że ideologia marksizmu została zastąpiona ideologią liberalizmu wchodzącą do szkoły pod z pozoru pozytywnym hasłem neutralności światopoglądowej¹²⁹.

Po zmianach społeczno – gospodarczych przed pedagogiką stanęły nowe zadania, którym nie była ona w stanie sprostać, co niewątpliwie leżało u podstaw tego, co określamy kryzysem edukacji w wielu, jeśli nie wszystkich jej aspektach. Pluralizm, który zaczął cechować społeczeństwo, stał się widoczny również na polu edukacji i wychowania. Od przełomu lat 80 i 90 XX wieku dostrzega się tendencje reformowania edukacji, procesów kształcenia i wychowania. Zainteresowanie innymi koncepcjami pedagogicznymi miało wymiar praktyczny i przejawiało się powstawaniem nowych szkół (w tym katolickich) i teoretyczny, gdy stawały się przedmiotem nieskrępowanej cenzurą refleksji naukowej¹³⁰. W pluralistycznej pedagogice powróciło myślenie kategoriami wspólnej mądrości, racjonalności oraz dążenia do rozwoju różnorodnych nurtów, kierunków, modeli. Śliwerski takie szerokie ujęcie myśli pedagogicznej nazwał „metapedagogiką”, która mogłaby prowadzić do odkrywania tego, co łączy szczegółowe nauki pedagogiczne oraz korzystnie wpłynąć na refleksję pedagogiczną przez odsłanianie nadmiaru i niedomiaru pewnych prądów czy teorii myśli obecnych już w innych dziedzinach nauk¹³¹. Pluralizm przyniósł zatem ze sobą inne zadania

¹²⁷ Por. B. Śliwerski, *Współczesne prądy i kierunki pedagogiczne. Wstęp*, w: *Pedagogika. Podręcznik Akademicki*, t. 1, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2010, s. 185.

¹²⁸ Por. B. Śliwerski, *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Kraków 2004, s. 359-360.

¹²⁹ Por. B. Kiereś, *Kultura chrześcijańska wobec postmodernistycznej ideologii „anty” w pedagogice*, w: *Wychowanie chrześcijańskie, między tradycją a nowoczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 96.

¹³⁰ B. Śliwerski zwraca uwagę: „Zapoczątkowany dzięki profesorom Zbigniewowi Kwiecińskiemu, Lechowi Witkowskiemu i kontynuowany przez Tomasza Szkudlarkę oraz Zbyszka Melosika edukacyjny dyskurs postmodernistyczny we współczesnej literaturze nauk o wychowaniu doskonale sprzyja merytorycznej refleksji nad jakościowymi możliwościami reformowania polskiej pedagogiki”. B. Śliwerski, *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Kraków 2004, s. 361.

¹³¹ B. Śliwerski, *Pedagogika ogólna w Polsce wobec czasu minionego, ewolucji i nowych wyzwań*, „Forum Pedagogiczne” (2018) 1, s. 30, <https://doi.org/10.21697/fp.2018.1.02> (30.01.2021).

i zagadnienia. Pojawiły się pytania o wartość poszczególnych teorii, o to, która jest bardziej wartościowa, prawdziwa, lepsza od innych, którą należy wybrać, którą się kierować. Naukowcy wciąż poszukują nowej myśli przewodniej dla edukacji. Odżywają na nowo idee pedagogiczne z ubiegłego wieku¹³².

Kryzys polskiej szkoły, oprócz źródeł związanych z przemianami natury polityczno – społecznej, jest wynikiem działań odgórnych, regulujących jej funkcjonowanie. Oderwani od szkolnej rzeczywistości urzędnicy, powołując się na wysokie wskaźniki skolaryzacji mają zdecydowanie pozytywniejszy obraz edukacyjnej rzeczywistości¹³³. Kryzys swoimi korzeniami sięga aż do nieudanej, zdaniem Zbigniewa Kwiecińskiego, reformy z lat 1971-1989. Przejawem kryzysu według niego, jest fakt, że szkoła nie spełnia swoich podstawowych funkcji: nie uczy rozumienia znaczeń kultury własnej i uniwersalnej oraz nie daje elementarnej orientacji w świecie tym uczniom, którzy nie mogą uzyskać jej poza szkołą¹³⁴. Odnosząc się z kolei do lat 1981-2008 stwierdza: „(...) oświata w Polsce jako system się rozsypała, w tym kilka jego podstawowych części składowych (podsystemów), takich jak: opieka przedszkolna, szkolnictwo zawodowe, kształcenie i dokształcanie nauczycieli, kształcenie ustawiczne. Była niszczona wspólnymi siłami chaotycznej adaptacji do oczekiwań społecznych, gasnących wydatków państwa, wyłaniającego się rynku i przypadkowym naśladownictwem różnych wzorów zachodnich i z własnej przeszłości, szybkiej wymiany coraz to nowych centralnych decydentów, którzy stale byli podobni do siebie pod względem niekompetencji i braku odpowiedzialności”¹³⁵. Bogusław Śliwerski zauważa dwa przeciwstawne nurty kształtujące zmiany edukacyjne w Polsce: jeden dążący do autonomii, decentralizacji, uspołecznienia i demokratyzacji oświaty, drugi zaś przeciwnie – do autorytaryzmu, centralizacji i etatyzmu¹³⁶. W opinii Justyny Dobrołowicz sytuacji nie poprawiły radykalne reformy szkolnictwa z lat 1990-2010¹³⁷. Działania te zostały przez nią ocenione jako chaotyczne, bez cech spójności,

¹³² Por. B. Śliwerski, *Współczesne prądy i kierunki pedagogiczne. Wstęp*, w: *Pedagogika. Podręcznik Akademicki*, t. 1, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2010, s. 187.

¹³³ Por. J. Dobrołowicz, *Obraz edukacji w polskim dyskursie prasowym*, Kraków 2013, s. 9-10.

¹³⁴ Por. Z. Kwieciński, *Pedagogika i edukacja wobec wyzwania kryzysu i gwałtownej zmiany społecznej*, w: *Ku pedagogii pogranicza*, red. Z. Kwieciński, L. Witkowski, Toruń 1990, s. 6-7.

¹³⁵ Z. Kwieciński, *O reformie oświaty: co wyrównywać, co różnicować, czego najbardziej potrzeba. Głos w dyskusji*, w: *Problemy doskonalenia systemu edukacyjnego w Polsce*, red. H. Moroz, Kraków 2008, s. 13.

¹³⁶ Por. B. Śliwerski, *Problemy współczesnej edukacji. Dekonstrukcja polityki oświatowej III RP*, Warszawa 2009, s. 12.

¹³⁷ Skutki reformy z roku 2017 będą widoczne w dalszej perspektywie, gdy uczniowie objęci reformą, czyli rocznik 2006 będzie zdawać maturę i podejmować dalszą naukę lub aktywność zawodową.

którą wyznaczałyby obrany, najlepiej ponad podziałami politycznymi, kierunek. Przyczyn niepowodzeń autorka upatruje w neoliberalnych uwikłaniach edukacji, w zawłaszczeniu jej przez ekonomię. Neoliberalizm narzuca edukacji nową jakość zogniskowaną na interesach gospodarki. Cel został zredukowany do przygotowania wydajnych i sprawnych producentów, którzy po pracy staną się idealnymi konsumentami. Modelowy absolwent jest wyspecjalizowanym posłusznym pragmatykiem¹³⁸. Joanna Danilewska stwierdza nawet, że w ruchach reformatorskich – skądinąd bardzo potrzebnych – nie chodziło ani o dobro uczniów i przyszłość szkoły, a jedynie o spełnienie żądań globalnych rynków. Według niej zjawisko to wynika z „edukacyjnego dopingu ery globalizacji”¹³⁹. Zdaniem Briana Thorne’a¹⁴⁰ szkoły reformowano na kształt przedsiębiorstw, jakby były one fabrykami, tyle, że edukacyjnymi, a dyrektorzy pełnili w nich funkcje menadżerskie¹⁴¹. Szkoła w takiej koncepcji pełni służebną rolę wobec ogólnoswiatowego wyścigu gospodarczego. Cele określone są jasno, choć niepokojąco: „nie po to dążymy do osiągnięcia sukcesu gospodarczego, by móc zapewnić naszym dzieciom najlepsze warunki rozwoju, lecz dzieci edukujemy dla zwycięstwa w wyścigu gospodarczym wielkiego biznesu. Edukacja jest instrumentem przygotowującym przedsiębiorcze, samoodnawialne, kompatybilne tryby gospodarki globalnej. Jednostki samozatrudniające się, mobilne, dyspozycyjne, nastawione rywalizacyjnie, przystosowane do zmieniających się potrzeb rynku pracy”¹⁴². Sama też edukacja poddała się mechanizmom rynkowym, o czym świadczy pojawienie się określenia usług edukacyjnych, które szkoła ma świadczyć. Gdzie tu jest miejsce na wychowanie – zdają się pytać Autorzy przytoczonych analiz? Nastąpił rozdźwięk między tym, co wybrzmiewa w oficjalnych dyskursach na temat edukacji, a tym co faktycznie uznaje się za ważne. „Wśród nich – jak pisze Piotr Domeracki – na czoło wysuwają się: innowacyjność, transparentność, przywództwo

¹³⁸ Por. J. Dobrołowicz, *Obraz edukacji w polskim dyskursie prasowym*, Kraków 2013, s. 9-11.

¹³⁹ Por. J. Danilewska, *Edukacyjny doping ery globalizacji – czy potrafimy go zrównoważyć?*, w: *Wspólnota pedagogicznego niepokoju*, red. J. Danilewska, Kraków 2008, s. 25-26.

¹⁴⁰ Opisował on rzeczywistość szkolnictwa w Wielkiej Brytanii, ale spostrzeżenia te zdaniem P. Domerackiego można odnieść i do polskiej szkoły: „Thorne, (...) trawiony niepokojem o aktualny obraz „edukacyjnej sceny Wielkiej Brytanii”, widząc daleko idącą zbieżność tego obrazu z tym, co niepokoi i trapi polski system edukacji...”. P. Domeracki, *Pedagogika, czy antypedagogika? Wokół kryzysu współczesnej edukacji z perspektywy filozoficznej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska sectio I Philosophia-Sociologia” (2016), vol. XLI, 1, s. 12 <http://dx.doi.org/10.17951/i.2016.41.1.7> (15.02.2021).

¹⁴¹ Por. B. Thorne, *Zamiast empatii – podnoszenie standardów, zamiast wspólnoty – fabryki uczenia się: edukacyjna scena Wielkiej Brytanii*, w: *Wspólnota pedagogicznego niepokoju*, red. J. Danilewska, Kraków 2008, s. 21.

¹⁴² Por. J. Danilewska, *Edukacyjny doping ery globalizacji – czy potrafimy go zrównoważyć?*, w: *Wspólnota pedagogicznego niepokoju*, red. J. Danilewska, Kraków 2008, s. 26.

(liderstwo), eksperckość, specjalistyczność, menedżerskość, legalizm, lojalizm, klientyzm, indywidualizm, umiędzynarodowienie (*respective* anglicyzacja), parametryczność, rankingowość, ekonomiczność, konkurencyjność, użyteczność (przydatność), praktyczność i wdrożeniowość”¹⁴³.

Innym niepokojącym zjawiskiem w praktyce szkolnej ostatniego czasu jest rozwiązywanie problemów głównie poprzez mnożenie różnego rodzaju dokumentacji, która w najdrobniejszych szczegółach chce opisać rzeczywistość szkolną. Szkoła zamiast wychowywać, kształtować w wychowankach odpowiedzialność i obowiązkowość, tworzy procedury i regulaminy, w których proklamuje prawa i przywileje uczniów. Zamiast ułatwiać współpracę prowadzi to do zantagonizowania relacji uczeń – rodzic – nauczyciel, jest przyczyną rozbicia, konfliktu, czasem szantażu¹⁴⁴, a relacja wychowawcza staje się wobec nich wtórna. Wśród słusznych postulatów dotyczących praw uczniów i dzieci, zanika konieczność wdrażania młodego pokolenia do obowiązków i poczucia odpowiedzialności za ich wykonanie. Akcentowane samych praw bez wskazywania obowiązków, konieczności samoograniczania się z uwagi na innych ludzi, czy wyższe wartości, zamyka wychowanka w ciasnym świecie indywidualnych potrzeb i egoizmu. Innymi określeniami kreującymi szkolną rzeczywistość są określenia „standardy” i „nadzór”. Brian Thorne uważa, że niosą one ze sobą niesprzyjające następstwa: niewydolności, sprzecznych sądów, nieugiętej konkurencyjności, potencjalnej winy, pracoholizmu i wypalenia zawodowego. Konieczność ciągłego wykazywania się osiągnięciami jest jak nieosiągalny horyzont i towarzyszy jej ciągła obawa nieskuteczności. Wśród tych dążeń nie ma już czasu i energii by pochylić się nad wewnętrznym światem ucznia, by go docenić i zrozumieć¹⁴⁵. Paradoxem jest, że system, który za hasło przewodnie ma efektywność sam jest wysoce nieefektywny. Absolwenci bowiem nie tyle są wykształceni, co – jak uważa Piotr Domeracki – zescholaryzowani tzn. posiadający odpowiednie dokumenty poświadczające ukończenie określonego etapu edukacyjnego. Dyplom niestety nie oznacza wykształcenia, które powinno być posiadaniem rzeczywistej społecznie i zawodowo przydatnej wiedzy oraz umiejętności

¹⁴³ P. Domeracki, *Pedagogika, czy antypedagogika? Wokół kryzysu współczesnej edukacji z perspektywy filozoficznej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska sectio I Philosophia-Sociologia” (2016), vol. XLI, 1, s. 15 <http://dx.doi.org/10.17951/i.2016.41.1.7> (15.02.2021).

¹⁴⁴ Por. P. Tomasik, *Pedagogika wobec kryzysu wychowania*, „Warszawskie Studia Teologiczne” XII (1998), s. 288.

¹⁴⁵ Por. B. Thorne, *Zamiast empatii – podnoszenie standardów, zamiast wspólnoty – fabryki uczenia się: edukacyjna scena Wielkiej Brytanii*, w: *Wspólnota pedagogicznego niepokoju*, red. J. Danilewska, Kraków 2008, s. 20.

i kompetencji, z których można korzystać w sposób samodzielny i twórczy rozwijając je w taki sposób, by ostatecznie przekazać następnym pokoleniom¹⁴⁶.

Współczesna szkoła jest związana ze społeczeństwem. Dzisiejsze problemy wynikają z trwającego kilkadziesiąt lat niespójnego i wadliwego wychowania. Na poglądach materialistycznych, ukazywaniu wyższości materii nad duchem wychowało się kilka pokoleń Polaków, ta mentalność więc została ugruntowana¹⁴⁷. Nowa sytuacja zaś, jaką stwarza postmodernistyczna rzeczywistość pedagogiczna staje się dla wychowania chrześcijańskiego wyzwaniem. Po utracie socjalistycznego opozycyjnego monolitu, pojawiło się wiele różnych alternatywnych propozycji w dziedzinie wychowania. Chrześcijańskie wartości nie dość mocno zajęły właściwe miejsce w tej postsocjalistycznej rzeczywistości. Nie jest to zjawisko korzystne¹⁴⁸. Po transformacji lat 90-tych, po ostatecznym upadku państwa totalitarnego, gdy skończył się komunizm, jak radośnie ogłosiła w TV Joanna Szczepkowska¹⁴⁹, głos Kościoła w różnych dziedzinach był zbyt słabo słyszalny, a ocena rzeczywistości zbyt optymistyczna. Ojciec Święty Jan Paweł II wiedział o zagrożeniach związanych z transformacją i przestrzegał przed nimi, wskazując rozwiązanie jakim powinni być „ludzie sumienia”¹⁵⁰. Wydawało się, że po kompromitacji systemu, jako jedynie słuszną

¹⁴⁶ Por. P. Domeracki, *Pedagogika, czy antypedagogika? Wokół kryzysu współczesnej edukacji z perspektywy filozoficznej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska sectio i Philosophia-Sociologia” (2016), vol. XLI, 1, s. 13, <http://dx.doi.org/10.17951/i.2016.41.1.7> (15.02.2021).

¹⁴⁷ Por. A. Drożdż, *Wychowanie do irreligii?*, w: *Obszary wychowania moralnego: wychowanie moralne czy do moralności*, red. K. Sosna, Studia Teologiczne i Humanistyczne 1/3, Katowice 2011, s. 122-123.

¹⁴⁸ Sam Jezus przestrzega, że po wyrzuceniu złego ducha dom musi mieć nowego gospodarza, w przeciwnym razie zły powraca i to nie sam: „Gdy duch nieczysty opuści człowieka, błąka się po miejscach bezwodnych, szukając spoczynku. a gdy go nie znajduje, mówi: „Wrócę do swego domu, skąd wyszedłem”. Przychodzi i zastaje go wymiecionym i przyozdobionym. Wtedy idzie i bierze siedem innych duchów złośliwszych niż on sam; wchodzi i mieszka tam. i stan późniejszy owego człowieka staje się gorszy niż poprzedni” (Łk 11, 24-26).

¹⁴⁹ Por. J. Szczepkowska, https://youtu.be/JkuYYu8PL_I (21.02.2021).

¹⁵⁰ Jan Paweł II, Skoczów, 22 maja 1995. Homilia w czasie mszy św. Odprawionej na wzgórzu „kaplicówka” „Nasza Ojczyzna stoi dzisiaj przed wieloma trudnymi problemami społecznymi, gospodarczymi, także politycznymi. Trzeba je rozwiązywać mądrze i wytrwale. Jednak najbardziej podstawowym problemem pozostaje sprawa ładu moralnego. Ten ład jest fundamentem życia każdego człowieka i każdego społeczeństwa. Dlatego Polska woła dzisiaj nade wszystko o ludzi sumienia! Być człowiekiem sumienia, to znaczy przede wszystkim w każdej sytuacji swojego sumienia słuchać i jego głosu w sobie nie zagłuszać, choć jest on nieraz trudny i wymagający; to znaczy angażować się w dobro i pomnażać je w sobie i wokół siebie, a także nie godzić się nigdy na zło, w myśl słów św. Pawła: „Nie daj się zwyciężyć złu, ale zło dobrem zwyciężaj!” (Rz 12,21). Być człowiekiem sumienia, to znaczy wymagać od siebie, podnosić się z własnych upadków, ciągle na nowo się nawracać. Być człowiekiem sumienia, to znaczy angażować się w budowanie królestwa Bożego: królestwa prawdy i życia, sprawiedliwości, miłości i pokoju, w naszych rodzinach, w społecznościach, w których żyjemy, i w całej Ojczyźnie; to znaczy także podejmować odważnie odpowiedzialność za sprawy publiczne; troszczyć się o dobro wspólne, nie zamykać oczu na biedy i potrzeby bliźnich, w duchu ewangelicznej solidarności: „Jeden drugiego brzemiona noście” (Ga 6,2)”, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/skoczowh_22051995.html (21.02.2021).

alternatywą kształtującą nowe postsocjalistyczne społeczeństwo będzie chrześcijaństwo, z jego systemem wartości, postrzeganiem godności osoby ludzkiej, z całym wachlarzem wskazań społecznej nauki Kościoła. Entuzjazm wiary manifestowanej podczas np. wizyt papieskich nie przełożył się jednak na postępowanie według zasad chrześcijańskich w życiu społeczno – gospodarczym, w przemianach strukturalnych społeczeństwa. Okres przemian zaowocował wieloma atrakcyjnymi, przynajmniej przy pierwszym wrażeniu, wzorcami, modelami życia i ideałami (choć należałoby powiedzieć pseudoideałami), a chrześcijaństwo nie dość mocno weszło w sferę życia osobistego i społecznego. Jest to prawdziwe wyzwanie dla całego Kościoła. Papież był tego szczególnie świadom, gdy wskazywał drogę reewangelizacji, Nowej Ewangelizacji, która potrzebna jest współczesnej Europie¹⁵¹. Wskazał tym samym nieustanną potrzebę głoszenia Dobrej Nowiny oraz pracy wychowawczej u podstaw, realizowanej z pełnym zaangażowaniem i zapałem. Jego następcy również wzywają do ciągłego świadectwa oraz niesienia Chrystusa i zabawienia¹⁵². Temat Nowej Ewangelizacji znajduje również ważne miejsce w refleksji pastoralnej¹⁵³.

Ewangelia jest dla każdego czasu; trzeba dostosować jej przepowiadanie do obecnej epoki zmian, czy też do czasu, gdy następuje zmiana epoki. Doświadczamy zmian nie linearnych, lecz epokowych, które „stanowią wybory (...), szybko zmieniają sposób życia, odnoszenia się do siebie, komunikowania się i formułowania myśli, relacji między pokoleniami ludzkimi oraz rozumienia i przeżywania wiary i nauki”¹⁵⁴, jak zauważa Papież Franciszek. Dlatego trzeba zastanowić się nad wyzwaniami współczesności i uchwycić je za pomocą rozeznania, *parezji i hypomone*¹⁵⁵. Mówiąc

¹⁵¹ Por. *Ecclesia in Europa*, n. 2: „Europa nie powinna dzisiaj tylko odwoływać się do swojej chrześcijańskiej przeszłości. Musi także nauczyć się znów kształtować swoją przyszłość w spotkaniu z Osobą i orędem Jezusa Chrystusa (...), pilnym zadaniem Kościoła jest ponowne głoszenie mieszkańcom Europy wyzwającego przesłania Ewangelii.(...) Chodziło zatem o to, by to orędzie nadziei głosić Europie, która - jak się zdawało - ją zagubiła”.

¹⁵² „U progu trzeciego tysiąclecia nie tylko istnieją liczne ludy, które jeszcze nie poznały Dobrej Nowiny, ale wielu chrześcijan potrzebuje, aby na nowo głoszone im z przekonaniem słowo Boże, by mogli konkretnie doświadczyć mocy Ewangelii”. Benedykt XVI, *Verbum Domini*, n. 96, Watykan 2010, s. 163.

¹⁵³ Por. Przybyłowski J., *Znaczenie nowej ewangelizacji dla duszpasterstwa młodzieży. Studium pastoralne*, Lublin 2001; J. Przybyłowski, *Rola nowej ewangelizacji w Kościele i w świecie. Nowe ubranie bez dziur i lat (por. Łk 5, 36)*, Warszawa 2014; J. Dyduch, *Nowa ewangelizacja priorytetowym zadaniem Kościoła*, w: *Habent omnia tempora sua: prace ofiarowane ks. prof. dr. hab. Januszowi Wyciśle*, red. Z. Gogola, Kraków 2013, s. 137-148;

¹⁵⁴ Por. Papież Franciszek, *Discorso del santo Padre Francesco alla curia romana per gli auguri di natal*, n. 5, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/speeches/2019/december/documents/papa-francesco_20191221_curia-romana.pdf, (06.07.2021).

¹⁵⁵ Por. Papież Franciszek, *Discorso del santo Padre Francesco alla curia romana per gli auguri di natal*, 5, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/speeches/2019/december/documents/papa-francesco_20191221_curia-romana.pdf, (06.07.2021).

o nich Papież odwołuje się do „Listu do Hebrajczyków”¹⁵⁶, gdzie *parezja* oznacza nadzieję, a *hypomoné* wytrwałość w niesieniu ciężaru każdego dnia. W innym miejscu Papież rozwija te znaczenia. *Parezja* jest w Nowym Testamencie stylem życia chrześcijan – to odwaga i szczerość świadczeniu o prawdzie, to postawa zaufania Bogu i Jego miłosierdziu. Określenie to skupia w sobie cechy chrześcijańskiego życia, którymi są zwrócenie do Boga, wiara w Jego miłość. Pozwala na pozbycie się lęków przed światem, czy też ulegania pokusie spokojnego życia, daleko od niego. Otwarcie na działanie Ducha Świętego chrześcijanie powołani są do głoszenia wielkich i pięknych dzieł Bożych. Słowo *hypomoné* możemy przetłumaczyć również jako uległość, wytrwałość rozumianą, jako trwanie i przeżywanie w duchu wiary trudnych sytuacji życiowych. To swoista niezłomność i stałość w wyborze Boga i życia w Chrystusie. *Parezji i hypomoné* ma również towarzyszyć „przypominanie sobie dawniejszych dni”, czyli powracanie i na nowo rozpalanie w sercu i myślach ognia tego pierwszego doświadczenia miłującego nas Boga¹⁵⁷. Z taką postawą mamy podejmować wyzwanie rozpoznawania dokąd zmierza dzisiejsze społeczeństwo, odkrywania jego głębokich potrzeb duchowych, określania konkretnych i głównych zadań oraz odpowiadających im metod pracy duszpasterskiej po to, by stosownie odpowiedzieć ludzkim oczekiwaniom¹⁵⁸.

Wychowanie chrześcijańskie jest szansą na lepszą przyszłość. Jego cele i ideały wpisują się w całość przepowiadania Kościoła. Bez lęku i strachu należy podjąć dzieło wychowania młodego pokolenia¹⁵⁹ w duchu autentycznych wartości chrześcijańskich, w których mieszczą się wszystkie wartości ogólnoludzkie¹⁶⁰. Pojęcie „wartości” nie przez wszystkich jest tak samo rozumiane, jednak w postrzeganiu ich jako zjawiska można stwierdzić, że są one domeną każdego człowieka. Dokonuje on bowiem

¹⁵⁶ Por. Hbr 10,32-36: „Przypomnijcie sobie dawniejsze dni, kiedyście to po oświeceniu wytrzymali wielką nawałę cierpień, już to będąc wystawieni publicznie na szyderstwa i prześladowania, już to stawszy się uczestnikami tych, którzy takie udręki znosili. Albowiem współcierpieliście z uwięzionymi, z radością przyjęliście rabunek waszego mienia, wiedząc, że sami posiadacie majątność lepszą i trwającą. Nie pozbywajcie się więc nadziei waszej, która ma wielką zapłatę. Potrzebujecie bowiem wytrwałości, abyście spełniając wolę Bożą, dostąpili obietnicy”. <https://wbiblii.pl/szukaj/Hbr+10%2C32-36> (07.07.2021).

¹⁵⁷ Por. Papież Franciszek, *Spotkanie ze wspólnotą Ruchu Focolari. Przemówienie Ojca Świętego Loppiano, 10 maja 2018*, <https://www.focolare.org/polska/2018/05/15/jak-budowac-wspolnote-papiez-franciszek-do-mieszkancow-loppiano/> (07.07.2021).

¹⁵⁸ Por. Jan Paweł II, *Anioł Pański* (14 stycznia 1990 r.) 3, „L'Osservatore Romano”, 15-16 stycznia 1990.

¹⁵⁹ Por. J. Przybyłowski, *Era młodzieżowa w kościele trwa*, „Warszawskie Studia Teologiczne” XXIX/4/2016, s. 6-20; J. Przybyłowski, *Znaczenie nowej ewangelizacji dla duszpasterstwa młodzieży. Studium pastoralne*, Lublin 2001

¹⁶⁰ Por. H. Słotwińska, *Wychowanie chrześcijańskie szansą integralnego rozwoju człowieka*, Kraków 2019, s. 44.

wartościowania rzeczy, zjawisk, przeżyć. Proces wartościowania uaktywnia, umożliwiając przyjęcie i realizowanie wartości. Wartości ukazują, co jest naprawdę istotne i do czego warto dążyć. Na nich opiera się życie społeczne, osobowe i wspólnotowe¹⁶¹. Do podstawowych wartości istniejących niezależnie od religii, ideologii, systemów należą: prawda, dobro, piękno, sprawiedliwość oraz miłość. Chrześcijaństwo w ich rozumieniu wniosło dodatkową wartość i dynamikę. Chrześcijanie przyjmują wartości ogólnoludzkie, jednocześnie poszukując ich większej głębi, sensu, nadawanego przez samego Boga, który stał się człowiekiem i umarł na krzyżu dla naszego zbawienia. W takim ujęciu, choć wartości chrześcijańskie przewyższają wszystkie wartości ogólnoludzkie, to ich nie odrzucają, lecz stanowią z nimi jedną całość. Dodają do nich chrześcijańskie spojrzenie na życie, śmierć, cierpienie, na życie wieczne. Odrzucanie wartości chrześcijańskich w życiu społecznym i w wychowaniu jest zagrożeniem dla wartości ogólnoludzkich (m.in. godności człowieka, wpływającej ze zrozumienia jego natury, wolności myśli, swobodnego wyznawania religii i wygłaszania poglądów, ochrony rodziny opartej na małżeństwie, godności pracy człowieka, prawa i obowiązku wychowywania dzieci i młodzieży)¹⁶².

W wychowaniu jest coś, co wykracza poza to, co mierzalne, dające się umieścić w rubrykach, ramkach, liczbach, procentach – jest to ulotna chwila, nić porozumienia między uczestnikami spotkania wychowawczego. W całej rzeczywistości szkolnej istnieje wartość dodana, niebędąca tylko sumą składających się na nią czynników. Współczesny kryzys wychowania jest kryzysem nauczyciela¹⁶³ i ucznia w ich relacji pedagogicznej. Dewaluacji uległa koncepcja szkoły rozumianej jako wspólnota, gdzie „wychowawca jako mistrz już idący drogą ku prawdzie, dobru i pięknu, prowadzi ze sobą wychowanków i dzięki nim niejednokrotnie do prawdy, dobra i piękna się zbliża”¹⁶⁴.

O kondycji współczesnej szkoły i stopniu realizacji wyznaczonych jej zadań świadczą jej wychowankowie. Wpływ postmodernistycznych przemian społeczno –

¹⁶¹ M. Nowak, *Podstawy pedagogiki otwartej. Ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*, Lublin 2001, s. 393.

¹⁶² Por. H. Słotwińska, *Wychowanie chrześcijańskie szansą integralnego rozwoju człowieka*, Kraków 2019, s. 45-46.

¹⁶³ Sama osoba wychowawcy powinna również stać się jednym z głównych obszarów refleksji i badań teorii wychowania. Por. E. Kubiak-Szyborska, *Teoria wychowania wobec wyzwań współczesnego świata: o tendencjach w tworzeniu wiedzy oraz nowych obszarach refleksji i badań*, w: *Teoria wychowania w okresie przemian*, red. E. Kubiak-Szyborska, D. Zajac, Bydgoszcz 2008, s. 37-41.

¹⁶⁴ P. Tomasiak, *Pedagogika wobec kryzysu wychowania*, „Warszawskie Studia Teologiczne” XII (1998), s. 288.

kulturowych zaowocował wzrostem niedostosowań społecznych dzieci i młodzieży. Przy czym niedostosowanie to rozumiane jest jako wadliwe funkcjonowanie jednostki w społeczeństwie, występuje ono w różnym nasileniu, przejawach. Niestety dostrzegane jest ono nawet na etapie szkoły podstawowej¹⁶⁵. Badania i analizy socjologiczne wskazują wzrost negatywnych postaw społeczno – moralnych młodego pokolenia postmodernistycznego. Obraz nie jest jednak jednoznaczny, ponieważ w parze ze wzrostem zjawisk patologicznych młodego pokolenia idzie uznanie przez młodych ludzi za najważniejsze wartości rodziny, pracy, miłości, przyjaźni. Ich pragnienia i ideały są zatem sprzeczne z ich postawami. Refleksją należy objąć przyczyny takiego stanu rzeczy. Za cechy postmodernistycznej rzeczywistości, które w sposób znaczący wpływają na wychowanie należy uznać: zanegowanie zdolności rozumu w poznaniu prawdy, relatywizm moralny, subiektywizm moralny, atomizacja życia społecznego, antypedagogika, desakralizacja kultury¹⁶⁶. Te przeobrażenia społeczno – kulturowe i towarzyszące mu idee wywierają duży wpływ na edukację w jej wymiarze ideowym i praktycznym. Kryzys dotyczący szkoły powoduje, iż nie zrealizuje ona stawianych jej celów oraz traci swoją istotę, pomijając w swojej działalności sferę sensu i wartości, ku którym powinna prowadzić młode pokolenie¹⁶⁷. W odpowiedzi na postępujący kryzys poszukiwano rozwiązań systemowych. Od początku lat 70 XX wieku powstawały raporty wyznaczające i określające główne kierunki zmian¹⁶⁸. Najnowszym dokumentem poruszającym zagadnienie edukacji w XXI wieku jest Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do Spraw Edukacji pt. *Edukacja: jest w niej ukryty skarb*, który opracowano pod przewodnictwem Jacques’a Delorsa i opublikowano w 1996 roku. Dokument porusza zagadnienie edukacji ustawicznej, opartej czterech filarach: 1. uczyć się, aby wiedzieć, 2. uczyć się, aby działać, 3. uczyć się, aby żyć wspólnie, uczyć się współżycia z innymi i 4. uczyć się, aby być¹⁶⁹.

Nurt radykalnej krytyki szkoły w II połowie XX wieku oraz postulat odszkolnienia społeczeństwa znalazły swe odbicie w określeniu nowych

¹⁶⁵ Szkoły pochylają się nad problem, dzieci z orzeczeniami niedostosowaniu społecznym lub jego zagrożeniu objęte są wielospecjalistyczną opieką zespołu nauczycielskiego, instytucjonalną pomocą udzieloną im jest również powołanie nauczyciela wspomagającego.

¹⁶⁶ Por. T. Ożóg, *Kulturowe zagrożenia wychowania*, w: *Wychowanie chrześcijańskie a kultura*, red. M. Nowak, T. Ożóg, Lublin 2000, s. 167-171.

¹⁶⁷ Por. B. Śliwerski, *Szkoła, Krytyka szkoły*, w: *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 26, red. J. Wojanowski, Warszawa 2001-2005, s. 441.

¹⁶⁸ Por. E. Wolter, *Radykalna krytyka szkoły i nowe strategie edukacyjne w II połowie XX wieku*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” (2015), 36, 2, s. 108-111.

¹⁶⁹ Por. Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do Spraw Edukacji dla XXI wieku pod przewodnictwem J. Delorsa, *Edukacja: jest w niej ukryty skarb*, Warszawa 1998.

międzynarodowych strategii edukacyjnych. „W raportach(...) organizacji międzynarodowych zalecono odformalizowanie instytucji i celów edukacyjnych. Podkreślono, że w procesie edukacji ustawicznej, nauczania – uczenia się innowacyjnego, antycypującego, partycypującego, wychowania człowieka integralnego należy uwzględniać podstawowe wartości osoby ludzkiej i dziedzictwa kulturowego, rozwijać społeczeństwo obywatelskie, humanizować zrównoważony rozwój społeczny, gospodarczy i ochraniać ekosystem – wychowywać do odpowiedzialnego życia w harmonii ze środowiskiem społecznym i przyrodniczym. Można dodać, że nowe strategie edukacyjne wpływają na politykę oświatową, systemy szkolne w krajach Europy, szczególnie w zakresie: ochrony godności osoby ludzkiej, ochrony dziedzictwa kulturalnego i przyrodniczego, realizacji zrównoważonego rozwoju społecznego, kreowania wspólnych programów oświatowych, kształtowania równości szans edukacyjnych i ułatwionego dostępu do szkół, walki z wykluczeniem społecznym, bezpłatnej nauki języka państwa przyjmującego emigrantów (...), poprawy jakości kształcenia, wdrażania zróżnicowanych form i metod dydaktyczno-wychowawczych, pomocy uczniom niepełnosprawnym, ochrony zdrowia uczniów, procesu wychowania do zdrowego stylu życia, dobrostanu duchowego, społecznego, fizycznego w środowisku społeczno-przyrodniczym, humanizacji życia społecznego na fundamencie wartości prawdy, dobra, piękna”¹⁷⁰ – pisze Edyta Wolter.

Współcześnie rysują się nowe drogi ku odległym horyzontom nowej rzeczywistości. W Unii Europejskiej w oficjalnych raportach przedstawiane są założenia, strategie, kierunki rozwoju na następne dziesięciolecia. Założenia te tworzą piękne słowa, pełne humanizmu i optymistycznie patrzące na człowieka, niemal odradzają się w nich idee o stworzeniu idealnego świata... jednak bez jasno określonych wartości, bez Boga. Ufna wiara w człowieka, w jego wielkość, zdolności nie jest niestety prawdą o nim. Wiara zaś, że odgórne działania są w stanie zniwelować nierówności, ubóstwo, niesprawiedliwość, przemoc itp. jest nierealna i utopijna. Obecny czas jest czasem, w którym należy głosić całą prawdę o człowieku. W imię złe zrozumianego humanizmu nie można nie dostrzegać jego grzechów i słabości. Zbytnią ufność w człowieka, szkodliwe ideologie, które w imię lepszego świata dopuszczały się zbrodni, nie powinny w innym przebraniu (neutralności światopoglądowej, zepchnięcia wiary do sfery prywatnej, tolerancji, otwartości...itp.) wrócić do rangi fundamentu

¹⁷⁰ E. Wolter, *Radikalna krytyka szkoły i nowe strategie edukacyjne w II połowie XX wieku*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” (2015), t. 36, nr 2, s. 113.

nowej rzeczywistości. Potrzebny jest głos Kościoła, ludzi wiary, by przypominał o prawdzie, o faktycznych dobrych fundamentach, na których powinna się konstituować przyszłość, również edukacyjna, Europy.

Dzieło wychowania, które nauczanie religii także realizuje jest zjawiskiem wielowymiarowym. Szkolna religia nie jest jedynym miejscem, w którym się ono dokonuje, co może trochę znieść z jej barków ten ogromny ciężar odpowiedzialności, który staje się współodpowiedzialnością. Musi się ona odbywać w oparciu o głębokie zrozumienie zachodzących dookoła zmian, czyli być oparta na rzetelnej wiedzy. To gromadzenie wiedzy o otaczającej rzeczywistości i jeszcze bardziej jej interpretacja w świetle Objawienia, jest zadaniem całej wspólnoty eklezjalnej¹⁷¹. Jednym z elementów tego wsparcia powinny być dobrze opracowane materiały katechetyczne i pomoce do katechezy. Katecheza oraz wychowujący dzieci i młodzież nauczyciele religii winni dostać wsparcie od całej wspólnoty Kościoła. Działać trzeba w takiej rzeczywistości, jaka ona obecnie jest. Nieustannie przypominać i wskazywać na prawdę. W chaosie informacyjnym prawda musi być słyszalna. Musi być ona przedstawiona w szkolnych pakietach edukacyjnych, dlatego należy unikać w katechetycznym przekazie uproszczeń oraz skrótów myślowych. Wychowanie to relacja wychowawcy i wychowanka oparta na prawdzie, wzajemnym szacunku, w duchu autentycznej miłości chrześcijańskiej. To dzieło całej wspólnoty Kościoła, dlatego zakłada współpracę między wszystkimi podmiotami żywo zainteresowanymi wychowaniem chrześcijańskim.

Obecne czasy są niespokojne i trudno oprzeć się wrażeniu, że trwa wojna o „rząd dusz” młodych ludzi, od której wyniku zależy, jakimi wartościami będą się kierowali w przyszłości. Dlatego podstawowym zadaniem wychowania chrześcijańskiego jest otwieranie na wartości wyższe. Kultura Zachodu wśród zasad społecznych ceni pluralizm, tolerancję i demokrację. Współczesny człowiek ma być pragmatyczny i skuteczny w osiąganiu sukcesu, którego miarą jest zysk. Wartości te nie są kompatybilne z „logiką wiary”, z wiernością Bogu i bezinteresowną miłością bliźniego. Brak odniesienia do wartości i norm absolutnych, uniwersalnych powodują „zachwianie podstawy do rozstrzygnięć o charakterze wartościującym”¹⁷². Brak tej postawy

¹⁷¹ Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Kraków 2020, s. 226-267; J. Przybyłowski, *Znaczenie nowej ewangelizacji dla duszpasterstwa młodzieży. Studium pastoralne*, Lublin 2001, s. 60-83.

¹⁷² J. Mariański, *Religijność społeczeństwa polskiego w perspektywie europejskiej. Próba syntezy socjologicznej*, Kraków 2004, s. 327.

powoduje aksjologiczny chaos, gdzie człowiek sam dla siebie jest instancją ostateczną¹⁷³. Proces wychowania ma ukazywać wartości uniwersalne, ponadczasowe oraz wspomagać w ich poznaniu, a później interioryzowaniu. Ważne jest by wychowankowie chcieli to uczynić. Wychowanie dąży do wspierania wychowanka w jego pozytywnym rozwoju, doprowadzenie go do umiejętności dojrzałej sztuki życia. „Wychowywać to pomagać wychowankowi, by coraz precyzyjniej rozumiał oraz coraz dojrzałej kochał siebie i innych ludzi. To uczyć myśleć i kochać, jak Chrystus. Boża prawda wyzwala wychowanka z ignorancji, naiwności i grzechu, a Boża miłość daje mu siłę konieczną do tego, by osiągnąć pełnię dojrzałości, czyli świętość”¹⁷⁴ – pisze Marek Dziewiecki. Kościół przez dziejowe wydarzenia jest wezwany do odnowienia nadziei w działalności katechetycznej, jako istotnym działaniu swego posługiwania. „Kościół jest przynaglany, aby zachował dla katechezy największe swe bogactwa, a mianowicie ludzi i siły, nie szczędząc żadnych starań, trudów i środków materialnych, aby lepiej ją organizować i kształcić tych, którzy będą jej odpowiednio służyć”¹⁷⁵.

1.3. Ogólna charakterystyka wybranych materiałów edukacyjnych oraz uczniów jako ich odbiorców

W niniejszej rozprawie wybrane materiały edukacyjne do nauczania religii zostaną przeanalizowane pod kątem możliwości ich stosowania w wychowaniu chrześcijańskim. Proces dydaktyczny i wychowawczy są ze sobą ściśle powiązane, wzajemnie się przenikając i warunkując. Dzieło wychowania, które realizuje szkolne nauczanie religii, jest zjawiskiem wielowymiarowym. Ma tu miejsce podejmowanie działań celowych, przemyślanych ukierunkowanych na osiągnięcie określonych celów. Nauczanie i wychowanie muszą się opierać na głębokim zrozumieniu zachodzących zmian, na rzetelnej wiedzy, połączonych ze świadomością, iż dzisiejsze młode pokolenie kultury globalizacji domaga się autentycznego spotkania ze świadkami żyjącego i działającego Boga. Dodatkowo głoszenie ma odbywać się z wykorzystaniem adekwatnej metodologii i kreatywnych narzędzi. Kościół potrzebuje odpowiednio dostosować swoje przepowiadanie, również katechetyczne, do teraźniejszości, biorąc

¹⁷³ Por. G. Żuk, *Edukacja aksjologiczna. Zarys problematyki*, Lublin 2016, s. 107–108.

¹⁷⁴ M. Dziewiecki, *Chrześcijański wychowawca na trzecie tysiąclecie*, „Studia nad rodziną” (2005) 9/1 (16), s. 121, [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_nad_Rodzina/Studia_nad_Rodzina-r2005-t9-n1_\(16\)/Studia_nad_Rodzina-r2005-t9-n1_\(16\)-s115-131/Studia_nad_Rodzina-r2005-t9-n1_\(16\)-s115-131.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_nad_Rodzina/Studia_nad_Rodzina-r2005-t9-n1_(16)/Studia_nad_Rodzina-r2005-t9-n1_(16)-s115-131/Studia_nad_Rodzina-r2005-t9-n1_(16)-s115-131.pdf) (15.07.2021).

¹⁷⁵ *Catechesi tradendae*, n. 15.

pod uwagę wychowanka i uwarunkowania kontekstu, w którym żyje i rozwija się¹⁷⁶. Musi przy tym mieć świadomość swojej roli wspomagającej w procesie wychowania rodziców, którzy w pierwszej kolejności mają do niego prawo i obowiązek¹⁷⁷. W obecnym czasie należy przypominać o pierwszorzędnej roli rodziców w wychowaniu dzieci w zgodzie z własnymi przekonaniem, co jest ich niezbywalnym prawem. Rodzice mają prawo wyboru i powinni mieć możliwość nieposyłania dzieci do szkół, w których system wartości moralnych jest niezgodny z ich przekonaniem religijnymi. Obowiązkiem zaś władz państwowych jest umożliwienie korzystania z tego prawa¹⁷⁸. Rodzice, którzy są pierwszymi chrześcijańskimi wychowawcami swoich dzieci, poprzez szkolną katechezę zyskują szczególną pomoc¹⁷⁹. Sama edukacja religijna jest wpisana w dzieło ewangelizacyjne całej wspólnoty Kościoła¹⁸⁰, z czego wynika troska o nią tej wspólnoty. Szkolne nauczanie religii, katecheta uczący i wychowujący dzieci i młodzież winni dostać wsparcie od całej wspólnoty wierzących. Również od środowisk naukowych podejmujących systematyczną, naukową refleksję nad problematyką wychowania opartą na wartościach i ideałach chrześcijańskich. Przełożone na język praktyki efekty ich pracy swoje odzwierciedlenie powinny mieć w dobrze opracowanych materiałach katechetycznych. Wyzwań stojących przed autorami wszelkich materiałów dydaktycznych jest wiele, ponieważ muszą być one dostosowane do odbiorcy, uwzględniać nadawcę, cały kontekst społeczno-kulturowy oraz tradycję i naukę Kościoła. Adekwatnie przekazywać światło Ewangelii. Język, szata graficzna, dobierane przykłady, odniesienia itp., muszą być czytelne dla uczniów i równocześnie być nośnikiem treści, które mają zostać przekazane. Przepowiadanie katechetyczne musi być zrozumiałe dla współczesnego młodego człowieka. Czy należy pamiętać, w przypadku głoszenia Ewangelii współczesnym dzieciom i młodzieży o konieczności inkulturacji? Przecież kultura, w jakiej jest wychowany człowiek, w dużym stopniu decyduje o tym, kim on jest. Kościół ma doświadczenie w tym

¹⁷⁶ Por. Franciszek, *List Apostolski w formie „motu proprio” Antiquum ministerium*, n. 5, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/motu_proprio/documents/papa-francesco-motu-proprio-20210510_antiquum-ministerium.html (08.08.2021).

¹⁷⁷ Por. *Gravissimum Educationis* n. 3; *Familiaris consortio* n. 36.

¹⁷⁸ Por. *Stolica Apostolska, Karta praw rodziny* n 5; *Gravissimum Educationis* n. 6.

¹⁷⁹ Por. II Synod plenarny, *O katechezie i uniwersytetach*, n. 51, <http://www.pedkat.pl/index.php/206-szkola-i-uniwersytet-w-zyciu-kosciola-i-narodu> (23.07.2021)

¹⁸⁰ Por. *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, n. 4; J. Przybyłowski, *Znaczenie nowej ewangelizacji dla duszpasterstwa młodzieży. Studium pastoralne*, Lublin 2001.

względnie¹⁸¹, również dzisiaj trzeba tak dostosować przekaz, by nie zagubić istoty, jednak dostosowanie przekazu jest konieczne.

Materiały edukacyjne do nauczania religii w jak najlepszy sposób mają wspomóc nauczyciela religii w jego pracy. Odbiorcy podręczników żyją w określonej rzeczywistości i to rzeczywistości przemian. Współczesny młody człowiek jest zanurzony w świecie odmiennym niż doświadczało tego poprzednie pokolenie. Nastąpiło osłabienie tradycyjnych więzi, struktur społecznych, równocześnie wzrosła przestrzeń osobistej wolności, autonomii, która stała się w ponowoczesności podstawowym doświadczeniem życiowym. Jak pisze Janusz Mariański: „Wspólnym mianownikiem dokonujących się zmian jest pluralizm i indywidualizacja. Skala podzielanych przez większość ludzi współczesnych wspólnych wartości przesuwa się dramatycznie od autorytatywności (np. obowiązek, podporządkowanie, uległość, odpowiedzialność, ofiarność), w stronę kryteriów zindywidualizowanych (np. osobiste spełnienie, intensywność przeżycia, sukces, wolność, samorealizacja, autoekspresja)”¹⁸². Radykalny pluralizm będący cechą charakterystyczną obecnego czasu przełomu i radykalnych przemian społeczno-kulturowych, podważając wartości i normy tradycyjne, nie buduje pozytywnych postaw wobec sensu życia, nie jest i nie może być jego podłożem¹⁸³. Życie jest często traktowane jako wielki projekt, złożony z wielu pomniejszych zadań do realizacji. Współcześni doradcy życiowi zachęcają do wytyczania celów, ciągłą analizę dokonywanych postępów¹⁸⁴. Jak pisze Weronika Wojtanowska: „Z drugiej strony, jeśli człowiek wykroczy poza powierzchowne i czysto praktyczne rozumienie pojęcia znaczenia i istotności treści wypełniających ludzką egzystencję, łatwo dostrzeże, że w czasach ponowoczesnych życie, choć wypełnione jest częściowymi zadaniami i projektami, rzadko zdaje się mieć dla ludzi jakiś dodatkowy, zewnętrzny sens. (...) Warto podkreślić, że jest to rezultat nowoczesnego, oświeceniowego zanegowania religii i jej miejsca w społeczeństwie; poczucie bezsensu życia ujmowanego jako całość, nawet jeśli w sposób wyraźny ujawnia się

¹⁸¹ Por. *Catechesi Teadendae* n.53; *Evangelii nuntiandi* n. 20.

¹⁸² Por. J. Mariański, *Spoleczeństwo ponowoczesne i jego dylematy moralne*, w: *Nowoczesność. Ponowoczesność. Spoleczeństwo obywatelskie w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. S. Patrycki, Lublin 2007, s. 25.

¹⁸³ Por. B. Drożdż, *Pastoralna diagnoza sekularyzmu ponowoczesności*, w: *Wychowanie a wyzwania ponowoczesności*, red. E. Osewska, Warszawa 2011, s. 12.

¹⁸⁴ Por. W. Wojtanowska, *Wartości nowoczesne w społeczeństwie ponowoczesnym – wybrane zagadnienia*, w: *Spoleczeństwo ponowoczesne – społeczeństwo ponowoczesności. Namysł nad kondycją współczesnego społeczeństwa*, red. K. Cikała-Kaszowska, W. B. Zieliński, Kraków 2015, s. 19.

w ponowoczesności, jest niejako efektem ubocznym idei na wskroś nowoczesnych”¹⁸⁵. Taka projektowa zadaniowość uwidacznia się również w życiu religijnym, które przybiera formę projektu „pod tytułem”: pierwsza komunia święta, ślub, bierzmowanie. Następuje swego rodzaju mobilizacja, życie rodzinne podlega reorganizacji, ale tylko po to, by dopełnić konieczne „formalności”. Po zakończeniu „projektu” nie ma przełożenia jego efektów na praktykę dnia codziennego, nie ma odniesienia do wiary. Takie podejście nie kształtuje postaw, nie warunkuje decyzji o wyborze takich czy innych zachowań. Takie podejście musi niepokoić, ponieważ jest sprowadzeniem Kościoła do roli punktu usługowego, z którego korzystają tak naprawdę religijni analfabeci¹⁸⁶. Projektowość, etapowość jest zarówno wynikiem tempa życia jak i mechanizmem dostosowawczym. Szybko zmieniająca się rzeczywistość nastrocza problemów adaptacyjnych. Dotyczy to nie tylko ludzi dorosłych, ale również i młodych, chociaż w znacznie mniejszym stopniu. Szybkie tempo zmian wymaga wytworzenia nowych strategii działania, jednak nie ma możliwości na stopniowe, bezpieczne dla ludzkiej psychiki dostosowanie się¹⁸⁷. Dynamika, pośpiech, pęd życia nie są sprzyjającymi okolicznościami dla wychowania, które jest procesem odbywającym się etapami.

Świat młodego człowieka naznaczony jest konsumpcją, posiadanie dóbr materialnych stanowi wyznacznik statusu i postępu, nastawienie na posiadanie jest normalnym światem dla ludzi młodych, to ich naturalne środowisko. Pojawiające się hasło „kupuję, więc jestem” jest smutną ilustracją tego zjawiska. Ten powszechny styl życia obniża poziom ludzkich aspiracji i degraduje człowieka jako osobę¹⁸⁸. Sztucznie wywołane potrzeby są dla młodego pokolenia czymś naturalnym, w tym kontekście mówi się nawet o „kolonizacji dzieciństwa”. Konsumpcjonizm wyniósł przyjemność do rangi najwyższej wartości. Dążenie do niej i czerpanie radości z życia jest niemalże wartością moralną. Każdy ma prawo, które staje się „obowiązkiem” do bycia szczęśliwym. W ubiegłych wiekach pojęcie szczęścia było raczej związane z udanym

¹⁸⁵ W. Wojtanowska, *Wartości nowoczesne w społeczeństwie ponowoczesnym – wybrane zagadnienia*, w: *Spółczesność – społeczeństwo ponowoczesne – społeczeństwo ponowoczesności. Namysł nad kondycją współczesnego społeczeństwa*, red. K. Cikała-Kaszowska, W. B. Zieliński, Kraków 2015, s. 19-20.

¹⁸⁶ Por. J. Mastalski, *Syndromy współczesnych katechetów i wychowawców a pedagogia Boża*, Kraków 2005, s. 15.

¹⁸⁷ Por. M. Biedroń, *Kultura pedagogiczna, jako wartość deklarowana i realizowana. Wrocławscy rodzice wobec podnoszenia swych kompetencji pedagogicznych*, w: *Dzieci i młodzież w XXI w. – ujęcie społeczne*, red. M. Maciąg, K. Maciąg, Lublin 2017, s. 7.

¹⁸⁸ Por. M. Samoraj, *Kształtowanie tożsamości kulturowej związanej z małą ojczyzną w kulturze konwergencji*, w: *Sztuka i wychowanie w kulturze konwergencji. Wyzwoleni i zagubieni w sieci*, red. M. Zalewska-Pawlak, P. Soszyński, Łódź 2015, s. 67-80.

życiem rodzinnym, zawodowym, rozwiniętą duchowością, a w obecnym czasie zastąpione zostało czymś, co może być określone „euforią supermarketu”. Szczęśliwe życie sprowadzone jest do udanych zakupów, posiadania wszelkich nowinek oraz do barwnego, ekscytującego i na pokaz stylu życia. Tak określony cel jest niemożliwy do osiągnięcia dla jednostki. Osiągnięte poczucie satysfakcji mija szybko i pociąga konieczność dalszych poszukiwań nowych wrażeń, by dotrzymać kroku pędzącej maszynie konsumeryzmu. We współczesnej kulturze prymat szczęśliwości staje się bolesnym przymusem i swoistym paradoksem jest, że to bezwarunkowe, bezmyślne dążenie do szczęścia, tego poczucia szczęścia nie daje. Wielu młodych ludzi boleśnie odczuwa pustkę, bezsens, dotkliwą samotność. Wszystkie pragnienia muszą być zaspakajane szybko, gratyfikacja ma być natychmiastowa. Dotyczy to różnych sfer życia: od jedzenia, samopoczucia, przez przemieszczanie się, do dostępu do informacji i komunikacji międzyludzkiej. Ta natychmiastowość, łatwość, skrótowość, powierzchowność ma ogromny wpływ na styl życia młodzieży, na ich tożsamość. Młodzi nie potrafią dzisiaj czekać, nie chcą czekać. Żyją zgodnie z dominującym przekazem ideologii konsumpcji: „nie odkładaj życia na później”¹⁸⁹. W tej perspektywie człowieczeństwo ztraca swoje doniosłe powołanie, a nawet humanistyczny wymiar egzystencji¹⁹⁰. Wszystko dokonuje się szybko i niespotykanie dynamicznie. Młodzi zazwyczaj doskonale się odnajdują w tym środowisku, gdyż odpowiedzią na permanentne zmiany jest umiejętność i nawyk adaptacji. Wszystko przyspieszyło, ale również uległo spłyceniu i niebezpiecznemu uproszczeniu. W tym zawirowaniu człowiek, szczególnie młody, wiele gubi, nie zdając sobie z tego sprawy. Zorientowany na krótkotrwałość, nie odczuwa potrzeby stabilizacji, nie dąży do niej, a nawet postrzega ją jako pewne zagrożenie. Życie nastawione na korzystanie z chwili sprawia, że niektórzy uważają idee za coś, co należy do czasu minionego. Wielkie ideały zastąpione zostały codziennością, a młodzi nie dążą do pogłębionej refleksji nad życiem, nad jego sensem¹⁹¹. Jednak najgłębsze pytania domagają się odpowiedzi, trzeba pozwolić im wybrzmieć, nawet jeżeli są komunikowane arogancko i nie są uświadomione, ponieważ doświadczenie niestałości dotykające młode pokolenie może

¹⁸⁹ Por. Z. Melosik, *Kultura popularna jako czynnik socjalizacji*, w: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 2, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2006, s. 71-72.

¹⁹⁰ Por. M. Samoraj, *Kształtowanie tożsamości kulturowej związanej z małą ojczyzną w kulturze konwergencji*, w: *Sztuka i wychowanie w kulturze konwergencji. Wyzwoleni i zagubieni w sieci*, red. M. Zalewska-Pawlak, P. Soszyński, Łódź 2015, s. 67; N. Postman, *Zabawić się na śmierć*, Warszawa 2002.

¹⁹¹ Por. Z. Melosik, *Kultura popularna jako czynnik socjalizacji*, w: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 2, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2006, s. 73-74.

być punktem wyjścia dla ewangelizacji. John Henry Newman mówił: „Nie ma nic stałego, oprócz Ciebie Boże mój! i Ty jesteś ośrodkiem i życiem wszystkich, którzy się zmieniają, którzy ufają Tobie jako swemu Ojcu, którzy wnoszą oczy ku Tobie, którzy radują się, gdy mogą złożyć swój los w Twoich rękach. Wiem, Boże mój, że muszę się przemienić, jeśli mam ujrzeć Twe oblicze”¹⁹², młodzi zatem muszą usłyszeć prawdę o prawdziwych źródłach swoich cierpień, zagubienia. Dialog z młodym pokoleniem nie jest łatwy. Płytkość i powierzchowność zainteresowań i postaw młodzieży niekiedy łączy się z irreligijnością, która oznacza radykalną niechęć do religijności w ogóle, ze szczególną niechęcią do chrześcijaństwa. Ta postawa łączy się z elementarnym brakiem dobrej woli do poznawania i uznania chrześcijańskiej rzeczywistości. Jest widoczna u młodych ludzi, u których pewność siebie, tupet, arogancja idzie w parze nie tylko z brakiem wiedzy religijnej, ale również znajomości siebie. Alojzy Drożdż widzi w tych doświadczeniach cechy człowieka millenarystycznego, widzącego „świat na odwrót”. Doświadczenie obcości chrześcijaństwa prowadzi do cynizmu oraz odkrywania świata urojonego. Tacy młodzi ludzie nie chcą w ogóle zagłębiać się w rzeczywistość, odkrywać jej prawdziwego znaczenia, co w połączeniu z rozbudzoną wyobraźnią staje się źródłem totalnej kontestacji¹⁹³. „Świat pseudoreligii, jaki powstaje w tej wyobraźni, wraz ze swymi wyobrażonymi bogami – idolami, staje w sytuacji konfliktowej wobec chrześcijaństwa, które jest przecież bardzo konkretne. Millenaryzm jest w istocie projektem czegoś, co jest gdzie indziej. Jest wyobrażeniem innego systemu stosunków międzyludzkich, innego systemu dóbr ekonomicznych, innego systemu pracy i czasu wolnego, innego systemu autorytetów, innego systemu życia kulturowego czy kultowego, innej ziemi, innego nieba, innych ludzi, innych bogów”¹⁹⁴, tyle, że nieprawdziwych. Jest w tej postawie niechęć do intelektualnego poszukiwania istoty rzeczy, prawdy. Absolutyzacja sukcesu i wygody utrudnia, czy wręcz uniemożliwia, rozumowe dociekania, które akceptowane są o tyle o ile prowadzą do samozadowolenia i zaspokojenia indywidualnych potrzeb¹⁹⁵. W wychowaniu nauczyciele, rodzice kierują się racjonalnymi przesłankami, których młodzi nie przyjmują, ponieważ działają odruchowo i bez głębszej refleksji, na którą nie mają chęci bądź czasu. Należy zawsze

¹⁹² J.H. Newman, *Rozmyślania i modlitwy*, Warszawa, 1967, s. 72.

¹⁹³ Por. A. Drożdż, *Wychowanie do irreligii?*, w: *Obszary wychowania moralnego: wychowanie moralne czy do moralności*, red. K. Sosna, Studia Teologiczne i Humanistyczne 1/3, Katowice 2011, s. 120.

¹⁹⁴ A. Drożdż, *Wychowanie do irreligii?*, w: *Obszary wychowania moralnego: wychowanie moralne czy do moralności*, red. K. Sosna, „Studia Teologiczne i Humanistyczne” 1/3, Katowice 2011, s. 121.

¹⁹⁵ Por. B. Drożdż, *Pastoralna diagnoza sekularyzmu ponowoczesności*, w: *Wychowanie a wyzwania ponowoczesności*, red. E. Osewska, Warszawa 2011, s. 13.

mieć na uwadze, że w przypadku młodzieży dane zachowanie jest reakcją na chwilowy nastrój, wypływa z sympatii lub przeciwnie z antypatii. Mimo, że to chwiejne fundamenty – mogą się utrwalić, zwłaszcza jeżeli połączone są z dokonywanymi w takim stanie działaniami i wyborami¹⁹⁶. Potrzeba dużej wiedzy, również samoświadomości, by umieć właściwie rozpoznać przyczyny buntu, czy wręcz wrogości młodego człowieka. Okazuje się bowiem, że ten świat jest również dla niego tak naprawdę niezrozumiały i trudny. W chaosie niełatwo młodym odróżnić skutki od przyczyn, prawdę od fałszu. Nie można od tej trudnej rzeczywistości uciekać, młode pokolenie trzeba odnajdywać w ich świecie, w ich trudne „tu i teraz” trzeba również wносить prawdę i nadzieję Ewangelii. Prawda o człowieku, o sensie i celu jego istnienia, o wartościach i sprawach naprawdę ważnych muszą być przedstawione w szkolnych pomocach, należy unikać w katechetycznym przekazie uproszczeń, czy skrótów myślowych. Nie można zakładać, że coś jest oczywiste; nie można również przekazywać jedynie treści naukowym teologicznym językiem. Pakiety edukacyjne powinny być opracowane z uwzględnieniem nowego kontekstu społeczno – religijnego. Prezentacja treści i całej rzeczywistości religijnej powinna być interesująca z punktu widzenia uczniów¹⁹⁷.

Współcześni młodzi są pierwszą generacją w historii ludzkości, której proces socjalizacji dokonywał się z udziałem komputerów¹⁹⁸. Obecnie na niespotykaną dotąd skalę nastąpił rozwój technologii informacyjnych. Wpływa to w sposób znaczący na przekaz i rozpowszechnianie się różnych zjawisk kulturowych: myśli, idei, informacji, sztuki. Technologia zamieniła konteksty odbioru informacji. Przemiany kulturowe wywołane nowoczesnymi technologiami muszą być uwzględniane w procesie wychowania, samowychowania dzieci i młodzieży. Jest to bardzo szeroki obszar silnego oddziaływania oraz istotny element życia młodego pokolenia, stanowiący dla nich podstawowy sposób komunikowania się¹⁹⁹. Nie można pominąć faktu, że pozostaje on w znacznej mierze poza wpływem rodziców i wychowawców. Rzeczywistość młodych ludzi została zagarnięta przez ekrany tabletów, komputerów. Bez trudu tą

¹⁹⁶ Por. A. Drożdż, *Wychowanie do irreligii?*, w: *Obszary wychowania moralnego: wychowanie moralne czy do moralności*, red. K. Sosna, Studia Teologiczne i Humanistyczne 1/3, Katowice 2011, s. 125.

¹⁹⁷ Por. J. Stala, E. Osewska, *Nowe podręczniki do nauczania religii w szkole podstawowej. Tarnowska seria*, w: *Podręczniki do nauki religii-sens czy bezsens?*. *Sympozja 78*, Opole 2009, s. 131-141.

¹⁹⁸ Por. Z. Melosik, *Kultura popularna jako czynnik socjalizacji*, w: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 2, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2006, s. 70.

¹⁹⁹ Por. Ż. Rachwaniec-Szczecińska, A. Żyłkowska, *Dzieci i młodzież w cyberprzestrzeni – zagrożenia z perspektywy psychologicznej i seksuologicznej*, w: *Dzieci i młodzież w XXI w. – ujęcie społeczne*, red. M. Maciąg, K. Maciąg, Lublin 2017, s. 253.

drogą codziennie bombardowani są niezliczoną ilością obrazów i informacji. Niestety jest to również obszar, w którym dzieci i młodzież doświadczają przemocy, stając się ofiarami, agresorami, bądź komentującymi przemocowe zdarzenie obserwatorami. Poczucie anonimowości sprzyja okrucieństwu „oprawców” i poczuciu całkowitej bezradności ofiar²⁰⁰. Korzystanie z tego sposobu komunikacji zmienia jej charakter i różni się znacząco od komunikacji tradycyjnej. Opierając się na przekazie treściowym wyklucza niewerbalny aspekt komunikacji, co zaburza kształtowanie postaw i relacji²⁰¹. Internet wpływa na relacje: pomaga w nawiązywaniu znajomości, otwiera nowe możliwości, pokonuje bariery przestrzeni, nieśmiałości, zmniejsza zjawisko wykluczenia, równocześnie jednak wpływa negatywnie, ponieważ ogranicza relacje w realnym świecie, rozwija relacje oparte na wyobrażeniach a nie rzeczywistości, oddala od życia poprzez zagarnianie czasu młodego człowieka, tym samym zamykając mu często drogę do realizacji zawodowych planów i zamierzeń. Obraz oceny wpływu nowoczesnych mediów na młode pokolenie nie jest jednoznaczny, ponieważ jest uwarunkowany różnymi czynnikami natury tj.: osobowość, środowisko życia, jakość relacji z najbliższym otoczeniem itp. Wykorzystanie zdobyczy nowoczesnych technologii nie powoduje tylko zmian w życiu społecznym, lecz jest również ich skutkiem²⁰². Cyberprzestrzeń jest integralną częścią świata młodego pokolenia i jest decydującym układem odniesienia w konstruowaniu przez nich własnej tożsamości. Media przenikając wszystkie dziedziny życia budują skomplikowaną rzeczywistość. Jest to przestrzeń z jednej strony oferująca wolność od reguł, nacisków, dająca wręcz nieograniczone możliwości zdobywania informacji, tworzenia i nawiązywania kontaktów, z drugiej zaś strony bardzo zniewalająca i ograniczająca, na przykład poprzez tak zwaną „bańkę informacyjną”, powodująca bezradność i zagubienie, całkowitą zależność, ponieważ bez niej niemożliwe staje się rozwiązanie jakiegokolwiek problemu, nie możliwe staje się samodzielne funkcjonowanie. Przestrzeń wirtualna ogranicza życie do jednowymiarowości, poza którą nie ma już nic wartego uwagi. Taka jednostronność nie jest korzystna z wielu powodów, a najważniejszym z nich jest fakt, że nie pozwala na pełny, integralny rozwój młodego

²⁰⁰ Por. Ź. Rachwaniec-Szczecińska, A. Żyłkowska, *Dzieci i młodzież w cyberprzestrzeni – zagrożenia z perspektywy psychologicznej i seksuologicznej*, w: *Dzieci i młodzież w XXI w. – ujęcie społeczne*, red. M. Maciąg, K. Maciąg, Lublin 2017, s. 251-261.

²⁰¹ Por. A. Pease, *Mowa ciała*, Kielce 2001, s. 23.

²⁰² Por. A. Brosch, *Interakcje pośrednie młodzieży w kontekście komunikacji społecznej*, w: S. Juszczyk, M. Musioł, A. Watoła, *Edukacja w społeczeństwie wiedzy. Niejednoznaczność rzeczywistości edukacyjnej, społecznej i kulturowej*, Katowice 2007, s. 296-301.

człowieka, tym samym zubaża jego człowieczeństwo i jest przeszkodą do osiągnięcia przez niego pełni i szczęścia²⁰³. Rzeczywistość wirtualną należy uznać za istotny element wychowania, dostrzegając jej wady i zalety oraz możliwości, które otwiera.

W dobie postmodernizmu młody człowiek wyrasta w braku zaufania do rozumu, odrzuceniu ogólnych i obiektywnych norm moralnych, co prowadzi do subiektywizmu i indywidualizmu. Powodują one trudność w okazaniu zaufania instytucjom, osobom wskazującym w wiarygodny i odpowiedzialny sposób sens i cel ostateczny istnienia, a także we właściwy sposób udzielającym mu odpowiedzi w kwestiach aksjologicznych. Człowiek postmodernistycznego nurtu nie ma autorytetów, sam sobie jest bogiem, spontanicznie się rozwija, samodzielnie podając cele w oparciu o swoje pragnienia²⁰⁴.

Wyzwaniem, z którym mierzą się ludzie młodzi jest kryzys relacji. Zmienił się ich model, dzięki technologii informacyjno-komunikacyjnej jest ich wiele, ale są powierzchowne, chwilowe, bez konsekwencji i zobowiązań. Relacje są niepewne, nietrwałe, co skutkuje unikaniem zależności i zobowiązań, a w konsekwencji prowadzi nawet do podważenia wartości małżeństwa i rodziny²⁰⁵. Świat młodego człowieka będąc naznaczony od najmłodszych lat koniecznością osiągnięcia sukcesu jest również pełen presji i bezwzględnej rywalizacji, co nie sprzyja nawiązywaniu trwałych przyjaźni, tak potrzebnych do prawidłowego rozwoju dzieci i młodzieży. W relacjach coraz częściej obserwowane jest spotykanie się nie tyle z osobą, co z rolą, funkcją, którą pełni. Problem relacji międzyludzkich pojawił się jako zjawisko społeczne i wraz z uczestnikami procesu edukacyjnego, przeniósł się również na grunt szkolny. Negatywne zjawiska obecne w społeczeństwie skupiają się jak w soczewce w rzeczywistości szkolnej. Człowiek jest istotą stworzoną do relacji. Jest do nich powołany ze swej natury, jest powołany do życia we wspólnocie z innymi i z miłości Boga-Stwórcy jest zaproszony do uczestnictwa w życiu Trójjedynego Boga²⁰⁶.

W trudnych czasach rodzina zawsze była ostoją, niestety współcześnie obserwujemy różnorakie zagrażające jej zjawiska. Pierwszym, z którego wynikają wszystkie inne, jest oderwanie jej i jej funkcji od Boga²⁰⁷. Na czele jej dążeń jest

²⁰³ Por. M. Zalewska-Pawlak, *Wyzwoleni i zagubieni w sieci*, Łódź 2015, s. 7-9.

²⁰⁴ Por. H. Słotwińska, *Wychowanie chrześcijańskie szansą integralnego rozwoju człowieka*, Kraków 2019, s. 573.

²⁰⁵ Por. K. Szynceł, *Sztuczne zapłodnienie*, Kraków 2010, s. 42.

²⁰⁶ Por. J. Przybyłowski, *Funkcja wychowawcza w teorii i praktyce eklezjalnej. Studium teologiczno-pastoralne*, Warszawa 2010.

²⁰⁷ Por. E. Osewska, J. Stala, w *kierunku katechezy rodzinnej*, Kielce 2003, s. 143.

obecnie jakość życia; rodzina uległa zatem w pełnej rozciągłości mentalności konsumpcjonizmu²⁰⁸. Trudne lata przeobrażeń gospodarczych sprawiły, że priorytetem stało się zaspakajanie potrzeb materialnych dorosłych i dzieci. Zarobkowa emigracja zaowocowała zjawiskiem eurosieroctwa, a co za tym idzie rozpadem rodzin. Wielu młodych rodziców w ogóle nie podjęło odpowiedzialności za wychowanie swojego potomstwa²⁰⁹. Rodzice pozostają ze swej natury pierwszymi wychowawcami swoich dzieci. Ich zaangażowanie jest niezbędne, ale obecnie nieoczywiste. Rodzice znajdują wiele „usprawiedliwień”, by nie angażować się w opiekę i wychowanie swoich dzieci. Jest to bardzo niebezpieczne, ponieważ brak rodzicielskiego zaangażowania stwarza możliwość dla innych podmiotów, by poprzez socjo- i psychotechniki oddziaływać na dzieci oraz młodzież, nie w celu wychowawczym, ale by ukształtować idealnych konsumentów, elektorat, bezwolną siłę roboczą²¹⁰.

Współcześnie dzieci borykają się z wieloma problemami. Bierna konsumpcja mediów spowodowała zaburzenie na poziomie zmysłowym (trudności ze słuchaniem) i emocjonalnym (koncentracja uwagi, odczuwanie, nazywanie emocji). Współczesne dzieciństwo spędza się w domu. Sprawia to, że nie potrafią się bawić z innymi dziećmi, mają kłopoty zdrowotne: od wad postawy i nadwagi poczynając, a na problemach krążeniowych, z koordynacją ruchów i kondycji kończąc. Dzieci znaczną część wolnego czasu spędzają przed ekranami, coraz rzadziej telewizorów, coraz częściej komputerów, smartfonów. Współczesny młody człowiek jest często w złej kondycji fizycznej. Do tego dochodzi złe odżywianie. Nastawienie na konsumpcję, przyjemność połączone z brakiem umiejętności samokontroli skutkuje często otyłością. Zjawisko to ma niepokojącą tendencję wzrostową wśród ludzi młodych, a nawet dzieci²¹¹.

Obraz młodego pokolenia początku XXI w. jest niepokojący. Nie wszyscy jednak Autorzy zgadzają się na tak pesymistyczną wizję. Aneta Duda przywołuje różne badania ukazujące inną perspektywę patrzenia na młodych, nie tak destrukcyjną i pesymistyczną. Mówi, że młodzi ludzie są świadomi i refleksyjni, a wytwory

²⁰⁸ W Polsce konsumpcjonizm ma swoje źródło również w doświadczanym przez wiele lat deficycie wszelkich dóbr konsumenckich i poważnych kryzysów gospodarczych (dotyczy to oczywiście pokolenia dziadków, w mniejszym stopniu rodziców współczesnych młodych ludzi). Konsumpcjonizm młodego pokolenia ma już inne źródło.

²⁰⁹ Por. H. Słotwińska, *Wychowanie chrześcijańskie szansą integralnego rozwoju człowieka*, Kraków 2019, s. 572-573.

²¹⁰ Por. K. Olbrycht, *Wychowanie a wartości*, w: *Pedagogika ogólna. Problemy aksjologiczne*, red. T. Kukołowicz, M. Nowak, Lublin 1997, s. 50.

²¹¹ Por. I. Jasik, *Wybrane czynniki psychospołeczne sprzyjające powstawaniu otyłości u dzieci i młodzieży*, w: *Dzieci i młodzież w XXI w. – ujęcie społeczne*, red. M. Maciąg, K. Maciąg, Lublin 2017, s. 117-138.

konsumpcyjnej kultury traktują jak fikcję, bez utożsamiania się z nią. Rysując bardziej optymistyczny obraz młodzieży, powołuje się na specjalistów marketingu, którzy twierdzą, że młodzi ludzie oswojeni z reklamą od dzieciństwa są odporni na jej manipulację. Będąc odbiorcami kultury masowej podchodzą do jej wytworów świadomie i twórczo, w budowaniu własnej tożsamości, nie bazują jedynie na nich²¹². Obraz nie jest zatem jednoznaczny. Społeczeństwo w czasie zmian szuka odpowiedzi i nadaje nowe kształty rzeczywistości. Młodzi są elementem tej sytuacji, uczestniczą w tych procesach, są jak lustro, w którym dobrze ogląda się społeczeństwo, jako całość. Jednak pewne ogólne tendencje są w nich szczególnie mocno zarysowane. Dotyczy to spraw fundamentalnych. Młodzi obecnego czasu poszukują swojej własnej tożsamości i kodu moralnego²¹³. Jest to pole do działania dla współczesnej katechezy. Będąc wychowaniem w wierze, obejmuje nauczanie doktryny chrześcijańskiej. Odbывается w sposób systematyczny i całościowy, tak by wierzących wprowadzić w pełnię życia. *Catechesi Tradendae* jasno stawia katechezę wśród innych elementów pasterskiej misji Kościoła, z których jedne ją przygotowują, inne z niej wypływają. Chodzi tu o misyjne przepowiadanie Ewangelii, czyli głoszenie kerygmatu dla rozbudzenia wiary; poszukiwanie argumentów skłaniających do uwierzenia, działalność apologetyczną; sprawowanie sakramentów; pełne uczestnictwo we wspólnocie kościelnej oraz świadectwo życia apostołowskiego i misyjnego²¹⁴. W czasie szkolnej katechezy trzeba mieć świadomość obecności na lekcjach dzieci, które oprócz chrztu nie nawiązały jeszcze osobistego związku z Jezusem Chrystusem. Jak pięknie o tym mówi *Catechesi Tradendae*, katecheza ma prowadzić tych, którzy stoją u progu wiary do całkowitego przyłgnięcia do Jezusa przez otwieranie serc. Na katechezie znajdują się również dzieci nieochrzczone, których rodzice dopiero na etapie szkolnym podejmują decyzję o religijnym wychowaniu dzieci. Jest więc ona w takim przypadku katechumenatem²¹⁵, czasem wprowadzania w życie wiary i jej dojrzwania. Zjawiskiem nowym, często wspieranym, jeśli nie wręcz kreowanym przez liberalne media, o którym warto tutaj wspomnieć jest nieposyłanie dzieci na religię.

Obraz rzeczywistości współczesnego świata jest skomplikowany, w takim świecie funkcjonuje młode pokolenie i jest to kontekst dla wszelkich działań

²¹² Por. A. Duda, *Znaczenia konsumpcji dla młodzieży*, w: *Dzieci i młodzież w XXI w. – ujęcie społeczne*, red. M. Maciąg, K. Maciąg, Lublin 2017, s. 140-144.

²¹³ Por. K. Szafraniec, *Wprowadzenie. Dlaczego młodzi, dlaczego edukacja?*, s. 6, <http://mlodzi2018.pl/files/raport0.pdf> (23.07.2021).

²¹⁴ Por. *Catechesi Tradendae*, n. 18.

²¹⁵ Por. *Catechesi Tradendae*, n. 19.

wychowawczych podejmowanych przez rodziców, nauczycieli i katechetów. Nie ma prostych odpowiedzi ani łatwych rozwiązań różnych problemów. Jednak współczesność i jej kształt wyrasta z przeszłości, która naznaczona jest chwalebnyymi przykładami bezinteresownej miłości chrześcijan, wielkich dzieł kultury wyrosłych wprost z wiary. To niezaprzeczalne dziedzictwo i wkład chrześcijaństwa w kulturę europejską, o czym należy przypominać i czerpać siłę. Są również bolesne zdarzenia, w bliższej i dalszej przeszłości, do których nigdy nie powinno było dojść. Będąc przedmiotem śledztw, a także historycznych, socjologicznych, psychologicznych rozważań i analiz, są bolesnym znakiem zapytania, również dla ludzi wierzących. Dla człowieka wierzącego wiele zjawisk zachodzących obecnie jawi się jako skutek odrzucenia Bożego Objawienia, w całym jego wymiarze i dotyczy to nie tylko ludzi niewierzących, ale również chrześcijan, którzy nie dość mocno, wytrwale i w całej rozciągłości we wszystkich wymiarach życia społecznego, gospodarczego i politycznego realizowali naukę Jezusa Chrystusa. Nauka Ewangelii jest piękna, ale jeszcze piękniejsze jest życie nią na co dzień. Poznanie ideału nie gwarantuje jego realizacji, na drodze stoi grzech i słabość człowieka.

Odpowiedź na całość różnorodnych zjawisk we współczesnym świecie i na podstawowe pytanie, poruszane w tej rozprawie: jak wychowywać młode pokolenie, może być tylko jedna: trzeba dzieci i młodych ludzi prowadzić do Jezusa. Współcześni chrześcijańscy wychowawcy mają ukazywać prawdę Objawienia o Bogu i człowieku, czerpiąc z bogatego dziedzictwa minionych wieków, z wykorzystaniem nowych form i metod, z nowym entuzjazmem i osobistą wiarą, wsparci rzetelną wiedzą nauk teoretycznych z różnych dziedzin wiedzy, we współpracy z innymi środowiskami wychowawczymi, na czele z rodziną. Obecnie na rynku jest wiele różnych pomocy, natomiast edukacja zdalna znacznie ułatwiła do nich dostęp. Poszczególne wydawnictwa udostępniły na swoich stronach materiały w formie elektronicznej. Ten pluralizm w dostępie do różnych materiałów jest zjawiskiem korzystnym. Można z wielu pomocy korzystać, trzeba jedynie o nich wiedzieć, tu pojawia się konieczność ciągłej wymiany myśli, promocji dobrych rozwiązań. Jest to zadanie dla wydawnictw, które są obecne np. na spotkaniach dla katechetów organizowanych w diecezjach na rozpoczęcie i zakończenie roku szkolnego. Spotkania katechetów przy okazji różnego rodzaju konferencji metodycznych, warsztatów są również okazją do podzielenia się wiedzą na temat propozycji dostępnych na rynku.

Patrząc na materiały do nauczania religii warto zadać pytanie, czy i w jakim stopniu odpowiadają rzeczywistości dzieci i młodzieży początku XXI, czy są one adekwatną pomocą w wychowaniu chrześcijańskim? *Catechesi Tradendae* wskazuje, że działalność katechetyczna powinna mieć możliwość rozwijania się w sprzyjających warunkach. Jako jeden z elementów, oprócz czasu, miejsca, korzystania ze środków społecznej informacji, wymienia odpowiednie pomoce²¹⁶. Idąc za tym wskazaniem warto więc podjąć analizę obecnie wykorzystywanych materiałów edukacyjnych do nauczania religii.

W niniejszej pracy analizie zostaną poddane dwie serie wydawnicze proponujące materiały edukacyjne do nauczania religii w szkole: *poznańska Wydawnictwa Św. Wojciecha* i *kielecka Wydawnictwa Jedność*. Obydwie serie podręczników uwzględniają Podstawę Programową Katechezy z 8 III 2010 roku, według której opracowane zostały ogólnopolskie programy i podręczniki, dla *serii poznańskiej*: kl. 1-3 program: w *drodze do Wieczernika*, podręczniki: kl. 1 *Jesteśmy w rodzinie Pana Jezusa*, kl. 2 *Kochamy Pana Jezusa*, kl. 3 *Przyjmujemy Pana Jezusa*; kl. 4 program: *Poznaję Boga i w Niego wierzę*, podręcznik: kl. 4 *Jestem chrześcijaninem*. kl. 5-6 program: *Poznaję Boga i w Niego wierzę*, podręczniki: kl. 5 *Wierzę w Boga*, kl. 6 *Wierzę w Kościół*. Redaktorami *serii poznańskiej* są ks. Jan Szpet i Danuta Jackowiak. *Seria kielecka* to: kl. 1-3 program: w *rodzinie dzieci Bożych*, podręczniki: kl. 1 *Żyjemy w Bożym świecie*, red. K. Mielnicki, E. Kondrak, B. Nosek, kl. 2 *Idziemy do Jezusa*, pod redakcją E. Kondrak, J. Czerkawskiego, kl.3 *Jezus jest z nami*, pod redakcją J. Czerkawskiego, E. Kondrak, B. Noska, kl. 4-6 program: *Odkrywamy tajemnice Bożego świata*, podręczniki: kl. 4 *Miejsca pełne BOGActw*, pod redakcją K. Mielnickiego, E. Kondrak, B. Noska, kl. 5 *Spotkania uBOGAcające*, kl. 6 *Tajemnice BOGAtego życia*, pod redakcją K. Mielnickiego, E. Kondrak, E. Paraszewskiej. Serie te są często wybieranymi przez katechetów diecezji bielsko-żywieckiej materiałami edukacyjnymi. *Wydawnictwo Św. Wojciecha* prowadzi intensywną działalność szkoleniową, wychodząc naprzeciw oczekiwaniom i potrzebom nauczycieli katechetów. Oprócz corocznych sympozjów katechetycznych, w tym zorganizowanego w okresie pandemii sympozjum w formie zdalnej, wydawnictwo proponuje różnorodne webinary, a także prowadzi tzw. strefę katechety, gdzie zamieszczane są ciekawe materiały przydatne zarówno do nauczania religii, jak również poruszające zagadnienia związane ze szkołą

²¹⁶ *Catechesi Tradendae*, n. 14.

w szerszym ujęciu dydaktyczno-wychowawczym. Z kolei *Wydawnictwo Jedność* jest znane autorce niniejszej dysertacji, ponieważ zespoły katechetyczne wybrały te materiały edukacyjne jako obowiązujące w szkołach jej zatrudnienia. Również i to wydawnictwo podejmuje dodatkową działalność, aktywnie wspierając szkolne nauczanie religii poprzez strefę katechety i dodatkowe pomocne materiały dostępne online tj. rozkłady, materiały, plany wynikowe, systemy oceniania itp. Wydawnictwo to charakteryzuje się przygotowaniem i udostępnieniem katechetom zarówno w wersji papierowej, jak i elektronicznej ilustracji do większości katechez na wszystkich etapach edukacyjnych. To wiodące wydawnictwa wychodzące z propozycjami pakietów do nauczania religii w szkole i pomocy dydaktycznych. Z uwagi na ich popularność wśród katechetów warto podjąć zagadnienie możliwości ich wykorzystania w tym elemencie szkolnego nauczania religii jakim jest wychowanie.

W materiałach dydaktycznych *serii poznańskiej* do każdej z klas przygotowany został pakiet edukacyjny, w skład którego wchodzi: podręcznik ucznia, karty pracy dla ucznia wraz z dodatkowymi materiałami edukacyjnymi oraz poradnik metodyczny dla katechety²¹⁷. Do pakietu klasy 1 dołączona jest płyta CD z nagraniami piosenek religijnych do wykorzystania w całym pierwszym etapie edukacyjnym. Udostępniony został również podręcznik multimedialny, zawierający dodatkowe zadania interaktywne, piosenki oraz opcję skorzystania z interaktywnej tablicy. Podręcznik ten można zakupić w wydawnictwie, dostępny jest w ofercie wydawnictwa jako *multibook*, katecheci zaś mieli możliwość, przynajmniej w czasie pisania niniejszej rozprawy, darmowego jego „ściągnięcia” ze strony wydawnictwa. Podręcznik w takiej formie był przydatny w nauce zdalnej podczas pandemii. Karty pracy dla uczniów zawierają zadania i ćwiczenia utrwalające, sprawdzające umiejętności oraz wiadomości zdobyte podczas katechezy. Całe utrzymane są w jednolitej stonowanej barwie obwoluty danego podręcznika, białe tło natomiast jest w miejscach przeznaczonych do kolorowania. Taka szata graficzna kart pracy ma być zapewne zachętą do samodzielnej aktywności ucznia, by uczynić je kolorowymi i bardziej przystępnymi. W kartach pracy dla uczniów młodszych na końcu umieszczone są naklejki do wykorzystania w niektórych katechezach. Całość pakietu uzupełniona jest o *Poradnik metodyczny* dla katechety.

²¹⁷ W tym miejscu materiały dydaktyczne zostaną przedstawione pod kątem zawartości i wyglądu zewnętrznego; treści pod względem ich waloru wychowawczego zostaną omówione w dalszej części pracy.

Każdy poradnik na początku opatrzony jest słowem skierowanym do katechetów²¹⁸. Zawiera informacje o całym pakiecie oraz założenia organizacyjno – metodyczne danego podręcznika. W poradniku do klasy pierwszej Autorzy określają szkolne kształcenie religijne dzieci jako wspomaganie rodziców w ich dziele prowadzenia dzieci do Boga. Treści w tej klasie zogniskowane są wokół odkrywania śladów obecności Boga w świecie oraz odpowiedzi człowieka, która jest wynikiem ich odkrywania. Jako źródło treści kształcenia wskazany jest sakrament chrztu świętego, który w sposób syntetyczny i systematyczny ma wprowadzić dzieci w prawdy wiary. Dzieci w toku nauki w klasie pierwszej mają nabyć umiejętność rozpoznawania i interpretowania sakramentalnych symboli, co ma obudzić ich wrażliwość religijną. Ważnym elementem nauczania religii, na który została zwrócona uwaga autorów, jest kształcenie umiejętności komunikacji społecznej. Jest ona potrzebna dzieciom w relacjach z rodziną, rówieśnikami, ale też do świadomego uczestnictwa w liturgii Kościoła. Sam tytuł podręcznika: *Jesteśmy w rodzinie Pana Jezusa*, jak i ilustracja umieszczona na okładce materiałów do tej klasy, są zamierzonym zabiegiem. Mają pokreślić wspólnotę, braterstwo, do której wszyscy są zaproszeni, co wyraża gest wyciągnięcia ręki do chłopca stojącego z boku²¹⁹. W klasie drugiej (tytuł podręcznika: *Kochamy Pana Jezusa*) zasadnicze przesłanie, wokół którego zogniskowane jest nauczanie religii to towarzyszenie dzieciom w odkrywaniu Bożej obecności i zachwyceniu się miłością Boga – Stwórcy do człowieka. Treści w tej klasie nawiązują do codziennych doświadczeń katechizowanych, wśród których Autorzy wymieniają: słuchanie, odpowiadanie, dziękowanie, przepraszenie, przebaczenie, obdarowywanie i przyjmowanie darów. W trakcie nauki zostaną one wyjaśnione w świetle Pisma Świętego, Starego i Nowego Testamentu. Ten motyw przewodni widoczny jest również na okładkach wszystkich materiałów dydaktycznych dla tej klasy – na ilustracji umieszczone jest spotkanie dzieci na ulicy, ich gesty i mimika twarzy w zamyśle autorów mają wskazywać na posiadaną przez nie umiejętność wzajemnego słuchania i odpowiadania. Na drugim planie widać otwarte drzwi Kościoła, do którego na krótką chwilę modlitwy wchodzi przechodnie. Przesłanie płynące z całego obrazka brzmi: nabywamy umiejętności, by wchodzić w dobre relacje z innymi, ale przede wszystkim z miłującym nas Bogiem²²⁰. Zasadniczym celem nauczania religii w klasie trzeciej

²¹⁸ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 5-9.

²¹⁹ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 5-6.

²²⁰ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 5-6.

(tytuł podręcznika: *Przyjmujemy Pana Jezusa*) jest przygotowanie dzieci do pierwszego osobistego spotkania z Jezusem w sakramentach pojednania i pokuty oraz Eucharystii. Tu również ma się to dokonać przez nawiązanie do codziennych doświadczeń dzieci. Treści kształcenia mają wprowadzić w umotywowaną wiarą komunie z przebaczącym grzechy i obecnym w Najświętszym Sakramencie Chrystusem. Autorzy jako główne źródło treści mających do tego prowadzić podają: Pismo Święte, wytyczne Urzędu Nauczycielskiego Kościoła dotyczące Komunii Świętej i kultu Tajemnicy Eucharystii poza Mszą Świętą. Ilustracja przewodnia przedstawia dzieci pierwszokomunijne radośnie, ale w skupieniu czekające na to spotkanie. Autorzy uzasadniają również dobór żółtego koloru do tej klasy, podkreślając, że jest to kolor pszenicznych ziaren i promieni słońca²²¹.

Każda katecheza zredagowana jest według schematu: na początku ważne pytanie wraz z graficznym przedstawieniem, na które odpowie dana jednostka lekcyjna, cytaty biblijny, będący odpowiedzią, przykłady ukazujące codzienne zastosowanie poznanej prawdy, syntetyczne ujęcie zagadnienia oraz pytanie podsumowujące, w niektórych jednostkach. Całość dopełnia piosenka, której słowa również są umieszczone w podręczniku. Autorzy podręcznika zwracają uwagę, że pytanie, a właściwie poprawna odpowiedź dziecka jest dla katechety i opiekunów ważną informacją zwrotną o stopniu zrozumienia przez dziecko omawianych treści. Te założenia są wspólne dla całego pierwszego poziomu edukacyjnego. W klasie drugiej i trzeciej w podręczniku ucznia dodatkowym elementem wyróżnionym ikonką jest modlitwa²²². Po omówieniu założeń organizacyjno - metodycznych jednostki tematycznej przedstawiona jest struktura treści kształcenia podzielona na sześć rozdziałów w klasach pierwszej i drugiej oraz na osiem w klasie 3. Prezentując *Poradniki metodyczne* Autorzy *poznawskiej serii* podkreślają, że zawarte w nich szczegółowe scenariusze poszczególnych lekcji należy traktować jako sugestie autorów, dotyczącą sposobu przeprowadzenia danej lekcji. Zawierają one liczne rozwiązania metodyczne, mające na celu w sposób twórczy przybliżyć treści katechetyczne wyznaczone programem nauczania. Ostateczna decyzja należy do katechety, który podejmuje ją z uwzględnieniem specyfiki klas, z którymi pracuje²²³, swojego doświadczenia

²²¹ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 5-6.

²²² Por. *Poradnik Metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 6; *Poradnik Metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 6.

²²³ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 8.

pedagogicznego, wiedzy i uznania²²⁴. Równocześnie Autorzy zwracają uwagę, że istotne jest zrealizowanie celów wymienionych na początku scenariusza. W poradniku do klasy pierwszej, czytamy, że mają one jedynie charakter pogładowy, ułatwiający odczytanie zamysłu autorów scenariusza²²⁵, w klasie drugiej i trzeciej ich realizacja jest istotna, ponieważ wynika z *Podstawy programowej i Programu nauczania*. Jest również informacja o ich sformułowaniu w języku wymagań, zgodnie z ustaleniami oświatowymi²²⁶. W poradniku do klasy trzeciej zostało przypomniane oczywiste, dlatego wcześniej pominięte, założenie, że każda lekcja rozpoczyna się chrześcijańskim pozdrowieniem i modlitwą²²⁷. Karty pracy dla ucznia są w zamysle autorów materiałem pomocniczym ułatwiającym zrozumienie i zapamiętanie poznanych treści²²⁸. W poradnikach do klasy drugiej i trzeciej zostały one nazwane „obudowami” podręcznika ucznia i jako pomoc dydaktyczna służyć mają spełnieniu określonych funkcji w procesie nauczania: sprawdzających, utrwalających, motywujących, wzbudzających kreatywność ucznia. Podobnie jak przy scenariuszach zajęć ich wykorzystanie jest zależne od nauczyciela²²⁹.

Opis pomocy katechetycznych *serii poznańskiej* do klas młodszych wskazuje na główne akcenty. Wielokrotnie podkreślony jest dydaktyczny charakter pomocy, a uwaga zwrócona głównie na treści katechetyczne. Aspekt wychowawczy omawianych pomocy dydaktycznych nie jest zagadnieniem pierwszoplanowym, choć określonym na początku każdego podręcznika i założonym do realizacji w toku katechezy w pierwszym etapie edukacyjnym. Więcej zagadnień wychowawczych znaleźć można przy omawianiu treści poszczególnych rozdziałów oraz katechez, co będzie przedstawione w dalszej części pracy.

Pomoce dydaktyczne dla drugiego etapu edukacyjnego, czyli w tamtym okresie klas 4-6, składają się również z podręcznika ucznia, kart pracy oraz *Poradnika metodycznego* dla katechety. W *Poradniku metodycznym* dla klasy 4 (tytuł podręcznika: *Jestem chrześcijaninem*) podkreślono, że przyjęty układ i zakres treści nauczania jest kontynuacją formacji religijno-moralnej²³⁰ podjętej w klasach nauczania początkowego.

²²⁴ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 9.

²²⁵ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 8.

²²⁶ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 8; *Poradnik Metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 9.

²²⁷ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 9.

²²⁸ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 9.

²²⁹ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 8; *Poradnik Metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 9.

²³⁰ To sformułowanie w opisie materiałów dydaktycznych w tym miejscu pojawia się po raz pierwszy, w dalszej części pracy zostanie przedstawiona szczegółowa analiza poszczególnych jednostek w celu jej uzasadnienia.

Ważne w tej klasie jest pielęgnowanie zapoczątkowanej w klasach młodszych, szczególnie zaś w klasie trzeciej, przyjaźni z Jezusem. Stąd podkreślenie znaczenia systematycznego udziału dzieci w liturgii, ze szczególnym uwzględnieniem sakramentu pojednania i pokuty, Eucharystii oraz modlitwy. Jako cechę charakterystyczną Autorzy wyróżniają ściśle połączenie wymiaru biblijno-teologicznego z ich implikacjami egzystencjalnymi²³¹. Podobnie, jak w podręcznikach do klas młodszych, również na tym etapie edukacyjnym Autorzy dużą wagę przywiązują do strony tytułowej, traktując ją jako wprowadzenie w treści prezentowane w danej klasie. W klasie czwartej strona tytułowa niesie komunikat słowny, którym jest tytuł: *Jestem chrześcijaninem*, oraz wizualny w postaci ilustracji przedstawiających dzieci zajętych rozmową, zabawą, nauką oraz modlitwą; łącznie są one jednym przesłaniem: wszędzie jest się wezwanym do przyjaźni z Jezusem i do bycia Jego uczniem, dlatego wszędzie jesteśmy wezwani do dawania świadectwa o wierze²³². Charakter każdej jednostki dydaktycznej jest narracyjny i rozbudowany z uwagi na funkcje samokształceniowe, jakie ma również, obok poznawczych, kształcących i formacyjnych, spełnić podręcznik dla ucznia. Każda katecheza jest umieszczona zazwyczaj na dwóch bądź czterech stronach, wyjątkiem jest katecheza o Biblii, która jest zaprezentowana na sześciu stronach. Materiał nauczania jest podzielony na mniejsze części opatrzone śródtytułami, wyraźnie oznaczone są cytaty biblijne. W podręczniku zamieszczone są tzw. piktogramy oraz materiał ilustracyjny w różnej formie. Ma on pobudzać do rozmyślań i rozmów na dany temat. Ważną pomocą jest również słownik, w którym znajduje się wytłumaczenie występujących pojęć kluczowych, ich indeks jest na końcu podręcznika. Odnosząc się do informacji o *Poradniku metodycznym* do klasy czwartej Autorzy, podobnie, jak we wcześniejszych książkach, podkreślają jego inspiracyjną rolę. O sposobie realizacji danego tematu decyduje katecheta, uwzględniając indywidualne uwarunkowania uczniów żyjących w danym środowisku. Autorzy uważają, że fundamentalne znaczenie w określeniu strategii na daną lekcję odgrywa właściwe odczytanie celu. W poradniku jest on ujęty w kategorii efektów, zmiany jaka powinna się dokonać w zakresie wiedzy, umiejętności i postaw ucznia. Specyfiką lekcji religii jest odniesienie do Boga, uczeń może się z Nim spotkać poprzez modlitwę. Autorzy podają jej propozycje w kilku miejscach, pozostawiając decyzję katechecie, który odpowiada także za formację

²³¹ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 5.

²³² Por. *Poradnik Metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 6-7.

modlitewną²³³. Efekty kształcenia we wstępie do *Poradnika metodycznego* pojawiają się jeszcze przy omówieniu kart pracy dla ucznia. Wymagania będące wynikiem wprowadzanych zmian w oświacie znalazły odzwierciedlenie w katechetycznych dokumentach Kościoła. „W nowym programie nauczania religii rzymskokatolickiej określono wymagania tworzące „katalog wiadomości oraz oczekiwanych umiejętności, jakie uczeń winien przyswoić i osiągnąć na danym etapie edukacyjnym”. Wymagania zapisane w programie znalazły swoje odzwierciedlenie w treści zadań zamieszczonych w kartach pracy”²³⁴. Podobne założenia metodyczno-organizacyjne są również w *Poradniku metodycznym* do klasy piątej i szóstej. Omawiając materiał ilustracyjny w klasie piątej dodatkowo wymieniony został jego walor estetyczny, wspomagający realizację funkcji poznawczej oraz jego rolę w odwoływaniu się do obecnej rzeczywistości²³⁵; zaś fotografie, które nawiązują w sposób symboliczny do omawianych zagadnień, mają wskazywać na inne odniesienia oraz pobudzać do samodzielnych poszukiwań różnych aspektów omawianych na katechezie zagadnień²³⁶. Jako podstawowy cel katechezy w klasie piątej (tytuł podręcznika: *Wierzę w Boga*) zostało wymienione odkrywanie Bożej obecności i działania w życiu postaci z Pisma Świętego. Na ich przykładzie uczniowie mają poznać i nauczyć się wyznawać prawdy wiary²³⁷. Z kolei zasadniczym celem katechezy w klasie szóstej (tytuł podręcznika: *Wierzę w Kościół*) jest ukazanie historii zbawienia dokonującej się pod natchnieniem Ducha Świętego w Kościele. Uczniowie w tej klasie mają umocnić i pogłębić więź ze wspólnotą ludu Bożego wraz z wynikającymi z tego zobowiązaniami. Ostatnia klasa szkoły podstawowej ma ukształtować chrześcijańską postawę w szeroko pojętej codzienności²³⁸.

W tym ogólnym omówieniu założeń przyświecających autorom podręczników *serii poznańskiej* dla drugiego poziomu edukacyjnego, zagadnienia dotyczące wychowania są wyraźniej zaakcentowane, wpisane w pracę katechetyczną. Szczegółowe omówienie treści dotyczących wychowania zwartych w poszczególnych rozdziałach i tematach zostanie przedstawione w dalszej części pracy.

Materiałami katechetycznymi często wykorzystywanymi do pracy na szkolnych lekcjach religii, oprócz wymienionych propozycji *Wydawnictwa Św. Wojciecha*, są

²³³ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 7-8.

²³⁴ *Poradnik Metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 8.

²³⁵ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 7.

²³⁶ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 7.

²³⁷ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 5.

²³⁸ Por. *Poradnik Metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 5.

materiały przygotowane przez *Wydawnictwo Jedność z Kielc*. Obejmują one pomoce dla ucznia i nauczyciela. Dla klas pierwszej i drugiej dla ucznia został przygotowany podręcznik do religii (nie ma podziału na podręcznik i zeszyt ćwiczeń) wraz z podręcznikiem multimedialnym, dołączonym w postaci płyty do każdego podręcznika (kl. 1-3). Od klasy trzeciej materiały dla uczniów są w postaci podręcznika do religii i zeszytu ćwiczeń. Do każdej klasy przygotowana została tzw. *Teczka pomocy*, w formie papierowej i elektronicznej na płycie. Udostępnione są one również w *Strefie katechety* na stronie wydawnictwa. Podręczniki multimedialne zawierają elementy aktywne do każdej katechezy. Poszczególne polecenia są czytane przez lektora, wykonanie interaktywnego zadania nagradzane jest brawami. W klasach młodszych podręczniki są barwne, z miejscami zostawionymi do samodzielnego pokolorowania lub narysowana, zawierają również naklejki. W zeszytach ćwiczeń klas starszych nie ma kolorowych ilustracji, utrzymane są w całości tonacji czarno – białej z zadaniami, ćwiczeniami do wykonania. Podobnie, jak w *serii poznańskiej*, mają one na celu lepsze zrozumienie, powtórzenie, utrwalenie wiadomości z katechezy oraz doskonalenie umiejętności. Do każdej klasy dla katechety opracowany jest *Przewodnik metodyczny*. Każdy opatrzony jest słowem skierowanym do katechetów. W przewodniku dla klasy pierwszej (tytuł podręcznika: *Żyjemy w Bożym świecie*) Autorzy wskazują na cel jakim jest religijne przeżywanie prawd wiary. Wspominają o różnych, dostosowanych do wieku metodach, formach i aktywizujących rozwiązaniach zaproponowanych w przewodniku, które mają służyć integracji grupy i nauce życia społecznego. Autorzy wspominają o celebracjach, mających ułatwić prowadzenie dzieci do dojrzałej wiary. Każda jednostka lekcyjna ma stały schemat: I. Powitanie, II. Zaproszenie do..., III. Odpowiedź na..., IV. Pożegnanie. Odwołanie do podręcznika ucznia ma miejsce zazwyczaj w końcowej części lekcji, ale katecheta może dowolnie i według własnego uznania korzystać z niego w dowolnym czasie. Podobna zasada obowiązuje również w przypadku podręcznika multimedialnego dołączonego do każdego podręcznika. Do dyspozycji katechety jest również płyta CD z wykorzystywanymi na lekcji piosenkami i opowiadaniem²³⁹. Dodatkowym elementem w klasie drugiej (tytuł podręcznika: *Idziemy do Jezusa*) jest *Słowo dnia*, które w zamierzeniu ma stać się inspiracją do rozmów na tematy religijne w domu ucznia. Celem nauki w tej klasie jest poznanie podstawowych prawd wiary, gestów liturgicznych i modlitw. W każdej katechezie jest również słowo skierowane do

²³⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 5.

katechety, aby również i on razem ze swymi uczniami wzrastał²⁴⁰. W klasie trzeciej (tytuł podręcznika: *Jezus jest z nami*) określonym celem katechizacji jest doprowadzenie uczniów, we współpracy z rodzicami, do spotkania z Jezusem Eucharystycznym. Ma ono na celu kształtowanie sumień, uwrażliwienie na obecność Jezusa w Słowie. Katecheta wspólnie z rodzicami uczy trzecioklasistę rozróżniać dobro od zła, przekonując do opowiadania się po stronie dobra. Poprzez ukazanie i wyjaśnienie symboliki liturgii katecheza ma zachęcić uczniów do zaangażowania w celebrowanie liturgiczne. Umiejętności i postawy nabyte w klasie trzeciej mają się stać podstawą do późniejszych praktyk religijnych i wyborów moralnych. Autorzy podkreślają istotną rolę osobistej postawy świadectwa katechety, współpracy z rodzicami i katechezy parafialnej. Katecheci zachęceni są do twórczego podejścia do omawianych zagadnień²⁴¹.

Przewodniki metodyczne serii kieleckiej we wstępnych słowach do katechetów, omawiając ogólne założenia katechezy w poszczególnych klasach pierwszego etapu edukacyjnego, poruszają zagadnienia dotyczące wychowania; są one wyraźnie zaakcentowane, określane jako istota procesu edukacyjnego. Uwaga została również poświęcona formom i metodom pracy.

W *Przewodniku metodycznym* do klasy czwartej (tytuł podręcznika: *Miejsca pełne BOGActw*), będącym również wprowadzeniem do drugiego etapu edukacyjnego, po określeniu spiralnego układu programu, Autorzy określając jego cel, na pierwszym miejscu wymieniają świadomy i pełny udział ucznia w Bożym planie zbawienia, w tajemnicach Bożego świata, które uczeń odkrywa poprzez poznawanie miejsc, osób i symboli. W celu uatrakcyjnienia przyswajania treści w klasie czwartej został wprowadzony towarzyszący uczniom bohater *Wszędek*. Cały program i koncepcja podręcznika wyraża się w schemacie: I. Podróżuję, II. Odkrywam, III. Zostaję ubogacony. Szczegółowe treści poszczególnych rozdziałów zostaną omówione w dalszej części pracy. W przewodniku zamieszczone są gotowe do wykorzystania bądź zaczerpnięcia z nich inspiracji, scenariusze zajęć. Autorzy podkreślają obecność metod aktywizujących, w tym metod z wykorzystaniem ruchu, piosenki, obrazu, ale akcentują też obecność elementów wyciszających, modlitwy i celebrowania. Wszystkie one wraz z metodami poszukującymi, problemowymi, motywującymi mają służyć kształtowaniu

²⁴⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 5.

²⁴¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 5-6.

umiejętności ucznia²⁴². W *Przewodniku metodycznym* dla klasy piątej (tytuł podręcznika: *Spotkania uBOGAcające*) podobnie, jak w poprzedniej klasie celem jest wprowadzenie uczniów w świadomy i pełny udział w Bożym planie zbawienia. Uczniowie wracają do poznanych wcześniej miejsc (układ spiralny) i spotykają biblijnych i świętych bohaterów, mają oni stać się dla nich wzorcami osobowymi. Ma się to dokonać poprzez odkrywanie ich duchowego piękna. W poznawaniu tych różnych osób towarzyszy uczniom klasy piątej Boża ludka. Schemat scenariuszy katechez pozostaje podobny, zyskuje określenia: I. Szukam, II. Spotykam, III. Zostaję ubogacony. Oprócz przedstawionych już wcześniej rozwiązań metodycznych Autorzy proponują łączenie tradycyjnych metod nauczania z nowoczesnymi środkami dydaktycznymi. Dodatkowym elementem ułatwiającym proces nauczania jest przygotowana *Teczka pomocy*, w której są teksty, karty pracy, prezentacje multimedialne, ilustracje²⁴³. W klasie szóstej (tytuł podręcznika: *Tajemnice BOGAtego życia*) uczniowie mają w zamierzeniu autorów rozpoznać i przyjąć znaki i symbole liturgiczne. Poprzez poznanie ich genezy mają głębiej i w bardziej świadomy sposób przeżywać zbawcze wydarzenia. Źródłami pomagającymi w osiągnięciu, tak stawianego celu są, oprócz Słowa Bożego, Katechizm Kościoła Katolickiego oraz teksty liturgiczne. W tej klasie uczniom towarzyszą obie poznane na wcześniejszych etapach postaci Wszędka i Bożej ludki. Schemat katechetycznego wędrowania pozostaje trój etapowy: I. Rozpoznaję, II. Przyjmuję, III. Zostaję ubogacony²⁴⁴.

Wstępna analiza materiałów *serii kieleckiej* dla drugiego poziomu edukacyjnego wskazuje, że również na tym etapie Autorzy podręczników i materiałów cele wychowawcze określają jako istotne i wyznaczające kierunek wszelkich działań podejmowanych podczas lekcji religii w szkole.

Działalność wychowawcza we współczesnej dobie postmodernizmu wymaga nowych rozwiązań uwzględniających zmienność społeczno-kulturową. Następująca obecnie zmiana epoki domaga się nowych paradygmatów w wielu dziedzinach. Człowiek jednak wobec tych zmian nie jest bezradny. Stulecia jego działalności wraz z najnowszymi osiągnięciami z dziedziny medycyny, neurobiologii, psychologii, itd. coraz pełniej pozwalają je zrozumieć. Jednak prawdziwą jego tożsamość można odkryć jedynie z uwzględnieniem myśli filozoficznej i jeszcze istotniejszej teologicznej.

²⁴² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 5-6.

²⁴³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 5-6.

²⁴⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 5-6.

Najgłębsze pytania, a jeszcze bardziej istotne odpowiedzi, są możliwe jedynie w prawdzie. Chrześcijaństwo z personalistycznym ujęciem człowieka daje najpełniejszy i co za tym idzie najprawdziwszy obraz człowieka i jako taki może być podstawą uniwersalnej koncepcji wychowania.

Wychowanie integralne podejmowane na gruncie personalizmu chrześcijańskiego jest szansą dla wychowania młodego pokolenia. W sytuacji kompromitacji działalności wychowawczej prowadzonej na fałszywych ideologiach XX wieku nie można pozostawić jej w zawieszeniu, pozostawiając otwartym pytanie o jej kształt i formę. W tej sytuacji najlepszym i najtrafniejszym rozwiązaniem jest odwołanie się do prawdy o człowieku, by bez szkodliwego redukcjonizmu, będącego zawsze wynikiem ideologii, zapewnić wychowankom wszechstronny rozwój obejmujący wszystkie sfery ich życia. Ważnym miejscem działalności wychowawczej jest szkoła, szczególnie w sytuacji zmniejszenia znaczenia rodziny jako głównego środowiska wychowującego, w tym szkolne nauczanie religii i podejmowane w jego trakcie wychowanie ku pełni człowieczeństwa²⁴⁵.

²⁴⁵ Por. *Gratissimam sane*, n. 16.

ROZDZIAŁ 2

Integralna formacja osobowa dziecka w wieku szkolnym

Podstawowym zagadnieniem w procesie wychowawczym jest świadomość jego celów, zaś punktem wyjścia w ich wyznaczaniu jest koncepcja człowieka jako osoby i związana z nią jego godność. Człowiek żyje w określonym czasie i miejscu, rozwijając się przez realizację warstwy biologicznej, psychicznej, społecznej, kulturowej, ideologicznej. Wszystkie one przenikają się i wymagają odpowiednich działań wychowawczych. Wychowanie jest procesem, który obejmuje całego wychowanka, we wszystkich wymiarach jego istnienia, życia i obszarach funkcjonowania. Pominięcie jakiegoś wymiaru wychowawczego jest fundamentalnym błędem, grożącym niepowodzeniem procesu wychowawczego¹. Wychowanie chrześcijańskie jest wewnętrznie spójne, oparte na mocnych fundamentach prawdy o człowieku, dlatego w rozdziale drugim zostanie przeprowadzona krytyczna analiza materiałów edukacyjnych do nauczania religii w szkole podstawowej pod kątem ukazywania prawdy o osobie ludzkiej, prezentowania wychowania intelektualnego, uczuciowego i wolitywnego, a także formacji sfery duchowej. Najpierw zostaną dokładnie przedstawione założenia i struktura pomocy katechetycznych obu omawianych wydawnictw.

W *Dyrektorium ogólnym o katechizacji* czytamy: „Dokumenty katechetyczne Kościoła pojmują katechezę jako jedną z form posługi głoszenia słowa w Kościele. Katecheza jest działaniem eklezjalnym. Kościół jest prawdziwym i rzeczywistym podmiotem katechezy”². Szkolne nauczanie religii jest jednym ze sposobów realizowania dzieła katechizacji przez Kościół. Pomimo tego, że nauczanie religii w szkole jest jedynie częścią działalności katechetycznej, to również do niego można odnieść cele wyznaczone całej katechetycznej działalności. Celem nadrzędnym jest doprowadzenie uczniów do głębokiej zażyłości z Jezusem³, z chrystocentryzmu wypływa zaś teocentryzm, ponieważ Jezus Chrystus jest zjednoczony z Ojcem i Duchem Świętym. Związek Chrystusa z Kościołem i z ludźmi, Jego braćmi, implikuje

¹ Por. J. Przybyłowski, *Funkcja wychowawcza w teorii i praktyce eklezjalnej. Studium teologiczno-pastoralne*, Warszawa 2010.

² *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, n. 78.

³ Por. *Catechesi tradendae*, n. 5.

z kolei eklezjocentryzm i chrześcijański personalizm katechezy⁴. Doprowadzenie ucznia do osobistej wiary i odniesienie jego życia do Boga determinuje konsekwencje, pierwszą z nich jest konieczność ciągłego rozwoju i doskonalenia się we wspólnocie⁵. Cele te są realizowane poprzez zadania katechezy, w tym nauczania religii w szkole, a są nimi: rozwijanie poznania wiary, wychowanie liturgiczne, formacja moralna, nauczanie modlitwy, wychowanie do życia wspólnotowego i wprowadzenie do misji⁶. *Dyrektorium Katechetyczne* określa je jako niezbędne, stanowiące bogatą, zróżnicowaną i wieloaspektową całość; wszystkie razem realizują nadrzędny cel katechezy. „Każdy wielki temat katechetyczny (...) ma wymiar poznawczy i wynikają z niego konsekwencje moralne; uwewnętrznia się w modlitwie i realizuje się w świadectwie. Jedno zadanie przywołuje następne: poznanie wiary uzdalnia do misji; życie sakramentalne umacnia do przemiany moralnej”⁷. W takim kontekście wychowanie chrześcijańskie jawi się jako wychodzące naprzeciw pełnej, spójnej i integralnej formacji młodego człowieka.

Podręczniki *Wydawnictwa Św. Wojciecha* powstały zgodnie z założeniami ogólnopolskich programów: *W drodze do wieczernika* według *Programu nauczania* dla klas I-III szkoły podstawowej nr AZ-1-01/10 i *Poznaję Boga i w Niego wierzę* według *Programu nauczania* dla klas IV-VI szkoły podstawowej nr AZ-2-01/10. Są one zgodne z założeniami *Podstawy programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce* z 8 III 2010 roku, stanowiąc ich konkretyzację. Katecheza w klasach młodszych ma charakter inicjacyjny w sakramenty pokuty i pojednania oraz Eucharystii, natomiast katecheza w klasach starszych szkoły podstawowej ma charakter mistagogiczny. Oba te etapy edukacyjne w założeniu programu stanowią integralną całość⁸. Dokument podkreśla, że z uwagi na przygotowanie do przyjęcia sakramentów pierwszoplanowym miejscem katechezy jest parafia⁹, dlatego szkolne nauczanie religii wymaga uzupełnienia o parafialne duszpasterstwo katechetyczne dzieci i młodzieży. Cele katechetyczne – wymagania ogólne zostały ujęte w cztery punkty: I. Interpretacja życia w świetle wiary; II. Wprowadzenie w rozumienie sakramentów Eucharystii oraz pokuty i pojednania; III. Kontakt z Bogiem w liturgii i modlitwie; IV. Postawa moralna. Cele te są

⁴ Por. *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, n. 81.

⁵ Por. *Dyrektorium Katechetyczne*, n. 21.

⁶ Por. *Dyrektorium Katechetyczne*, n. 23.

⁷ Por. *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, n. 87.

⁸ Por. *Program nauczania religii*, s. 5-9.

⁹ Por. *Catechesi tradendae*, n. 67.

uszczegółowione dla poszczególnych działów tematycznych oraz podane są treści wraz z określeniem wymagań¹⁰.

W klasach I-III program zakłada inicjację wychowania religijno-moralnego, które dokonuje się w duchu sakramentu chrztu oraz przygotowania do pokuty i pojednania oraz Eucharystii. W klasie I akcent został położony na przeżywanie wiary, w II i III na doświadczenie wspólnoty, jako miejsca poznawania innych ludzi i spotkania z nimi. Dzieci nabywają umiejętności liturgicznych na drodze doświadczenia życiowego. W tej serii tytuły katechizmów są tożsame z tytułami części programu odnoszącymi się do poszczególnych klas, wskazującymi zarazem na główne treści, wokół których zogniskowane jest nauczanie religii w poszczególnych klasach: Klasa I: *Jesteśmy w rodzinie Pana Jezusa*, klasa II: *Kochamy Pana Jezusa*, klasa III: *Przyjmujemy Pana Jezusa*¹¹. Podręczniki do religii ukazują człowieka w relacjach: do siebie, do innych, do Boga, do świata. Dziecko jest w tym okresie skupione na sobie i bezpośrednio na tym, co dotyczy jego życia. Podręczniki podążają tą drogą. Ukazują dziecko w różnych sytuacjach, które interpretują w świetle Objawienia i nauki Kościoła.

Program nauczania dla klas IV-VI *Poznaję Boga i w Niego wierzę* jest kontynuacją, programu nauczania, którego wymiernym efektem było przygotowanie i przeżycie spotkania z przebaczącym Bogiem w sakramencie pokuty i pojednania oraz pełne uczestnictwo w Eucharystii. Autorzy programu zakładają, że „dzieci znają i doświadczenia prawdy o Bogu, który wzywa do życia w jedności z Nim i miłości oraz przebacza wszystkie grzechy”¹². Naturalne jest wobec tego pytanie o przyszłość relacji z Bogiem i innymi ludźmi o odpowiedź, jakiej domaga się Boże wezwanie. Program nauczania religii w szkole, do którego powstały podręczniki *serii poznańskiej*, wskazuje na rozwijanie więzów z Bogiem i Jezusem Chrystusem, ze szczególnym uwzględnieniem coraz bardziej świadomego korzystania z sakramentów pokuty i Eucharystii. Zakłada również wprowadzanie uczniów w historię zbawienia oraz rozwijanie i doskonalenie umiejętności modlitwy, wyznawania wiary, postępowania według jej zasad oraz zachęcania do udziału w liturgii i podejmowania działań i misji Kościoła. Struktura programu została określona jako egzystencjalna, co oznacza, że katechizowany w toku nauki nabywa umiejętności wyjaśniania własnej egzystencji w świetle Słowa Bożego oraz przyjmuje postawę kształtowania życia w oparciu o

¹⁰ Por. *Program nauczania religii*, s. 33-36.

¹¹ Por. *Program nauczania religii*, s. 33.

¹² Por. *Program nauczania religii*, s. 67.

wiarę, realizując prawdy chrześcijańskie. Program zakłada wychodzenie od wartości bliskich dziecku na tym etapie rozwoju. Głównym motywatorem do pogłębiania relacji z Bogiem oraz do podejmowania stałej formacji chrześcijańskiej jest przede wszystkim życie, nauczanie, działalność, śmierć i zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa. Zachęcać do tego mają również świadkowie, wzory osobowe wiary ze Starego i Nowego Testamentu. Poprzez stopniowe poznawanie niektórych wydarzeń z historii zbawienia uczeń ma odkrywać miłość Boga, zbawczą misję Jezusa Chrystusa i rozwój Kościoła. Poznane w wyniku szkolnej katechezy wydarzenia biblijne i eklezjalne uczeń odnajdzie w liturgii Kościoła. Program zakłada, że realizacja tak postawionych celów jest możliwa jedynie we współpracy z parafią, gdzie systematyczne działania dopełnią nauczanie religii w szkole. Przewodnią idea programu uwidoczniła jest w jego tytule: *Poznaję Boga i w Niego wierzę*, a w poszczególnych klasach koncentruje się wokół zagadnień streszczonych w hasłach: *Jestem chrześcijaninem*: klasa IV; *Wierzę w Boga*: klasa V; *Wierzę w Kościół*: klasa VI¹³.

Z kolei podręczniki *Wydawnictwa Jedność* powstały do programu: *W rodzinie dzieci Bożych* dla klas I-III szkoły podstawowej Nr AZ-1-01/12 oraz *Odkrywamy tajemnice Bożego świata* dla klas IV-VI szkoły podstawowej Nr AZ-2-02/12. Programy te zostały zatwierdzone Komisją Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, dla klas młodszych w dniu 4 I 2012 roku, dla starszych w dniu 30 V 2012 roku. Autorem pierwszego programu jest ks. dr Tadeusz Śmiech, współautorami: Elżbieta Kondrak i Bogusław Nosek, autorami drugiego są ks. Krzysztof Mielnicki, Elżbieta Kondrak, Bogusław Nosek.

Program *w rodzinie dzieci Bożych* dla klas I-III w założeniu realizuje trzyletni cykl przygotowania do pełnego uczestnictwa w Eucharystii. Omawiając specyfikę Autorzy wskazują jego cele nadrzędne, takie jak: odkrywanie obecności Boga w otaczającym świecie oraz Jego miłości do wszystkich ludzi; odkrywanie „Drogi” do Boga, która jest w Jezusie Chrystusie; świętowanie Bożej obecności na przestrzeni roku liturgicznego oraz otwarcie na Chrystusa i Jego dary w życiu osobistym, środowisku rodzinnym, parafialnym i szkolnym¹⁴. W klasie pierwszej (*Żyjemy w Bożym świecie*) dzieci nabywają przekonania, że świat, w którym żyjemy, jest Bożym światem, ponieważ pochodzi od Boga i Bóg jest w nim nieustannie obecny. Bóg jest ukazany jako Stwórca i najlepszy Ojciec, który troszczy się o swoje dzieci. „Przyjęcie

¹³ Por. *Program nauczania religii*, s. 68.

¹⁴ Por. *W rodzinie dzieci Bożych*, s. 3.

i przeżycie tych prawd ma budować w pierwszoklasiście poczucie bezpieczeństwa i zaufania do dobrego Boga, zachęcić do rozmowy z Nim i doświadczania Jego obecności w każdym ze środowisk, w których na co dzień przebywa: w rodzinie, szkole, parafii oraz w każdym z miejsc, które dziecko odwiedzi na wycieczce, w podróży, na wakacjach”¹⁵ – czytamy w dokumencie. Poznanie darów Boga zmierza do obudzenia świadomości Jego bliskości w życiu oraz postawy wdzięczności za Jezusa, Jego słowo i zbawcze wydarzenie przeżywane i celebrowane w Kościele¹⁶. W klasie drugiej (*Idziemy do Jezusa*) akcent położony jest na pogłębianie poznania Jezusa Chrystusa, Jego nauki i życia, tłem stają się wydarzenia roku liturgicznego, celem zaś nawiązanie osobistej więzi ze Zbawicielem, rozbudzenie życia wiarą w oczekiwaniu na pełne uczestnictwo we Mszy Świętej. Poznane przejawy Bożego działania prowadzą do jeszcze głębszego odkrywania wartości płynących z działalności Jezusa Chrystusa i włączają w Jego zbawcze misterium, szczególnie mocno przeżywane w liturgii paschalnej. To głębsze zrozumienie ma zaowocować czynnym zaangażowaniem w Eucharystię i prowadzić do udziału w innych formach życia religijnego. Klasa III (*Jezus jest z nami*) to trzeci rok formacji, „który ma doprowadzić do przeżywania radości ze zjednoczenia z Jezusem, co wiąże się z głębszym poznaniem i akceptacją zasad chrześcijańskiego życia, oczyszczeniem z grzechów oraz świadomym i aktywnym uczestnictwem w liturgii Mszy Św.”¹⁷. W klasie tej Jezus i jego nauka ukazane są jako wzór życia i moralny fundament. Uczniowie mają zyskać umiejętność krytycznego spojrzenia na siebie i rozróżniania dobra i zła. Równocześnie mają odkrywać całe bogactwo Bożej łaski, której można doświadczyć w sakramentach świętych, dzięki zbawczemu działaniu Jezusa i odpowiadać na nie gotowością ich przyjęcia. „W przygotowaniu do świadomego i czynnego udziału we Mszy Św. uczeń poznaje całą liturgię, by następnie świadomie i regularnie w niej uczestniczyć. Wszystko zaś dokonuje się na przestrzeni czasu ubogacanego liturgią poszczególnych okresów roku liturgicznego”¹⁸.

Program dla klas IV-VI (*Odkrywamy tajemnice Bożego świata*) w założeniu autorów ma umożliwić uczniom odkrywanie świata poprzez Boże tajemnice, Boży plan zbawienia oraz przygotować do świadomego i pełnego w nim udziału. Celami nadrzędnymi stają się: poznanie fundamentów chrześcijańskiej moralności

¹⁵ Por. *W rodzinie dzieci Bożych*, s. 3.

¹⁶ Por. *W rodzinie dzieci Bożych*, s. 3.

¹⁷ Por. *W rodzinie dzieci Bożych*, s. 3.

¹⁸ Por. *W rodzinie dzieci Bożych*, s. 3.

wynikających z Bożego objawienia; świadome przeżywanie historii zbawienia na przestrzeni roku liturgicznego; poszukiwanie osobowych wzorców życia w postaciach świętych oraz odkrywanie własnej tożsamości, ludzi i środowisk w drodze do Boga. Cele te realizowane są w kolejnych klasach omawianego etapu edukacyjnego. Klasa IV (*Miejsca pełne BOGActw*) ma wymiar biblijno-kerygmaticzny; uczniowie poznają ważne w historii zbawienia miejsca, w których Bóg objawia się, jako Ten, który troszczy się o człowieka. Program ma w zamierzeniu autorów budowę spiralną, dlatego w klasie V (*Spotkania uBOGAcające*) wracamy do poznanych już miejsc, ale większą uwagę skupiamy na biblijnych bohaterach, świętych, którzy mogą być wzorami i przewodnikami w wierze. Szkolne nauczanie ma tu wymiar egzystencjalno-antropologiczny i ma kształtować postawy akceptacji wartości oraz podejmowania pracy nad zdobywaniem cnót moralnych. W klasie VI (*Tajemnice BOGAtego życia*) akcentowany jest z kolei wymiar liturgiczno-mistagogiczny. Etap ten ma umożliwić wejście na kolejny poziom życia religijnego, szczególnie w wymiarze religijnym, moralnym, społecznym i kulturowym. Poprzez działanie w tych obszarach pogłębiany zostaje świadomy udział człowieka w Bożym planie zbawienia przez pełniejsze włączanie się w życie wspólnoty Kościoła, jego liturgię i podjęcie wyzwań chrześcijańskiego życia¹⁹.

2.1. Prawda o osobie ludzkiej

Obraz świata w czasach przełomu postmodernistycznego nie napawa optymizmem. Ogłoszony został czas końca wielkich narracji w tym również refleksji nad wychowaniem. Nie brakuje jednak głosów, że głęboki namysł nad istotą procesu wychowania, nad jego przesłankami aksjologicznymi, antropologicznymi i ontologicznymi wciąż ma sens, a nawet może stać się źródłem nowej nadziei, wzmacniając duchowo dotychczasowy wysiłek edukacyjny²⁰. Piękno idei wychowania wypływającego z greckiej filozofii oraz chrześcijaństwa może być odpowiedzią na powszechne zagubienie, niepewność i samotność²¹. Prowadząc człowieka ku cnotom pozwala bowiem na osiągnięcie tak poszukiwanego pokoju, miłości i szczęścia.

¹⁹ Por. *Odkrywamy tajemnice Bożego świata*, s. 1.

²⁰ Por. B. Śliwerski, *Współczesna myśl pedagogiczna. Znaczenia, klasyfikacje, badania*, Kraków 2009, s. 8-13.

²¹ Por. A. Rynio, *Atrakcyjność wychowania chrześcijańskiego*, w: *Wychowanie chrześcijańskie. Między tradycją a współczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 673; J. Kostkiewicz, *Aksjologiczne podstawy katolickich koncepcji pedagogicznych*, w: *Chrześcijańskie inspiracje w pedagogice*, red. J. Kostkiewicz, Kraków 2011, s. 14.

„Człowiek spełnia się jako człowiek poznając prawdę, realizując dobro i tworząc piękno”²², dlatego fundamentem, na którym można budować koncepcje pedagogiczne może być jedynie prawda, prawda o człowieku jako osobie. Wezwanie, widniejące na świątyni w Delfach: „*Poznaj samego siebie*” powstałe u początków kultury greckiej, jest cały czas aktualne. Nie ucieknie od niego również współczesny człowiek. Nie ma innej drogi, jedynie poznanie i przyjęcie prawdy o człowieku i zbudowanie na niej systemów wychowawczych może przybliżyć do osiągnięcia celów stawianych dziełu wychowania. Każda antropologia, która nie patrzy na człowieka całościowo, nie będzie podstawą pełnej, integralnej koncepcji pedagogicznej. Jak postrzega siebie człowiek początku XXI wieku? Odpowiedź na to pytanie w kontekście niniejszej pracy jest kluczowa. Współcześnie, wbrew powszechnym stwierdzeniom, godność człowieka nie jest czymś oczywistym, a on sam nie jest w centrum zainteresowania. Współczesność wcale nie jest „na miarę człowieka”. Co więcej, w dobie relatywizmu, kiedy wszystko *zależy*, ucieka się od jednoznacznych odpowiedzi na pytanie *kim jest człowiek?* Jednak brak jednoznacznych i jasnych stanowisk też jest już odpowiedzią. Pomimo deklaracji o uznaniu człowieka i jego godności, jako wartości nadrzędnej, współcześnie jest ona zagrożona. Refleksja o źródłach godności nie jest ujmowana w całej rozciągłości wraz z przyjęciem jej wieloaspektowości i wymiarów egzystencji. Wizja człowieka jest obecnie zredukowana do pewnych wybranych ujęć. Pomimo deklaracyjnego humanizmu, otwarcia na człowieka, mechanizmy kształtujące rzeczywistość leżą po stronie globalnych korporacyjnych interesów, gdzie zysk mierzony jest za pomocą twardych mierników ekonomicznych i to on, choć niedeklaratywnie, jest wartością nadrzędną. W takiej wizji świata człowiek nie jest traktowany podmiotowo, ale przedmiotowo i instrumentalnie. Niniejsza niekorzystna oraz bardzo niebezpieczna sytuacja jest efektem kształtowania sytuacji społeczno-kulturowej w oparciu o fałszywe rozumienie istoty człowieka. Redukcyjne spojrzenie na osobę jest związane z ideologią, a zatem nie jest dążeniem do prawdy i jej rzetelnym poszukiwaniem w oparciu o rozum i systematyczny, intelektualny wysiłek. Nie cechuje go otwartość na argumenty, ponieważ nie dopuszcza możliwości zmiany stanowiska w przypadku wykazania wewnętrznej jego sprzeczności²³. Współczesność nastawiona na wydajność, skuteczność, sukces i inne cele praktyczne, nie docenia innych celów, które wynikają z

²² Por. A. Piątkowska, K. Stępień, *Wychować charakter*, Lublin 2005, s. 7.

²³ Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Kraków 2020, s. 109-126.

duchowej, nadprzyrodzonej natury człowieka²⁴. W czasach, które tak bardzo szczycą się rozwojem nauk przyrodniczych, historycznych i humanistycznych, osiągnięcia nie służą człowiekowi. Wręcz przeciwnie, współczesna cywilizacja mając zbyt wygórowane aspiracje w zakresie technologii dezorientuje człowieka²⁵. Benedykt XVI przypomina współczesnym, że droga człowieka trwa i rozwój nauk nie zapobiegnie niebezpieczeństwu odczłowieczenia. Musi on stale stawać wobec konieczności poszukiwania prawdy, nie wolno, ulegając ułudzie wiedzy i potęgi, zaprzestać jej poszukiwania. Rozum nie może ulec naciskom różnych interesów, poddać się wymogowi użyteczności jako ostatecznemu kryterium²⁶.

Głównym rysem towarzyszącym współczesnemu spojrzeniu na człowieka jest odrzucenie w antropologicznym ujęciu Boga, a w jego miejsce postawienie człowieka, jako centrum rzeczywistości²⁷. Antropologia bez odniesienia do Stwórcy człowieka, który powołał go do istnienia na swój obraz i podobieństwo prowadzi ostatecznie do zanegowania godności człowieka²⁸ i otwiera drogę do wielu nadużyć. Człowiek staje się przedmiotem podporządkowanym ideologii, ekonomii, systemowi politycznemu, technokracji, agresji środków masowego przekazu. W imię źle pojmowanej tolerancji pozbawiany jest podstawowych praw: od prawa do życia począwszy, przez prawo do godnego życia z wszystkim, co się na nie składa, na prawie do wolności sumienia i wyznania skończywszy²⁹. Jediną drogą jest uznanie pełnej, choć złożonej, prawdy o człowieku, jaką prezentuje personalizm, w tym personalizm chrześcijański. Dlatego nagląca staje się konieczność dowartościowania w kulturze i pedagogice człowieka jako osoby; w tej drugiej dokonuje się to w perspektywie jego integralnego rozwoju³⁰. Prawda o człowieku powinna być poznana i głoszona powszechnie. W swych poszukiwaniach filozofowie i teologowie nie mogą się zamykać w obszarze sobie zrozumiałych specjalistycznych pojęć, ponieważ ich powołaniem jest wskazywanie odpowiedzi na te najbardziej ważne pytania: kim jestem?, po co żyję?, jaki jest sens

²⁴ Por. G. Godawa, *Integralna wizja człowieka jako fundament kultury i wychowania*, „Analecta Cracoviensia” 49 (2017), s. 319–340 DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/acr.2417> (17.04.2021).

²⁵ Por. S. Cz. Michałowski, *Pedagogia osoby. Personalistyczne spotkania dialogowe w edukacji*, Toruń 2017, s. 41.

²⁶ Por. Benedykt XVI, *Papież nie narzuca wiary, lecz zachęca do szukania prawdy*, „Ethos” (2009), nr 85-86, s. 129.

²⁷ *Ecclesia in Europa*, n. 9.

²⁸ Por. I. Dec, *Przedmowa*, w: S. Cz. Michałowski, *Pedagogia osoby. Personalistyczne spotkania dialogowe w edukacji*, Toruń 2017, s. 11.

²⁹ *Christifideles laici*, n. 5.

³⁰ G. Godawa, *Integralna wizja człowieka jako fundament kultury i wychowania*, „Analecta Cracoviensia” 49 (2017), s. 319–340. DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/acr.2417> (17.04.2021).

ludzkiej egzystencji?. Czy kryzys wiary w rozum i rozumne wierzenie nie wynikają ze słabej komunikacji osiągnięć, czasem wspaniałych, szerszej publiczności? a rozważania filozofów i teologów tak daleko odeszły od zwykłego człowieka, że jedni i drudzy przestali się ze sobą komunikować, by w konsekwencji przestać się rozumieć. Zadaniem elit intelektualnych, najlepiej z oświeconym rozumem, wiarą i przenikniętych modlitwą, jest odkrywanie zawłości ludzkiej egzystencji oraz odpowiedź na najtrudniejsze zagadnienia dotyczące ludzkiego bytu, jak również dotarcie z efektami swej pracy do przestrzeni społecznej. To, co robią naukowcy związani z dziedzinami nauk niezwiązanych bezpośrednio z produkcją, z naukami humanistycznymi na czele z teologią, jest niezwykle istotne, ważne i ze wszech miar uzasadnione. Niepowetowaną stratą byłoby, gdyby cenne myśli oraz teorie znalazły swoje miejsce jedynie na łamach czasopism naukowych. Z prawdy o osobie ludzkiej wypływają jej prawa, zaś brak odniesienia do niej pociąga za sobą praktyczne, czasem tragiczne konsekwencje. Pierwszą i fundamentalną jest pogarda dla życia. Już wiek XX nazwany był „cywilizacją śmierci”³¹; określenie to również ma uzasadnienie w odniesieniu do pierwszego dwudziestolecia wieku XXI³². Kościół oraz kolejni papieże nieustannie przypominają o tym konstytutywnym prawie do życia, pierwszym wobec wszystkich innych praw. Autor *Evangelium vitae*, przypomina, że prawo do życia jest podstawowym dla każdej ludzkiej istoty, niezależnym od zasług czy zdolności, znajdującym uzasadnienie w samym fakcie bycia człowiekiem. To wystarczająca przesłanka, by każdy człowiek miał prawo oczekiwać poszanowania tego najcenniejszego dobra. Szczególna wartość życia ludzkiego jest też związana z tajemnicą nadprzyrodzonego powołania człowieka przez Boga do komunii z Nim samym³³ i choć człowiek jest bytem przygodnym, to pojawiając się na świecie istnieje już „na zawsze” i to w obecności samego Boga³⁴.

Kim jest człowiek? Ponieważ pozostaje podmiotem badań wielu dyscyplin naukowych, bo jego natura jest złożona, można uzyskać wiele odpowiedzi. Odpowiedź

³¹ Por. B. Bassa, „Cywilizacja śmierci” i „kultura miłości” w nauczaniu Jana Pawła II, „Studia nad Rodziną” (2011), tom 15, Numer 1-2 (28-29), s. 15-29, [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_nad_Rodzina/Studia_nad_Rodzina-r2011-t15-n1_2_\(28_29\)/Studia_nad_Rodzina-r2011-t15-n1_2_\(28_29\)-s15-29/Studia_nad_Rodzina-r2011-t15-n1_2_\(28_29\)-s15-29.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_nad_Rodzina/Studia_nad_Rodzina-r2011-t15-n1_2_(28_29)/Studia_nad_Rodzina-r2011-t15-n1_2_(28_29)-s15-29/Studia_nad_Rodzina-r2011-t15-n1_2_(28_29)-s15-29.pdf) (14.07.2022).

³² Wręcz przeciwnie, szczególnie w obliczu konfliktu zbrojnego na Ukrainie, rozgrywającego się na naszych oczach, gdzie z całym okrucieństwem uwidoczniła się pogarda dla życia ludzkiego.

³³ Por. *Lumen gentium*, n. 2.

³⁴ Por. M. A. Krąpiec, *Poznaj samego siebie – by działać po ludzku*, w: *Wychować charakter*, red. A. Piątkowska, K. Stępień, Lublin 2005, s. 11-12.

na to pytanie jest kwestia zasadniczą, od niej bowiem zależy uznanie bądź odrzucenie godności osoby ludzkiej. Podstawową kategorią w refleksji podejmowanej w ramach personalizmu jest pojęcie *osoby* i związana z nim norma personalistyczna, czyli uznanie osobowej godności każdego człowieka. Godność osobowa w sensie ontologicznym, przysługując każdemu człowiekowi, jest niezbywalna, nie można jej utracić, nie podlega „stopniowaniu” i jest absolutna. Mając swoją podstawę w ontycznej strukturze człowieka, nie jest zależna od kontekstu historycznego i społecznego. Posiada ją każdy człowiek, niezależnie od przynależności do danego narodu, klasy, rasy, religii, wykształcenia i zawodu³⁵. Godność sprawia, że człowiek nigdy nie może być środkiem do jakiegokolwiek działania³⁶, lecz powinien być zasadą, podmiotem i celem³⁷. Jest on istotą samoistną i odpowiedzialną, która w wolnym wyborze sumienia opowiada się za dobrem i unika zła. Osobie ludzkiej przysługuje godność, gdyż jako osobowy obraz Boga posiada własną i niepowtarzalną wartość, której nie można jej pozbawić. Każdy pojedynczy człowiek jest celem samym w sobie, nigdy środkiem do jakiegokolwiek celu³⁸. Z ujęcia człowieka jako osoby wynika prawda o jego godności. Jako osoba człowiek charakteryzuje się posiadaniem siebie, dysponowaniem sobą, nieprzekazywalną odpowiedzialnością za siebie samego. W praktyce oznacza to, że nie może być zawłaszczony ani wykorzystany przez żadną instytucję lub inne osoby. Sam dla siebie jest celem zasadniczym i posiada niepowtarzalną wartość. Źródła jej uzasadnienia należy również upatrywać w wymiarze nadprzyrodzonym, w fakcie pochodzenia od Boga, a także w dziele Wcielenia i Odkupienia. Człowiek jako istota rozumna, wolna, wyposażona w sumienie zajmuje szczególne miejsce w świecie. Jego godność osobowa (ontyczna) jest podstawą i pierwszym źródłem przysługujących ludziom praw. Jej trwałość przejawia się w tym, że człowiek nie może się jej nigdy wyzbyć³⁹. Wyjątkowość człowieka wśród innych bytów na ziemi podkreśla to, że wszystkie inne rzeczy, byty, nawet kosmos,

³⁵ Por. A. Lekka-Kowalik, *Godność podmiotów edukacji*, w: *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*, red. K. Chałas, A. Maj, Radom 2016, s. 383–384.

³⁶ Por. M. Nowak, *Koncepcja kształcenia a kształtowanie postaw aktywnych i odpowiedzialnych wśród młodzieży*, w: *Kształtowaniu umysłu mus towarzyszyć formacja sumienia, rozwój życia moralnego, wdrażanie do życia społecznego. Materiały edukacyjne z XIX Forum Szkół Katolickich, Jasna Góra 4-6 XII 2008 r.*, Warszawa 2009, s. 74.

³⁷ Por. *Gaudium et spes*, n. 25.

³⁸ Por. M. Vidal, *Absolutna wartość osoby miejscem spotkania i zespolenia etyki świeckiej z moralnością religijną*, w: *Moralność chrześcijańska*, red. L. Balter, K. Czulak, P. Góralczyk, S. Stancel, Poznań–Warszawa 1987, s. 143.

³⁹ Por. J. Mariański, *Godność ludzka jako wartość i sposoby jej uzasadniania w opinii młodzież*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II”, 62(4), 5-29. <https://doi.org/10.31743/zn.2019.62.4.01> (19.11.2021).

zdają się być nastawione na człowieka (współczesna kosmologia powróciła do tzw. zasady antropicznej, która wskazuje, że życie na ziemi, życie człowieka jest możliwe dokładnie w takich warunkach jakie zaistniały⁴⁰). Źródło tej wyjątkowej pozycji człowieka jest jednak poza nim, jest w działaniu Boga, który powołał człowieka do istnienia „na obraz Boży”, zaprosił do wspólnoty życia z Sobą i uczynił zdolnym do poznania i miłowania Stwórcy. Równocześnie człowiek został postawiony „ponad” światem stworzonym, aby nim rządził i posługiwał się nim, dając chwałę Bogu. Objawienie Boże ukazuje od początku dziejów wspólnotową naturę człowieka, gdy Bóg stwarza go jako mężczyznę i niewiastę, powołując go do relacji z innymi ludźmi, jako drogi do własnego rozwoju⁴¹.

Prawda o człowieku oraz jego powołaniu zderza się z inną rzeczywistością, dotyczącą jego egzystencji, którą boleśnie doświadczają i która sprawia, że całe ludzkie życie w wymiarze jednostkowym, wspólnotowym i społecznym jawi się jako walka – to rzeczywistość grzechu. Grzech sprawia, że najpierw w człowieku, a później w całym społeczeństwie, rozgrywa się dramatyczna walka między dobrem a złem, między światłem a ciemnością, między zamysłem Boga a siłami Mu przeciwnymi. Tocząc codziennie walkę za swoim grzechem człowiek odkrywa swoją niemoc, odkrywa jak grzech pomniejsza człowieka uniemożliwiając mu osiągnięcie własnej pełni. Mając tak wzniosłe powołanie, boleśnie odczuwa swoją głęboką nędzę. Światło Objawienia daje wyjaśnienie i rozwiązanie. „To sam Pan przyszedł, aby człowieka uwolnić i umocnić, odnawiając go wewnętrznie i wyrzucając precz «księcia tego świata» (J 12,31), który trzymał człowieka w niewoli grzechu”⁴² – czytamy w *Gaudium et spes*. Godność człowieka niezwykłą wartość zyskuje w Jezusie Chrystusie, we Wcieleniu, kiedy Bóg stał się prawdziwym człowiekiem⁴³. To Chrystus jest właściwą odpowiedzią na pytanie o człowieka⁴⁴, o jego wyniesienie. Pokazuje, jak wielką wartością jest w oczach Boga, skoro sam Syn Boży stał się człowiekiem dla jego odkupienia⁴⁵. Ewangelia prowadzi do lepszego zrozumienia istoty ludzkiej godności, ponieważ człowiek nie może sam

⁴⁰ Por. T. Pabian, *Uwagi o teistycznej interpretacji zasady antropicznej*, „*Studia Philosophiae Christianae*” t. 55, nr 1, listopad 2019, s. 71-95, <https://doi.org/10.21697/2019.55.1.04> (26.07.2022).

⁴¹ Por. *Gaudium et spes*, n. 12.

⁴² Por. *Gaudium et spes*, n. 13.

⁴³ Por. Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005, s. 115–118.

⁴⁴ Por. *Redemptor hominis*, n. 1.

⁴⁵ Por. K. Wojtyła, *Kazanie na Areopagu. 13 katechez*, red. M. Wolańczyk, Kraków 2018, s. 79.

siebie zrozumieć bez Chrystusa⁴⁶. Z tej z niczym nieporównywalnej godności człowieka wynika wezwanie do okazywania mu szacunku, do traktowania każdego jak samego siebie. Ten szacunek domaga się, prócz wspomnianego już prawa do życia, sprawiedliwości w wymiarze życia społecznego. Każdy człowiek zasługuje na życie godne, bez niesprawiedliwości i krzywdy⁴⁷.

Człowiek jest jednością duszy i ciała. Poprzez ciało, będące elementem świata materialnego może chwalić Stwórcę, a w dniu ostatecznym ma ono zostać wskrzeszone do wiecznego życia we wspólnocie z Bogiem. Ciało z jednej strony jest dobre i godne szacunku, z drugiej, z powodu grzechu, nosi znamiona buntu. Duch ma nad ciałem zapanować, gdyż godność człowieka wymaga, by w swoim ciele wysławiał Boga, a nie podążał za złymi skłonnościami. Pomimo przynależności do świata przyrody, nosząc jej część w swojej naturze, człowiek przerasta cały świat materialny, jest kimś ważniejszym. Posiada wewnętrzną głębię zwróconą ku Bogu, duchową i nieśmiertelną duszę⁴⁸. Nie zadowala się tym, iż w jakimś stopniu podporządkował sobie świat materialny, poznał go i cały czas poznaje, ale siłą, która pobudza jego działanie, jest ciągle poszukiwanie prawdy⁴⁹. Dzięki temu kim i jaki jest w swoich poszukiwaniach odkrywa Boga i Jego prawa, którym powinien się podporządkować. Czuje wewnętrzne przynaglenia, by podążać ku prawdzie i dobru, a unikać zła. Prawda wyzwala człowieka, a grzech i zło pozbawia wolności. Sumienie, to wewnętrzne sanktuarium przebywania z Bogiem, prowadzi do prawdziwej miłości Boga i bliźniego, by w jej duchu prowadzić codzienność. Podążanie drogami wskazywanymi przez sumienie jest wolnym wyborem jednostki, która może pobłądzić na skutek niepokonalnej niewiedzy lub przez własne zaniedbanie doprowadzić do wyciszenia swojego sumienia. Wolność nie jest samowolą, ale tym szczególnym znakiem Boga, który urzeczywistnia się na drogach dobra wybranego świadomie i dobrowolnie w oparciu o wewnętrzne przekonania⁵⁰.

Wychowanie zawsze wypływa z przyjmowanej wizji człowieka, która istnieje w każdym myśleniu pedagogicznym, nawet gdy nie jest nazwana czy uświadomiona

⁴⁶ Por. Jan Paweł II, *Homilia Na Placu Zwycięstwa. Warszawa, 2 Czerwca 1979 r.*, <https://diecezja.pl/homilie/homilia-na-placu-zwyciestwa-warszawa-2-czerwca-1979-r/>, n. 3a (10.08.2022).

⁴⁷ Por. *Gaudium et spes*, n. 27.

⁴⁸ Por. *Gaudium et spes*, n. 14.

⁴⁹ Por. *Gaudium et spes*, n. 15.

⁵⁰ Por. *Gaudium et spes*, n. 16-17.

(Wanda Kaczyńska nazywa ją wtedy przedzałożeniowością filozoficzną⁵¹). Określona koncepcja człowieka musi być harmonijna, realistyczna, wpływająca z koncepcji jedności i integralności istoty bytu ludzkiego⁵². Tylko wtedy może stanowić podstawę skutecznych oddziaływań pedagogicznych. Spojrzenie na wychowanka musi być realistyczne, uwzględniające zarówno jego możliwości, jak też wewnętrzne ograniczenia. Nie bez znaczenia są czynniki zewnętrzne, a wśród nich zagrożenia⁵³. Dopiero ich rozpoznanie pozwala na adekwatny dobór form, metod wychowawczych, na odpowiedni dobór stawianych wymagań i wyznaczanych zadań, określa również stopień i poziom udzielanego wychowankowi wsparcia. Ważnym zagadnieniem w tym kontekście, które powinno zająć znaczące miejsce w wychowaniu, jest ludzka odpowiedzialność za własne wybory i czyny. Wpływa ona z faktu podmiotowości człowieka, z racji tego, że jest on sprawcą czynów i od niego zależą skutki, to on ponosi za nie odpowiedzialność⁵⁴. Wynika to z jego godności osobowej⁵⁵. W szkolnej rzeczywistości w odniesieniu do dzieci i młodzieży daje się zauważyć zjawisko zwalniania ich od odpowiedzialności i nadmiernego usprawiedliwiania. Zanika refleksja nad uczniowskim lenistwem, złym gospodarowaniem czasem, zawinionymi zaniedbaniami, konsekwencjami niesamodzielnej pracy nad domowymi zadaniami, sprawdzianami. Warto wdrażać młode pokolenie do pogłębionej refleksji nad swoim działaniem szczególnie w perspektywie nie tylko bliskich, ale i dalszych konsekwencji. Młode pokolenie funkcjonując w określonym ponowoczesnym świecie doświadcza dwóch, często przeciwstawnych odniesień. Z jednej strony głęboko odczuwana przynależność do swojego kręgu kulturowego, religijnego i utożsamianie się z wynikającymi z nich wartościami, z drugiej jednak, poczucie przynależności do cywilizacji w wymiarze globalnym, z jej odmiennym, odrzucającym dotychczasowy porządek rzeczy, społecznym, kulturowym i moralnym systemem wartości (choć

⁵¹ Por. W. Kaczyńska, *Przedzałożeniowość myślenia i postępowania pedagogicznego*, Warszawa 1998.

⁵² Por. W. Cichosz, *Pedagogika wiary we współczesnej szkole katolickiej*, Warszawa 2010, s. 207.

⁵³ Por. M. Dziewiecki, *Pedagogika integralna*, Warszawa 2010, s. 8.

⁵⁴ Por. M. Nowak, *Koncepcja kształcenia a kształtowanie postaw aktywnych i odpowiedzialnych wśród młodzieży*, w: *Kształtowaniu umysłu mus towarzyszyć formacja sumienia, rozwój życia moralnego, wdrażanie do życia społecznego. Materiały edukacyjne z XIX Forum Szkół Katolickich, Jasna Góra 4-6 XII 2008 r.*, Warszawa 2009, s. 73.

⁵⁵ Por. J. Mariański, *Godność ludzka jako wartość i sposoby jej uzasadniania w opinii młodzież*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II”, 62 (4), s. 5-29.
<https://doi.org/10.31743/zn.2019.62.4.01> (19.11.2021).

należałoby tu powiedzieć antywartości lub pseudowartości), co prowadzi do poważnych kryzysów tożsamościowych i nie służy integralnemu rozwojowi młodych⁵⁶.

Całościowe ujęcie człowieka jako osoby na gruncie personalizmu chrześcijańskiego prowadzi do idei wychowania integralnego. Chrześcijańska pedagogika personalistyczna, będąc refleksją naukową nad rzeczywistością wychowania w teorii i praktyce, uwzględnia całościową wizję człowieka. Uznaje przy tym Objawienie Boże oraz czerpie z wychowawczej myśli Kościoła. Jako subdyscyplina pedagogiczna wywodzi swoją specyfikę i odrębność z przesłanek filozoficznych, teologicznych i religijnych⁵⁷. Człowiek w swej jedności i całości, z ciałem i duszą, z sercem i sumieniem, z umysłem i wolą jest podmiotem wszelkich działań zmierzających do rozwoju tych wszystkich sfer życia człowieka bez akcentowania, bądź umniejszania czy pomijania żadnego z aspektów życia ludzkiego⁵⁸. Wychowanie integralne obejmuje wszystkie sfery: fizyczną, psychiczną, społeczną, kulturową i duchową w jednakowym stopniu. Każde przeakcentowanie wiąże się ze szkodą dla całego procesu wychowawczego, który powinien obejmować wszystkie wymiary rozwoju człowieka. Takie podejście do wychowania jest wspieraniem rozwoju wychowanka ku pełni dojrzałości, uwzględnia całościową wizję człowieczeństwa ze zrozumieniem jego istoty, rozpatrywanej z uwzględnieniem różnych punktów widzenia: filozoficznego, psychologicznego, teologicznego i społeczno - kulturowego⁵⁹. Jan Paweł II wskazywał, że popieranie integralnego rozwoju to otwieranie przed nowym pokoleniem horyzontów kultury, prawdy, to wychowywanie umysłów do praktykowania cnót naturalnych z jednoczesnym niezamykaniem się na nowości, to prowadzenie ku przezornej umiejętności ich interpretacji, z zabezpieczeniem wartości wiecznotrwałych. Zauważał również, że w wychowaniu chodzi o plan wychowawczy prowadzący do koordynowania całości kultury ludzkiej z orędziem zbawienia, o wspomaganie młodych w realizacji rzeczywistości nowego stworzenia i wdrażania ich do zadań dorosłego obywatela⁶⁰. Podejmowane wysiłki wychowawcze mają doprowadzić do ukształtowania dojrzałej

⁵⁶ Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Kraków 2020, s. 175-176.

⁵⁷ Por. M. Nowak, *Podstawy pedagogiki otwartej. Ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*, Lublin 1999, s. 82-89.

⁵⁸ *Gaudium et spes*, n 3.

⁵⁹ M.L. Opiela, E. Świdrak, M. Łobacz, *Wstęp*, w: *Wychowanie integralne w edukacji katolickiej. Idee-twórcy-instytucje*, red. M.L. Opiela, E. Świdrak, M. Łobacz, Lublin 2014, s. 9-11.

⁶⁰ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie do nauczycieli, uczniów i ich rodziców ze szkół katolickich z regionu Lacjum*, w: *Służyć wzrastaniu w prawdzie i miłości*, red. J. Poniewierski, Kraków 2009, s. 268-269.

osobowości, mają pomóc w stawianiu się człowiekiem, co znaczy coraz „bardziej wolnym, zdolnym panować nad sobą, dojrzałym uczuciowo, zrównoważonym, odpowiedzialnym, szlachetnym, na którego zawsze można liczyć, pragnącym i potrafiącym czynić dobro, umiejącym kochać, miłującym prawdę, mającym poczucie sprawiedliwości, zdolnym do bezinteresowności”⁶¹. Za św. Janem Pawłem II możemy powiedzieć każdemu młodemu człowiekowi: „Oto, ty jesteś myślą Boga, ty jesteś biciem Bożego serca. To tak, jakby powiedzieć, że masz w pewnym sensie wartość nieskończoną, że liczysz się dla Boga w swojej niepowtarzalnej indywidualności. (...) Bądźcie świadomi niepowtarzalnej wartości każdego z was”⁶².

Pytanie o to kim jest człowiek, choć jest pytaniem fundamentalnym, zasadniczym, zwłaszcza, gdy jego następstwem jest ukazanie całego bogactwa człowieczeństwa dzieciom na pierwszym i drugim etapie edukacyjnym. Nie można tych zagadnień ze względu na ich trudność pominąć. Warto przy tym wspomnieć, że dzieci, szczególnie w klasach młodszych, mają w sobie dużą otwartość, czasami wręcz łatwość przyjmowania przekazywanych prawd. Na tym etapie edukacyjnym kładziony jest fundamenty, po raz pierwszy wprowadzając prawdy dotyczące człowieka, używając terminologii teologiczno-filozoficznej. Prawdy te są przekazywane poprzez pryzmat doświadczenia dzieci, znanych życiowych sytuacji i choć nie są one wskazane wprost, jako temat katechezy, stają się wprowadzeniem do właściwego rozumienia człowieka i umieszczeniem go we właściwej perspektywie antropologicznej.

W jaki sposób Autorzy podręczników wprowadzają w świat dziecka pojęcie człowieka? Należy wspomnieć, że każde dziecko posiada jakieś swoje wyobrażenie tego kim jest człowiek, to określenie nie jest mu całkowicie obce, dlatego nie tyle to pojęcie jest wprowadzane, co raczej dookreślane. Dziecko od najmłodszych lat poprzez doświadczenie oraz dzięki intuicji wchodzi w przestrzeń rozumienia kim jest człowiek, brak mu znajomości odpowiedniego słownictwa, wiedzy i zrozumienia, dostarczenie go jest zatem zadaniem szkolnego nauczania religii. Prawda o naturze człowieka, jego godności dziecka Bożego są obecne w szkolnym nauczaniu religii nawet, gdy nie jest to ujęte wprost w temacie danej jednostki lekcyjnej. Tajemnica człowieka odkrywana jest dzieciom stopniowo, przy okazji omawiania innych tematów. Prawda o osobie

⁶¹ M.L. Opiela, E. Świdrak, M. Łobacz, *Wstęp*, w: *Wychowanie integralne w edukacji katolickiej. Idee-twórcy-instytucje*, red. M.L. Opiela, E. Świdrak, M. Łobacz, Lublin 2014, s. 10.

⁶² Jan Paweł II, *Przemówienie podczas spotkania z młodzieżą*, Astana, 23 września 2001 roku, nr 2, <https://papiez.wiara.pl/doc/378480.Przemowienie-Jana-Pawla-II-podczas-spotkania-z-mlodzieza-Astana/2> (26.10.2021).

ludzkiej nie jest odrębnym zagadnieniem przekazywanym w edukacji religijnej. Autorzy podręczników, idąc za wskazaniem programu, stopniowo, z uwzględnieniem wieku, predyspozycji poznawczych, emocjonalnych, społecznych danego okresu rozwojowego, odkrywają przed uczniami prawdy o osobie ludzkiej. W młodszych klasach, w których można mówić o rozwijaniu wrażliwości religijnej, prawda ta wybrzmiewa równolegle na dwóch płaszczyznach: odniesienia do kochającego Boga Stwórcy i wspólnotowego przeżywania wiary. Przy czym wymiar wspólnotowy należy tu rozumieć jako małe wspólnoty, począwszy od rodziny, poprzez wspólnotę klasową, do wspólnoty parafialnej. W młodszych klasach szkoły podstawowej dziecko jest bardzo skoncentrowane na sobie, stanowi centrum swojego świata i odkrywa przede wszystkim siebie w odniesieniu do najbliższego środowiska. Jak przedstawiają prawdę o człowieku materiały metodyczno-dydaktyczne omawianych wydawnictw?⁶³. Podstawową prawdą jest ukazanie człowieka jako osoby, wyjątkowego dziecka Bożego stworzonego na Boży obraz i podobieństwo, mającego swoją osobową godność i wynikające z niej prawo do szacunku dla każdego ludzkiego życia.

Materiały dydaktyczne *Wydawnictwa Św. Wojciecha* prawdę o człowieku ukazują według klucza środowiska życia, miejsc i zdarzeń z życia dzieci. Podkreślają prawdę o Bożej obecności poprzez naukę chrześcijańskiego pozdrowienia⁶⁴ oraz wskazując na znak krzyża jako na znak Bożej miłości⁶⁵. Odpowiedzią ze strony człowieka jest podjęcie kontaktu z Bogiem poprzez modlitwę⁶⁶. Relacja do Boga jako Ojca jest ukazana poprzez sakrament chrztu, który włącza we wspólnotę Kościoła i czyni człowieka dzieckiem Bożym⁶⁷; ta synowska relacja powraca, kiedy przedstawiana jest Modlitwa Pańska⁶⁸. Człowiek jest wezwany do odkrywania piękna Bożego świata, który został przez Boga stworzony i ofiarowany ludziom⁶⁹. Pomimo iż w klasie pierwszej nie ma lekcji poświęconej człowiekowi jako Bożemu stworzeniu, w materiałach dydaktycznych wspomniane zostało, że jest on najważniejszym stworzeniem Bożym⁷⁰. Poszanowanie godności drugiego człowieka często wybrzmiewa

⁶³ Zagadnienie to zostanie omówione w dwóch członach. Najpierw w odniesieniu do pierwszego etapu edukacyjnego, czyli kl. 1-3 obu wydawnictw; po czym w odniesieniu do etapu drugiego, kl. 4-6, także obu wydawnictw. Takie podejście jest uzasadnione układem treści i zadań, których kulminacyjnym momentem jest pierwsza Komunia Święta, poprzedzona sakramentem pokuty i pojednania.

⁶⁴ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 8-9.

⁶⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 17-19.

⁶⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 14-15.

⁶⁷ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 22-23.

⁶⁸ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 66-67.

⁶⁹ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 34-37.

⁷⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 112.

w modelowaniu pozytywnych zachowań (o czym będzie traktował paragraf trzeci rozdziału trzeciego), co jest pośrednim ukazaniem godności człowieka jako stworzenia Bożego. Nie poruszone zostało wprost zagadnienie natury człowieka, jedynie jako element wychowania moralnego, w kontekście odpowiedzialności za dokonywane wybory⁷¹. Pojawia się natomiast pojęcie grzechu pierworodnego⁷² i grzechu przy ocenie zachowań oraz przy okazji sakramentów świętych: chrztu⁷³ oraz pokuty i pojednania⁷⁴. Omawiając pierwszy z wymienionych sakramentów zostało podkreślone, że zbawienie jest uwolnieniem od grzechu⁷⁵. Wspomniana jest duchowa walka między dwoma rzeczywistościami i wynikająca z niej konieczność opowiedzenia się po stronie Boga lub Szatana⁷⁶. Duchowa strona ludzkiej natury jest nieodłącznym elementem tematu związanego z Uroczystością Wszystkich Świętych⁷⁷, podkreślona jest wtedy konieczność życia w postawie posłuszeństwa Bogu, by osiągnąć szczęście nieba. Skoro równocześnie ukazane zostało miejsce pochówku doczesnych szczątków, pojęcie duszy, chociaż nie wprowadzone wprost, jest nieodzowną konsekwencją tych dwóch ukazywanych prawd⁷⁸. Dzieci poznają siebie poprzez myślenie i działanie, tak dzieje się również z pojęciem sumienia, które w uczniowskim podręczniku sprowadzone jest do pojęcia „serca”⁷⁹. W klasie trzeciej wspomniane są wartości duchowe, które winny być wybierane i traktowane priorytetowo w podejmowanych przygotowaniach do przystąpienia do sakramentów świętych⁸⁰. Autorzy zdają się przyjmować rozwiązanie maksymalizujące znaczenie praktyczne przekazywanych informacji i wiadomości, które podsumować można następująco: potrzeba wiedzieć tylko tyle, by dobrze i godziwie postępować. Jest to zgodne z założeniami jakie przedstawione zostały w opisie pakietu edukacyjnego⁸¹.

Zasadniczym przesłaniem nauczania religii w klasie drugiej jest dalsze odkrywanie Bożej obecności i doprowadzenie do zachwycenia się Bożą miłością. Autorzy odwołują się do codziennych doświadczeń dzieci, wzbogacają je biblijnymi

⁷¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, np. s. 109, 128, 130, 173, 179.

⁷² W katechezie o sakramencie chrztu w opowiadaniu „Dzieci Boże”, które jest propozycją do wykorzystania na lekcji: *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 44.

⁷³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 41, s. 66, s. 83.

⁷⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 32.

⁷⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 82-83.

⁷⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 126.

⁷⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 70.

⁷⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 70-71, *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 42-43.

⁷⁹ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 80.

⁸⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 147.

⁸¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 6-8.

przykładami. Ważne są dla nich postawy dzieci takie jak: słuchanie, odpowiadanie, dziękczynienie, przepraszenie, przebaczenie, obdarowywanie i przyjmowanie darów⁸². W tym nastawieniu Autorzy są konsekwentni i prawdy o osobie ludzkiej są przedstawiane w kluczu ich przydatności do uzyskania praktycznych celów wychowania. Ponownie człowiek jest ukazany jako wezwany do odpowiedzi Bogu, który jest pierwszy w wychodzeniu do człowieka ze swoją miłością⁸³ i łaską, danymi w sakramencie chrztu⁸⁴ i odzyskiwanymi w sakramencie pokuty⁸⁵. Bóg nieustannie mówi do człowieka, zadaniem człowieka zatem jest słuchać Boga, ponieważ tylko wtedy jest zdolny do dobrego życia, czyli do przyniesienia obfitego plonu w postaci dobrych czynów⁸⁶. Autorzy materiałów podkreślają przy tym rolę i znaczenie samodzielnego, wytrwałego działania i podejmowania wysiłku, nawet w sytuacji niepowodzeń⁸⁷. Bóg każdego zna, wie, jak ma na imię⁸⁸. Takie ukazanie relacji Boga do człowieka jest podkreśleniem godności osoby ludzkiej i wyjątkowości wśród całego stworzenia. Wprowadzone zostało również pojęcie sumienia jako wewnętrznej człowieczej władzy kierowania postępowaniem według zamysłu i planu Bożego. Grzech jest w tym kontekście przedstawiony jako postawa sprzeciwiająca się Bożemu planowi, jako rzeczywistość krzywdząca nie tylko drugiego człowieka, ale i będąca źródłem bólu i cierpienia grzeszącego⁸⁹. Ukazana jest również genealogia grzechu wraz z wprowadzeniem pojęcia grzechu pierworodnego⁹⁰. To zagadnienie będzie jeszcze poruszone w dalszej części pracy.

Klasa trzecia jest uwieńczeniem pracy podejmowanej w ciągu tego cyklu kształcenia. Założenia metodyczne są podobne do poprzednich dwóch klas i Autorzy są konsekwentni w odwoływaniu się do znanej dzieciom codzienności. Poznane w poprzednich klasach prawdy dotyczące człowieka zostają pogłębione, a urzeczywistnienie niektórych dokonuje się w zainicjowaniu życia sakramentalnego. Ponownie podkreślana zostaje obecność kochającego Boga. W młodszych klasach szkoły podstawowej w przypadku obu wydawnictw jest to zagadnienie podstawowe, nieustannie przypominane, pogłębiane i akcentowane, co jest słuszną strategią autorów

⁸² Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 5.

⁸³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 23, 32.

⁸⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 12.

⁸⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 146.

⁸⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 72.

⁸⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 56, 93.

⁸⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 43.

⁸⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 32, 36, 53-55.

⁹⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 74-75.

podręczników i materiałów dydaktycznych. W zsekularyzowanym świecie ta prawda, mimo że jest podstawową i fundamentalną, nie jest często przekazywana, jeszcze rzadziej należycie dowartościowana, a przecież jest prawdą wręcz otwierającą dzieci na sferę sacrum, przypominającą o leżącym w naturze człowieka wewnętrznym życiu, które należy nie tyle dostrzegać, co pielęgnować, rozwijać i otaczać należyłą troską. Niezbędne jest więc nieustanne przypominanie jej i stawianie dzieci w Bożej obecności. Człowiek w klasie trzeciej staje wobec Boga, który z troskliwą miłością wskazuje, jak należy żyć i postępować. W omawianych materiałach ukazane to zostało w odniesieniu do Dekalogu⁹¹. Człowiek jest przedstawiony jako wolna jednostka, która odpowiada na dobrą Bożą propozycję. Bóg kocha i pragnie ludzkiego szczęścia, a wolny człowiek może tą drogą podążać lub nie. W wyborze właściwej drogi pomaga człowiekowi jego sumienie oraz świadome kierowanie się poznanymi prawdami⁹². Odpowiedzialność człowieka za swoje postępowanie uwidoczniła jest poprzez konkretne przykłady, historie, opowiadania. Takie ujęcie jest czytelne dla dzieci w tym wieku, zyskują głębokie przeświadczenie, że ich postępowanie ma swoje konsekwencje w stosunku do ich relacji z Panem Bogiem i z drugim człowiekiem oraz że są za nie odpowiedzialne. Prawda o naturze człowieka jest również wspomniana i ponownie przedstawiona, podkreślane tym samym jest znaczenie duchowego życia człowieka, opowiadanie się za dobrem, odróżnianie go od zła, wyraźnie wskazuje się na duchową naturę człowieka. Wyraźne akcentowanie duszy i ciała, jako elementów ludzkiej natury występuje jedynie przy temacie o Uroczystości Wszystkich Świętych⁹³.

W materiałach dydaktycznych *Wydawnictwa Jedność* człowiek jest ukazany w relacji do Boga Ojca, który człowieka hojnie obdarował i cały czas otacza opieką. Bóg zaś został ukazany poprzez pryzmat ojca rodziny, który jest obecny w życiu dziecka, otacza opieką, uczy i chroni, a w sytuacji zagrożenia pomaga⁹⁴, jest z dzieckiem w chwilach zabawy, uczy i modli się z nim⁹⁵. Obraz ojca pojawia się również w katechezie o darze życia, gdzie jego początek jest osadzony w rodzinie, w miłości rodziców potwierdzonej sakramentalną przysięgą małżeńską⁹⁶. Odwołując się do cech dobrego ojca Autorzy ukazują Pierwszą Osobę Boską, którą przedstawiają jako źródło i dawcę wszelkiego życia. Wprost wskazują na życie, na jego ważność

⁹¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 44.

⁹² Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 97.

⁹³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 81-83.

⁹⁴ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 6-7.

⁹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 11-13.

⁹⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 14-15.

i niezbywalną wartość, jako na cenny dar, o który należy się troszczyć i zabiegać. Osoba człowieka ukazana jest w kontekście stworzenia, gdzie jest on ukoronowaniem Bożego dzieła. Wybrzmiewa tu również prawda o jego naturze cielesnej: powołanie do bycia kobietą i mężczyzną oraz związanym z tym pięknym powołaniem do przekazywania życia. Autorzy dołożyli starań, aby w dzieciach wzbudzić poczucie radości i wdzięczności za dar życia, skierowanej ku Bogu, ale również i ku rodzicom⁹⁷. Bóg jako Ojciec pojawia się w katechezie o modlitwie Pańskiej⁹⁸. Jednak w tej jednostce akcent jest położony nie na relację dziecka do Boga Ojca, a na postawę modlitwy⁹⁹. Autorzy, ukazując prawdę o osobie ludzkiej, wskazują również na konsekwencje z niej wypływające. Będąc złączonym ze światem stworzonym można go poznawać poprzez zmysły. Świat można zobaczyć, dotknąć, powąchać i usłyszeć, dzięki temu odkryć jego piękno i wspaniałość Stwórcy¹⁰⁰. Pośrednio ukazana jest tu ważna prawda o naturze człowieka¹⁰¹. Poznana rzeczywistość jest równocześnie wezwaniem do odpowiedzi Bogu poprzez modlitwę. Możemy w niej Bogu powiedzieć o wszystkim, o każdym aspekcie życia¹⁰². Mówiąc o naturze człowieka, Autorzy materiałów *serii kieleckiej* w pierwszej klasie nie wprowadzają wprost pojęcia duszy, wolnej woli, sumienia czy grzechu. Nie oznacza to jednak całkowitego pominięcia tych kwestii. Poruszone są one pośrednio wtedy, gdy jest mowa o pracy nad sobą, o tym, by być coraz lepszym (na przykład w kontekście roku liturgicznego, gdy w okresach adwentu¹⁰³ czy wielkiego postu¹⁰⁴) i gdy zachęca się ucznia do intensywniejszej pracy nad sobą. Poza tym tematy związane z Uroczystością Wszystkich Świętych¹⁰⁵, Dniem Zadusznym¹⁰⁶, jak również mówiące o wniebowstąpieniu¹⁰⁷ są przekazywaniem prawdy o tym, że życie człowieka nie ogranicza się do życia tu na ziemi, wskazując pośrednio na wymiar duchowy. Dzieci spotykają się z konsekwencjami grzechu jakimi są ból i cierpienie. Mówiąc o Bożym obdarowaniu człowieka przez Boga Ojca Autorzy podręcznika do klasy pierwszej wskazują na największy dar jakim jest Jezus Chrystus,

⁹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 30-33.

⁹⁸ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 26-27.

⁹⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 59-62.

¹⁰⁰ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 12-13.

¹⁰¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 24-29.

¹⁰² Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 24-25.

¹⁰³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 93.

¹⁰⁴ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 65.

¹⁰⁵ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 102-103.

¹⁰⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 104-105.

¹⁰⁷ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 94-95.

który z miłości do człowieka stał się człowiekiem¹⁰⁸ i umarł na krzyżu dla naszego zbawienia¹⁰⁹. Boża obecność w życiu dziecka jest powiązana z Jego bliskością w środowisku, w którym żyje dziecko, w jego rodzinnym domu i w szkole¹¹⁰. Jej cechą jest obecność miłości i troskliwego zaangażowania ze strony Boga¹¹¹. Świadomość bliskiej obecności Boga ma pobudzać wychowanków do czynienia dobra i do modlitwy¹¹². Prawda o stworzeniu człowieka na obraz i podobieństwo Boże wypływa wprost z Pisma Świętego, pogłębione zostaje zrozumienie obdarowania człowieka niezwykłymi darami jakimi są nieśmiertelna dusza i wynikające z niej umiejętności właściwe tylko człowiekowi. Dziecko dowiaduje się, że wśród wszystkich stworzeń jedynie człowiek rozróżniania dobro i zło, może kochać, myśleć i wierzyć w Boga¹¹³. Autorzy podkreślają dary, które mają służyć poznawaniu świata, innych ludzi i samego Boga. Pojawia się również wezwanie do szacunku dla każdego człowieka, ukazani są ludzie o różnych kolorach skóry¹¹⁴. Nie od razu wprowadzane jest wprost pojęcie grzechu jako elementu niszczącego, zacierającego wspaniały plan Boga dla człowieka. W katechezie o chrzcie nie pojawia się pojęcie grzechu pierwotnego, akcent został położony na skutki tego sakramentu jakimi są: obdarowanie dziecięctwem Bożym i włączenie do wspólnoty Kościoła¹¹⁵. Świadomość bliskości Boga nabiera wyjątkowego znaczenia, gdy uczniowie przygotowują się do przystąpienia do sakramentów pokuty i pojednania oraz Eucharystii. Oprócz radości jaką ona wywołuje, Autorzy wspominają również, że świadomość obecności Boga pomaga w chwilach trudnych i wtedy, gdy doświadczają się smutku¹¹⁶. Zagadnienie dziecięctwa Bożego i stworzenia na Boży obraz i podobieństwo pojawiają się w kontekście omawiania przykazań¹¹⁷ i sakramentów świętych¹¹⁸. Boża obecność w życiu człowieka zyskuje nowy wymiar, Bóg, który troszczy się o człowieka wskazuje mu jak żyć i pojawia się jako troskliwy prawodawca, chcący doprowadzić do zbawienia każde swoje dziecko¹¹⁹.

¹⁰⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 37.

¹⁰⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 51, 183, 193.

¹¹⁰ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 6-9.

¹¹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, s. 8*.

¹¹² Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 6-9.

¹¹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 32-35.

¹¹⁴ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 14-15.

¹¹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 24-25.

¹¹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 9-12.

¹¹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 62nn.

¹¹⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 137-144.

¹¹⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 62-66.

Przy okazji przybliżania prawd wynikających z Bożych przykazań¹²⁰, podkreślana zostaje godność każdego człowieka i wynikający z niej szacunek dla bliźniego, wyrażający się w odpowiednich postawach, gestach, zachowaniach w sytuacjach codziennego życia. Oprócz ukazywania pozytywnych postaw wynikających z szacunku dla innych ludzi, z uwagi na przygotowywania do sakramentu pokuty i pojednania, dzieci zapoznają się z pojęciem grzechu i jego konsekwencjami. Przy czym grzech jest ukazywany z poziomu życia dzieci w odniesieniu do Dekalogu, opisany zaś językiem codziennej praktyki prowadzi ucznia do umiejętnego oceniania swojego postępowania. Tym samym prawda o człowieku zostaje ukazana w pełni: człowiek jest stworzeniem Bożym o wyjątkowej godności; obdarzony wolną wolą sprzeciwił się Bogu i utracił swoją pierwotną doskonałość, wprowadzając do swej natury grzech, który jest odtąd częścią życia każdego człowieka¹²¹. Rozbudzenie świadomości grzesznej strony natury staje się wezwaniem młodego człowieka do poszukiwania prawdy, najpierw o sobie, zgodnie z możliwościami wieku rozwojowego¹²². Jest to dobre wprowadzenie w kształtowanie refleksyjnej postawy, poszukiwania prawdy i odwagi, by się nią w życiu kierować. Świadomość popełnianego zła, swej niedoskonałości kreślona przed dzieckiem idzie w parze z otwieraniem go na Bożą łaskę. To element formacji duchowej i będzie przedmiotem analizy w trzecim punkcie niniejszego rozdziału.

Wprowadzone jest pojęcie sumienia jako wewnętrznego głosu Boga, który uzdalnia do rozróżniania dobra i zła¹²³. Autorzy wskazują czym sumienie jest, jak je kształtować, dlaczego należy słuchać jego głosu. W jednym z opowiadań zaproponowanych w *Przewodniku metodycznym* sumienie jest porównane do mapy, według której poruszamy się w życiu, a Słowo Boże jest w tym samym opowiadaniu kompasem, który zawsze wskazuje właściwy kierunek i nie pozwala zbłądzić¹²⁴. Ukazanie zależności pomiędzy sumieniem a Pismem Świętym jest jak najbardziej uzasadnione, jednak brak jest tu konsekwencji, ponieważ we wprowadzeniu pojęcia sumienia jest mowa o głosie wewnętrznym i trudno to określenie przełożyć na coś postrzeganego zewnątrz — tak bowiem uczniowie odbierają pojęcie mapy. Bardziej zasadne wydawałoby się porównanie sumienia do kompasu, pozwalającego dobrze poruszać się według mapy, którą jest Pismo Święte. Podobnie jak w przypadku

¹²⁰ Co będzie omawiane w następnych rozdziałach pracy.

¹²¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 145-146.

¹²² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 104-107.

¹²³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 163-166.

¹²⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 219.

przedstawiania konieczności poszanowania godności człowieka, ukazana została dzieciom kwestia odpowiedzialności. Obie te kwestie nie są wyartykułowane wprost, ale są zawarte w opisie różnych sytuacji codziennych, gdzie działanie dobre lub złe, mając określone konsekwencje.

Poruszając zagadnienie prawdy o osobie ludzkiej ukazywanej w omawianych materiałach dydaktycznych, pominięta została wspólnotowa natura człowieka, staje się ona bowiem przedmiotem rozważań rozdziału trzeciego: *Wychowanie społeczno-moralne*.

Podsumowując ukazanie prawdy o osobie ludzkiej w pierwszym etapie edukacyjnym w przypadku obu wydawnictw można stwierdzić, że jest ona przedstawiona poprzez pryzmat dziecięcego świata, z uwzględnieniem etapu rozwojowego na jakim się dzieci znajdują oraz tego, że przedmiotem ich zainteresowań są przede wszystkim one same w różnych środowiskach swojego życia. Autorzy ukazują prawdę o osobie poprzez przykłady praktyczne, opowiadania, odwołują się do znanych dzieciom sytuacji z domu, ze szkoły. Otwierając dzieci na duchową sferę życia jako miejsce rozwoju duchowej natury, ukazywana jest eklezjalna przestrzeń, do której dziecko jest zapraszane, wdrażane, aż do kulminacyjnego momentu jakim jest przystąpienie po raz pierwszy do sakramentów pokuty i pojednania oraz Eucharystii. Autorzy pakietów edukacyjnych nie wprowadzają na tym etapie pojęć przedstawiających prawdę o osobie ludzkiej tj.: osoba ludzka, natura ludzka, godność, wolność, wolna wola, odpowiedzialność. O tym, że człowiek jest stworzony na obraz i podobieństwo Boże, wspominają materiały dydaktyczne dla klasy drugiej *Wydawnictwa Jedność*¹²⁵, pojęcie grzechu pierworodnego, jako tego, który w jakimś stopniu zniszczył pierwotną, stworzoną przez Boga naturę ludzką ukazują materiały dla klasy trzeciej *Wydawnictwa Jedność* i klasy drugiej *Wydawnictwa Św. Wojciecha*¹²⁶. Bardzo wyraźnie ukazana jest cała rzeczywistość będąca jego skutkiem, czyli rzeczywistość grzechu w życiu codziennym, z naciskiem na konkretne przykłady. Pomimo braku wspomnianych pojęć obraz człowieka jest dla dziecka czytelny. Podkreślana zostaje wartość życia, radość i wdzięczność względem najpierw Pana Boga, jak również innych ludzi, z rodzicami na czele. Dzieci wielokrotnie słyszą o szacunku względem innych, o tym, że mogą wybierać oraz o skutkach tych wyborów. Prawda o osobie przekazywana jest poprzez modelujące zachowania opowiadania,

¹²⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 32-33.

¹²⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 144; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 75.

historie, przykłady biblijnych postaci, jak również ukazywana jest również w wydarzeniach roku liturgicznego. Nieustannie podkreślane jest zaproszenie Boga skierowane do każdego człowieka, ma ono na tym etapie edukacyjnym doprowadzić do pierwszej samodzielnej odpowiedzi dziecka, jaka ma miejsce podczas przystępowania do pierwszej w życiu spowiedzi i następującej po niej Pierwszej Komunii Świętej. Przygotowanie i przeżywanie tychże sakramentów ma wymiar przede wszystkim eklezjalny i rodzinny, szkolne nauczanie pełni zatem rolę wspomagającą, nie pierwszoplanową.

Drugi etap edukacyjny utrwała zdobytą wiedzę, pogłębia ją i doprecyzowuje. Materiały przygotowane dla tego etapu edukacyjnego przez *Wydawnictwo Św. Wojciecha* z Poznania w pierwszej klasie drugiego poziomu edukacyjnego, czyli w klasie czwartej, zakładają kontynuację i dopełnienie dotychczasowej formacji religijno-moralnej uczniów po zakończeniu szkolnego cyklu edukacji wczesnoszkolnej i przyjęciu Pierwszej Komunii Świętej. Od tego momentu dzieci mają możliwość pełnego uczestnictwa, a lekcja religii ma pomóc wychowankom w pogłębieniu nawiązanej przyjaźni z Chrystusem. Autorzy wskazują, że ma się to dokonywać poprzez pełny i czynny udział we Mszy Świętej, praktykowanie modlitwy, podjęcie praktyki nabożeństwa pierwszych piątków miesiąca, jak również udział w wydarzeniach roku liturgicznego oraz zaangażowanie we wspólnotę Kościoła. Podkreślana jest również konieczność poznawania Boga, który objawia się człowiekowi na różne sposoby, odkrywania wiary i podążania jej drogami¹²⁷. Tak nakreślone cele wskazują na priorytety. Prawda o osobie ludzkiej, przy tak nakreślonych celach, jest ukazywana w takim stopniu, o ile staje się to konieczne w formacji religijno-moralnej. W wielu miejscach podkreślana jest miłość Boga do człowieka¹²⁸, to Bóg pierwszy umiłował człowieka¹²⁹ i powodowany miłością posłał Swego Syna, aby nas zbawił¹³⁰. Prawda o człowieku jako stworzeniu Bożym nie jest wyartykułowana wprost, chociaż przy prezentacji dzieł stwórczych Boga jeden slajd ma pokazywać człowieka¹³¹, akcent jest jednak położony na stworzony wokół świat, który jest Bożym darem i na konieczność dziękczynienia Bogu za niego. Godność człowieka podkreśla przedstawienie działania Boga, który do niego wychodzi i na

¹²⁷ Por. *Program nauczania religii*, s. 48.

¹²⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 20, 22, 38, 44-46, 80 i in.

¹²⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 14.

¹³⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 14.

¹³¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 33.

różne sposoby się objawia, zapraszając do relacji i udzielenia odpowiedzi¹³². Człowiek odpowiada poprzez wiarę¹³³ i wynikające z niej postępowanie. Relacja z Bogiem jest źródłem i podstawą szczęścia dla człowieka¹³⁴. Relacje z Bogiem niszczy grzech człowieka, który zburzył zaplanowany przez Niego porządek szczęścia w świecie¹³⁵ oraz oddalił od Boga pojedynczego człowieka¹³⁶. Nie jest omawiana istota grzechu człowieka, jedynie jego wspomnienie przy okazji omawiania nabożeństwa pierwszych piątków miesiąca¹³⁷ oraz w kontekście przebaczącego Boga¹³⁸. Nieporuszone jest też zagadnienie sumienia, chociaż jest mowa o rachunku sumienia w kontekście sakramentu pokuty i pojednania¹³⁹. Człowiek zostaje pokazany jako ten, który w sposób wolny, wybiera i realizuje swoje postawy¹⁴⁰, jednak akcent jest położony na wiarę jako Bożą łaskę¹⁴¹. Autorzy pakietów nie akcentują mocno indywidualnej odpowiedzialności człowieka za swoje czyny, wskazują na nią jako na pożądaną cechę dobrego przyjaciela¹⁴².

Prawda o osobie ludzkiej nie jest podstawowym zagadnieniem lekcji religii w klasie czwartej, tematyka ta szerzej przedstawiana jest dzieciom w klasie piątej, gdzie prawda o osobie ludzkiej omawiana jest na pierwszych lekcjach. Człowiek jest przedstawiony jako wyjątkowe – na tle innych – stworzenie Boże. Autorzy ukazują wywyższenie człowieka, stworzonego jako mężczyznę i niewiastę. Zaakcentowane są wszystkie prawdy o osobie ludzkiej¹⁴³ oraz wynikającej z niej konieczności szacunku dla każdego człowieka, z zaakcentowaniem odmienności płci. Postawa szacunku wyraża się również w poszanowaniu życia na każdym jego etapie, podkreślony jest niezwykły dar jakim jest możliwość przekazywania życia¹⁴⁴. Człowiek jest ukazany w swojej wolności¹⁴⁵, gdyż mógł i nadal może wybierać, od niego zależą podejmowane działania. Po jednostkach o stworzeniu i powołaniu człowieka, opisany jest grzech

¹³² Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 40.

¹³³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 83.

¹³⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 79.

¹³⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 38.

¹³⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 26.

¹³⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 25-28.

¹³⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 92-93.

¹³⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 22, 26, 122, 124, 126, 129.

¹⁴⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 149-150.

¹⁴¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 69, 74, 82, 85, 88.

¹⁴² Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 13-14.

¹⁴³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 15: „stworzenie człowieka na obraz Boży; panowanie człowieka nad wszelkim stworzeniem; stworzenie człowieka jako mężczyznę i kobietę; uczynienie człowieka istotą żywą poprzez tchnienie życia; wywyższenie spośród innych stworzeń”.

¹⁴⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 17-21.

¹⁴⁵ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 15.

pierwszych ludzi, jako przyczyna pojawienia się zła, bólu i cierpienia na ziemi. Prawda o konsekwencjach grzechu przekazana jest w oparciu o tekst biblijny. Bóg jednak nie opuścił człowieka i ratuje go¹⁴⁶; pokazany zostaje tym samym sakrament pokuty i pojednania, jako sposób na walkę ze złem i grzechem w codziennym życiu¹⁴⁷. Prawda o osobie ludzkiej przekazana jest zatem w elementarny i bardzo oszczędny sposób.

Materiały do nauczania religii w klasie szóstej ukazują człowieka w perspektywie eklezjalnej, prawda o osobie ludzkiej jest pogłębiona. Pojawia się odwołanie do wolnej woli człowieka i konieczności podejmowania odpowiedzialności za swoje czyny¹⁴⁸, przy czym wolność ukazana jest również jako wartość, o którą trzeba nawet walczyć, szczególnie, gdy walczy się o nią dla innych¹⁴⁹. Podkreślone jest znaczenie wewnętrznej wolności człowieka, który wolny jest jedynie, gdy podąża za prawdą. Ta wolność wewnętrzna jest źródłem wolności zewnętrznej i może istnieć pomimo zewnętrznego zniewolenia¹⁵⁰. W jednej z jednostek potrzeby człowieka, określone są jako fizyczne, materialne, psychiczne i duchowe¹⁵¹, co pośrednio wskazuje na człowieka jako osobę fizyczno-psychiczno-duchową. Materiały ukazują również człowieka, jako tego, który otrzymuje od Boga dary naturalne i nadprzyrodzone¹⁵² i wskazują, że jedynie w Bożej perspektywie możliwe jest pełne odkrycie tajemnicy człowieka, jego bytu i życia¹⁵³. Godność człowieka wynikająca z faktu stworzenia go na obraz i podobieństwo Boże, jest uzupełniona w materiałach dydaktycznych o godność chrześcijanina, który przez chrzest ma udział w królewskiej, kapłańskiej i prorockiej misji Jezusa Chrystusa¹⁵⁴.

Również Autorzy programu *Wydawnictwa Jedność* w zakresie omawianego zagadnienia wielokrotnie wskazali na prawdę o osobie ludzkiej. Ma ona stanowić fundament chrześcijańskiego życia¹⁵⁵. Program ma budowę spiralną, uczniowie najpierw poznają różne miejsca związane z historią zabawienia, później osoby, najczęściej są nimi biblijni bohaterowie przedstawieni jako wzorce osobowe, w szóstej klasie poznają zaś znaczenie symboli. Taki układ treści ma swoje zalety, ale

¹⁴⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 22-25, 30-32.

¹⁴⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 33-35.

¹⁴⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 84, 109.

¹⁴⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 215-218.

¹⁵⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 240-245.

¹⁵¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 92.

¹⁵² Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 119.

¹⁵³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 205-207.

¹⁵⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 148-150; *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 29.

¹⁵⁵ Por. *Odkrywamy tajemnice Bożego świata*, s. 1.

i mankamenty. Trzeba bowiem trzymać się wyznaczonych celów, by uczniowie nie mieli wrażenia, że uczą się praktycznie cały czas tych samych treści.

W klasie czwartej człowiek ukazany jest jako wyjątkowe stworzenie Boże, któremu poddane są inne dzieła¹⁵⁶, nie wskazane jest jednak źródło tej wyjątkowości. Autorzy nie odwołują się do opisu stworzenia pierwszych ludzi¹⁵⁷, skupiając się na ukazaniu piękna powołania człowieka, dla którego dobry Bóg zaplanował życie w raju. Podkreślona jest przy tym wolność¹⁵⁸ i odpowiedzialność¹⁵⁹ człowieka, który może wybierać podążanie Bożymi drogami, bądź ich odrzucenie. W materiałach dydaktycznych widoczny jest cały dramatyzm egzystencji człowieka, który mimo powołania do szczęśliwego życia w raju wybiera drogę przeciwną. W klasie czwartej rozwinięte zostaje ukazanie natury grzechu i jego konsekwencji w życiu zarówno pierwszych, jak i następnych ludzi¹⁶⁰. Młodemu człowiekowi wraz z ukazaniem owego tragicznego rozdarcia między prawdziwym powołaniem człowieka a rzeczywistością przepełnioną konsekwencjami grzechu¹⁶¹, uświadamia się, że pragnienia człowieczego serca są w swej istocie niezmiennie i jedynie w Bogu możliwe jest, również i dzisiaj, osiągnięcie szczęścia¹⁶². Ważne, aby ten przekaz przebił się do świadomości dzieci, że pustynia towarzyszy człowiekowi nie tylko na kartach Biblii, ale i na współczesnych ulicach¹⁶³. W pierwszej klasie drugiego etapu edukacyjnego nie ma katechezy ukazującej wprost prawdę o naturze człowieka, pośrednio jest przedstawiona w katechezie o rzeczach ostatecznych człowieka, omawianych przy okazji wprowadzania tematyki związanej z rokiem liturgicznym¹⁶⁴. Ukazując człowieka w aspekcie śmierci Autorzy posłużyli się porównaniem ciała do zewnętrznego stroju człowieka, który się zostawia na cmentarzu w chwili śmierci, by otrzymać nową duchową szatę¹⁶⁵. Obraz ten jest łagodnym ukazaniem śmierci dzieciom, ale bez odpowiedniego komentarza może prawdę o naturze człowieka zniekształcić, ponieważ cielesność człowieka jest czymś dużo istotniejszym niż zewnętrzny strój, do którego zostało porównane. Godność ludzkiego ciała jest jednak właściwie podkreślona

¹⁵⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 15.

¹⁵⁷ Chociaż motywując konieczność szacunku dla każdego człowieka użyty jest argument o stworzeniu na obraz i podobieństwo Boże. Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 141.

¹⁵⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 144.

¹⁵⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 222.

¹⁶⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 25-26.

¹⁶¹ Zniwala człowieka i ogranicza wolność człowieka. Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 144.

¹⁶² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 207.

¹⁶³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 74.

¹⁶⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 87.

¹⁶⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 89.

w późniejszej katechezie, gdzie określone jest ono jako świątynia Ducha Świętego¹⁶⁶. Duchowo-cieleśna natura człowieka jest też wspomniana w innych miejscach, gdy ukazywany jest Jezus – uzdrowiciel leczący człowieczą duszę i ciało¹⁶⁷. W klasie czwartej uczniowie zostają zapoznani z pojęciem grzechu pierworodnego i jego skutkami dla pierwszych rodziców i dla wszystkich ludzi¹⁶⁸. Autorzy wprost ukazują go jako źródło bólu i prawdziwego nieszczęścia w wymiarze jednostkowym i wspólnotowym¹⁶⁹. Równocześnie wzywają do podjęcia odpowiedzialnych działań, by walczyć z nim w swoim życiu¹⁷⁰. Grzech jest ukazany jako największe nieszczęście człowieka, równocześnie, podkreślona zostaje wolność człowieka, który może pozwolić Bogu uratować się od jego skutków¹⁷¹, ponieważ Syn Boży stał się człowiekiem¹⁷² i umarł na krzyżu dla naszego zbawienia¹⁷³ i każdy, kto ma taką wolę, przez chrzest może mieć udział w Jego zwycięstwie¹⁷⁴.

W klasie piątej Autorzy materiałów *Wydawnictwa Jedność* proponują uczniom poznanie historii różnych postaci, ludzi żyjących wiarą, tych, którzy odpowiedzieli na Bożą propozycję. Przedstawiając ich wybory chcą z nich uczynić osobowe wzorce na młodych ludzi¹⁷⁵. Człowiek, konkretna postać biblijna bądź historyczna, stoi w centrum materiałów dydaktycznych w tej klasie. Oczywiście jest to osoba, która odpowiedziała pozytywnie na Boże wezwanie do wejścia w dialog, do wkroczenia na drogę powołania dla dobra własnego i wspólnego¹⁷⁶. Powraca motyw dobrze znany uczniom z poprzednich lat nauki religii w szkole o uprzedzającym działaniu Boga, który pierwszy wychodzi i szuka człowieka¹⁷⁷. Na tym etapie uczniowie poznają pełny opis stworzenia człowieka¹⁷⁸, wraz z jego interpretacją. Człowiek zostaje pokazany w jego relacji do Boga Stwórcy, do którego podobieństwo jest źródłem niezbywalnej godności każdego człowieka. Wprost wprowadzone oraz wyjaśnione zostają pojęcia nieśmiertelnej duszy, wolnej woli, rozumu. Przedstawiony jest obraz niezwyklej godności człowieka z równoczesnym ukazaniem odpowiedzialności za podejmowane

¹⁶⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 134.

¹⁶⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 190.

¹⁶⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 28-32.

¹⁶⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 34-35.

¹⁷⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 41.

¹⁷¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 144.

¹⁷² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 148, 150.

¹⁷³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 221, 257.

¹⁷⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 177.

¹⁷⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 5.

¹⁷⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 14.

¹⁷⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 18.

¹⁷⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 22.

działania i wybory. Człowiek wiele otrzymał i powinien, doceniając wielkość daru, rozwijać te dary i je pomnażać¹⁷⁹. Ukazanie tej prawdy jest związane z wprowadzeniem drugiej ważnej prawdy kształtującej ludzkie życie. Człowiek, tak bardzo przez Stwórcę obdarowany, odwrócił się od Niego przez grzeszne nieposłuszeństwo. Grzech jest ukazany jako dziedzictwo po przodkach, jako najcięższa choroba dziedziczna¹⁸⁰. Na podstawie tekstu biblijnego nakreślone są skutki grzechu Adama i Ewy¹⁸¹, który nazwany jest grzechem pierworodnym oraz jego konsekwencje dla następnych pokoleń, począwszy od synów Adama i Ewy¹⁸² po postać Noego¹⁸³. Perspektywa człowieka odkupionego przez Jezusa Chrystusa jest pełna nadziei, dlatego wraz z nowiną o tragicznym w skutkach nieposłuszeństwie pierwszych i następnych ludzi, przedstawiony jest sposób odpowiedzi: sakrament chrztu¹⁸⁴ i pokuty i pojednania¹⁸⁵. Zaakcentowana jest również wolność człowieka wobec zaistniałej rzeczywistości grzechu, nie trzeba jej ulegać, jak Abel, ale jak Noe można przeciwstawić się złu. Odpowiedzialność człowieka jako najdoskonalszego stworzenia Bożego nie dotyczy jedynie niego samego, ale rozciąga się na całe stworzenie¹⁸⁶. Można powiedzieć, że różnorodność postaci ukazana uczniom w piątej klasie jest swoistą nauką człowieczeństwa w różnych jego aspektach. Cała prawda o człowieku opowiedziana jest poprzez pryzmat konkretnych losów ludzi, w których każdy może znaleźć siebie.

Klasa szósta w zamierzeniu autorów ma prowadzić do rozpoznawania i przyjmowania znaków i symboli, z którymi uczniowie spotykają się podczas celebracji i nabożeństw. Poprzez poznanie ich genezy oraz przesłania, mają głębiej i bardziej świadomie przeżywać przywoływane w nich wydarzenia zbawcze¹⁸⁷. Tematyka początkowych katechez w ostatniej klasie drugiego poziomu edukacyjnego podsumowuje, systematyzuje całą prawdę o człowieku zdobytą w ciągu poprzednich lat szkolnego nauczania religii. Człowiek ukazany jest jako najdoskonalsze stworzenie Boga. Nowością w omawianiu tematu stworzenia człowieka jest odniesienie się do tego zagadnienia również w kontekście nauk przyrodniczych. Oprócz przypomnienia tekstu biblijnego przywołane są odpowiednie teksty z *Katechizmu Kościoła Katolickiego*.

¹⁷⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 25-28.

¹⁸⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 32-33.

¹⁸¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 33-35.

¹⁸² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 39-42.

¹⁸³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 46-50.

¹⁸⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 35-37.

¹⁸⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 42-44.

¹⁸⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 57-58.

¹⁸⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 5.

Powtórzone są prawdy, że człowiek został stworzony na obraz i podobieństwo Stwórcy, że został stworzony jako mężczyzna i niewiasta, że posiada nieśmiertelną duszę, rozum i wolną wolę. Ponadto Autorzy przywołując *Katechizm Kościoła Katolickiego* pokazują wyjątkowość człowieka jako stworzenia, którego Bóg chciał dla niego samego i które jako jedyne jest zdolne do poznania i miłowania Stwórcy. Podkreślają, że osoba ludzka, stworzona na obraz Boży, jest równocześnie istotą cielesną i duchową. Tłumaczą, że opis biblijny wyraża tę rzeczywistość językiem symbolicznym, gdy stwierdza, że „Bóg ulepił człowieka z prochu ziemi i tchnął w jego nozdrza tchnienie życia, wskutek czego stał się człowiek istotą żywą” (Rdz 2,7). Cały człowiek jest więc chciany przez Boga. Pojęcie *dusza* często oznacza w Piśmie Świętym życie ludzkie lub całą osobę ludzką. Oznacza ono także to wszystko, co w człowieku jest najbardziej wewnętrzne, co sprawia, że człowiek jest w sposób najbardziej szczególny obrazem Boga. Przypomniana jest prawda o stworzeniu człowieka, jako mężczyzny i kobiety oraz to, że oboje są chciani i posiadają nieutralną godność, odzwierciedlają mądrość i dobroć Stwórcy. Jako jedyne stworzenie na ziemi potrafi on kochać, myśleć krytycznie i refleksyjnie oraz tworzyć. Te zdolności pozwalają mu panować nad całym stworzeniem. To panowanie jednak nie oznacza rządzenia, ale troskę o otaczający świat i odpowiedzialność za jego losy¹⁸⁸.

Antropologia chrześcijańska wskazuje, że jedynym i właściwym podejściem do człowieka jest uznanie go za dobro, traktowanie go z miłością, ze świadomością tego, że został stworzony przez Boga, odkupiony przez Jezusa Chrystusa i uświęcony przez Ducha Świętego¹⁸⁹. Prawda o osobie ludzkiej w podręcznikach i materiałach dydaktycznych obu wydawnictw jest obecna. W klasie piątej wybrzmiewa wyraźnie z odwołaniem się do odpowiednich fragmentów Pisma Świętego, w przypadku *Wydawnictwa Jedność* również do *Katechizmu Kościoła Katolickiego*. W materiałach *Wydawnictwa Jedność* odwołania do prawdy o człowieku wydają się częstsze i wyraźniejsze. W przypadku *Wydawnictwa Św. Wojciecha* uczniowie częściej odkrywają ją poprzez pryzmat doświadczenia osobistego, wspólnotowego, czy poznawania biblijnych postaci. Prawda ta jednak wybrzmiewa z całą wyrazistością, jaka jest możliwa w szkole podstawowej.

¹⁸⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 25-29.

¹⁸⁹ Por. E. Osewska, *Wychowanie w rodzinie i szkole w warunkach ponowoczesności*, Kraków 2020, s. 181.

2.2. Wychowanie intelektualne

Z nienaruszalnej godności osobowej każdego człowieka wynikają jego prawa. Jednym z nich jest prawo do wychowania, którego celem jest kształtowanie człowieka ukierunkowane na harmonijny rozwój wrodzonych właściwości fizycznych, psychicznych, moralnych i duchowych, co ma prowadzić do podjęcia odpowiedzialności za formowanie swojego życia¹⁹⁰. Każdy człowiek w swej wolności zmierza do spełnienia się jako osoba i ma pragnienie życia z poczuciem sensu, które integruje jednostkę, motywuje do działania oraz poprzez które na różne sposoby ujawnia się indywidualna właściwość każdej osoby. Poczucie sensu ma kilka wymiarów. Wśród nich jest wymiar intelektualny, który wiąże się ze znajomością natury ludzkiego życia na tle społeczno – kulturowo – historycznego środowiska. Dalej można wymienić wymiar uczuciowy, wyrażający się umiejętnością doświadczania siebie, świata, reagowania na obecne w świecie wartości. Istotny jest również wymiar woliwytwo-dążeńiowy, dzięki któremu człowiek tworzy swoją hierarchię wartości, według której żyje. Wyróżnia się również egzystencjalno-działaniowy wymiar sensu, oznaczający akceptację życia potrzebną do aktywnego zaangażowania się w nie. Wszystkie te wymiary są niezwykle istotne, ponieważ dają człowiekowi życiową stabilizację i stanowią zasadniczą siłę motywującą jego egzystencję¹⁹¹. Zadanie doprowadzenia wychowanków do poczucia sensu we wszystkich wymienionych wymiarach realizuje postulat wychowania integralnego. We współczesnej kulturze zdominowanej przez indywidualizm i konsumpcjonizm staje się ono coraz większym, ale koniecznym wyzwaniem, by młody człowiek mógł w pełni osiągnąć i odkryć istotę nie tylko człowieczeństwa w ogóle, ale również w odniesieniu do siebie samego¹⁹². Współczesne młode pokolenie, pomimo usilnych dążeń do uzyskania stanu wewnętrznej równowagi określanej jako szczęście – często nie potrafi go osiągnąć. Jest w nim coraz więcej agresji, która jest zewnętrznym wyrazem wewnętrznej frustracji, zagubienia czy wręcz bólu egzystencjalnego. O gwałtowności zjawisk rozgrywających się we wnętrzu młodych ludzi świadczą niepokoje społeczne, demonstracje, strajki. Młodzi ludzie poszukują odpowiedzi na pytania o najgłębszy sens istnienia. Wierzą niestety tym, którzy dają szybką, łatwą i prostą odpowiedź. Można jednak i trzeba na

¹⁹⁰ Por. *Gravissimum educationis*, n. 1.

¹⁹¹ Por. R. Solecki, M. Borda, *Duchowość chrześcijańska w procesie wychowania*, Kraków 2018, s. 71-72.

¹⁹² Por. J. Mastalski, J. Siewiora, *Formacja wychowawców w kontekście przemian cywilizacyjnych*, Kraków 2017, s. 11.

nowo, z ewangelizacyjnym zapałem kontynuować dzieło wychowania młodego pokolenia i prowadzenia go do pełni prawdy o człowieku. Wizja integralnej, dojrzałej osobowości jest szansą na zażegnanie niepokojących współczesnych zjawisk.

Innym określeniem *wychowania intelektualnego* w literaturze przedmiotu jest *wychowanie umysłowe*. Dla Heliodora Muszyńskiego jest ono kształtowaniem dyspozycji kierunkowych, które wyznaczają sposób posługiwania się przez jednostkę własnym umysłem i wykorzystywania swoich możliwości intelektualnych¹⁹³. Związane jest z powstawaniem tzw. naukowego poglądu na świat, czyli wewnętrznie spójnego systemu przekonań danej jednostki, który jest zgodny ze stanem współczesnej wiedzy naukowej oraz przyjmowany, uznawany i stosowany przez jednostkę na podstawie racjonalnego, naukowego myślenia¹⁹⁴. Dzięki wychowaniu intelektualnemu możliwe jest wykorzystanie potencjału intelektu i jego rozwój poprzez poszerzanie oraz pogłębianie wiedzy o świecie. Najlepiej poprzez stwarzanie uczniom możliwości samodzielnego, krytycznego dochodzenia do prawdy oraz odróżniania jej od fałszu¹⁹⁵. Czesław Kupisiewicz za *wychowanie intelektualne* uważa działania dydaktyczno-wychowawcze, które mają na celu ukształtowanie u uczniów pozytywnego nastawienia do nauki i ustawicznego samokształcenia; to doskonalenie zdolności poznawczych, rozwijanie zainteresowań oraz umożliwienie opanowania usystematyzowanej wiedzy o przyrodzie, społeczeństwie, kulturze i technice. Jest nim również wdrażanie do samodzielnego myślenia i działania, a ponadto przygotowanie do życia i pracy w nowoczesnym społeczeństwie¹⁹⁶. Wincenty Okoń w *Nowym słowniku pedagogicznym* określenie *wychowanie umysłowe* definiuje jako kształtowanie pozytywnej motywacji i postaw wobec nauki, pracy umysłowej, skutkującej u wychowanków potrzebą rozwijania własnego umysłu. Opiera się ono na oddziaływaniu na stronę poznawczą, emocjonalną i aktywność praktyczną. Oddziaływanie na stronę poznawczą polega na stwarzaniu warunków do nabywania przez wychowanków wiedzy, samodzielnego dochodzenia do niej. Rozwijanie motywacji i właściwych postaw wobec nauki sprzyja rozwojowi działalności praktycznej wychowanków, polegającej na wykorzystaniu wiedzy naukowej w praktyce¹⁹⁷.

¹⁹³ Por. H. Muszyński, *Zarys teorii wychowania*, Warszawa 1980, s. 208.

¹⁹⁴ Por. H. Muszyński, *Zarys teorii wychowania*, Warszawa 1980, s. 253.

¹⁹⁵ Por. H. Muszyński, *Zarys teorii wychowania*, Warszawa 1980, s. 212.

¹⁹⁶ Por. Cz. Kupisiewicz, M. Kupisiewicz, *Słownik Pedagogiczny*, Warszawa 2009 s. 195.

¹⁹⁷ Por. W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2001, s. 450.

Nauczanie jest postrzegane jako zasadnicza funkcja szkoły, która kieruje procesami uczenia się. Uczeń wzbogaca swoją wiedzę, ćwiczy umysłowe zdolności i doskonali je wykorzystując dobra kultury. Bogdan Nawroczyński wyróżnił trzy stopnie nauczania: nauczanie podporządkowane zdobywaniu przez uczniów wiadomości i umiejętności; nauczanie ćwiczące, którego celem jest ćwiczenie zdolności dyspozycji umysłowych tj.: pamięć, zdolność obserwowania (uwaga), myślenie oraz nauczanie wychowujące, rozumiane jako pełny rozwój osobowości ucznia, obejmujący wszystkie jej aspekty, czyli intelekt, cechy charakteru, jak również wprowadzanie w świat wartości i rozwijanie dyspozycji uzdalniających do wprowadzenia wartości w życie¹⁹⁸. Wychowanie intelektualne ma na celu kształtowanie zdolności obiektywnego myślenia, odróżniania prawdy od fałszu, treści ważnych od nieistotnych¹⁹⁹. Definicje wychowania umysłowego, intelektualnego nauczania są wypracowane na gruncie pedagogiki, dlatego odniesienie ich do szkolnego nauczania religii również jest uzasadnione. Wiara nie jest sprzeczna z rozumem i szuka zrozumienia, domaga się intelektualnej ucziwości. Również na szkolnych lekcjach religii uczniowie są zachęceni do rozwijania umiejętności krytycznego myślenia, badania faktów i wyrażania swoich poglądów zgodnie z sumieniem. W wychowaniu intelektualnym ważne jest uwrażliwianie dziecka na prawdę, poznanie pojęć religijnych, budzenie otwartości na wiedzę teologiczną, wzmacnianie dociekliwości naukowej, dążenie do prawdy, doskonalenie umiejętności selekcji wiedzy oraz krytycznej oceny otrzymywanych informacji. Rozwój intelektualny powinien harmonijnie przebiegać wraz z rozwojem emocjonalnym, wolitywnym, duchowym, moralnym i społecznym. Położenie nacisku jedynie na rozwijanie sfery poznawczej uczniów, bez odniesienia do innych obszarów, nie jest możliwe na gruncie integralnego wychowania chrześcijańskiego.

Wzajemne oddziaływanie między nauczaniem a wychowaniem nie jest w myśli pedagogicznej zagadnieniem nowym. W literaturze jest określane jako nauczanie wychowujące. Wychowanie intelektualne prowadzić powinno do wykształcenia umiejętności myślenia niezależnego i samodzielności poznawczej. Uczeń powinien uzyskać autonomię intelektualną. Wychowanie to nie jest jedynie nauką chłodnej kalkulacji czy też treningiem racjonalistycznej analizy, ale obejmuje człowieka

¹⁹⁸ Por. B. Nawroczyński, *Zasady nauczania*, Wrocław 1957, s. 41-43.

¹⁹⁹ Por. H. Gajdamowicz, *tradycje nauczania wychowującego w polskiej pedagogice*, „Paedagogia Christiana” 1/29 (2012), s. 128.

całościowo. Dlatego wychowanie intelektualne dopełnia się w wychowaniu uczuciowym i wolitywnym.

Do mądrości prowadzi prawda, jej poszukiwanie jest wewnętrzną potrzebą człowieka. Ważnym elementem wychowania do prawdy jest poznanie prawd wiary. Jedynie na drodze poznania rozumowego i poznania przez wiarę może dokonać się odkrycie i poznanie prawdy. Te dwie drogi poznania są wobec siebie komplementarne, niesprzeczne ze sobą²⁰⁰. Szczególnie we współczesnym świecie wiara domaga się intelektualnego pogłębienia, ponieważ braki na tym polu są jednym z powodów zanikania, bądź też słabości wiary ludzi, którzy deklaratywnie uważają się za katolików. Często pozostają oni na poziomie kulturowych przekazów, które błędnie uważają za pełnię wiary chrześcijańskiej. Nie podejmując przy tym wysiłku intelektualnego by dotrzeć do jej istoty, by odkryć jej głębię, w końcu ją porzucają²⁰¹. Ważnym zadaniem w procesie wychowania do dojrzałej wiary jest rozbudzanie intelektu, który ma prowadzić do sprawnego rozróżniania prawdy od fałszu, wola zaś podążać wyznaczonymi prawdą drogami do dobra. Wychowanie intelektualne ma prowadzić dziecko i młodego człowieka przez wiedzę do prawdy nie tylko w wymiarze poznawczym, ale również egzystencjalnym, który oznacza wierność poznanej prawdzie, aż do poziomu mądrości i trwania przy dobru²⁰². Wychowanie to prowadzi również do odkrywania siebie jako podmiotu poznającego (o charakterze duchowym), stojącego wobec świata przedmiotowego. Zaspakaja ciekawość poznawczą, poszukującą prawdy o naturze rzeczy²⁰³. Związanie z prawdą skutkuje samostanowieniem i autentyczną osobową wolnością²⁰⁴. Efektem zrozumienia i poznania świata jest dojrzała osobowość, wewnętrzna siła, dzięki której człowiek rozeznając wartości podąża za nimi i zyskuje wewnętrzny pokój²⁰⁵. Papież Jan Paweł II wierzył w intelektualne zdolności człowieka, wskazując na ich źródło, które jest w mądrości Boga-Stwórcy. Wskazywał na racjonalny wymiar chrześcijaństwa

²⁰⁰ „Wiara i rozum (*Fides et ratio*) są jak dwa skrzydła, na których duch ludzki unosi się ku kontemplacji prawdy. Sam Bóg zaszczerpił w ludzkim sercu pragnienie poznania prawdy, którego ostatecznym celem jest poznanie Jego samego, aby człowiek – poznając Go i miłując – mógł dotrzeć także do pełnej prawdy o sobie”. *Encyklika Ojca świętego Jana Pawła II o relacjach między wiarą a rozumem, Wprowadzenie*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/encykliki/fides_ratio_0.html (11.11.2022).

²⁰¹ Por. R. Solecki, M. Borda, *Duchowość chrześcijańska w procesie wychowania*, Kraków 2018, s. 23.

²⁰² Por. M. Krasnodębski, *O realistyczną filozofię wychowania. Idealizm i realizm punktem wyjścia w pedagogice*, „*Studia Philosophiae Christianae*” 42 (2006) 2, s. 45-64.

²⁰³ Por. S. Ruciński, *Pedagogiczny personalizm Sergiusza Hessena*, w: *Filozofia wychowania Sergiusza Hessena*, red. H. Rotkiewicz, Warszawa 1997, s. 73-74.

²⁰⁴ Por. K. Wrońska, *Osoba i wychowanie*, Kraków 2000, s. 41-42.

²⁰⁵ Por. S. Ruciński, *Pedagogiczny personalizm Sergiusza Hessena*, w: *Filozofia wychowania Sergiusza Hessena*, red. H. Rotkiewicz, Warszawa 1997, s. 75-79.

przeciwstawiając go współczesnym interpretacjom chcącym w nim widzieć jedynie religię serca czy świadectwa, takie bowiem położenie akcentów zubożają bogatą pod względem intelektualnym chrześcijańską tradycję²⁰⁶.

Poznanie wiary jest zadaniem szkolnego nauczania religii. Stawia się przed nim cel doprowadzenia uczniów do przyswojenia treści religijnych w takim stopniu i wymiarze, by swoje codzienne życie interpretowali według głębokości myśli Chrystusa²⁰⁷. Poznanie Jezusa i Jego orędzia miłości, objawionego światu słowem i czynem, ma prowadzić do głębokiej zażyłości z Nim, do przyłgnięcia do Niego we wszystkich wymiarach życia. Szkolne nauczanie religii przez zapoznanie ucznia z treściami wiary ma prowadzić do rozwoju i pogłębienia osobistej wiary ucznia²⁰⁸. Zdobywanie nowych zdolności i umiejętności, a także poszerzanie wiedzy prowadzi do lepszego zrozumienia swojego miejsca w świecie, również w kontekście wiecznej perspektywy życia człowieka, bez ograniczenia jedynie do doczesności²⁰⁹. Formacja człowieka w jego intelektualnym wymiarze przygotowuje do samodzielnego i krytycznego myślenia, do umiejętności oceniania i wartościowania²¹⁰. Istotne jest by poznanie prawd wiary prowadziło do życia według nich, „albowiem zdecydowane i przemyślane przekonania prowadzą do odważnego i właściwego działania”²¹¹. Spójność pomiędzy wewnętrznymi strukturami a zachowaniem jednostki staje się wtedy wynikiem realistycznej samoakceptacji i podstawą integralnej osobowości. Charakteryzuje się ona wewnętrzną spójnością, co prowadzi do zachowania równowagi pomiędzy osobistą tożsamością i autonomią a otwartością na bezpośrednie kontakty z innymi²¹².

U dzieci i młodzieży ujawnia się potrzeba poznawcza, gdyż młodzi pragną wiedzy, upatrując w niej źródło zrozumienia i samorealizacji. Między jakością myślenia a życiowymi wyborami istnieje ścisły związek. Tęsknota poznawcza szczególnie wzrasta i rozwija się w sferze duchowej, tu kształtuje się odpowiedzialne

²⁰⁶ Por. J. Życiński, *Wiara chrześcijańska w dialogu z kulturą współczesną według Jana Pawła II*, „Ethos” (1998) nr 1-2 (41-42), s. 133 https://dlibra.kul.pl/Content/29829/12_wiara_chrzescijanska.pdf (08.07.2021).

²⁰⁷ Por. *Dyrektorium Katechetyczne*, n. 24.

²⁰⁸ Por. *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, n. 85.

²⁰⁹ Por. M. Nowak, *Podstawy pedagogiki otwartej ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*, Lublin 1999, s. 383.

²¹⁰ Por. M.L. Opiela, E. Świdrak, M. Łobacz, *Wstęp*, w: *Wychowanie integralne w edukacji katolickiej. Idee-twórcy-instytucje*, red. M.L. Opiela, E. Świdrak, M. Łobacz, Lublin 2014, s. 10.

²¹¹ *Catechezi tradendae*, n. 22.

²¹² Por. M. Kościelniak, „Jakość” i „efektywność” nauczania w hybrydowej rzeczywistości edukacyjnej „ery Hermesa”, w: *Wspólnota pedagogicznego niepokoju*, red. J. Danilewska, Kraków 2008, s. 69.

posługiwanie własnym myśleniem, aby dojść do prawdy obiektywnej. Rozsądne myślenie daje wolność od dyktatury subiektywnego myślenia. Wiedza religijna zdobywana na szkolnej lekcji religii powinna prowadzić do uzyskania przez uczniów odpowiedzi na ich najważniejsze, również egzystencjalne, pytania. W ślad za zdobytą wiedzą winna pojawiać się dojrzała postawa, dzięki której można pokonywać napotkane z życia trudności²¹³.

Wychowaniu intelektualnemu pakiety edukacyjne do nauczania religii w szkole podstawowej obu wydawnictw poświęcają wiele uwagi i miejsca. Uczniowie zyskują fundamenty wiary poprzez poznanie prawd wiary i wynikających z nich konsekwencji dla życia indywidualnego w wielu wymiarach, w tym i społecznego. Poznane prawdy stanowią komplementarny zbiór, wspólnie opisują rzeczywistość w różnych aspektach. Ułatwiają dzieciom ze szkoły podstawowej wejście w sferę *sacrum*, udzielają egzystencjalnych odpowiedzi, nadają sens otaczającej rzeczywistości. Treści poznawane podczas religii w szkole podlegają interioryzacji. Wobec poznawanej rzeczywistości uczeń musi przyjąć określoną postawę, akceptacji bądź odrzucenia. Chociaż jest również możliwa postawa poszukująca, prowadząca do tegoż wyboru. Wobec prawd wiary, czyli wobec faktu istnienia osobowego Boga, nie można bowiem przejść obojętnie, poznana prawda wymaga udzielania odpowiedzi i przyjęcia określonej postawy intelektualnej, życiowej, duchowej. Poznawana nauka nie jest bowiem zbiorem prawd abstrakcyjnych, jest wprowadzeniem w żywą tajemnicę Boga²¹⁴.

Wychowanie intelektualne omówione będzie najpierw na przykładzie pierwszego etapu edukacyjnego, czyli w klasach 1-3 obu wydawnictw: *serii poznańskiej* i *kieleckiej*, zaś później w klasach 4-6, w takiej samej kolejności.

Materiały edukacyjne do nauczania religii *serii poznańskiej* powstały do programu nauczania zgodnego z założeniami zawartymi w dokumencie *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce z 8 III 2010 roku* i stanowią ich konkretyzację. „Dokument odzwierciedla podział na trzyletnie okresy zgodne ze szkolnymi etapami edukacyjnymi oraz okresami rozwojowymi ucznia. Założeniami tematycznymi dla poszczególnych etapów są: w przedszkolu – wprowadzenie w życie religijne, w klasach I – III szkoły podstawowej – inicjacja w sakramenty pokuty

²¹³ Por. J. Prejzner, *Wiedza religijna objęta katechezą a umiejętności pokonywania trudności szkolnych u młodzieży niepełnosprawnej ruchowo w wieku dorastania. Studium empiryczno-analityczne*, Wrocław 2008, s. 247-248, <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=2589> (26.09.2022).

²¹⁴ Por. *Catechesi tradendae*, n. 7.

i pojednania oraz Eucharystii, w klasach IV – VI szkoły podstawowej – mistagogia, w klasach gimnazjum – prowadzenie do wyznania i rozumienia wiary oraz systematyczne wprowadzenie w historię zbawienia, w klasach szkół ponadgimnazjalnych – umożliwienie dawania świadectwa życia chrześcijańskiego. Program realizuje dwa zakresy integralności treści katechetycznych: szkołę podstawową oraz gimnazjum wraz ze szkołą ponadgimnazjalną. Dla poszczególnych etapów edukacyjnych przyjęto następujące określenia: Przedszkole – *Kochamy dobrego Boga*; Klasy I – III – *w drodze do Wieczernika*; Klasy IV - VI – *Poznaję Boga i w Niego wierzę*; Gimnazjum – *Pójść za Chrystusem*; Szkoły ponadgimnazjalne: liceum i technikum – *Świadek Chrystusa*; szkoła zawodowa – *z Chrystusem przez świat*²¹⁵.

W klasach I-III realizowany jest program w *drodze do Wieczernika*, który koncentruje się on wokół następujących treści: klasa I – *Jesteśmy w rodzinie Pana Jezusa*, klasa II – *Kochamy Pana Jezusa*, klasa III – *Przyjmujemy Pana Jezusa*, w klasie I większy akcent położony jest na osobiste przeżywanie wiary przez 6-latkę, w klasach II i III – na doświadczenie wspólnoty, poznawanie i spotkanie Boga z innymi ludźmi. Na tym pierwszym etapie nauki religii w szkole uczeń nabywa umiejętności interpretacji swojego życia w świetle wiary, odnajduje ślady Bożej działalności w otaczającym świecie. Pogłębia życie modlitewne przez rozwijanie różnych jego form: dziękczynienia, uwielbienia, przeproszenia i prośby. Wraz z pogłębieniem rozumienia Przykazań Bożych uczeń w zamierzeniu autorów zdobywa motywację wiary, by ich przestrzegać, rozwija również swoje kompetencje społeczne²¹⁶.

W pierwszym etapie edukacyjnym w zakresie wychowania intelektualnego uczeń dowiadyuje się, że należy do wspólnoty dzieci Bożych²¹⁷, która, w nawiązaniu do doświadczeń dzieci, nazwana również rodziną Bożą²¹⁸. Termin *rodziny Bożej*, nazwanej również *bliskimi*, wprost odwołuje się do doświadczenia uczniów własnych rodzin. Biblijnym cytatem do jednostki lekcyjnej mówiącej o bliskich jest fragment, w którym Pan Jezus mówi, że Jego matką, braćmi, czyli w odbiorze dzieci rodziną, są ci, którzy pełnią wolę Ojca. W klasie pierwszej takie przeniesienie bardzo bliskich relacji między członkami rodziny na relacje Jezusa z uczniami może być trudne do

²¹⁵ Program nauczania religii, s. 9-10. W niniejszej pracy analizie podlegają podręczniki ze szkoły podstawowej, jednak warto mieć ogłód na całość założonej struktury programowej, którego omawiany etap jest częścią.

²¹⁶ Por. Program nauczania religii, s. 33-34.

²¹⁷ Por. Podręcznik kl. I, Poznań, s. 38-39.

²¹⁸ Por. Podręcznik kl. I, Poznań, s. 22-23.

zrozumienia²¹⁹. Wspólnota, rodzina Boża ma swoje pozdrowienia²²⁰, znaki i symbole²²¹, a kościół jest miejscem spotkania²²². Wspólnota troszczy się o człowieka poprzez następców apostołów, kapłanów, którzy wskazują, jak zachować przyjaźń z Jezusem²²³.

Bóg czeka na spotkanie z człowiekiem i mówi do niego przez karty Pisma Świętego²²⁴. W tradycji katechetycznej, za którą podążają Autorzy *serii poznańskiej* Pismo Święte jest porównywane do listu²²⁵. Otwartym pozostaje pytanie, czy w dobie komunikacji za pośrednictwem mediów, takie porównanie jest jeszcze dla uczniów czytelne. Współcześnie bowiem wzrosło znaczenie nowoczesnych narzędzi ICT, są one mocno obecne w życiu uczniów. Warto je wykorzystać w nauczaniu, a w materiałach dydaktycznych powinny również być obecne informacje o tych nowoczesnych nośnikach Słowa Bożego, by i w ten sposób docierała do ucznia nowina, że Bóg chce z nim rozmawiać²²⁶. Wiadomość o Bogu wychodzącym do człowieka z przekazem miłości wymaga od dziecka odpowiedzi Bogu. W młodszych klasach Autorzy przybliżają, jak to uczynić, wskazanymi sposobami zaś są modlitwa²²⁷ i dobre uczynki²²⁸, do pełnienia których uczeń jest zmotywowany poznanymi prawdami wiary. Bóg jest dobrym Ojcem obdarowującym człowieka licznymi darami, od całego stworzonego świata począwszy, przez dar życia z jego zdolnościami i talentami²²⁹, aż do posłania na świat swego umiłowanego Syna Jezusa Chrystusa, który przyszedł na ziemię²³⁰, zbawił człowieka i nadal udziela się ludziom w sakramentach Kościoła²³¹. Autorzy *serii poznańskiej* zwracają uwagę na potrzebę nawrócenia i ciągłego nawracania w życiu człowieka. Z jednej strony wymaga to odkrycia własnej grzeszności, z drugiej zaangażowania w przemianę życia. Zadanie to nie jest proste, jednak ułatwić je może poznanie prawdy o przebaczącym grzechy Jezusie Chrystusie²³². Temat ten pojawia się również przy omawianiu historii św. s. Faustyny

²¹⁹ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 40-41.

²²⁰ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 8-9; *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 36-37.

²²¹ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 10-11, 18-19, 54-55, 60-65, 90-95.

²²² Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 16-21.

²²³ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 52-53.

²²⁴ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 24-25; *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 165-166.

²²⁵ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 24-25; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 16-17.

²²⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 48-49, s. 50-51, s. 52-53.

²²⁷ O formacji liturgiczno-modlitewnej będzie mowa w dalszej części pracy.

²²⁸ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 26-27, 68-69, 73, 80-81.

²²⁹ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 34-37, 40-41.

²³⁰ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 10-11, 60-65, 90-93.

²³¹ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 96-97.

²³² Por. *Program nauczania religii*, s. 39.

i obrazu Jezusa Miłosiernego²³³. Na drogach chrześcijańskiego życia dziecko poznaje towarzyszące mu osoby. Najważniejszymi są oczywiście rodzice, którzy ukazani zostają nie tylko, jako dający życie, ale również, jako ci, którzy z miłości przez chrzest wprowadzają swoje dziecko do wspólnoty Kościoła, prosząc o chrzest dla niego²³⁴. W ukazywaniu wspólnoty Kościoła dzieci poznają Maryję²³⁵, Józefa²³⁶, Jana Chrzciciela²³⁷. Można się z nimi zaprzyjaźnić, naśladować, modlić się za ich wstawiennictwem²³⁸. W materiałach dla klasy pierwszej Autorzy odwołują się do doświadczeń dziecka z życia codziennego nadając im religijną interpretację. W przekazie prawd wiary nie dąży się jedynie do ich poznania i zapamiętania, ale do zrozumienia, akceptacji i przyjęcia, jako zasad postępowania.

Program klasy drugiej ma w zakresie wychowania intelektualnego wskazać przejawy Bożej miłości²³⁹. Najpierw jednak dziecko wprowadzane jest w świat relacji międzyludzkich, gdzie poznaje bądź utrwała zasady komunikowania się²⁴⁰. W klasie trzeciej relacje wzbogacone są o pojęcie przyjaźni i jej przejawy²⁴¹. Relacje z innymi, szczególnie te bliskie, wprowadzają do podejmowania tematu relacji i komunikacji z Panem Bogiem. Kto umie słuchać człowieka, będzie umiał słyszeć Boga, co w przypadku materiałów edukacyjnych *Wydawnictwa Świętego Wojciecha* oznacza naukę słuchania Boga przemawiającego poprzez Pismo Święte²⁴². Ważne jest, zwrócenie uczniom uwagi na konieczność ciszy, by usłyszeć głos Boga. W obecnym czasie wszechogarniającego szumu i zalewu informacji trzeba dzieci nauczyć wyciszenia²⁴³.

Uczniowie w większym zakresie poznają Pismo Święte, biblijne postacie, szczególnie podkreślone są wydarzenia z życia Jezusa, które przyjmują formę kerygmatu²⁴⁴. Słowo Boże jest źródłem poznania Jezusa Chrystusa przez Jego dzieciństwo i publiczną działalność²⁴⁵. Jezus ukazany jest jako najlepszy nauczyciel²⁴⁶

²³³ „Jest On Bogiem Wszechmogącym i dlatego może okazać miłosierdzie bez wymierzenia kary”:
Poradnik metodyczny kl.1, Poznań, s. 130.

²³⁴ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 52-53.

²³⁵ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 28-29, 58-59.

²³⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 60-65.

²³⁷ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 56-57.

²³⁸ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 112-115.

²³⁹ Por. *Program nauczania religii*, s. 44.

²⁴⁰ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 10-13.

²⁴¹ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 8-9.

²⁴² Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 14-15.

²⁴³ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 18-19.

²⁴⁴ Por. *Program nauczania religii*, s. 44.

²⁴⁵ Por. *Program nauczania religii*, s. 46; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 70-77.

i uzdrowiciel²⁴⁷, jako najwspanialszy dar Pana Boga dla ludzi²⁴⁸, a naszą jedyną możliwą odpowiedzią na ten dar jest wdzięczność²⁴⁹. Poznając Słowo Boże dzieci odkrywają tajemnice współpracy Boga z człowiekiem. Historie biblijnych postaci ukazują Boże działanie w życiu jednostek, podkreślają jak wspaniałe rzeczy dokonują się w tej współpracy²⁵⁰. Uczniowie poznają wybrane przypowieści: o siewcy²⁵¹, synu marnotrawnym, nazwaną również przypowieścią o miłosiernym ojcu²⁵² i o miłosiernym Samarytaninie²⁵³, które uczą kierowania się w życiu wiarą. Dzieciom ukazane są liczne przykłady, w jaki konkretny sposób mogą realizować to zadanie²⁵⁴. Ważnym elementem w edukacji religijnej jest też ukazywanie ludzi, którzy odeszli od Boga i ponieśli tego konsekwencje²⁵⁵. Przykłady takie mają pobudzić do refleksji i przełożenia wniosków z nich wynikających na własne sytuacje życiowe. W trakcie szkolnej lekcji religii dzieci doskonalą umiejętność oceny swojego postępowania²⁵⁶, poznają przy tym pojęcie grzechu²⁵⁷, podkreślany zostaje fakt, że grzech jest odejściem od kochającego Boga. Uczeń poznaje pojęcie grzechów głównych²⁵⁸ oraz jest stopniowo wprowadzany w tajemnicę spotkania z Bogiem przebaczącym w sakramencie pokuty i pojednania²⁵⁹. Dzieci dowiadują się randze Bożego przebaczenia²⁶⁰. Poznając perykopę o Zesłaniu Ducha Świętego uczeń odkrywa Jego rolę w rozwoju osobistej wiary i uzdalnianiu do dawania świadectwa i życia według jej zasad²⁶¹. Ciekawym elementem pojawiającym się przy okazji tego tematu jest ilustracja z perspektywą „od góry”²⁶², nietypowe przedstawienie graficzne przykuwa uwagę, zaskakuje, co jest pozytywnym zjawiskiem z punktu widzenia procesu uczenia się. Jezus jest ukazany jako osoba bliska dziecku i jego spraw, ponieważ żywy i prawdziwy

²⁴⁶ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 70-71.

²⁴⁷ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 72-73.

²⁴⁸ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 74-75.

²⁴⁹ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 76-77.

²⁵⁰ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 22-25.

²⁵¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 68-69.

²⁵² Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 137-140.

²⁵³ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 114.

²⁵⁴ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 114-115.

²⁵⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 74-75 (Adam i Ewa), s. 55-57 (Kain), s. 43-46 (Zacheusz), s. 148-150 (Faryzeusz i celnik), s. 141-143 (grzeszna kobieta).

²⁵⁶ Por. *Program nauczania religii*, s. 47.

²⁵⁷ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 85.

²⁵⁸ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 84-85.

²⁵⁹ Por. *Program nauczania religii*, s. 47.

²⁶⁰ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 86-87.

²⁶¹ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 116-117.

²⁶² Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 24, 118.

Jezus troszczył się o siebie współczesnych i troszczy się również o nas²⁶³, dlatego zobaczyć to i odpowiedzieć czynami jest ważnym zadaniem dla ucznia²⁶⁴. Przykazania Boże, omawiane po kolei, ilustrowane są konkretnymi przykładami: ilustracjami i zdjęciami. Przykazania piąte, szóste i dziewiąte znalazły swoje omówienie w jednym temacie, który dotyczy szacunku dla życia, zdrowia i ludzkiego ciała²⁶⁵. Podobnie w jeden temat ujęte są przykazania siódme, ósme i dziesiąte, jako wskazujące na poszanowanie własności i życia w prawdzie²⁶⁶. Powstaje pytanie: o ile sami Autorzy w poradniku metodycznym zaznaczają możliwość realizacji tego tematu na dwóch jednostkach lekcyjnych²⁶⁷, dlaczego od razu nie umieścili tych zagadnień w dwóch tematach, skoro temat dotyczący przykazania ósmego odróżnia się treściowo i znaczeniowo od siódmego i dziewiątego. Kumulacja w tym wypadku nie wydaje się być korzystna i uzasadniona. Przykazanie miłości jest podsumowaniem Dekalogu, Autorzy odwołują się do perykopy z Mt 22, 37-40, gdzie Jezus wskazuje na przykazanie miłości, jako fundament prawa i nauczania proroków. W opisie komentującym dany fragment jest informacja, że faryzeusze zapytali Jezusa o największe przykazanie z Dekalogu²⁶⁸, co jest nieścisłością, ponieważ pytali o największe przykazanie w Prawie²⁶⁹. Dzieci zyskują wiedzę, że obie części przykazania miłości są ze sobą ściśle powiązane²⁷⁰. W klasie trzeciej uczniowie dalej poznają Pismo Święte, ponownie podkreślona jest konieczność wypływającej z wiary postawy czci wobec Pisma Świętego²⁷¹. Benedykt XVI zachęca, by Słowo Boże zajmowało centralne miejsce w działalności duszpasterskiej²⁷². Pedagogia Kościoła, w tym szkolne nauczanie religii, powinno mieć biblijny charakter i wdrażać do poznania Biblii zgodnie z nauką Kościoła²⁷³. Nie może więc zabraknąć nauczania Pisma Świętego, przekazywania jego treści, jak również wiadomości o samym Piśmie

²⁶³ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 112-113.

²⁶⁴ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 122-125.

²⁶⁵ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 42-43.

²⁶⁶ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 44-47.

²⁶⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl.3, Poznań*, s. 69.

²⁶⁸ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 48.

²⁶⁹ w przypisie czytamy: „Przykazania - w liczbie 613 - rabini dzielili zgodnie na wielkie i małe. Różne były jednak ich opinie, gdy chodziło o kolejność hierarchiczna nakazów w ramach wielkich przykazań”.

²⁷⁰ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 48.

²⁷¹ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 90-91.

²⁷² Por. Benedykt XVI *Verbum Domini*, n. 73.

²⁷³ Por. J. Kochel, *Zasady wychowania biblijnego*, Katecheta 7 (2011),

<https://www.katecheta.pl/Archiwum/2011/Katecheta-7-2011/VERBA-DOCENT/Zasady-wychowania-biblijnego> (13.05.2023).

Świętym na szkolnych lekcjach religii. Dzieci na tym etapie nauki poznają również przykazania kościelne i odkrywają miejsce we wspólnocie Kościoła²⁷⁴.

Materiały *serii kieleckiej* powstały do programu *W rodzinie dzieci Bożych* i realizują trzyletni cykl przygotowania do pełnego uczestnictwa w Eucharystii. W klasie pierwszej podręcznik nosi tytuł *Żyjemy w Bożym świecie*, co odzwierciedla główną myśl prowadzącą dzieci do przekonania, że świat jest darem Bożym, dlatego, że od Boga pochodzi i Bóg jest w nim nieustannie obecny. Bóg Stwórca jest najlepszym Ojcem, troszczącym się o swoje dzieci. Autorzy zaznaczają, że nie chodzi jedynie o poznanie tych prawd, ale o ich przeżycie i przyjęcie w celu budowania poczucia bezpieczeństwa i zaufania do dobrego Boga. Program, a za nim podręcznik zmierza do obudzenia wdzięczności Bogu za Jego dary. Poznanie bliskości Boga staje się możliwe dzięki Jezusowi Chrystusowi, Jego życiu i działaniu, dzięki Jego słowu i zbawczym wydarzeniom, przeżywanym i celebrowanym w Kościele. Klasa druga nosi tytuł *Idziemy do Jezusa*, tu na tle wydarzeń roku liturgicznego uczniowie poznają życie i naukę Jezusa, w celu nawiązania z Nim osobistej więzi oraz rozbudzenia życia wiarą. W klasie drugiej uczeń odkrywa wartości płynące z życia i działania Jezusa Chrystusa, w szczególny sposób włącza się w Jego zbawcze misterium. Doświadczenie to ma doprowadzić do zrozumienia i czynnego zaangażowania w Eucharystię. Trzeci rok formacji, zatytułowany *Jezus jest z nami*, wieńczy cykl i doprowadza dzieci do przeżywania radości ze zjednoczenia z Jezusem. Wiąże się to z głębszym poznaniem i akceptacją zasad chrześcijańskiego życia, oczyszczeniem z grzechów w sakramencie pokuty i pojednania oraz świadomym i aktywnym uczestnictwem w liturgii Mszy Świętej. Uczniowie są zachęceni do życia sakramentalnego. Na początku edukacji religijnej dzieci dowiadują się o katechezie jako jednym z miejsc i sposobów na spotkanie z Bogiem²⁷⁵. Według autorów podręcznika Bóg chce, by Jego dzieci były mądre i dobre, dlatego też napomina, gdy jest taka potrzeba²⁷⁶. Obraz Wszechmogącego²⁷⁷ Boga jako dobrego Ojca dopełnia się w ukazaniu świata stworzonego jako daru Jego miłości dla ludzi, dla ich dobra²⁷⁸. Najważniejszym jej wyrazem jest Jezus, ukochany Syn²⁷⁹, największy dar²⁸⁰ i skarb²⁸¹. Dzieci uczą się

²⁷⁴ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 52.

²⁷⁵ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 6-7.

²⁷⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 5-7; *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 12.

²⁷⁷ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 16-17.

²⁷⁸ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 8-13; *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 12-13.

²⁷⁹ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 46-47.

²⁸⁰ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 16-17.

rozpoznawać ślady Boga nie tylko w przyrodzie, ale także poprzez znaki i symbole religijne obecne w ich otoczeniu²⁸². Wśród nich, ze względu na Jezusa Chrystusa, wyjątkowe znaczenie ma krzyż²⁸³. Świadomość obecności Boga musi prowadzić do chęci spotkania z Nim, stąd dzieci poznają znaczenie modlitwy i jej rodzaje²⁸⁴, przewodnikiem zaś na drodze modlitwy jest sam Jezus, który uczy Modlitwy Pańskiej²⁸⁵. Jezus nie jest Kimś odległym ale bliskim, towarzyszącym dzieciom w ich nauce w szkole²⁸⁶, pragnie objawiać się każdemu człowiekowi²⁸⁷, każdemu pragnie pomóc i pocieszyć²⁸⁸.

Klasy I - III są okresem w życiu dziecka, kiedy poznaje ono wspólnotę Kościoła, w praktykach religijnych powinien już uczestniczyć jako członek swojej rodziny, w szkole zyskuje natomiast podstawową wiedzę, swoisty kod życia religijnego. Dowiaduje się, jak nazywa się wspólnota Kościoła oraz że jej pochodzenie nie jest jedynie ludzkie²⁸⁹, poznaje świątynię, jako szczególne miejsce spotkania z Bogiem naznaczone Jego wyjątkową obecnością²⁹⁰. Uczeń dowiaduje się, że Kościół jest rodziną Bożą²⁹¹, wspólnotą, w której na różne sposoby obecny jest Jezus²⁹², a on wspólnoty tej doświadcza w wymiarze parafii, będącej jego rodziną Bożą²⁹³. Poznaje aktywną postawę Boga, który do człowieka mówi²⁹⁴, szuka go²⁹⁵ i troszczy się, planując już od dawna jego zbawienie, zapowiadając przyjście Mesjasza-Jezusa²⁹⁶.

Istotnym w nauczaniu religii jest włączanie uczniów w świadome przeżywanie wydarzeń roku liturgicznego. Poznają oni zatem wydarzenia z historii zbawienia (samo pojęcia zbawienia²⁹⁷), pogłębiają, a czasem wręcz dowiadują się o ich głębszym znaczeniu i teologicznej treści²⁹⁸. W trakcie przeżywania roku liturgicznego otwiera się

²⁸¹ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 18-19.

²⁸² Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 20-21.

²⁸³ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 20-23; *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 49.

²⁸⁴ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 24-25; *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 53; *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 20-21.

²⁸⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 60-61.

²⁸⁶ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 8-9, III t. 1 Pogłębione poznanie prawdy o obecności Pana Jezusa pośród nas.

²⁸⁷ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 44-45.

²⁸⁸ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 54-55.

²⁸⁹ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 30-31.

²⁹⁰ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 32-35, 76-77; *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 22-23.

²⁹¹ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 26-27.

²⁹² Por. *Podręcznik kl. 3, Kielce*, s. 46-47.

²⁹³ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 36-37.

²⁹⁴ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 90-91; *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 10-11.

²⁹⁵ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 28-29.

²⁹⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 44-45; *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 40-41.

²⁹⁷ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 60-61.

²⁹⁸ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 74-75.

przed nimi duchowy świat wiary²⁹⁹. Przedstawiona zostaje im prawda o Trójjedynym Bogu, poznają też trzecią Osobę Bożą³⁰⁰. Dzieci zyskują wiedzę, że zbawcze wydarzenia z historii zbawienia w obecnym czasie urzeczywistniają się w misterium Mszy Świętej, gdzie dokonuje się spotkanie z Jezusem³⁰¹, zostającym w znaku chleba³⁰², oddającym na krzyżu swe życie z miłości do ludzi³⁰³ i Jezusem zmartwychwstałym³⁰⁴, który żyje³⁰⁵, poucza przez słowa Pisma Świętego³⁰⁶ i ciągle ofiaruje się Ojcu za nas³⁰⁷. To dobra nowina dla świata, dlatego trzeba głosić Ewangelię³⁰⁸. Czasem pogłębionego poznania prawdy o spotkaniu z Jezusem Chrystusem podczas Mszy świętej³⁰⁹, szczególnie niedzielnej³¹⁰, jest ostatnia klasa tego etapu edukacyjnego, czyli klasa trzecia.

Program nauczania w drugim etapie edukacyjnym *serii poznańskiej* zakłada kontynuację i dopełnienie dotychczasowej formacji intelektualnej uczniów. Analizując pakiety edukacyjne do nauczania religii *serii poznańskiej* dostrzega się różnicę w stosunku do *serii kieleckiej*. Poradniki metodyczne *serii poznańskiej* zawierają wskazania ogólne, z podawaniem mniejszej ilości szczegółów, zarówno w realizowanych celach³¹¹, jak i scenariuszach lekcji (w porównaniu z omawianymi poniżej materiałami *serii kieleckiej*). Autorzy zaznaczają, że poradniki są jedynie propozycją lub inspiracją dla nauczyciela opracowującego lekcję. Ostateczne decyzje o przebiegu lekcji podejmuje nauczyciel religii³¹². „Kluczową rolę w trafnym odczytaniu przesłania zawartego w problematyce określonej jednostki dydaktycznej odgrywają zakładane cele. W poradniku przyjęto zapis ogólnych celów lekcji określających efekty, zmiany, jakie powinny zajść w wiedzy, umiejętnościach i postawach dziecka”³¹³. Realizowany program ma strukturę egzystencjalną, to znaczy, że uczeń będzie stopniowo nabywał umiejętność religijnego wyjaśniania swojego życia. Osiągnięcie tego celu ma być możliwe dzięki poznawaniu Słowa Bożego, wybranych

²⁹⁹ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 110-113.

³⁰⁰ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 96-99.

³⁰¹ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 42-43, 100-101.

³⁰² Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 28-29, 68-69, 84-85.

³⁰³ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 64-65, 70-71; *Podręcznik kl. 3, Kielce*, s. 22-23.

³⁰⁴ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 74-75.

³⁰⁵ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 80-81.

³⁰⁶ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 82-83.

³⁰⁷ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 86-87.

³⁰⁸ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 108-109.

³⁰⁹ Por. *Podręcznik kl. 3, Kielce*, s. 10-11.

³¹⁰ Por. *Podręcznik kl. 3, Kielce*, s. 30-31.

³¹¹ Por. *Program nauczania religii, Odkrywamy tajemnice Bożego świata*.

³¹² Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 6-7.

³¹³ *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 7.

wydarzeń z historii zbawienia, odkrywaniu miłości Boga, zbawczej misji Jezusa Chrystusa i rozwoju Kościoła. Ideę przewodnią programu określa tytuł: *Poznaję Boga i w Niego wierzę*, a na poziomie poszczególnych klas jego realizacja koncentruje się wokół haseł: *Jestem chrześcijaninem; Wierzę w Boga; Wierzę w Kościół*³¹⁴.

Analiza materiałów dydaktycznych *serii poznańskiej* zostanie przedstawiona chronologiczno-tematycznie, to znaczy według zagadnień pojawiających się w treściach poszczególnych klasach tego poziomu edukacyjnego z uwzględnieniem ujęcia omawianego zagadnienia, ponieważ niektóre treści są powtarzane i pogłębiane na wyższym poziomie edukacyjnym, pomimo że ich układ nie jest spiralny. Program pod względem wychowania intelektualnego wprowadza ucznia w historię zbawienia, w taki sposób, by stała się ona jego osobistą historią³¹⁵. Działania podejmowane na lekcji religii skupiają się na wartościach bliskich dziecku³¹⁶, dlatego pierwszymi zagadnieniami podejmowanymi na tym etapie edukacyjnym jest ludzka przyjaźń³¹⁷. Ta znana uczniom relacja staje się kontekstem dla obrazu relacji ucznia i Jezusa, który zostaje nazwany najlepszym przyjacielem³¹⁸. Uczeń poznaje przykazanie miłości i to, że jego realizowanie jest fundamentem przyjaźni z Jezusem³¹⁹. Uczniowie wprowadzani są do jego głębszego zrozumienia oraz poznają sposoby wdrażania go w życie³²⁰. Poznają również znaczenie wierności w przyjaźni ludzkiej i w stosunku do Boga. W tej relacji Bóg jest wierny³²¹, to uczeń musi się jej uczyć, najlepiej patrząc na tych, którzy wierności Bogu dochowali³²². Uczniowie pogłębiają poznaną już wcześniej prawdę o Bogu Stwórcy. Odpowiedzią człowieka na te wielkie dary jest dziękczynienie³²³. Wyjaśnione są pojęcia *Stworzyciel, stworzenie*, a odpowiedzią na piękno stworzonego świata staje się podjęcie troski o jego piękno³²⁴. Na podstawie Pisma Świętego uczniowie pogłębiają wiedzę na temat wyjątkowości człowieka na tle innych stworzeń. Poznają również różnice między płciami jako dar i bogactwo, którymi

³¹⁴ Por. *Program nauczania religii*, s. 67-68.

³¹⁵ Układ treści proponowany w *Podręczniku kl. 4, Poznań*, jest zgodny z tym założeniem. Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 136-137.

³¹⁶ Por. *Program nauczania religii*, s. 67-68.

³¹⁷ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 8-11.

³¹⁸ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 126-127.

³¹⁹ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 12-13.

³²⁰ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 84-85.

³²¹ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 53.

³²² Na przykład: na św. Józefa i św. Jana Apostoła: Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 100-101; św. Matkę Teresę z Kalkuty: Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 64-65. Więcej przykładów osobowych wzorów wskazanych będzie w ostatnim punkcie tego rozdziału.

³²³ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 24-25.

³²⁴ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 8-9.

obie płcie mogą się uzupełniać i pomagać sobie nawzajem. Uczeń poznaje też sposoby troski o rodzące się życie³²⁵. Dowiaduje się o przyczynie pojawienia się zła na świecie i Jezusie Chrystusie Odkupicielu, pojawia się wy tłumaczenie słów *odkupienie*, *zadośćuczynienie*, *zbawienie*³²⁶. Uczniowie, poznając biblijny opis grzechu pierwszych rodziców, dowiadują się, że nieposłuszeństwo prowadzi do zła, uczą się rozumienia symboliki biblijnej oraz na czym polegało zło, którego dopuścili się pierwsi ludzie. Wprowadzone zostają definicje *grzechu* i *grzechu pierworodnego*. Poznanie ich prowadzi z kolei do refleksji nad własnym postępowaniem³²⁷.

Jako źródło wiedzy o historii Bożego planu zbawienia względem człowieka wskazane jest Pismo Święte³²⁸. Uczeń nabywa umiejętności korzystania z Biblii poprzez poznanie jej budowy, zasad korzystania z tekstu biblijnego, zaznajamia się z skrótami niektórych ksiąg biblijnych, uczy się jak odnaleźć wskazany tekst biblijny³²⁹. Przede wszystkim zaś poznaje ją, jako księgę miłości³³⁰. Dowiaduje się również, że wydarzenia biblijne może odnieść do siebie, a historia zbawienia wciąż trwa³³¹. Słowo Boże towarzyszy uczniom na każdej lekcji, do realizowanych tematów zawsze dobrane są adekwatne perykopy biblijne. Uczeń nabywa umiejętności korzystania z Pisma Świętego, z bogactwa obu Testamentów: Starego³³² i Nowego³³³.

Ze Starego Testamentu Autorzy przypominają znane dzieciom opowiadania o różnych postaciach biblijnych. Krótka jest wspomniana historia powstania Starego Testamentu i innych ksiąg³³⁴. Całościowe omówienie tej części Pisma Świętego nie pojawia się ponownie w materiałach dydaktycznych *serii poznańskiej* dla klas starszych. Temat Mądrości pojawia się, gdy przekazywana jest wiedza o cechach Pana Boga, Jego przymiotem jest mądrość³³⁵, podobnie jak świętość³³⁶, sprawiedliwość³³⁷, miłosierdzie³³⁸. Każdą z historii biblijnych uczeń poznaje, by wyciągnąć wnioski do swojego życia, np. Jakub wskazuje drogę duchowego rozwoju, któremu towarzyszy

³²⁵ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 12-13.

³²⁶ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 26-27.

³²⁷ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 14-15.

³²⁸ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 28-29.

³²⁹ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 34-39; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 47-52.

³³⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 44-46.

³³¹ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 134-137.

³³² Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 40-41.

³³³ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 42-43.

³³⁴ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 53-55.

³³⁵ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 68-69.

³³⁶ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 72-73.

³³⁷ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 71; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 95.

³³⁸ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 70-71; *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 53.

Bóg, który jest zawsze blisko człowieka³³⁹ a Józef pokazuje, że Bóg ze zła potrafi wyprowadzić dobro. W niewoli Izraelitów może dostrzec obraz prawdziwej niewoli, którą dla człowieka jest grzech, uzależnienia³⁴⁰. Poznają historię Mojżesza³⁴¹, okoliczności wyjścia z Egiptu³⁴² i powrotu do Ziemi Obiecanej³⁴³. Pascha Izraelitów jest figurą wyjścia z niewoli grzechu ku wolności dzieci Bożych. Wydarzenia ze Starego Testamentu w materiałach dydaktycznych *serii poznańskiej* są ukazywane w kontekście Nowego Przymierza, Bóg przez proroków zapowiada Mesjasza³⁴⁴. Zgodnie też z egzystencjalnym charakterem programu wydarzenia biblijne znajdują odniesienie do życiowej sytuacji wychowanków

Uczniowie poznają również wiadomości o Nowym Testamencie: strukturę, ilość ksiąg, autorów, historię powstania, ze szczególną rolą Apostoła Narodów³⁴⁵. Ważnymi wiadomościami poznawanymi przez uczniów są te dotyczące Ewangelii, czym one są, kto jest ich autorem i jakie są podstawowe treści Dobrej Nowiny³⁴⁶. Uczniowie dowiadują się o wzajemnej relacji wiary i życia³⁴⁷. Poznawanie Nowego Testamentu i Nowego Przymierza uczniowie rozpoczynają od poznania Palestyny, jako ojczyzny Jezusa wraz z jej ukształtowaniem terenu, fauną, florą, krainami oraz z jej mieszkańcami, z uwzględnieniem problemów we wzajemnych relacjach opisanych na przykładzie przypowieści o miłosiernym Samarytaninie³⁴⁸. Uczniowie poznają losy ostatniego proroka Starego Testamentu, który przygotowywał naród na przyjście Mesjasza, Jana Chrzciciela. Jego wołanie o nawrócenie do siebie współczesnych jest też wołaniem do ucznia, szczególnie podczas Adwentu³⁴⁹. Dopełnieniem wiadomości na temat oczekiwania na Mesjasza jest ukazanie ich w kontekście realizacji Bożych obietnic. Maryja jest Matką obceanego Mesjasza i za Jej przyzwoleniem dokonuje się realizacja wszelkich mesjańskich prorocstw³⁵⁰. Adwent jest też okazją do przekazania uczniom prawdy o paruzji³⁵¹. Uczniowie poznają głębiej przesłanie Bożego Narodzenia, uczą się wskazywać najważniejsze elementy przygotowań do świąt

³³⁹ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 32-33.

³⁴⁰ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 36-37.

³⁴¹ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 38-39.

³⁴² Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 40-43.

³⁴³ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 44-45.

³⁴⁴ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 68-69.

³⁴⁵ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 42-43; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 56-58.

³⁴⁶ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 44-45.

³⁴⁷ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 50-51.

³⁴⁸ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 70-73.

³⁴⁹ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 74-77.

³⁵⁰ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 78-81.

³⁵¹ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 82-85.

Bożego Narodzenia i ugruntowują wiedzę, że w Dzieciątku Jezus wypełniły się Boże obietnice dotyczące Mesjasza³⁵². Autorzy wspominają o niechrześcijańskich świadectwach o Jezusie³⁵³. Uczeń dowiaduje się o ofierze jaką składa Bogu Jezus. Pamiątką i uobecnieniem ofiary Jezusa jest Eucharystia. Uczniowie poznają także owoce słuchania Boga poprzez jego wpływ na dzieje narodu polskiego. Autorzy prezentując wytwory kultury chrześcijańskiej w podręczniku dla ucznia posłużyli się wyraźnymi, dużymi zdjęciami³⁵⁴. Uczeń zdobywa wiedzę o znaczeniu dla narodu polskiego przyjęcia przez Mieszka i chrztu świętego³⁵⁵. Poznaje postać św. Wojciecha³⁵⁶, później zaznajamia się ze znaczeniem Kościoła dla rozwoju narodu polskiego w średniowieczu³⁵⁷. Uświadamia sobie, że korzenie europejskiej kultury są chrześcijańskie³⁵⁸. Ważnym rysem religijności Polaków jest kult Matki Bożej, Królowej Polski³⁵⁹. Poprzez poznanie znaczenia chrześcijaństwa w życiu Polaków, uczeń odkrywa związek wiary z życiem narodu polskiego, gdzie hasło *Bóg-Honor-Ojczyzna* było dewizą wielu wybitnych ludzi, będących wzorem ofiarnej służby Bogu i Ojczyźnie³⁶⁰. Autorzy pakietów edukacyjnych do nauczania religii *serii poznańskiej* nie poprzestają na historii, ale podkreślają rolę Kościoła w czasach współczesnych poprzez prezentację min. postaci: kardynała Stefana Wyszyńskiego³⁶¹, kardynała Karola Wojtyły – Jana Pawła II³⁶², ks. Jerzego Popiełuszki³⁶³. Nakreślone są również współczesne zagrożenia dla życia Kościoła³⁶⁴ oraz znaczenie podjęcia odpowiedzialności za dziedzictwo chrześcijańskie, za dalsze kształtowanie kultury w duchu chrześcijańskich wartości³⁶⁵. Zwyczaje i tradycje obecne w życiu rodzinnym Polaków, mając religijne korzenie, muszą wpływać z autentycznej i żywej wiary³⁶⁶. Autorzy materiałów dydaktycznych wychodzą naprzeciw rodzącej się w tym czasie coraz większej ciekawości dzieci. Ukazują, że ta naturalna zdolność dotyczy również religii i zadawanie pytań, poszukiwanie są czymś istotnym, potrzebnym, choć

³⁵² Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 86-89.

³⁵³ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 90-91.

³⁵⁴ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 52-55.

³⁵⁵ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 100-101.

³⁵⁶ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 102-105.

³⁵⁷ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 106-109.

³⁵⁸ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 110-111.

³⁵⁹ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 112-115.

³⁶⁰ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 116-119.

³⁶¹ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 121.

³⁶² Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 158-163.

³⁶³ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 154-157.

³⁶⁴ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 120-123.

³⁶⁵ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 124-125.

³⁶⁶ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 126-127.

wymagającym wysiłku. Młody człowiek dowiaduje się również, że nie może zrozumieć siebie bez Chrystusa³⁶⁷, poznaje definicję wiary³⁶⁸, przypomina *Skład Apostolski*³⁶⁹ oraz dowiaduje się jakie są obowiązki chrześcijanina wynikające z wiary³⁷⁰.

Nawrócenie i wiara, przyjęcie Ewangelii są warunkiem przynależności do królestwa Bożego, uczeń poznaje w związku z tym sposoby jego budowania i umacniania oraz znaczenie podejmowania tego trudu z uwagi na jego wartość³⁷¹. Uczeń uczy się interpretacji ludzkiego doświadczenia w świetle nauczania Chrystusa³⁷². Zdobywa wiedzę, że wiara wyraża się poprzez świadectwo, ma wpływ na całe życie, ponieważ porządkuje świat poprzez zhierarchizowanie wartości³⁷³. To dobry moment w życiu człowieka, aby o tym mówić, ponieważ zaczyna się proces dojrzewania. Intelkt wraz z wolą wzmocnioną przez wiarę winien panować nad emocjami³⁷⁴. Równocześnie zyskuje świadomość, że na tej drodze wyborów wiary nie jest sam, ponieważ jest wspierany przez Kościół (słowo, sakramenty, służba)³⁷⁵. Autorzy wspominają w materiałach dla nauczyciela, że programem życia chrześcijanina mają być błogosławieństwa, do których odwołanie można znaleźć w poradniku, ale nie w materiałach dla ucznia, w podręczniku i karcie pracy³⁷⁶. Uczniowie, stając się coraz bardziej świadomymi chrześcijanami, prowadzeni są tak, by stać się również aktywnymi członkami wspólnoty Kościoła. Dokonuje się to poprzez pogłębienie i poznanie jego tajemnicy poprzez obrazy: owczarni, winnicy, budowli Bożej³⁷⁷. Uczeń odczytuje Kościół jako wspólnotę, która jest dla chrześcijanina pomocą w trwaniu w przyjaźni z Bogiem³⁷⁸.

Podręczniki do nauki religii *serii poznańskiej* dla ucznia drugiego etapu edukacyjnego, są atrakcyjne wizualnie, mają ładną szatę graficzną, na wzór motywów wykorzystywanych w prezentacjach multimedialnych. Dla całego podręcznika występuje jeden motyw graficzny, zmienia się jednak kolorystyka dla poszczególnych

³⁶⁷ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 130.

³⁶⁸ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 61; *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 72-73.

³⁶⁹ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 62-63.

³⁷⁰ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 72-73.

³⁷¹ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 112-113.

³⁷² Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 118-121.

³⁷³ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 106-109.

³⁷⁴ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 60-61.

³⁷⁵ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 82-83.

³⁷⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 168-169; *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 120-121; *Karty pracy kl. 4, Poznań*, s. 72.

³⁷⁷ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 32-33.

³⁷⁸ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 72-73.

działów. Jest ona utrzymana w stonowanych barwach. W podręcznikach wykorzystane są zarówno grafiki jak i zdjęcia zgodnie z poruszaną tematyką. Fragment z Pisma Świętego wyróżniony jest w taki sam sposób w podręczniku dla danego poziomu. Wykorzystane są również piktogramy wskazujące na modlitwę, tekst piosenki oraz pytania kontrolne. Do każdej katechezy został przygotowany słownik wyjaśniający kluczowe pojęcia pojawiające się w danym temacie. Na końcu książki znajduje się indeks haseł słownikowych, ułatwiający ich szybkie odnajdywanie. Prezentowany podręcznik obok celów poznawczych, kształcących i formacyjnych spełnia także funkcje samokształceniowe, stąd rozbudowany, narracyjny charakter każdej jednostki tematycznej. Poszczególne tematy zamieszczone są na dwóch lub czterech sąsiadujących stronach (wyjątek stanowi jednostka dotycząca Biblii, zamieszczona na sześciu stronach). Materiał nauczania w obrębie pojedynczej lekcji jest podzielony na części dodatkowo oznaczone śródtytułami. Materiał ilustracyjny w formie grafik, reprodukcji oraz fotografii pełni ważną funkcję informacyjną, eksponującą, poznawczą i estetyczną. Szczególnie atrakcyjne są zdjęcia na całą lub na dwie strony (klasy 4-6), stanowiące tło. Mają one pobudzać do intelektualnych poszukiwań i inspirować uczniów do rozmowy na dany temat. Często odwołują się do współczesnej rzeczywistości, czyniąc poruszaną tematykę bliższą sytuacji życiowej uczniów³⁷⁹. W podręcznikach atrakcyjnym elementem są grafiki na kształt mapy myśli, co uatrakcyjniło przekaz, przykuwając uwagę³⁸⁰. Potencjał tej interesującej formy nie jest wykorzystany w klasie szóstej. Ciekawe schematy pojawiają się w poradnikach metodycznych, jako propozycje do wykorzystania: trójkąt³⁸¹, drzewo genealogiczne Jakuba³⁸², plagi egipskie³⁸³, na czym polega nawrócenie³⁸⁴, życie Świętej Rodziny³⁸⁵, symbole Ducha Świętego³⁸⁶, wspólnota Kościoła³⁸⁷, hierarchiczna struktura

³⁷⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 7; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 7.

³⁸⁰ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 59 (Szukanie Boga wymaga wysiłku), s. 61 (Łaska wiary, przekaz wiary), s. 65 (Wszelchmoc Boga), s. 80 (wzrost wiary Św. Stanisława); *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 96 (Świętość Boga); *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 69 (zadania proroków), s. 79 (adwent Maryi i mój), s. 85 (Nasz Adwent w życiu), s. 100 (Królowanie z Chrystusem), s. 116-117 (Słowo Boże).

³⁸¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 42: Uczniowie w kilkusobowych grupach, na kartkach papieru rysują trójkąt postawiony „na czubku”, aby był stabilny potrzebuje „podpór”, które uczniowie rysują po bokach, na nich wypisują elementy budujące wspólnotę między ludźmi. Na rysunku są również „przeciwpodpory”, oddziałujące destabilizująco na „podpory”, również w postaci linii, na nich wpisywane są elementy niszczące wspólnotę między ludźmi.

³⁸² Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 60, 64.

³⁸³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 78.

³⁸⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 138.

³⁸⁵ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 94.

³⁸⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 17-18.

³⁸⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 22-23.

Kościół³⁸⁸. Są też tabele: prorocstwo mesjańskie i jego spełnienie³⁸⁹, królowanie Jezusa³⁹⁰, Sługa Pański-Jezus³⁹¹, Wielki tydzień: wydarzenie-liturgia³⁹², misje katolickie: szanse i zagrożenia³⁹³, sakramenty: materia, forma, działanie Boga³⁹⁴, ruchy i stowarzyszenia katolickie³⁹⁵; tabele do uzupełnienia: dary i charyzmaty: cechy i zadania³⁹⁶, okienka informacyjne o sakramencie kapłaństwa i małżeństwa³⁹⁷, przypowieść o gospodarzu i winnicy: sieć relacji³⁹⁸, moje miejsce w społeczeństwie³⁹⁹, portfolio św. Maksymiliana⁴⁰⁰, linia życia bł. Jerzego Popiełuszko⁴⁰¹. Występuje również metaplan do uzupełnienia: bł. Jerzy Popiełuszko⁴⁰² i praca metodą projektu: o św. Janie Pawle II⁴⁰³. Podręczniki w *serii poznańskiej* są integralnie połączone z poradnikiem metodycznym. Praca z podręcznikiem jest dominantą w prowadzeniu zajęć w materiałach *serii poznańskiej*.

Podręczniki uzupełnione są o karty pracy dla ucznia. Jak czytamy we wprowadzeniu zamieszczonym w poradniku metodycznym: „W nowym programie nauczania religii rzymskokatolickiej określono wymagania tworzące »katalog wiadomości oraz oczekiwanych umiejętności« jakie uczeń winien przyswoić i osiągnąć na danym etapie edukacyjnym”⁴⁰⁴. Wymagania zapisane w programie znalazły swoje odzwierciedlenie w treści zadań zamieszczonych w kartach pracy. Ich prawidłowe wykonanie pozwala nauczycielowi religii orientować się, czy zakładane w programie wskazania są przez niego realizowane. Decyzja o wyborze zadań z kart pracy należy do katechety i powinna wynikać z przyjętego przebiegu lekcji”⁴⁰⁵. Pojawia się pytanie: jeżeli ich rola jest tak istotna, może ich wykorzystanie powinno jednak być obligatoryjne. W materiałach dla ucznia w kartach pracy w klasach starszych Autorzy materiałów *serii poznańskiej* ponownie zdecydowali się na monochromatyczne

³⁸⁸ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 21.

³⁸⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 149.

³⁹⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 164.

³⁹¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 166-168.

³⁹² Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 140-141.

³⁹³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 472;2 *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 86.

³⁹⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 73.

³⁹⁵ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 94-95.

³⁹⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 66.

³⁹⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 108.

³⁹⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 117.

³⁹⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 196-197.

⁴⁰⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 236-237.

⁴⁰¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 244.

⁴⁰² Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 243.

⁴⁰³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 247-248.

⁴⁰⁴ *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 8.

⁴⁰⁵ *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 8.

rozwiązania, dla każdej klasy zaplanowany został inny kolor. Nie posiadają one dodatkowych elementów w postaci wycinanek, grafik. Stanowią integralną część jednostki lekcyjnej i są kompatybilne z podręcznikami. W scenariuszu lekcji często jest odniesienie do kart pracy ucznia, zarówno w części głównej, jak i podsumowującej jakiś etap pracy. Zdarza się, że treści tam zwarte poszerzają i uzupełniają wiadomości z podręcznika. Tak jest na przykład w temacie o przyjaźni z Jezusem, gdzie jest mowa o roku liturgicznym, jego poszczególne okresy są wymienione właśnie w kartach i tylko w nich⁴⁰⁶. Jednak proponowane zadania są mało wymagające i nieliczne, przeważnie są to jedynie dwa zadania, co dla uczniów nie staje się motywującym wyzwaniem. Dobrym rozwiązaniem w poradnikach metodycznych jest umieszczenie informacji istotnych z punktu widzenia następnej lekcji, np. prosimy uczniów o przyniesienie czegoś, coś trzeba przygotować⁴⁰⁷.

Edukacja religijna po pierwszym etapie edukacyjnym ma tworzyć fundamenty wiedzy, pierwszy etap edukacyjny wraz z pierwszym pełnym uczestnictwem we Mszy Świętej jest dobrym punktem wyjścia do pogłębienia i utrwalenia wiedzy już zdobytej oraz poznania nowych zagadnień. Pomysł autorów *serii kieleckiej* rozdzielania historii zbawienia na trzy sekwencje: miejsca, osoby, symbole, niesie ze sobą konieczność dobrej znajomości przez nauczycieli religii całego realizowanego programu pod kątem przekazywanych na danym poziomie treści, aby rzeczywiście, zgodnie z założeniem spiralnego układu programu, z każdym rokiem nauki następował przyrost wiedzy i zrozumienia danego zagadnienia. Jest to istotne z punktu widzenia ucznia, aby nowe informacje pobudzały go do aktywności, oraz konieczne, aby uniknąć wrażenia uczenia się ciągle tego samego, co zdecydowanie obniża motywację do nauki. Analiza materiałów przebiega według chronologii wydarzeń historii zbawienia oraz poruszanych zagadnień. Takie ujęcie znajduje uzasadnienie w jedności merytorycznej całego drugiego etapu edukacyjnego. Wprowadzeniem w zagadnienia klas starszych jest pogłębione poznanie prawdy o Bogu Stwórcy⁴⁰⁸. W rolę przewodnika po odwiedzanych miejscach wciela się postać o pseudonimie Wszędek⁴⁰⁹, natomiast w klasie V spotkaniem z ludźmi Boga towarzyszy Bożaludka⁴¹⁰, a w klasie VI symbole

⁴⁰⁶ Por. *Karty pracy kl. 4, Poznań*, s. 8-9; *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 14-15.

⁴⁰⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 13, 87.

⁴⁰⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 8.1

⁴⁰⁹ w przewodniku metodycznym określone jest to jako imię w podręczniku, jak pseudonim.

⁴¹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 5, s. 11.

wyjaśniają obie postaci⁴¹¹. Imiona bardzo oryginalne, niespotykane, uczeń nie może się tym samym z tymi bohaterami identyfikować. Przewodnicy ci w materiałach dla nauczyciela pojawiają się tylko w scenariuszu pierwszej lekcji i są jeden raz wspomniani we wstępie⁴¹², natomiast są obecni w materiałach ucznia, w podręczniku – ich ikonka jest umieszczona obok wprowadzenia, mającego zaciekać tematem lekcji, i w zeszytach ćwiczeń, gdzie są pod postacią grafiki w każdej lekcji. Trudno oprzeć się wrażeniu, że stanowią raczej element ozdobny niż integralną część toku lekcyjnego. Skoro ich obecność jest pominięta w proponowanym toku zajęć, to może nie jest niezbędna. W drugim etapie edukacyjnym uczniowie pogłębiają wiedzę na temat Pisma Świętego. Poznają jego strukturę, charakter, układ ksiąg⁴¹³, odkrywają, że jest ono sposobem na spotkanie z Bogiem⁴¹⁴ oraz poznają podstawowe zasady czytania i rozumienia tekstów biblijnych⁴¹⁵. Ważnym zagadnieniem, które w młodszych klasach było wspominane, a w starszych podlega głębszej analizie i wyjaśnieniu, jest pochodzenie świata i człowieka od Boga Stwórcy⁴¹⁶. Wprowadzone jest określenie człowieka jako obrazu Boga, uczeń dowiaduje się tym samym, jak wyraża się to podobieństwo⁴¹⁷. Poznaje również prawdę o duchowo-cieleśnej naturze człowieka oraz o równości w godności kobiety i mężczyzny, podejmowane jest również zagadnienie daru przekazywania życia⁴¹⁸. Uczeń czyta biblijne opowiadanie o stworzeniu świata⁴¹⁹, definicję stworzenia i udziale w nim człowieka⁴²⁰, dowiaduje się o odniesieniu biblijnego przekazu do nauk przyrodniczych⁴²¹. Po poznaniu zamysłu Boga odnośnie świata i człowieka następuje wyjaśnienie prawdy o ludzkim grzechu⁴²², który zerwał przyjaźń z Bogiem i zniszczył więzi ludźmi⁴²³. Jest również źródłem wszystkich innych grzechów w wymiarze życia jednostkowego⁴²⁴ i społecznego⁴²⁵. Pokazując konsekwencje grzechu Autorzy materiałów dydaktycznych *serii kieleckiej* ukazują

⁴¹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 5.1.

⁴¹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 5, 11; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 5, 11; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 5.

⁴¹³ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 12-13.

⁴¹⁴ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 10-11.

⁴¹⁵ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 8-9.

⁴¹⁶ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 14-15.

⁴¹⁷ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 14-15.

⁴¹⁸ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 15-17, 21-23.

⁴¹⁹ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 10.

⁴²⁰ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 12-13.

⁴²¹ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 11-14.

⁴²² Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 16-17.

⁴²³ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 16-17.

⁴²⁴ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 18-19; *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 18-20.

⁴²⁵ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 24-26.

Bożą sprawiedliwość poprzez historię Noego⁴²⁶ oraz opowiadanie o wieży Babel⁴²⁷. Wędrując według klucza miejsc, osób i symboli związanych z historią zbawienia, uczniowie podążają wraz z Abrahamem do ziemi Kanaan, poznają złożone mu przez Boga obietnice⁴²⁸, widzą ich realizację⁴²⁹. Ukazanie wydarzeń ze Starego Testamentu jako zapowiedzi wydarzeń dokonujących się w Nowym jest znaczącym pogłębieniem posiadanych już wiadomości i przedstawieniem uczniom kończącym szkołę podstawową szerszej perspektywy do rozwijania swojej wiedzy religijnej. Dalej omówione są początki narodu wybranego: jego tworzenie z historią Jakuba⁴³⁰, jego synów, w tym przebaczącego braciom Józefa⁴³¹, niewola egipska⁴³² oraz powrót do ziemi obiecanej⁴³³. Wydarzenie Paschy Izraela zostaje ukazane jako zapowiedź Paschy Jezusa⁴³⁴. Wędrówka przez pustynię jest okazją do oddania obrazu sprawiedliwego i równocześnie miłosiernego Boga⁴³⁵. Opowiadania o mannie i miedzianym wężu są ukazane w kluczu zapowiedzi Eucharystii i krzyża Jezusa. Wędrówka biblijnych bohaterów i całego narodu wybranego po trudnych drogach ich życia, ciągłego nawracania się, jest wędrówką, w której uczniowie mogą, jak w zwierciadle, ujrzeć swoje życie.

Dokładniej dzieje narodu wybranego po powrocie do Ziemi Obiecanej z niewoli egipskiej poznają uczniowie w klasie piątej. Mogą podążyć za przykładem bohaterów: Jozuego, który działa słuchając Boga i Jemu oddając władzę i panowanie⁴³⁶ oraz sędziów: Gedeona⁴³⁷, Samsona⁴³⁸ i Samuela⁴³⁹. Poznają też na ich przykładzie, co to znaczy podjąć współpracę z Bogiem. Temat Królestwa Izraela wiąże się z postacią króla Dawida i Salomona. Autorzy odwołują się i zachęcają do korzystania z programów religijnych, jako miejsc w których można się spotkać ze słowem Bożym – propozycje te jednak nie są już aktualne⁴⁴⁰. Uczniowie poznają proroków⁴⁴¹, których

⁴²⁶ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 20-21.

⁴²⁷ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 32-34.

⁴²⁸ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 26-27.

⁴²⁹ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 38-39.

⁴³⁰ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 28-29; *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 40-41.

⁴³¹ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 42-43.

⁴³² Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 30-33.

⁴³³ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 34-35.

⁴³⁴ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 41-43.

⁴³⁵ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 34-35.

⁴³⁶ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 46-47.

⁴³⁷ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 48-49.

⁴³⁸ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 50-51.

⁴³⁹ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 52-53.

⁴⁴⁰ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 50-51.

⁴⁴¹ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 58-59 (Eliasz), 60-61 (Elizeusz).

misja i czasami trudne losy nie tylko rozwijają intelektualnie, ale dają podwaliny pełnej formacji. Analizując materiały drugiego etapu edukacyjnego w zakresie wychowania intelektualnego odnoszącego się do historii zbawienia, od stworzenia do proroków, można stwierdzić, że pomimo spiralnego układu treści nauczania Autorzy uniknęli niepotrzebnych powtórzeń i każdorazowo poznawane treści wносиły poznawczo i intelektualnie nowe doświadczenia oraz stawały się, stosownie do wieku uczniów, coraz większym wyzwaniem.

Naturalną konsekwencją i kontynuacją występującą w podręcznikach i innych materiałach dydaktycznych jest ukazanie uczniom Dobrej Nowiny, będącej wypełnieniem obietnicy złożonej po grzechu pierwszych ludzi. Omówione zostają informacje dotyczące Ewangelii, jej autorów i celu ich napisania⁴⁴². Uczniowie rozpoczynają poznawanie tego etapu historii zbawienia od poznania perykopy o zwiastowaniu Najświętszej Maryi Pannie i nawiedzeniu świętej Elżbiety⁴⁴³. Narodzenie Jezusa prowadzi uczniów do poznania prawdy, że Syn Boży przyszedł na świat w ubóstwie⁴⁴⁴. Nakreślona jest również postawa Maryi i Józefa w wydarzeniach zbawczych⁴⁴⁵. Poznają działalność Jezusa, wyrażającą się cudami⁴⁴⁶, uzdrowieniami⁴⁴⁷, wskrzeszeniem⁴⁴⁸ oraz budowanie wspólnoty Kościoła przez powołanie apostołów⁴⁴⁹, nauczanie⁴⁵⁰, ukazanie uczniom swego Bóstwa⁴⁵¹. Poznawanie tych wydarzeń zawsze prowadzi do refleksji dotyczącej religijnego życia wychowanków⁴⁵². W trakcie szkolnego nauczania religii dzieci zapoznają się z treścią i interpretacją Jezusowych przypowieści: o zagubionej owcy⁴⁵³, synu marnotrawnym⁴⁵⁴, siewcy⁴⁵⁵, ziarnku gorczycy i zaczynie chlebowym⁴⁵⁶, domu na skale⁴⁵⁷, talentach⁴⁵⁸, darowanym i nie

⁴⁴² Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 54-55.

⁴⁴³ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 64-67.

⁴⁴⁴ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 68-69.

⁴⁴⁵ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 82-83.

⁴⁴⁶ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 78-79 (uciszenie burzy), 82-83 (rozmnożenie chleba).

⁴⁴⁷ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 80-81 (uzdrowienie sługi setnika); *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 92-93 (uzdrowienie kobiety cierpiącej na krwotok).

⁴⁴⁸ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 88-89 (wskrzeszenie Łazarza); *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 94-95 (wskrzeszenie córki Jaira).

⁴⁴⁹ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 76-77; *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 88-89.

⁴⁵⁰ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 86-87 (Osiem błogosławieństw).

⁴⁵¹ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 84-85 (przemienienie na górze Tabor).

⁴⁵² Oczywiście w połączeniu z innymi obszarami integralnego rozwoju wychowanka.

⁴⁵³ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 60-61.

⁴⁵⁴ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 68-70.

⁴⁵⁵ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 76-77.

⁴⁵⁶ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 79-81.

⁴⁵⁷ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 82-84.

⁴⁵⁸ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 85-87.

darowanym długu⁴⁵⁹, pannach roztropnych i nieroztropnych⁴⁶⁰, robotnikach w winnicy i zasłużonych i niezasłużonych denarach⁴⁶¹, chwaście i sieciach⁴⁶². Każda z przypowieści jest nośnikiem ważnych prawd, które mogą być wprowadzane w życie dzieci. Następnie przedstawiane są wydarzenia związane z męką, śmiercią i zmartwychwstaniem Jezusa. Uczniowie dowiadują się bardziej szczegółowo niż na poprzednim etapie edukacyjnym o przebiegu wydarzeń Wielkiego Tygodnia, potem wniebowstąpienia⁴⁶³ i zesłania Ducha Świętego⁴⁶⁴. Uczniowie wprowadzani są w tematykę Kościoła, jako wspólnoty, którą Jezus ustanowił, powołując jego hierarchiczną strukturę ze św. Piotrem i jego następcami na czele⁴⁶⁵. Uczniowie poznają też inne określenia Trzeciej Osoby Boskiej⁴⁶⁶, przedstawiające Boga symbole oraz znaki będące przejawem Jego działania⁴⁶⁷. W omawianych materiałach *serii kieleckiej* w zakresie wychowania intelektualnego po każdym dziale jest podsumowanie pt.: *Sprawdź swoją wiedzę*, stanowiące kompendium zdobytych wiadomości, dzięki czemu uczeń może skonfrontować się ze swoją wiedzą lub niewiedzą.

Wychowanie intelektualne w materiałach *serii poznańskiej* również stanowi kompletną i spójną całość. W klasach młodszych treści intelektualne tworzą główny trzon lekcji, ze skłonnością jednak do intelektualizmu, który nie jest korzystny dla uczniów w młodszym wieku szkolnym. Takie same położenie akcentów w klasach starszych jest już uzasadnione. Prowadzenie lekcji według materiałów *serii poznańskiej* domaga się wykorzystania podręcznika ucznia. Dużo mniejsze znaczenie mają *Karty pracy ucznia*, bowiem zawierają zaledwie kilka proponowanych zadań.

Materiały edukacyjne *serii kieleckiej*, pod względem wychowania intelektualnego, są bardziej szczegółowe, począwszy od samych celów. Analiza tych materiałów wykazała, że na określonym poziomie edukacyjnym, pierwszym i drugim, treści odnoszące się do wychowania intelektualnego stanowią logiczną i spójną całość. Omawiane treści nawet jeżeli się powtarzają są zgodne z założeniami programu danej klasy i stanowią pogłębione zrozumienie przedstawionej prawdy.

⁴⁵⁹ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 88-89.

⁴⁶⁰ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 91-93.

⁴⁶¹ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 94-96.

⁴⁶² Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 97-99.

⁴⁶³ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 118-119.

⁴⁶⁴ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 122-123; *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 127-129.

⁴⁶⁵ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 124-125.

⁴⁶⁶ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 122-123.

⁴⁶⁷ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 127-129.

Podjęta analiza materiałów edukacyjnych wskazuje, że wychowanie intelektualne zajmuje najistotniejsze miejsce w szkolnym nauczaniu religii. Oznacza to, że uczniowie na każdym etapie otrzymują bogatą wiedzę. Umieszczenie szkolnej religii w systemie szkolnym również domaga się takiego podejścia, szkoła jest dobrym miejscem by ukazać nauki teologiczne jako równoprawne z innymi dyscyplinami naukowymi, jako dyscyplinę nauki ze swoim specyficznym przedmiotem, pojęciami, językiem i metodami.

2.3. Wychowanie emocjonalne i wolitywne

W wychowaniu religijnym nie można pominąć sfery psychicznej i związanych z nią w pewien sposób uczuć. Procesy psychiczne człowieka i jego wiara wzajemnie na siebie oddziałują. Sfera *sacrum* dla osób wierzących stanowi wartość wzbudzającą silną motywację i stymulującą procesy psychiczne, zatem odniesienie do świętości, do chęci jej zdobywania jest źródłem działań i angażowania zasobów psychicznych, niedostępnych bez odniesienia do wiary, strefy nadprzyrodzonej⁴⁶⁸. Rozwijanie dyspozycji uczuciowych i wolicjonalnych pozytywnie wpływa na aktywność intelektualną. Rozwijanie sfery emocjonalnej sprowadza się w analizowanych materiałach do stwarzania wychowankowi okazji do przeżywania wartości i doskonalenia własnych czynności umysłowych⁴⁶⁹.

W naukowej refleksji dotyczącej szkolnego kształcenia i wychowania, wychowanie uczuciowe i związane z nim wychowanie emocjonalne nie są zagadnieniami wystarczająco mocno docenionymi i opisanymi⁴⁷⁰. Konieczne jest jednak ich uwzględnianie w wychowaniu, by kształtować pełną i dojrzałą osobowość wychowanków⁴⁷¹. Człowiek doznaje emocji w odpowiedzi na wszelakie bodźce, zarówno zewnętrzne jak i wewnętrzne, wszystko wzbudza indywidualne odczucia, doznania i emocje, dlatego przyjmując człowieka w jego pełni, również jego emocje

⁴⁶⁸ Por. D. Krok, *Religijność a duchowość – różnice i podobieństwa z perspektywy psychologii religii*, „Polskie Forum Psychologiczne” (2009), tom 14, numer 1, s. 126-141, <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/994/Dariusz%20Krok%20Religijnosc%20a%20duchowosc%20roznice%20i%20podobienstwa%20z%20perspektywy%20psychologii%20religii.pdf> (12.03.2023).

⁴⁶⁹ Por. W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa, 1998, s. 449-450.

⁴⁷⁰ Por. *Dlaczego szkoła nie ufa emocjom? Dążenia emocjonalne w szkole i na uczelni*, red. W. Heller, M. Kaźmierska, M. Wieczorek, Poznań–Kalisz 2019, s. 9.

⁴⁷¹ Por. R. Polak, R., *Uczucia i emocje w pedagogice i psychologii Stefana Szumana*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J, Paedagogia-Psychologia » 34(2) (2021), 29–41, <https://journals.umcs.pl/j/article/view/11041> (19.11.2022).

muszą w procesie wychowania zostać uwzględnione⁴⁷². Kompetencje emocjonalne są niezbędne do prawidłowego funkcjonowania w dynamicznie zmieniającym się świecie. Bez nich uczeń nie osiągnie dojrzałości, nie będzie mógł wziąć odpowiedzialności ani za siebie, ani za innych. Kompetencje te są niezbędne, by efektywnie funkcjonować w przestrzeni społecznej przez podejmowanie współpracy z innymi. Wychowanie w tym zakresie polega przede wszystkim na dostarczeniu wiedzy na temat emocji własnych i innych, na wskazaniu reguł emocjonalnych obowiązujących w danej kulturze oraz pozwalających na kierowanie własnymi emocjami w sposób konstruktywny, nawet w sytuacji, gdy są one negatywne. Brak takich umiejętności, „emocjonalny analfabetyzm”, prowadzi do szeregu negatywnych zjawisk, takich jak agresja, przemoc, skłonność do nałogów, choroby psychosomatyczne, depresja⁴⁷³. Działania wychowawcze ukierunkowane winny być na rozwijanie wrażliwości własnej z jednej strony, z drugiej zaś w kierunku umiejętności rozpoznawania, rozumienia i szanowania uczuć innych. Wzajemna interakcja jest podstawą wszelkich relacji międzyludzkich, umożliwia wzajemne porozumienie i idące za nim współdziałanie. Rozpoznawanie podstawowych uczuć, rozumienie ich barwy, natężenia i znaczenia u siebie i innych osób można ćwiczyć i rozwijać⁴⁷⁴. Wysokie kompetencje w zakresie radzenia sobie z emocjami wiążą się z pojęciem inteligencji emocjonalnej⁴⁷⁵. Składają się na nią samoświadomość, rozumiana jako umiejętność rozpoznawania własnych emocji, panowania nad nimi, umiejętność podporządkowania ich własnym celom, czyli samokontrola emocjonalna, ale to też umiejętność rozpoznawania emocji u innych, oparta na empatii. Kompetencje emocjonalne wspomagają kontakty społeczne, zwiększając ich skuteczność. Ich kształcenie przede wszystkim polega na modelowaniu uczuć, korzystnych, pożądanych z punktu widzenia życia społecznego⁴⁷⁶. „Zależności pomiędzy inteligencją emocjonalną a funkcjonowaniem interpersonalnym można

⁴⁷² Por. E. Nowak, *O uczuciach i emocjach na poważnie (nie tylko dla nauczycieli etyki)*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna”, 1(1) (2012), s. 26–46 <https://doi.org/10.14746/fped.2012.1.1.3> (17.12.2022).

⁴⁷³ Por. A. Grabowiec, D. Wosik-Kawala, *Rozwijanie kompetencji emocjonalnych uczniów szkół ponadgimnazjalnych*, Lublin 2013, s. 368.

⁴⁷⁴ Por. E. Nowak, *O uczuciach i emocjach na poważnie (nie tylko dla nauczycieli etyki)*, Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna, 1(1) (2012), s. 26–46 <https://doi.org/10.14746/fped.2012.1.1.3> (17.12.2022).

⁴⁷⁵ Por. A. Matczak, K. Knopp, *Znaczenie inteligencji emocjonalnej w funkcjonowaniu człowieka*, Warszawa 2013, s. 11-35, https://books.google.pl/books?hl=pl&lr=&id=IYFEBAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=inteligencja+emocjonalna+artyku%C5%82y+naukowe&ots=cYhRUUjDv-&sig=zBDlhM4cvlsQVBapsstgB7wpik&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (16.05.2023).

⁴⁷⁶ Por. K. Olbrycht, *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby*, Katowice 2002, s. 82-87.

doszukiwać się na kilku płaszczyznach. Po pierwsze, inteligencja emocjonalna może determinować większe zainteresowanie innymi ludźmi, a tym samym wzbudzać silniejszą motywację do wchodzenia w interakcje z nimi. Po drugie, niektóre komponenty inteligencji emocjonalnej (głównie wrażliwość na emocje innych i lepsze zrozumienie ich, oraz zdolność kontroli własnych i cudzych emocji), mogą facylitować prawidłowe funkcjonowanie w relacjach z ludźmi i sprzyjać głębi oraz trwałości tychże relacji. Po trzecie, inteligencja emocjonalna może przyczyniać się do lepszej komunikacji z innymi (np. poprzez adekwatną i akceptowalną społecznie ekspresję własnych emocji, a zarazem trafną percepcję i odpowiednie reagowanie na sygnały partnerów interakcji). Po czwarte, inteligencja emocjonalna może sprzyjać nabywaniu i rozwijaniu określonych umiejętności (kompetencji) kluczowych w relacjach społecznych, np. kompetencji związanych z asertywnością lub autoprezentacją. Po piąte, inteligencja emocjonalna może wpływać na satysfakcję z relacji interpersonalnych, co z jednej strony może wynikać z obiektywnie wysokiej jakością związków interpersonalnych (której sprzyja większa efektywność funkcjonowania społecznego jednostek o wysokiej inteligencji emocjonalnej), z drugiej zaś z bardziej pozytywnego subiektywnego spostrzegania relacji z innymi ludźmi (któremu sprzyjają zdolności warunkujące rozumienie własnych stanów emocjonalnych, umiejętność modyfikowania emocji, włączanie ich w procesy myślenia itp.)⁴⁷⁷. Szeroko rozumiana inteligencja emocjonalna jest zjawiskiem korzystnym, sprzyjającym dobremu funkcjonowaniu. Obdarzone nią osoby są społecznie aktywne, popularne i lubiane, ich relacje z innymi są częstsze, bliższe i bardziej trwałe. Sprzyja to zachowaniom altruistycznym, kooperacyjnym i prospołecznym. Deficyty w jej zakresie mogą utrudnić dzieciom i młodzieży prawidłowe relacje, dlatego też ważne jest, by dostarczyć dzieciom i młodzieży doświadczeń, które umożliwią kształtowanie się u nich inteligencji emocjonalnej⁴⁷⁸.

Warto tutaj zatrzymać się nad sformułowaniami emocje i uczucia. Literatura przedmiotu podaje ich różne definicje i różne obszary znaczeniowe⁴⁷⁹, których

⁴⁷⁷ K. Knopp, *Inteligencja emocjonalna dzieci i młodzieży a ich funkcjonowanie w relacjach z rówieśnikami*, „Fides et ratio - w nauce i religii, w kulturze, sztuce i w życiu”, Tom 44 Nr 4 (2020), s. 151.

⁴⁷⁸ Por. K. Knopp, *Inteligencja emocjonalna dzieci i młodzieży a ich funkcjonowanie w relacjach z rówieśnikami*, „Fides et ratio - w nauce i religii, w kulturze, sztuce i w życiu”, Tom 44 Nr 4 (2020), s. 149-163.

⁴⁷⁹ Por. A. Dąbrowski, *Czym są emocje? Prezentacja wieloskładnikowej teorii emocji*, „Analiza i Egzystencja” czasopismo filozoficzne 27 (2014), s. 123-146; K. Wigura, *Namiętności, uczucia czy emocje? Trzy tradycje myślenia o afektach i trzy doktryny afektów w polityce*, „Kultura i Społeczeństwo”

szczegółowe omówienie nie jest konieczne, z punktu widzenia omawianego tematu. Warto jednak nadmienić, że w mowie potocznej często używane są zamiennie, uznaje się jednak, że emocje są reakcją na bodźce zewnętrzne i powstają samoczynnie, są też proste, intensywne, krótkotrwałe, towarzyszą im manifestacje somatyczne. Natomiast uczucia są uważane za bardziej rozbudowaną wersję emocji, są trwalsze, bardziej skomplikowane, angażują bowiem procesy wartościowania, ponieważ istotną rolę w ich powstawaniu mają myśli, wartości i przekonania⁴⁸⁰.

Szkolne lekcje religii nie są treningiem umiejętności interpersonalnych, ale wychowanie uczuciowe jest istotnym elementem wychowania integralnego, które dąży do wychowania człowieka dojrzałego, osiągającego również autonomię emocjonalną. Emocje są dla ucznia z jednej strony źródłem informacji o nim samym, z drugiej zaś narzędziem wyrażania bliskości, czułości i życzliwości w relacjach z innymi. Rzeczywista integracja w sferze emocjonalnej z dojrzałą postawą wobec siebie oznacza również odpowiedzialną miłość wobec innych ludzi. To jest dalekosiężny cel wychowania uczuciowego. Relacja wychowawca – uczeń jest relacją emocjonalną i zakłada konieczność interwencji wychowawcy, by wychowanek chciał wzrastać i doskonalić się⁴⁸¹. Jest to istotny temat, który w niniejszej pracy nie będzie głębiej rozwijany, chociaż temat relacji pomiędzy uczestnikami procesu edukacyjnego przez niektórych autorów wysuwany jest jako pierwszy, wręcz fundamentalny warunek wszelkiej działalności wychowawczej⁴⁸².

Najważniejszym zadaniem w wychowaniu emocjonalnym jest wskazanie uczniom szkoły podstawowej znaczenia tej sfery życia jako cennego nośnika informacji na temat samego siebie. Przy takim założeniu każda emocja jest potrzebna,

(2017), 61.4, s. 3-25; K. Kuś, *Teoria emocji Anny Wierzbickiej*, „Linguistica Copernicana 3.1” (2010), s. 207-224.

https://scholar.google.pl/scholar?q=emocje+a+uczucia&hl=pl&as_sdt=0&as_vis=1&oi=scholar (18.12.2022).

⁴⁸⁰ Por. R. Dudek, *Emocje, uczucia i nastrój-podstawa w psychoterapii*, <https://zielone-przedmiescie.pl/2020/11/03/emocje-uczucia-i-nastroj-podstawa-w-terapii/> (18.12.2022).

⁴⁸¹ Por. M. Nowak, *Teorie i koncepcje wychowania*, Warszawa 2008, s. 542.

⁴⁸² Por. A. Rynio, *Wychowanie do odpowiedzialności. Studium teorii i praktyki pedagogiki integralnej*, Lublin 2021, s. 138-139, s. 279-280, https://repozytorium.kul.pl/bitstream/20.500.12153/1757/1/Rynio_Alina-Wychowanie_do_odpowiedzialnosci.pdf (14.05.2023); T. Kukołowicz, *Podmiotowość wychowanka*, w: F. Adamski (red.), *Poza kryzysem tożsamości. W kierunku pedagogiki personalistycznej*, Kraków 1993, s. 81-87; S. Gałkowski, *Rozwój i odpowiedzialność. Antropologiczne podstawy koncepcji wychowania moralnego*, Lublin 2003, s. 80-81; D. Opozda, *Relacyjny wymiar wychowania w perspektywie związku między jakością relacji małżeńskiej a spostrzeganiem rzeczywistości wychowania w rodzinie*, „Wychowanie w Rodzinie” 6 (2012), s. 117-137, [https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/4117/Wychowanie%20w%20rodzinie%20Tom%20VI%20\[DRUK\]%2002_Cz%20%202010.pdf?sequence=1](https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/4117/Wychowanie%20w%20rodzinie%20Tom%20VI%20[DRUK]%2002_Cz%20%202010.pdf?sequence=1) (14.05.2023).

nawet bolesna, ponieważ będąc rodzajem psychicznego „termometru” sygnalizuje stan zagrożenia, kryzysu czy krzywdy. Należy je traktować jako integralną część ludzkiej kondycji, jako cenny Boży dar, który umożliwia dostęp do prawdy o życiu. Jest to szczególnie wartościowe, gdy staje przed człowiekiem trudne zadanie zmiany postępowania, czy wymagające wysiłku wysokie oczekiwania, którym trzeba sprostać. Uczniów należy zaznajomić z faktem, że emocje pojawiają się same, ale istotne jest to co z nimi uczyni⁴⁸³. Umiejętność rozpoznawania, rozumienia, poszanowania uczuć, a także kontroli ich negatywnej ekspresji we wzajemnych zachowaniach, to jedna z kluczowych zdolności interpersonalnych i zarazem podstawa ludzkiej moralności w jej pełnym, refleksyjnym, społeczno-dyskursywnym wymiarze⁴⁸⁴. Ważne w kształtowaniu dojrzałej postawy w sferze emocjonalnej jest prawidłowe rozumienie relacji między emocjami a moralnością. Istotne jest zrozumienie, że uczucia i emocje są moralnie neutralne, ponieważ są reakcją organizmu na określone bodźce zewnętrzne, osoby, zdarzenia i sytuacje. Przypomina o tym *Katechizm Kościoła Katolickiego*: „Uczucia same w sobie nie są ani dobre, ani złe. Nabierają one wartości moralnej w takiej mierze, w jakiej faktycznie zależą od rozumu i od woli”⁴⁸⁵. Ocenie moralnej podlega postawa wobec tego, co dzieje się w sferze emocjonalnej, a także zachowania wynikające z przeżywanych emocji⁴⁸⁶. Wzorem emocjonalnej dojrzałości jest Jezus, Ewangelie ukazują Jego różne stany emocjonalne: radość, wzruszenie, ale także gniew, wzburzenie, strach smutek. Postawa ufności i zawierzenia Ojcu towarzyszyła Jezusowi w najtrudniejszych chwilach i wyrażała wewnętrzną wolność, odpowiedzialność oraz równowagę we wszystkich sferach życia⁴⁸⁷. Kształtowanie postawy dojrzałości emocjonalnej jest procesem rozciągniętym w czasie, wykraczającym poza ramy szkoły podstawowej, jednak konieczne i na tym etapie. W omawianych materiałach dydaktycznych występują elementy wychowania emocjonalnego, polegającego przede

⁴⁸³ Por. M. Dziewiecki, *Wychowanie Uczuć*, „Zeszyty Formacji Katechetów” 71, nr 3 (2018), s. 64–70. <https://www.zfk.katecheza.radom.pl/index.php/zfk/article/view/107> (17.12.2022).

⁴⁸⁴ Por. E. Nowak, *O uczuciach i emocjach na poważnie (nie tylko dla nauczycieli etyki)*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna”, 1(1) (2012), s. 26–46 <https://doi.org/10.14746/fped.2012.1.1.3> (17.12.2022).

⁴⁸⁵ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, n. 1767.

⁴⁸⁶ Por. M. Dziewiecki, *Wychowanie Uczuć*, „Zeszyty Formacji Katechetów” 71, nr 3 (2018), s. 64–70. <https://www.zfk.katecheza.radom.pl/index.php/zfk/article/view/107> (17.12.2022).

⁴⁸⁷ Por. M. Dziewiecki, *Wychowanie Uczuć*, „Zeszyty Formacji Katechetów” 71, nr 3 (2018), s. 64–70. <https://www.zfk.katecheza.radom.pl/index.php/zfk/article/view/107> (17.12.2022).

wszystkim na ukazywaniu wachlarza ludzkich emocji: radości, smutku, strachu, złości, wstrętu⁴⁸⁸. Najwięcej przykładów i odniesień dotyczy radości i smutku.

W tej części zostaną omówione najpierw emocje podstawowe: *radość, smutek, ból, cierpienie, strach*, w jakim stopniu uczniowie mogą się z nimi zapoznać z wykorzystaniem materiałów edukacyjnych Wydawnictwa Świętego Wojciecha z Poznania oraz *Jedności* z Kielc. Następnie zostanie dokonana analiza prezentacji *miłości* w obu wydawnictwach. Zostaje ona omówiona osobno, nie razem z emocjami, ponieważ nie jest wynikiem prostych reakcji organizmu. Wiąże się bowiem z podejmowaniem odpowiedzialności oraz decyzją woli⁴⁸⁹. Oczywiście w jej przeżywaniu uczucia odgrywają ważną jednak niewyłączną rolę.

W materiałach *serii poznańskiej* na obu poziomach edukacyjnych, przywoływane są uczucia i stany emocjonalne. Autorzy przyjmując strukturę egzystencjalną jednostek nie mogli pominąć uczuć. Materiały wskazują na radość w różnych sytuacjach codziennego życia z wyraźnym odniesieniem do życia chrześcijańskiego. Przez nawiązanie do wiary motywy radości są głębsze, są czymś więcej niż tylko stanem rozbawienia⁴⁹⁰. Samo spotkanie na lekcji religii jest radosnym wydarzeniem, szczególnie na początku, gdy zaczyna się integracja uczniów z danej klasy jako wspólnoty katechetycznej. Radość, wynikającą z daru Bożej obecności uczniowie mogą np. odczuwać wypowiadając chrześcijańskie pozdrowienia. Radość jest uczuciem towarzyszącym spotkaniom z kolegami i koleżankami⁴⁹¹, szczególnie, gdy idzie w parze z przyjacielską rozmową⁴⁹², zaufaniem i możliwością podzielenia się z innymi swoimi sprawami⁴⁹³. Wielokrotnie podkreślana jest ona jako efekt spotkania we wspólnocie i jako ważny element życia klasy⁴⁹⁴. Uczeń uczy się wyrażania radości poprzez śpiew⁴⁹⁵, śmiech, ekspresję ruchową⁴⁹⁶. Rodzina Boża z radością spotyka się ze zmartwychwstałym Jezusem w niedzielę na Mszy Świętej⁴⁹⁷, jak również w innych

⁴⁸⁸ Por. D. Doliński, *Ekspresja emocji. Emocje pochodne i podstawowe*, w: *Psychologia. Podręcznik akademicki. Tom 2. Psychologia ogólna*, red. J. Strelau, Gdańsk 2004, s. 364-367.

⁴⁸⁹ Por. S. Głaz, *Doświadczenie religijne a osobowość*, Kraków 2000, s. 196-197.

⁴⁹⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 72-73, *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 44-45.

⁴⁹¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 14-15; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 11.

⁴⁹² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 25.

⁴⁹³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 230; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 13; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 11.

⁴⁹⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 25, s. 41-42, s. 51.

⁴⁹⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 41-43.

⁴⁹⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 72-73, *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 44-45.

⁴⁹⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 50; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 195-198; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 88.

dniach tygodnia⁴⁹⁸. Kulminacją jej odczuwania jest przyjęcie Komunii Świętej⁴⁹⁹. Radość jest powiązania ze szczęściem wiecznym, tych którzy osiągnęli niebo⁵⁰⁰. Dzieci uczą się rozpoznawać radosny nastrój u drugiego człowieka⁵⁰¹, który jest ukazany na ilustracjach w różnych sytuacjach związanych z życiem rodzinnym, towarzyskim, z okazywaną innym pomocą⁵⁰². Przedstawianie czynności religijnych jako źródła radości człowieka jest cennym i nowym doświadczeniem dla dzieci. Radość pojawia się również w kontekście przeżywanych świąt i uroczystości związanych z rokiem liturgicznym: Adwent jako czas radosnego oczekiwania⁵⁰³, radość Świąt Bożego Narodzenia⁵⁰⁴, radosny charakter wjazdu Jezusa do Jerozolimy⁵⁰⁵, a nade wszystko radość zmartwychwstania⁵⁰⁶. Przedstawiony zostaje również wewnętrzny motyw przeżywania radości, jako odpowiedzi na zbawcze działanie Boga w historii zbawienia i w życiu dziecka. W takiej perspektywie ukazane jest również spotkanie z Bogiem w sakramentach⁵⁰⁷ i modlitwie⁵⁰⁸. Wokół pytania o uczucia towarzyszące pierwszemu pełnemu uczestnictwu we Mszy Świętej zbudowana jest cała lekcja. Po odwołaniu się do uczucia tęsknoty związanej z oczekiwaniem na kogoś bliskiego, następuje ukazanie radości i szczęścia towarzyszącego jego przybyciu, to zaś odniesione jest do wydarzenia pierwszej Komunii Świętej⁵⁰⁹. Ukazanie radości w wielu sytuacjach, z wykorzystaniem różnych ilustracji, sprzyja jej rozpoznawaniu przez dzieci oraz powiązaniu jej z głębszą motywacją wynikającą ze spotkania z Bogiem⁵¹⁰. Połączenie radości i dobra rozumianego jako przestrzeganie Bożych praw jest wyraźnym i ważnym przekazem. Dzieci mają okazję na podstawie wielu przykładów nauczyć się odpowiedzialności, poprzez uświadomienie sobie relacji między ich zachowaniem

⁴⁹⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 91-93.

⁴⁹⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 206.

⁵⁰⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 70.

⁵⁰¹ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 45; *Karty pracy kl. 1, Poznań* s. 26.

⁵⁰² Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 22 (wspólnie spędzany czas), s. 24 (otrzymanie listu), s. 26 (przyjęcie urodzinowe), s. 35 (wspólne uczenie się), s. 57 (przygotowanie ozdób choinkowych), s. 63, s. 65 (kolędowanie), s. 71 (spotkanie z przyjacielem), s. 73 (okazanie pomocy), s. 81 (pomoc w obowiązkach domowych), s. 106 (prace ogrodowe); *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 141 (radość niesienia pomocy innym na przykładzie św. Brata Alberta).

⁵⁰³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 85.

⁵⁰⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 97-103; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 107-115; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 145-152.

⁵⁰⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 136.

⁵⁰⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 140-142.

⁵⁰⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 146-147; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 204-207; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 97.

⁵⁰⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 25.

⁵⁰⁹ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 118-119.

⁵¹⁰ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 80 – tu uśmiech towarzyszy złemu zachowaniu uczniów w klasie.

a uczuciami innych ludzi⁵¹¹. Podczas zajęć pojawia się również zachęta, by na smutek kogoś innego reagować niesieniem pomocy⁵¹². Wśród czynności wywołujących radość Autorzy materiałów *serii poznańskiej* ukazują spotkanie z Bogiem poprzez Słowo Boże⁵¹³, otrzymanie przebaczenia⁵¹⁴, zaangażowanie w modlitwie⁵¹⁵, obecność na Mszy Świętej⁵¹⁶. Przypominają, że Duch Święty pomaga człowiekowi w jego codziennych radościach i trudnościach⁵¹⁷. Jest to istotne, szczególnie w odniesieniu do tak zwanych trudnych uczuć i emocji, związanych z nieprzyjemnymi doznaniem. Autorzy materiałów edukacyjnych *serii poznańskiej* wprost ukazują uczucia jako dobre, nawet gniew czy złość, podkreślają jednak konieczność właściwego reagowania na nie⁵¹⁸. Radość pojawiająca się też jako efekt poznawania Pisma Świętego⁵¹⁹. Autorzy materiałów dydaktycznych *serii poznańskiej* o uczuciach wspominają również w nieoczywistych sytuacjach, np. przy okazji poznawania ksiąg Nowego Testamentu, listów świętego Pawła w kontekście życia wspólnoty chrześcijańskiej⁵²⁰. Źródłem radości i pokoju ma być dla ucznia świadomość Bożej obecności⁵²¹.

Jak już było wspomniane w materiałach edukacyjnych *serii poznańskiej* ukazane są różne ludzkie emocje, uczucia i doznania, wśród których również można znaleźć odniesienie do smutku, bólu i cierpienia, strachu. Dzieci uczą się rozpoznawać uczucie smutku i odróżniać je od radości⁵²². Z umiejętnością rozpoznawania smutku związane jest pouczenie o konieczności reagowania na nie oraz niesienia pomocy⁵²³. Poruszany jest temat śmierci z zaznaczeniem, by do tego tematu podchodzić z rozwagą, by nie wzmacniać bólu, tych którzy go doświadczają⁵²⁴. Przywołany jest Jezus, który płakał nad grobem Łazarza, Swego przyjaciela⁵²⁵. Szkolne nauczanie religii nie ogranicza się do nazwania i uświadomienia uczniom istnienia przykrych emocji i uczuć, podejmuje się również wyjaśnienia ich źródeł i przyczyn, ukazując grzech jako ich podstawową

⁵¹¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 30.

⁵¹² Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 214-215.

⁵¹³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 31-33; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 153-155.

⁵¹⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 145-147, s. 149; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 101-103, s. 113-118.

⁵¹⁵ Por. *Podręcznik kl.1, Poznań*, s. 67; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 176-178; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 182-183; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 138.

⁵¹⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 178.

⁵¹⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 209.

⁵¹⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 64-66.

⁵¹⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 153-155.

⁵²⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 59; *Karty pracy kl. 4, Poznań*, s. 26.

⁵²¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 178-179.

⁵²² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 70-71.

⁵²³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 126-127, s. 144.

⁵²⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 81-82.

⁵²⁵ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 50.

przyczynę; egoizm prowadzi do smutku, złości⁵²⁶. Pokazują również, że jest smutek, który jest dobry, bo prowadzi do poprawy⁵²⁷ i jest wręcz konieczny, by przygotować się do sakramentu pokuty i pojednania⁵²⁸. Człowiek powinien odczuwać smutek, gdy popełni zło, skrzywdzi kogoś⁵²⁹. Ważną informacją jest wskazanie, że człowiek czasem doświadcza bólu i cierpienia bez własnej winy⁵³⁰, np. historia Józefa egipskiego. Smutek towarzyszy również w sytuacji trudności natury duchowej⁵³¹. Emocje związane z bólem, cierpieniem samotnością pojawiają się w materiałach edukacyjnych w szerszym kontekście, odkrywania ich znaczenia w perspektywie wiary. Uczniowie w szkole podstawowej nie mają jeszcze możliwości tego zrozumieć.

W materiałach edukacyjnych *Wydawnictwa Jedność* w zakresie wychowania emocjonalnego wiele razy ukazana jest radość. W młodszych klasach szkoły podstawowej konieczne jest odwołanie się do rzeczywistości bliskiej dziecku, toteż pierwszym źródłem radości jest wspólne spotkanie na lekcji religii⁵³², w grupie klasowej i koleżeńskiej⁵³³. Pojawia się pogłębione jej uzasadnienie, ponieważ radość wspólnego przebywania na szkolnej lekcji religii wynika z obecności Jezusa, który ją obiecał tym, którzy gromadzą się w Jego Imię⁵³⁴. Autorzy w didaskaliach zwracają uwagę nauczycielowi religii na sposób powitania z dziećmi⁵³⁵. Na lekcji religii uczniowie uczą się wyrażać radość śpiewem⁵³⁶, gestem⁵³⁷, radosną modlitwą⁵³⁸, tańcem⁵³⁹, radosne może być również słuchanie słowa Bożego⁵⁴⁰. Uczniowie wiedzą, że wyraża ją uśmiech⁵⁴¹, gesty, rozmowa⁵⁴². Radość jest również darem Ducha

⁵²⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 88-90.

⁵²⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 131-132.

⁵²⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 148-150; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 101-108.

⁵²⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 98.

⁵³⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 120.

⁵³¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 191-192.

⁵³² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 8; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 11.

⁵³³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 148, s. 226; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 9.

⁵³⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 9.

⁵³⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 11, s. 135, s. 171, s. 265; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 101; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 8.

⁵³⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 9, s. 197, s. 203 (śpiew jest jednym z sposobów wyrażania radości); *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 56, s. 81, s. 134, s. 256.

⁵³⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 15, s. 136 (podskoki lub klaskanie w dłonie), s. 142 (podskakiwanie, podnoszenie rąk, wyciąganie się, nawet krzyczenie z radości); *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 11.

⁵³⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 25, s. 29, s. 61.

⁵³⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 227.

⁵⁴⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 65.

⁵⁴¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 43.

⁵⁴² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 212.

Świętego⁵⁴³. Uczucie radości ukazane jest w różnych sytuacjach życia rodzinnego⁵⁴⁴ i szkolnego⁵⁴⁵, połączone jest z okazywaniem sobie dobra i uprzejmości⁵⁴⁶, słowem i czynem⁵⁴⁷. Dom rodzinny jest ukazany jako miejsce bezpieczeństwa, pokoju i radości⁵⁴⁸. Dobre postępowanie nie tylko sprawia radość czyniącemu dobro dziecku⁵⁴⁹, jest też źródłem radości Boga⁵⁵⁰. Odwołanie się to takich podstawowych porównań (Bóg się cieszy) w odniesieniu do relacji z Bogiem jest z jednej strony daleko idącym uproszczeniem, jednak uzasadnionym, ponieważ to czytelny komunikat dla dzieci, że Bogu nie jest obojętne zachowanie człowieka. Uczniowie poznają konkretne sposoby wywoływania radości u innych, poprzez zaangażowanie się w akcje charytatywne⁵⁵¹, zabawy w okazywanie dobroci⁵⁵². Dzieci uczą się wyrażania radości np. przy szopce Pana Jezusa⁵⁵³, w procesji Niedzielę Palmową⁵⁵⁴. Autorzy pakietów *Wydawnictwa Jedność* zwracają uwagę na uczucie radości, jaka powinna towarzyszyć religijnym czynnościom i przeżywaniu wydarzeń roku liturgicznego np. Adwent⁵⁵⁵, Boże Narodzenie⁵⁵⁶, Msza Święta⁵⁵⁷. Dzieci są zachęcane do dzielenia się radością z faktu Zmartwychwstania⁵⁵⁸ i przyjęcia Jezusa podczas Komunii Świętej⁵⁵⁹. Autorzy proponowali też, by scharakteryzować szczęście nieba symbolami bliskimi dziecku. Przedstawione symbole i ich wytłumaczenia⁵⁶⁰ nie są jednak trafnym wyborem, ponieważ obraz zapada głęboko w pamięci i pozostawi np. błędne wyobrażenie

⁵⁴³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 249.

⁵⁴⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 46 (rozmowa z tatą, który wyjechał), s. 101-102 (uroczystość rodzinna), s. 112-113 (rodzice na szkolnym przedstawieniu), s. 228 (problem z brakiem codziennych rozmów z mamą z powodu jej wyjazdu); *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 99-100 (otrzymanie prezentu).

⁵⁴⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 40.

⁵⁴⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 69-71, s. 271, s. 276-277; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 297.

⁵⁴⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 69, s. 77-78.

⁵⁴⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 50.

⁵⁴⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 148; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 240-241, s. 293.

⁵⁵⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 86-87; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 22.

⁵⁵¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 149: Marzycielska poczta; akcja polegała na wysyłaniu listów do chorych dzieci, każde miało swój profil; akcja nie jest kontynuowana.

⁵⁵² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 275.

⁵⁵³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 97.

⁵⁵⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 164-165.

⁵⁵⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 74.

⁵⁵⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 90-98; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 76-79, s. 81-85.

⁵⁵⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 112; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 96.

⁵⁵⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 102-104.

⁵⁵⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 8.

⁵⁶⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 227-228: uśmiechnięta twarz oznacza, że w niebie jest radośnie; tęcza – kolorowo; kwitnący kwiatek – pięknie; serce – dobrze; słońce – przyjemnie ciepło; cukierek – słodko.

nieba⁵⁶¹. W radosnej atmosferze dzieci są zaproszone na nabożeństwa różańcowe⁵⁶², majowe⁵⁶³, na procesję Bożego Ciała⁵⁶⁴. Źródłem radości dla ucznia jest szczególnie zaproszenie go do życia w przyjaźni z Bogiem⁵⁶⁵ oraz fakt bycia dzieckiem Bożym⁵⁶⁶. Zadaniem nauczyciela religii jest budzenie radości podczas praktyk religijnych⁵⁶⁷. Podobnie podążanie drogami Bożych przykazań jest źródłem radości⁵⁶⁸. Odniesienie do smutku pojawia się w powiązaniu z grzechem⁵⁶⁹. Uzyskanie przebaczenia na nowo wprowadza radość do serca człowieka⁵⁷⁰. Odnawia ją również naprawienie wyrządzonego zła i krzywdy, od przeproszenia począwszy⁵⁷¹. Radość wspomniana jest też w kontekście wakacyjnego wypoczynku oraz przychodzenia do Boga ze wszystkimi swoimi sprawami. Uczniowie z trudnymi emocjami spotykają się poprzez opowiadania⁵⁷², to lubiana przez dzieci metoda. W opowiadaniach ujawniają się różnorodne emocje⁵⁷³. Trudną emocją jest zazdrość, dlatego opowiadania wskazują, że musi ona podlegać decyzjom rozumu⁵⁷⁴ z kolei smutek często spowodowany jest przez kolegów lub koleżanki w szkole, warto wyciszyć poprzez modlitwę i przebaczenie⁵⁷⁵. Motywacją do dzielnego znoszenia bólu dla dziecka jest męka Pana Jezusa⁵⁷⁶. Zaproponowane historie ukazują, że przeżycie trudnych emocjonalnie sytuacji życiowych jest możliwe z pomocą Boga. W plastyczny sposób przedstawiony jest smutek po śmierci, przy wykorzystaniu symboliki światła (słońce) i ciemności (brak światła) oraz kwiatów, które pięknie się rozwijają i więdną⁵⁷⁷. Chrześcijanie, by poradzić sobie z bólem smutkiem strachem otrzymują specjalną pomoc – Ducha Świętego⁵⁷⁸.

⁵⁶¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 226-229.

⁵⁶² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 274.

⁵⁶³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 265.

⁵⁶⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 259-261.

⁵⁶⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 32-34.

⁵⁶⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 107.

⁵⁶⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 54-57.

⁵⁶⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 102.

⁵⁶⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 150.

⁵⁷⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 154.

⁵⁷¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 118, s. 121.

⁵⁷² w niniejszym punkcie omówione zostaną wybrane opowiadania, te, które są elementem wychowania emocjonalnego uczniów.

⁵⁷³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 10 (Pierwszy dzień w nowej szkole).

⁵⁷⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 142 (Pokonanie pokusy).

⁵⁷⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 54-55 (Smutek Agatki).

⁵⁷⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 148-150.

⁵⁷⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 176-177.

⁵⁷⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 251.

Również w klasach starszych pojawia się temat uczuć. Jednym z elementów wychowania uczuciowego jest zwróceniem uwagi na obecność uczuć i ich znaczenie. Uczniowie dowiadują się, że emocje są reakcją na różne wiadomości⁵⁷⁹, różne sytuacje⁵⁸⁰, wydarzenia⁵⁸¹. Ważną i cenną informacją dla uczniów jest wskazanie na znaczenie pozawerbalnej komunikacji, gdy uczucia są wyrażane przez gest i mimikę twarzy⁵⁸². Dowiadują się również, że uczucia w Piśmie Świętym określane są mianem serca⁵⁸³. Autorzy ukazują rolę uczuć w aktach religijnych⁵⁸⁴, np. grzechowi towarzyszy uczucie smutku⁵⁸⁵, wstydu⁵⁸⁶, czy wręcz bólu⁵⁸⁷. Uczucie szczęścia z kolei ukazane jest w kontekście życia z Bogiem w przyjaźni⁵⁸⁸, kroczenia drogami ośmiu błogosławieństw⁵⁸⁹, realizowania w życiu swojego powołania⁵⁹⁰. Radość i błogostan towarzyszą uzyskaniu przebaczenia w sakramencie pokuty i pojednania⁵⁹¹. Interesującym pytaniem zadany uczniom jest pytanie o uczucia jakie wzbudza w uczniach osoba Jezusa⁵⁹². Przedstawione są też sytuacje, kiedy Jezus uwalnia od lęku⁵⁹³. Trudne uczucia Autorzy materiałów edukacyjnych ukazują także w kontekście męki i śmierci Pana Jezusa⁵⁹⁴. Nad uczuciami człowiek może pracować, otwierając się na Bożą pomoc w sakramencie pokuty i pojednania⁵⁹⁵ oraz dzięki modlitwie, która pomoże w opanowaniu negatywnych emocji⁵⁹⁶. Nie zawsze opanowanie uczuć jest łatwe, zwłaszcza, gdy doznało się niesprawiedliwości i krzywdy. Bez negocjowania

⁵⁷⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 296; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 117, s. 258.

⁵⁸⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 188; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 69, s. 127 (choroba, rozbita rodzina, śmierć bliskiej osoby, niesprawiedliwa ocena, zawód miłosny, kłótnia, zdrada przyjaciela, bieda, poczucie osamotnienia, niezrozumienie ze strony najbliższych), s.188 (niezdany egzamin, kłótnia z rodzicami, zdrada przyjaciela, bieda, samotność, uzależnienie od alkoholu, nikotyny, narkotyków).

⁵⁸¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 13-14 (radość, smutek, strach, zwątpienie).

⁵⁸² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 144.

⁵⁸³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 385.

⁵⁸⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 310-311 (pytanie o uczucia towarzyszące pieśni religijnej o krzyżu); *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 104, s. 254.

⁵⁸⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 29.

⁵⁸⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 35.

⁵⁸⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 144.

⁵⁸⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 29.

⁵⁸⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 207-212.

⁵⁹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 333.

⁵⁹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 159.

⁵⁹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 215.

⁵⁹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 186.

⁵⁹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 251-253; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 166.

⁵⁹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 44.

⁵⁹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 116.

trudności Autorzy ukazują przebaczenie jako jedyny sposób rozwiązania trudnej sytuacji⁵⁹⁷.

Ukazanie emocji i uczuć, jako nieodłącznego elementu ludzkiego życia jest ważnym elementem wychowania emocjonalnego. Podkreślona zostaje również prawda, że w życiu są obecne różnorodne emocje i uczucia, które są integralną częścią ich życia religijnego. Uczniowie zyskują również świadomość, że są wezwani do zapanowania na swoimi emocjonalnymi reakcjami i nad sposobem ich uzewnętrzniania.

Uczuciem, z którym wiążą się silne emocje jest miłość⁵⁹⁸. Człowiek nie może żyć bez miłości, ważne jest by dobrze zrozumieć co nią jest, jej istotę⁵⁹⁹. Przybiera ona różne formy: opieki, troski, oddania, pełnego zaufania. Przeżywana miłość jest czymś więcej niż stanem emocjonalnym. Jej istotą jest szukanie dobra i troska o drugą osobę bez względu na stany emocjonalne⁶⁰⁰. O miłości w różnych jej wymiarach również jest mowa w materiałach dydaktycznych obu wydawnictw.

W materiałach dydaktycznych *serii poznańskiej* wiele razy pojawia się odniesienie do miłości m.in. w kontekście relacji Boga do człowieka. Dziecko poznaje miłość, która powołuje do życia⁶⁰¹, odkrywa, że motywem działania Boga jest zawsze Jego miłość. Boża miłość sprawia, że człowiek staje się samodzielny, wolny, aktywny, twórczy, ludzki, a przez to osiąga pełnię osobową⁶⁰². W ciągu nauki szkolnej dziecko uczy się dostrzegać jej przejawy najpierw w swoim życiu, w życiu swojej rodziny i otoczenia. Następnie uczy się ją dostrzegać w innych obszarach rzeczywistości od postrzegania świata stworzonego, przez historię zbawienia, po objawianie się Bożej łaski i miłości w Jego Kościele⁶⁰³, jako daru Ducha Świętego⁶⁰⁴. Uczy się również odpowiadać na miłość, odpowiadać miłością wyrażaną na różne sposoby.

Ważnym elementem jest ukazanie dziecku, że jest ukochanym dzieckiem Bożym⁶⁰⁵, Bóg jest miłością⁶⁰⁶ i człowieka naprawdę kocha⁶⁰⁷. Na Bożą miłość otwiera

⁵⁹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 114.

⁵⁹⁸ Por. K. Wrońska, *Osoba i wychowanie. Wokół personalistycznej filozofii wychowania Karola Wojtyły Jana Pawła II*, Kraków 2000, s. 97.

⁵⁹⁹ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, 84-85.

⁶⁰⁰ Por. M. Dziewiecki, *Wychowanie Uczuć*, Zeszyty Formacji Katechetów 71, nr 3 (wrzesień 10, 2018), s. 64–70. <https://www.zfk.katecheza.radom.pl/index.php/zfk/article/view/107> (17.12.2022).

⁶⁰¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 17-19.

⁶⁰² Por. Z. Targoński, *Przesłanki antropologiczne duchowości*, w: *Teologia duchowości katolickiej*, red. W. Słomka, J. Misiurek, A. Nowak, M. Chmielewski, Lublin 1993, s. 93.

⁶⁰³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 54-55.

⁶⁰⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 18.

⁶⁰⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 34, s. 41-42, s. 47.

⁶⁰⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 32, s. 35-36.

⁶⁰⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 13, s. 23.

człowieka miłość rodziców⁶⁰⁸, przez nich Bóg ją okazuje⁶⁰⁹. Miłość Boga do człowieka głosi Pismo Święte⁶¹⁰. Podobnie Boże Przykazania są ukazywane jako wyraz miłości Boga⁶¹¹. Boży plan dla człowieka jest drogą do szczęścia, radości i życia w miłości. To nieposłuszeństwo jest źródłem nieszczęścia człowieka⁶¹². Bóg jest w swojej miłości do człowieka wierny⁶¹³, stały, nieustannie go szuka⁶¹⁴, zawiera z nim przymierze⁶¹⁵. Najważniejszym wyrazem Bożej miłości jest Jezus⁶¹⁶, który stał się człowiekiem, umarł⁶¹⁷ i zmartwychwstał dla zbawienia człowieka⁶¹⁸. Jezus kocha człowieka i chce się z nim spotykać, szczególnym miejscem tego spotkania jest kościół⁶¹⁹. Odniesienie do miłości jest mocno podkreślone w obchodach świąt i uroczystości, np. Bożego Narodzenia, Wielkanocy, kiedy dzieci uczą się składania życzeń⁶²⁰, śpiewu kolęd⁶²¹, wspólnego spożywania posiłku. Prawdziwa miłość powinna być zasadą działania chrześcijanina, bo ona jest pierwszym prawem królestwa Bożego⁶²² i wspólnoty Kościoła⁶²³. Postawę miłości trzeba pielęgnować, rozwijać⁶²⁴ i prosić o nią Boga w modlitwie⁶²⁵. Materiały nie rozważają tematu miłości jedynie teoretycznie, ale znajduje wyraz w konkretnych czynach, dotyczy to zarówno miłości do Boga⁶²⁶, jak i drugiego człowieka⁶²⁷, zaczynając od najbliższych⁶²⁸. Dzieci uczą się, że miłość wyraża się w codziennych, drobnych, ale niezwykle ważnych czynach⁶²⁹. Wiedzą, że

⁶⁰⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 60.

⁶⁰⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 82-83.

⁶¹⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 49.

⁶¹¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 43-45; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 103-104.

⁶¹² Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 22-24.

⁶¹³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 116-119.

⁶¹⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 129-130.

⁶¹⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 95-97.

⁶¹⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 35; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 187.

⁶¹⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 138.

⁶¹⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 35.

⁶¹⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 36, s. 143.

⁶²⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 95, 98-99.

⁶²¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 102.

⁶²² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 107, s. 165-166 (Przykazanie miłości Boga i bliźniego); *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 56; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 164.

⁶²³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 115-117, s. 151.

⁶²⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 143-145.

⁶²⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 109, s. 110-111; *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 108-109.

⁶²⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 109.

⁶²⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 76-78; *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 84-85, s. 171; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 131-134.

⁶²⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 59-61, *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 40-41.

⁶²⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 159-161, s. 182-186; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 116-118.

okazywanie miłości może być trudne, wymagające poświęcenia⁶³⁰, czasem wręcz ofiary⁶³¹.

W materiałach *serii kieleckiej* Bóg ukazany jest jako źródło miłości i dobra. On pierwszy ukochał i jak dobry Ojciec, obdarza swoje dzieci tym, co najlepsze⁶³². Ten obraz stawia ucznia w roli dziecka Bożego i jest od razu wezwaniem do odpowiedzi na Bożą miłość. Dziecko Boże odpowiada miłością wyrażoną różnymi sposobami⁶³³. Bóg po grzechu pierwszych ludzi, czyli po odrzuceniu Bożej miłości⁶³⁴, obiecuje Zbawiciela⁶³⁵ i w ciągu całej historii Narodu Wybranego realizuje plan zbawienia ludzkości. Uczniowie poznają konkretne przejawy miłości Boga, który troszczy się o Swój lud i opiekuje się nim⁶³⁶. Ostatecznie posyła Swego Syna, aby świat zbawił⁶³⁷. Jezus całym swoim życiem i postępowaniem okazywał miłość ludziom przez swoje słowa i czyny, uczył, że należy kochać Boga i człowieka. Jezus uzdrawiał chorych i cierpiących⁶³⁸, na ciele i na duszy, karmił głodnych, wskrzeszał umarłych. Z miłości przyjął cierpienie i mękę drogi krzyżowej, oddał za ludzi życie na krzyżu⁶³⁹. Dobra wiadomość o miłości Jezusa dociera do ludzi poprzez słowo Ewangelii⁶⁴⁰. Autorzy podpowiadają uczniom, że pomocą w realizacji miłości jest świadomy i czynny udział w Eucharystii, słuchanie Słowa Bożego i przyjmowanie Komunii⁶⁴¹. Autorzy podają propozycje czynów, przez które dziecko może okazać miłość innym np. w rodzinie może pocieszyć dobrym słowem, pocałować, pozwolić odpocząć, pomóc zrobić zakupy, pozmywać, w szkole pomóc koledze, zachęcić, porozmawiać, uśmiechnąć się, podać potrzebną rzecz, zrobić coś wspólnie⁶⁴². W materiałach edukacyjnych *serii kieleckiej* miłość wobec Boga wyraża się przez konkretne dobre uczynki wobec innych⁶⁴³. Miłość jest związana z okazywaniem pomocy drugiemu człowiekowi.

⁶³⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 199-202; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 90-93.

⁶³¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 239.

⁶³² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 12.

⁶³³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 55-56.

⁶³⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 182; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 55.

⁶³⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 182-183.

⁶³⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 96 (manna), s. 103 (wąż miedziany-symbol miłosierdzia).

⁶³⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 37.

⁶³⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 43.

⁶³⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 43, s. 158-160, s.184-185; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 404; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 105 (krzyż znakiem miłości), s. 244.

⁶⁴⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 118.

⁶⁴¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 146.

⁶⁴² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 142.

⁶⁴³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 86-87, s. 186; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 340.

Miłość może być duchowym darem złożonym Jezusowi⁶⁴⁴. Miłość do Boga motywuje chrześcijanina do czynów dobrych, do wyboru większego dobra, do pokonywania swoich niechęci⁶⁴⁵. Autorzy podejmują niełatwy temat cierpienia pokazując, że cierpienie przeżywane w łączności z cierpiącym Jezusem ma wielką wartość⁶⁴⁶. Budowanie Królestwa Boga na ziemi, z Jego prawem miłości, rozpoczyna się od serca człowieka⁶⁴⁷. Miłość i zaufanie do Boga pozwala człowiekowi na rozwijanie siebie do pełni⁶⁴⁸. Jako szczególny przejaw miłości Jezusa ukazana została Jego obecność w Eucharystii⁶⁴⁹. W materiałach nie mogło zabraknąć odniesienia do rodziny, gdzie dziecko miłości doświadcza i uczy się ją okazywać⁶⁵⁰, przy czym jej wzorem jest Święta Rodzina⁶⁵¹. Okazją do złożenia wyrazów wdzięczności i miłości rodzicom są ich święta, Dzień Matki i Dzień Ojca⁶⁵². Autorzy mówiąc o miłości, przypomnieli też perykopę biblijną wskazującą na dzieci jako przykład miłości dla dorosłych⁶⁵³. Miłość jest ukazana również jako dar Ducha Świętego⁶⁵⁴. Uczeń poznaje rzeczywistość nieba jako wspólnoty ludzi z Bogiem, gdzie panuje szczęście, miłość, radość i pokój⁶⁵⁵.

Wychowanie wolitywne dziecka wymaga zaangażowania wszystkich środowisk wychowawczych. Po pierwsze środowiska rodzinnego, a później szkoły oraz wspólnoty parafialnej⁶⁵⁶. Na kształtowanie charakteru wychowanka wpływa cała wychowawcza atmosfera szkoły charakteryzująca się ładem i porządkiem. Panująca w szkole dobra organizacja wpływa na kształtowanie postępowania ucznia, usposobienia i sprawności do określonych czynów, które stopniowo rozwiną się w trwałą dyspozycję⁶⁵⁷. Wola

⁶⁴⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 118.

⁶⁴⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 84.

⁶⁴⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 166.

⁶⁴⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 182-183.

⁶⁴⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 200-201.

⁶⁴⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 181, s. 222; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 244, s. 348 (Liturgia jest wstępem do codziennego życia. Eucharystia budzi w sercach pragnienie miłości, radości, dobroci i braterstwa).

⁶⁵⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 70-71, s. 106 (szczególnie w czasie Świąt okazujemy miłość swoim najbliższym), s. 220, s. 272 (laurka dla mamy); *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 80-82 (nauka miłości w rodzinie wielodzietnej), s. 93-94 (miłość i szacunek okazywany dziadkom); *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 331-333 (prawa i obowiązki w rodzinie).

⁶⁵¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 128-129.

⁶⁵² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 476.

⁶⁵³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 480.

⁶⁵⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 14, s. 69.

⁶⁵⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 385.

⁶⁵⁶ Por. K. Wrońska, *Osoba i wychowanie. Wokół personalistycznej filozofii wychowania Karola Wojtyły Jana Pawła II*, Kraków 2000, s. 88-89.

⁶⁵⁷ Por. H. Słotwińska, *Wychowanie chrześcijańskie szansą integralnego rozwoju człowieka*, Kraków 2019, s. 289.

powinna kontrolować emocje, a uczucia wyższe powinny górować na egoizmem⁶⁵⁸. W zakresie wychowania wolitywnego szczególnie ważne jest właściwe rozumienie i realizowanie w życiu wolności, wraz z przeżywaniem jej w kontekście odpowiedzialności oraz urzeczywistnianie ich poprzez działalność nakierowaną na realizację dobra. Szkolna lekcja religii pomaga uczniom w zrozumieniu istoty wolności jako nie tylko prawa, ale i zadania, będących aktem woli, kierowanej rozumem, dzięki której dokonuje się akt ludzkiego wyboru⁶⁵⁹. Marek Dziewiecki definiuje ją jako „zdolność podejmowania decyzji w oparciu o świadomość tego, co się czyni i świadomość motywów, dla których się to czyni, a także w oparciu o rozeznanie skutków tego, co się czyni”⁶⁶⁰. Prawdziwa wolność polega na odpowiedzialnym działaniu, na akceptacji i szacunku wobec każdego człowieka, na podążaniu w kierunku dobra. W prawdziwej wolności człowiek może działać dzięki dobrze ukształtowanemu sumieniu⁶⁶¹. Przy tak postawionym problemie wolności jawi się ona jako zadanie na całe życie. Fundamenty dojrzałości osobowej i religijnej muszą być zakładane już w przedszkolu i szkole podstawowej. Kształtowanie postaw jest związane z wychowaniem wolitywnym poczynając od komponentu afektywnego. Jednak oprócz niego postawa zawiera również komponent behawioralny i kognitywny. Z nich szczególnie zachowanie (komponent behawioralny) związane jest ze świadomie podejmowanym działaniem⁶⁶². Żadne zewnętrzne działania nie będą bowiem skuteczne, jeżeli nie będą przez niego przyjęte i uwewnętrznione⁶⁶³.

Autorzy materiałów dydaktycznych Wydawnictwa Świętego Wojciecha w poszczególnych jednostkach lekcyjnych wskazują jako cel kształtowanie postaw. Z poznanych na lekcji religii prawd zawsze powinno wypływać działanie, chęć podejmowania wyzwań z nimi związanych, np. z lekcji o Piśmie Świętym, uczeń w efekcie poznanych prawd powinien chcieć podjąć wysiłek spotkania z Bogiem podczas czytania, słuchania słowa Bożego⁶⁶⁴. Wynikiem zdobytych wiadomości

⁶⁵⁸ Por. S. Gład, *Doświadczenie religijne a osobowość*, Kraków 2000, s. 117.

⁶⁵⁹ Por. K. Wrońska, *Osoba i wychowanie. Wokół personalistycznej filozofii wychowania Karola Wojtyły Jana Pawła II*, Kraków 2000, s. 90.

⁶⁶⁰ M. Dziewiecki, *Kochać i wymagać*, Kraków 2006, s. 213.

⁶⁶¹ Por. K. Wrońska, *Osoba i wychowanie. Wokół personalistycznej filozofii wychowania Karola Wojtyły Jana Pawła II*, Kraków 2000, s. 92–93.

⁶⁶² Por. R. M. Spielman, W. J. Jenkins, M. D. Lovett, J. Czarnota-Bojarska, *Psychologia*, Warszawa 2020, <https://openstax.org/books/psychologia-polska/pages/12-4-postawy-i-ich-zmiana> (20.12.2022).

⁶⁶³ M. Rembierz, *Oblicza samotności w edukacji. Samotność i odosobnienie wśród zasad wychowania intelektualnego i kształtowania samodzielności poznawczej*, „Horyzonty Wychowania” 12 (23), 55-75. <https://horyzontywychowania.ignatianum.edu.pl/HW/article/view/507> (14.01.2023).

⁶⁶⁴ Por. *Program nauczania religii*, s. 45.

o Eucharystii powinna być chęć zaangażowania się w dobre do niej przygotowanie i owocny udział⁶⁶⁵. W materiałach *serii poznańskiej* wiele razy wspomniana jest konieczność wdzięczności za dobra i łaski otrzymane od Boga⁶⁶⁶ i od ludzi⁶⁶⁷. Wielokrotnie Autorzy podkreślają wagę i znaczenie postawy wdzięczności. Wychodzą przy tym od znanych dziecku sytuacji z codziennego życia, z relacji rodzinnych i koleżeńskich, dzieci dowiadują się o konieczności wdzięczności i sposobach jej okazywania⁶⁶⁸. Wdzięczność jest również odpowiedzią na dzieła Boga: zbawienie⁶⁶⁹, obecność w Najświętszym Sakramencie⁶⁷⁰, przebaczenie żałującemu za grzechy człowiekowi⁶⁷¹. Tak, jak ma to miejsce w biblijnych perykopalach, tak powinno być w życiu dzieci. Ukazując różne praktyki religijne, np. wielkopostne praktyki pokutne Autorzy zwracają uwagę na właściwą motywację do ich spełnienia⁶⁷². Odpowiedzią na obecność Jezusa w Kościele i sakramentach jest decyzja ucznia do podjęcia walki ze słabościami⁶⁷³. Nie jest to zadanie proste dla dzieci w młodszym wieku szkolnym, z uwagi na ich egocentryzm⁶⁷⁴. Wychowanie z delikatnością, adekwatnością, z użyciem odpowiednich przykładów ma za zadanie prowadzić dziecko do prawdy o nim samym, prowadzić do postawy pokory wobec Boga i uznania konieczności przeproszenia za niewłaściwe zachowania⁶⁷⁵, a co jeszcze ważniejsze, do poprawy⁶⁷⁶. Z prawdy o dobrym Bogu wynika chęć zbliżania się do Niego. Autorzy wiele razy ukazują konkretne zachowania, przez które dobro uzewnętrznia się w życiu dzieci. Przedstawione sytuacje dotyczą rodziny, rówieśników, udziału w akcjach charytatywnych⁶⁷⁷. Uczeń jest zachęcany do zaproszenia Jezusa do życia, ponownie podkreślone zostaje znaczenie woli w życiu człowieka⁶⁷⁸. Od ucznia zależy, czy poznane prawdy wdroży w życie, czy znając przykazania będzie je realizował?

⁶⁶⁵ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 113.

⁶⁶⁶ Por. *Program nauczania religii*, s. 6, *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 73.

⁶⁶⁷ Por. *Podręcznik kl.1, Poznań*, s. 32-33, *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 16, s. 28-30.

⁶⁶⁸ Por. *Program nauczania religii*, s. 46; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 77.

⁶⁶⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 127.

⁶⁷⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 222.

⁶⁷¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 139.

⁶⁷² Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 94-95.

⁶⁷³ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 14-15, s. 20-21, s. 26-27.

⁶⁷⁴ Por. J. Bazylak, *Wychowanie dziecka na jednostkę społeczną*, *Studia Philosophiae Christianae* 24/1 (1988), s. 163-170, <https://docplayer.pl/110106883-Jozef-bazylak-rola-egocentryzmu-w-rozwoju-jednostki-studia-philosophiae-christianae-17-1-9-19.html> (28.09.2022).

⁶⁷⁵ Por. *Program nauczania religii*, s. 39, *podręcznik kl.1*, s. 74-77, s. 80-83; Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 149-150; Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 26.

⁶⁷⁶ Por. *Podręcznik kl.1 Poznań*, s. 86-87.

⁶⁷⁷ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 59, s. 63, s. 64-65, s. 69, s. 71, s. 73, s. 75, s. 77, s. 80-81, s. 83, s. 91, s. 95, s. 98-99, s. 106-107, s. 109, s. 111, s. 113-115, s. 116-119.

⁶⁷⁸ Por. *Podręcznik kl. 3 Poznań*, s. 28-29.

Wiedzieć nie wystarczy, trzeba jeszcze chcieć, móc oraz realizować je w konkretnych sytuacjach codziennego życia⁶⁷⁹. Sugestywnym obrazem zależności pomiędzy Słowem Boga, otwartością na nie człowieka i jej skutkami jest przypowieść o siewcy⁶⁸⁰. Konieczna jest aktywna postawa, by plon był obfity⁶⁸¹. Uczniowie zachęceni są do refleksyjnej postawy wobec swoich zachowań⁶⁸², do postawy prostoty i ufności Bożego dziecka⁶⁸³, ale również pokory i skruchy⁶⁸⁴. W materiałach jest również mowa o postawie gotowości do modlitwy we wspólnocie⁶⁸⁵, pomagania innym⁶⁸⁶, głoszenia innym Jezusa⁶⁸⁷, bycia świadkiem wiary⁶⁸⁸. Wielkim wezwaniem i zadaniem jest wezwanie do takiego postępowania, by patrzący na uczniów ludzie rozpoznawali w nich uczniów Jezusa⁶⁸⁹. O byciu chrześcijaninem decydują postawy i codzienne zachowania, uwarunkowane wiarą⁶⁹⁰. Uczniowie Jezusa po decyzji woli o pójściu za Nim, charakteryzują się postawą cierpliwości i męstwa⁶⁹¹ oraz hartem ducha⁶⁹². Umacniają postawę odpowiedzialności⁶⁹³, wrażliwości⁶⁹⁴, pobożności⁶⁹⁵, zaufania Bogu⁶⁹⁶. Wola jest ukazana jako jeden z elementów aktywnej postawy w poszukiwaniu odpowiedzi na pytania dotyczące religii⁶⁹⁷.

Dzieci przez autorów materiałów edukacyjnych są wezwane do podejmowania różnych postanowień dostosowanych do ich możliwości i wieku. Takie wezwanie jest ważne, ponieważ uczy dzieci pewnej samodzielności i odpowiedzialności. Uczeń może

⁶⁷⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 46 (postawa wierności Bogu), s.59 (postawa szacunku i miłości wobec rodziców i innych dorosłych opiekunów), s. 65 (postawa w stosunku do otaczającego środowiska, przyrody oraz ciała), s. 69 (postawa wierności prawdzie; postawa szacunku i troski o własność swoją, cudzą i wspólną); Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 119; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 103-104.

⁶⁸⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 68-69.

⁶⁸¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 72.

⁶⁸² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 125-126; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 13-14; Co znajduje wyraz w trosce o sumienie, o podejmowanie rachunku sumienia: por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 98-100.

⁶⁸³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 66-67, s. 104; *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 130-131.

⁶⁸⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 143-144.

⁶⁸⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 80-81.

⁶⁸⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 200.

⁶⁸⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 231; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 185.

⁶⁸⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 257.

⁶⁸⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 142; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 183.

⁶⁹⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 145-147.

⁶⁹¹ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 128-129.

⁶⁹² Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 186-187.

⁶⁹³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 144.

⁶⁹⁴ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 13.

⁶⁹⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 105.

⁶⁹⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 129-130.

⁶⁹⁷ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 59.

postanowić więcej się modlić, słuchać rodziców, uczestniczyć w roratach⁶⁹⁸, z uwagą odmówić *Ojciec nasz*⁶⁹⁹, zaangażować się w pomoc starszym, akcje charytatywne⁷⁰⁰. W celu zmotywowania uczniów do działania Autorzy proponują wypełnienie blankietu do *Adwentowego Banku Postanowień*, zawiera on postanowienie, termin realizacji, podpis. Zostaje umieszczony w widocznym miejscu, aby uczniowie mogli korzystać z pomysłów innych⁷⁰¹. Uczeń w pierwszym etapie edukacyjnym poznaje praktyki pokutne, które może podjąć np. W okresie Wielkiego Postu: post, modlitwę, jałmużnę⁷⁰². W materiałach można znaleźć postanowienia wyrażone bardzo ogólnie: stać się lepszym, przez zrobienie czegoś dobrego⁷⁰³, odrzucić zło, a wybierać dobro, co ma pokazać Bogu prawdziwą miłość⁷⁰⁴. Pojawia się wezwanie do postawy otwartości wobec Jezusa i jego nauki⁷⁰⁵, aktywnego udziału we Mszy Świętej⁷⁰⁶, gotowości do udzielania pomocy⁷⁰⁷. Niezwykle istotne jest postanowienie poprawy jako warunku spowiedzi⁷⁰⁸.

Szkolne lekcje religii mogą prowadzić do osobowego integralnego wzrostu wychowanka, jednak to do niego zależy podjęcie działań⁷⁰⁹. Modelując prawidłowe zachowania Autorzy materiałów posuwają się czasem zbyt daleko, narzucając co w danej sytuacji czuje, myśli, uważa. Określają np. co ktoś czuje: „z pewnością ucieszyli się...”⁷¹⁰, „Wtedy nic nie słyszymy, ale czujemy, że ciągle dzieje się coś ważnego, świętego”⁷¹¹, „kto popełnia zło, odczuwa smutek”⁷¹². Określenia powinny jednak być mniej kategoryczne.

W materiałach *serii kieleckiej* Autorzy dołożyli wszelkich starań, aby dzieci prowadzić do konkretnych decyzji woli, a później postaw. Podobnie, jak w materiałach *Wydawnictwa Św. Wojciecha* ważnym elementem wychowania jest wzbudzenie wdzięczności za dar życia Bogu i rodzicom⁷¹³, co ma prowadzić do konkretnych

⁶⁹⁸ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 55.

⁶⁹⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 106.

⁷⁰⁰ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 60.

⁷⁰¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 100-103.

⁷⁰² Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 157-158.

⁷⁰³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 85.

⁷⁰⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 136.

⁷⁰⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 165-166.

⁷⁰⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 195-196.

⁷⁰⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 200.

⁷⁰⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 106.

⁷⁰⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 74-75, s. 142.

⁷¹⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 15.

⁷¹¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 143.

⁷¹² Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 98.

⁷¹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 30-33.

sposobów wyrażania wdzięczności. Uczniowie zachęceni są do podejmowania konkretnych działań, by w rytmie roku liturgicznego odpowiedzieć na Boże zaproszenie do przyjaźni⁷¹⁴, których wyrazem będzie aktywność podczas Mszy Św.⁷¹⁵, podjęcie lektury Pisma Świętego i stałej pracy nad sobą⁷¹⁶. Poznawane przez ucznia biblijne wydarzenia są okazją do refleksji nad życiową sytuacją i oprócz postawy wdzięczności za posiadane dobra, są wezwaniem do umiaru w konsumpcji, tak bardzo potrzebnego współcześnie⁷¹⁷.

Wychowanie wolitywne wiąże się w tych materiałach z zaangażowaniem uczniów w liturgię, motywowaniem ich do konkretnych działań we współpracy z parafią, a w przypadku dzieci młodszych również z rodzicami. Pojawiają się odniesienia do decyzji woli w podjęciu modlitwy⁷¹⁸, życia sakramentalnego⁷¹⁹, odważnego przyznawanie się do wiary⁷²⁰, zaangażowania się do głębszego poznawania swojej wiary⁷²¹. Wyznawana wiara nie pozostaje sprawą wewnętrznych poruszeń, lecz znajduje wyraz w postawach dnia codziennego⁷²², uczeń Jezusa jest dobrym dzieckiem dla swoich rodziców, kolegów, jest pilnym uczniem, charakteryzuje go właściwe zachowanie⁷²³. Uczeń podejmuje pracę nad swoim charakterem⁷²⁴, poprzez odwracanie się do swoich złych czynów⁷²⁵, stałe nawracanie się⁷²⁶. Obraz zachęcający do podjęcia przemiany jest sugestywny dla dzieci: złe czyny, zaniedbania (chciwość, łakomstwo, kłamstwo, brak modlitwy, brzydkie słowa, bicie innych, nieposłuszeństwo) porównane są do kolców, które sprawiają ból i ranią, zaś przemianę (dobre czyny: modlitwa rano i wieczorem, mówienie prawdy, życzliwość) obrazują kwiaty⁷²⁷. Konkretny obraz, przykłady zrozumiałe dla dzieci, ukazują, że przemiana zależy od nich, od ich decyzji woli. Uczniowie dowiadują się również, że dobre postanowienia nie zawsze jest łatwo

⁷¹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 17.

⁷¹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 217.

⁷¹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 15.

⁷¹⁷ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 44-46.

⁷¹⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 43.

⁷¹⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 141-142.

⁷²⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 51 (krzyż), s. 53 (postawy modlitewne), s. (chrześcijańskie pozdrowienia), s. 213 (znaki obecności Boga w świątyni).

⁷²¹ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 14.

⁷²² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 71 (w rodzinie), s. 86 (z kolegami), s. 161.

⁷²³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 102.

⁷²⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 94, s. 174.

⁷²⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 145, s. 225-226.

⁷²⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 153-154.

⁷²⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 174.

zrealizować, świadomość tego pozwala przygotować się do nich, co sprzyja kształtowaniu w sobie wytrwałości⁷²⁸.

Elementem wychowania wolitywnego jest odpowiednia zachęta, by poznane treści chcieć wdrożyć w życie oraz silna motywacja, by to uczynić. W materiałach katechetycznych *serii kieleckiej* wiele razy i w każdej klasie Autorzy wzywają nauczyciela religii, by motywował i zachęcał uczniów do konkretnych czynności, np. do budowania dobrej atmosfery w klasie⁷²⁹, pogłębiania przyjaźni z Jezusem⁷³⁰, naśladowania Go⁷³¹, do częstej modlitwy⁷³², do czynienia dobra⁷³³, przepraszania za zło i naprawienia krzywd⁷³⁴, do pracy nad sobą⁷³⁵, do refleksji i nawrócenia⁷³⁶, do aktywnego udziału w nabożeństwach roku liturgicznego⁷³⁷, do udziału we Mszy Świętej⁷³⁸, do częstego przyjmowania Komunii Świętej⁷³⁹, do postępowania według Bożych przykazań⁷⁴⁰, dawania świadectwa Jezusowi słowem i czynem⁷⁴¹, mężnego wyznawania wiary⁷⁴². Zachęty kierowane do uczniów na lekcji religii dotyczą kształtowania charakteru, pracy nad sobą, wdrażania poznanych prawd w życie, np. do systematycznego rachunku sumienia⁷⁴³, do poznania Jezusa przez czytanie Ewangelii⁷⁴⁴, do przeżywania swoich trudnych chwil w duchowej łączności z cierpiącym Jezusem⁷⁴⁵. Aby stawać się coraz bardziej mądrym i lepszym, udoskonalać swoje zdolności, potrzebna jest wytrwała praca nad sobą, słuchanie rad mądrych i dobrych ludzi⁷⁴⁶. Uczeń jest również zachęcany do podjęcia codziennej walki ze złem. Systematyczny rachunek sumienia pozwala na formowanie wrażliwego

⁷²⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 174.

⁷²⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 8; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 8.

⁷³⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 39.

⁷³¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 126, s. 140.

⁷³² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 19.

⁷³³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 116; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 100.

⁷³⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 162, s. 167.

⁷³⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 171; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 269.

⁷³⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 224.

⁷³⁷ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 22-23.

⁷³⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 26; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 266, s. 272.

⁷³⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 153.

⁷⁴⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 62.

⁷⁴¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 238.

⁷⁴² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 266.

⁷⁴³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 91.

⁷⁴⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 18; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 120.

⁷⁴⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 250.

⁷⁴⁶ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 55.

sumienia⁷⁴⁷. W ten sposób wypracuje się wrażliwe sumienie przeduczynkowe, które odzywa się przed podjęciem decyzji⁷⁴⁸.

Ukazywanie postaci przeciwstawiających się złu jest istotnym elementem kształtowania charakteru i woli młodego człowieka. Ukazywanie duchowych siłaczy⁷⁴⁹ jest ważnym elementem wychowania również wolitywnego⁷⁵⁰. W materiałach pojawiają się określenia: kształtowania charakteru, praca nad sobą⁷⁵¹. Autorzy nie wahają się przy tym wskazać na to, że jest to zadanie niełatwe, wymagające trudu i wytrwałości, jak rzeźbienie w skale⁷⁵², towarzyszy mu wewnętrzna walka duchowa⁷⁵³ i pokonywanie zewnętrznych trudności⁷⁵⁴. Jeśli jednak uczeń pragnie naśladować w życiu wartości Ewangelii⁷⁵⁵, to musi podjąć jasną decyzję i postępować zgodnie z nią⁷⁵⁶.

Ważnym tematem jest uświadomienie uczniom, że od nich zależy też sposób spędzania wolnego czasu. Podejmowane działania powinny być świadome, to znaczy należy mieć na uwadze skutki również dalekosiężne. Kierować należy się zaś wyborem większego dobra, działać tak, by zbliżać się do Boga i ludzi⁷⁵⁷. Podjęcie takich zagadnień na tym etapie edukacyjnym jest uzasadnione, ponieważ jest to niejako próg wchodzenia w wiek dojrzewania, kiedy to młody człowiek zyskuje większą autonomię i samodzielnie zaczyna podejmować decyzje. Potrzebna jest więc mu wiedza, co dobre, co konieczne, co zbędne a co niebezpieczne. Ważne przy tym jest wzbudzenie w uczniach oprócz świadomości również odpowiedzialności za swoje działania.

Czynami dojrzałego człowieka ma kierować wola, a wolą człowieka ma kierować wiara, człowiek wiary, znając dobroć i wielkość Boga, jego nieprzebraną miłość, pozwala Bogu na kierowanie swoim życiem⁷⁵⁸.

⁷⁴⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 91.

⁷⁴⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 91.

⁷⁴⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 60.

⁷⁵⁰ Więcej o wzorach osobowych w następnym punkcie.

⁷⁵¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 14.

⁷⁵² Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 49.

⁷⁵³ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 62-63 (Jonasz).

⁷⁵⁴ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 58-59 (Eliasz).

⁷⁵⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 379.

⁷⁵⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 155.

⁷⁵⁷ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 144-146.

⁷⁵⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 55.

2.4. Formacja sfery duchowej

Wychowanie integralne obejmuje całego człowieka z jego życiem w wymiarze fizycznym, psychicznym, społecznym, kulturowym i duchowym⁷⁵⁹.

Duchowość jest fundamentem życia nie tylko chrześcijańskiego⁷⁶⁰, ponieważ jest „szczególną wrażliwością na to, co najważniejsze”⁷⁶¹ i stanowi jego osobowe centrum⁷⁶². Życie wewnętrzne obejmujące całą działalność, kształtuje postawy wobec samego siebie, drugiego człowieka, świata. Określa się je, jako otwartość na rzeczywistość nieuchwytną zmysłami. Życie wewnętrzne nabiera wymiaru duchowego, gdy angażuje osobowy wymiar człowieka w odniesieniu do rzeczywistości przekraczającej jego wewnętrzny świat. Jest wejściem w osobową relację z rzeczywistością nadprzyrodzoną, z Bogiem, świadomym wyborem duchowych treści i przeżywaniem ich w perspektywie wieczności⁷⁶³. Bez takiego odniesienia człowiek nie może zrozumieć, ani swojego miejsca w świecie, ani celu swojego istnienia. Duchowość człowieka, choć jest zawsze darem Boga⁷⁶⁴, związana jest z działalnością człowieka, który Boży dar przyjmuje i rozwija. Pomimo tego, że dla chrześcijanina życie duchowe stanowi fundament, wielu ludzi zatrzymuje na powierzchownym przyjęciu wiary, ograniczając się do wypełnienia jedynie pewnych *religijnych rytuałów* uznając je za pełnię chrześcijaństwa. Zubożając je, bez dojścia do istoty, prawdziwej głębi, bez zrozumienia, porzuca. Tymczasem jedynie prawdziwa duchowość nadaje sens ludzkim działaniom, wręcz istnieniu człowieczeństwa⁷⁶⁵.

Do istoty wychowania integralnego należy „budzenie w człowieku tego co ludzkie” oraz wspieranie w rozumieniu stanowiących rzeczywistość czynników, w ich pomnażaniu aż do osiągnięcia całości. Ważne, aby nie zagubić któregokolwiek

⁷⁵⁹ Por. S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Warszawa 1996, s. 171-181; A. Rynio, *Integralne wychowanie w myśli Jana Pawła II*, Lublin 2004, s. 17.

⁷⁶⁰ Por. *Christifideles laici* n. 4: „A przecież dążenia i potrzeby religijne nie mogą całkowicie wygasnąć. Sumienie każdego człowieka, który ma odwagę postawić sobie najistotniejsze pytania dotyczące ludzkiej egzystencji, a przede wszystkim pytać o sens życia, cierpienia i śmierci, musi odpowiedzieć okrzykiem prawdy wyrażonym przez św. Augustyna: „Stworzyłeś nas, Panie, dla siebie i niespokojne jest nasze serce dopóki nie spocznie w Tobie”⁹. Toteż i świat współczesny daje coraz szersze i żywsze świadectwo otwartości na duchową i transcendentną wizję życia, powrotu do poszukiwań religijnych, odnowionego poczucia sacrum i wartości modlitwy, potrzeby wolności wyznawania imienia Pańskiego”.

⁷⁶¹ R. Chałupniak, *Duchowość kapłańska: dar i zadanie*, „Katecheta” (2016) nr 2, s. 23.

⁷⁶² Por. M. Chmielewski, *Sto jeden pytań o życie duchowe*, Lublin 1999, s. 11.

⁷⁶³ Por. R. Solecki, M. Borda, *Duchowość chrześcijańska w procesie wychowania*, Kraków 2018, s. 17-18.

⁷⁶⁴ Por. 1 J 4, 19; 2 Kor 5, 14n.

⁷⁶⁵ Por. *Christifideles laici*, n. 34.

wymiaru życia, rozwoju i wychowania człowieka⁷⁶⁶. W sytuacji ponowoczesnego „rozdzielania człowieka” na poszczególne części, a właściwie sprowadzania go do sfery podstawowych potrzeb i przyjemności, to wychowanie integralne ochrania człowieka przed różnymi redukcjonistycznymi teoriami tkwiącymi w błędnym ujmowaniu człowieka⁷⁶⁷. Wychowanie integralne, szczególnie w ujęciu chrześcijańskim, nie może pominąć aspektu duchowego czyli ukierunkowania człowieka na transcendencję. Przyjmując wartość i godność osoby ludzkiej wychowanie integralne odwołuje się do aspektu nadprzyrodzonego człowieka⁷⁶⁸.

Wychowanie pozostaje procesem, w którym wzajemny kontakt wychowawcy i wychowanka ujawnia się w sposób szczególny. Bowiem wychowawca jest osobą, która „rodzi” w znaczeniu duchowym. Wychowanie jest więc przede wszystkim *obdarzaniem człowieczeństwem - obdarzaniem dwustronnym*. Wychowawcy „dają” swoje dojrzałe człowieczeństwo młodemu człowiekowi, a ten z kolei obdarza ich całą nowością i świeżością człowieczeństwa⁷⁶⁹, także w wymiarze duchowym. Duchowość pozostaje pojęciem niejasnym, często ograniczanym do sfery religijnej, jednak w sensie szerszym duchowość człowieka odwołuje się do pokonywania tego co materialne i zewnętrzne, poszukiwania tego, co przekracza widzialne otoczenie i samego człowieka. Podstawę wrażliwości i przeżyć człowieka stanowi kontakt z Absolutem, wychodzenie poza świat materialny i docieranie do sfery sacrum⁷⁷⁰.

Papież Franciszek pisze, że brak opieki duchowej jest najgorszą formą dyskryminacji⁷⁷¹, wymienia przy tym, co na nią się składa: prowadzenie do wiary rozumianej, jako przyjaźń z Bogiem, doświadczanie Jego błogosławieństwa, możliwość słuchania Słowa Bożego, dostęp do sakramentów, umożliwienie osiągnięcia dojrzałej wiary⁷⁷². Do elementów chrześcijańskiej duchowości zalicza modlitwę,

⁷⁶⁶ Por. S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Warszawa 1993, s. 164-259; J. Karczewska, *Integralne wychowanie. Chrześcijańska koncepcja Stefana Kunowskiego*, Kielce 2012; Z. Marek, *Podstawy wychowania moralnego*, Kraków 2005.

⁷⁶⁷ Por. *Gravissimum Educationis*, n. 1; A. Rynio, *Wychowanie do odpowiedzialności. Studium teorii i praktyki pedagogiki integralnej*, Lublin 2019, s. 115; A. Rynio, *Integralne wychowanie w myśli Jana Pawła II*, Lublin 2004.

⁷⁶⁸ Por. *Gravissimum Educationis*, n. 2.

⁷⁶⁹ *Gratissimam Sane*, n. 16.

⁷⁷⁰ Por. M. Chmielewski M., *Ciało i duchowość. Zarys problematyki*, https://pracownik.kul.pl/files/10591/public/Artykuly/Cialo_i_duchowosc_Zarys_problematyki.pdf (2.05.2022).

⁷⁷¹ Pisze wprawdzie o ubogich, lecz można temu określeniu nadać bardziej uniwersalny charakter, ponieważ nędza duchowa, jest również naglącym problemem.

⁷⁷² Por. *Evangelii gaudium*, n. 200.

adorację eucharystyczną, celebrację wiary⁷⁷³, jednak za najważniejszy element duchowości uważa przemienione miłością Ducha Świętego serce i aktywne zaangażowanie na rzecz misji ewangelizacji. Prawdziwa duchowość nie powinna być skupiona na wewnętrznych, indywidualnych przeżyciach, musi być w harmonii z wymogami miłosierdzia i logiką Wcielenia⁷⁷⁴. Ujmuje duchowość w ścisłym odniesieniu do chrześcijaństwa, jednak pamiętając o odniesieniu do wszystkich odbiorców nauczania religii w szkole warto zwrócić uwagę na uczniów poszukujących, którzy potrzebują uwrażliwienia na sferę duchową zanim wejdą na drogę naśladowania Mistrza z Nazaretu.

Nauczanie religii otwierając wychowanków na rzeczywistość pozamaterialną ma niebagatelne znaczenie. Właściwa formacja jest potrzebna na każdym etapie życia. szczególnie zaś w okresie młodzieńczym, gdy młody człowiek zмага się sam ze sobą. Współcześnie występuje zjawisko: „hurried child” – zbyt szybkiego przejścia z dzieciństwa do młodości, kiedy dziecko chce zbyt szybko stać się dorosłym, odrzucając duchowość jako bajkę nie przystającą do kolejnego etapu życia⁷⁷⁵. W tym śpieszeniu do następnego etapu współczesny uczeń często nie znajduje odniesienia ani do religii ani do szeroko rozumianej duchowości.

W tym trudnym i burzliwym rozwoju ucznia nie wystarczy proste odniesienie do Jezusa i Jego nauki, bowiem uczeń niejednokrotnie traci poczucie sensu życia. Na tym etapie ważne zadanie nauczania religii to głównie obecność, miłość, aktywne słuchanie, cierpliwość oraz próba zrozumienia, co stawia bardzo wysokie wymagania nauczycielom religii⁷⁷⁶. W tym ważnym czasie podejmowania również decyzji kształtujących przyszłe dorosłe życie, młodym potrzebne jest duchowe wsparcie w podejmowaniu samodzielnych wyborów⁷⁷⁷. Sfera duchowa człowieka jest dynamiczna, podlega zmianom, z tego względu może i powinna podlegać właściwym działaniom ze strony wychowawców, w celu jej kształtowania, rozwijania i doskonalenia.

Nauczyciel religii staje przed pytaniem: w jaki sposób wyczulić ucznia na coś/kogoś przekraczającego świat widzialny i dotykalny? Dość często powstaje

⁷⁷³ Por. *Evangelii gaudium*, n. 260.

⁷⁷⁴ Por. Jan Paweł II, List apostolski, *Novo millennio ineunte* (6 stycznia 2001), n. 52.

⁷⁷⁵ Por. E. Osewska, *Jakość życia wspólnotowego rodziny jako podstawa skuteczności wychowania*, „Roczniki Nauk o Rodzinie” (2013), t. 5, s. 5-22.

⁷⁷⁶ Por. E. Osewska, *Edukacja religijna w szkole katolickiej w Anglii i Walii w świetle „Living and Sharing Our Faith. a National Project of Catechesis and Religious Education”*, Tarnów 2008, s. 142-150.

⁷⁷⁷ Por. *Catechesi tradendae*, n. 38.

sytuacja, w której uczeń pragnąc prawdy, dobra i piękna nie szuka tych wartości, ale pozostanie w sferze materialnej, która nie daje mu oczekiwanego szczęścia. Dlatego nauczanie religii w szkole wychodząc od młodzieńczych pragnień powinno wskazywać na rozdział między wielkimi ideałami a ich realizacją w codziennym życiu. Uczeń podczas lekcji religii potrzebuje wsparcia dorosłych, którzy przez trudności weszli na wyższy poziom życia duchowego. Niestety w ocenianych materiałach w małym stopniu pojawiają się przykłady takich osób. Uczeń potrzebuje stanąć wobec swoich pytań, wyobrażeń, wątpliwości, i zastanowić się nad sobą, bowiem jeśli tego nie uczyni nie rozwinię swojej sfery duchowej, chociaż może powtarzać zapamiętane reguły religijne. Niekiedy przeżycie własnej słabości, doświadczenie choroby, śmierci kogoś bliskiego skłania ucznia do postawienia pytania o znaczenie człowieka i jego życia. W związku z tym nie wystarczy odniesienie do sfery biologicznej, umysłowej, czy emocjonalnej (choć niekiedy można od nich zaczynać), lecz trzeba odwołać się do duchowości⁷⁷⁸.

Przed nauczycielami religii stoi zadanie pobudzenia poszukiwania sacrum i uwrażliwiania uczniów na potrzeby duchowe. Jak pisze Helena Słotwińska: „Tych wszystkich szczegółowych działań, które są częścią składową *agape*... trzeba się po prostu nauczyć. Proces kształcenia człowieka w kierunku podobieństwa Bożego dokonuje się nie przez zewnętrzne wyuczenie się określonych sposobów zachowania się, lecz przez formowanie człowieka mocą nowego życia, które przez chrzest przeniknęło do najgłębszych tajników osobowości ochrzczonego”⁷⁷⁹. Wychowanie religijne domaga się kształtowania religijnego sensu życia i światopoglądu dzieci w relacji do Boga⁷⁸⁰. Bóg jest ostatecznym celem życia ludzkiego i równocześnie dawcą życia duchowego. Jonh. H. Newman w dziele *O rozwoju doktryny chrześcijańskiej* mówi: „żyć tu, na Ziemi, to znaczy zmieniać się, a być doskonałym to znaczy zmieniać się często”⁷⁸¹. Człowiek jest powołany do rozwoju i stałego wzrostu swojego człowieczeństwa, do wewnętrznej przemiany⁷⁸². Cała działalność wychowawcza przebiega w perspektywie wieczności i prowadzenia wychowanków do

⁷⁷⁸ Por. E. Osewska, [Nauczanie religii jako towarzyszenie: od powierzchowności do duchowości, do osobistego poznania Boga wcielonego](#), „Studia Pastoralne” (2017) nr 13 s. 46-61.

⁷⁷⁹ H. Słotwińska, *Wychowanie chrześcijańskie szansą integralnego rozwoju człowieka*, Kraków 2018, s. 339.

⁷⁸⁰ Por. H. Słotwińska, *Wychowanie chrześcijańskie szansą integralnego rozwoju człowieka*, Kraków 2018, s. 334.

⁷⁸¹ J.H. Newman, *O rozwoju doktryny chrześcijańskiej*, Warszawa bez r. wyd., s. 57.

⁷⁸² w perspektywie człowieka wierzącego w centrum wszystkiego jest stałość Boga. Por. Papież Franciszek, *Discorso del santo Padre Francesco alla curia romana per gli auguri di natal*, n. 5, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/speeches/2019/december/documents/papa-francesco_20191221_curia-romana.pdf (06.07.2021).

zbawienia i obejmuje wszystkie dziedziny życia. Jego celem jest rozwój wolnej osoby, rozumianej w pełni swojej integralności ciała i duszy, również tutaj w ziemskiej perspektywie. Chrześcijanin urzeczywistnia swoje człowieczeństwo nawiązując pełne braterskiej miłości relacje z innymi i dąży do prawdziwej wolności w Bogu⁷⁸³. Ten dalekosiężny cel wychowania, którym jest wieczność, wyznacza działania szczegółowe i wzywa nauczyciela religii do zaangażowania w wychowanie duchowe. Stefan Kunowski zauważa obecność duchowości we wszystkich systemach wychowawczych, chociaż różnie są interpretowane. Budzenie duchowości uznaje za warunek pełni człowieczeństwa i wszechstronnie rozwiniętej osobowości. Bez niej „najlepsze duchowe cechy gatunku, jak rozumność, wartościowanie, dążenia wolnościowe, aktywna twórczość i otwartość metafizyczna nie uzgodnione z prawdą o rzeczywistości i łasce, nie poddane Logosowi prawdy i łaski tracą swą bytową orientację i stają na służbę sił różnych popędów, instynktów, złych nawyków, nałogów i namiętności. Wówczas ta jednostka nie ukształtowana prawidłowo w swej duchowości przez wychowawców staje się aspołeczna, antyhumanistyczna, wykoleja się i traci sens swego życia”⁷⁸⁴. Duchowość człowieka jest całościową postawą człowieka określającą kryteria i normy zachowania będące następstwem przyjęcia określonych wartości⁷⁸⁵, których źródłem jest Bóg, są nimi m.in. prawość, sprawiedliwość, godność, roztropność oraz mądrość⁷⁸⁶. Dobre przeżywanie duchowości prowadzi do utwierdzenia człowieka w poczuciu własnej godności, wartości, prowadzi do uznania ich w innych, do prawdziwej miłości drugiego człowieka⁷⁸⁷, co składa się na ukształtowanie dojrzałej osobowości.

Ukierunkowanie na Transcendencję będzie inaczej manifestowało się w klasach młodszych, inaczej starszych, jeszcze inaczej w wieku dorosłym⁷⁸⁸. Formacja sfery duchowej człowieka dokonuje się wieloetapowo, wielopłaszczyznowo i dynamicznie. W okresie dzieciństwa i adolescencji uwarunkowana jest rozwojem psycho-fizycznym dzieci i młodzieży, nie może być zaniedbana, czy zmarginalizowana. Równocześnie należy mieć świadomość, że szkolne nauczanie religii stanowi jeden z elementów kształtowania duchowej sfery wychowanka wspomagając jego wrażliwość na *Sacrum*.

⁷⁸³ Por. M. Nowak, *Podstawy pedagogiki otwartej ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*, Lublin 1999, s. 406–408.

⁷⁸⁴ S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Warszawa 2004, s. 190-191.

⁷⁸⁵ Por. Z. Marek, *Pedagogika i duchowość – wsparcie dla ludzkich poszukiwań*, „Katecheta” (2016) nr 3, s. 88.

⁷⁸⁶ Por. J. Mastalski, *Samotność globalnego nastolatka*, Kraków 2007, s. 550.

⁷⁸⁷ Por. S. Głaz, *Doświadczenie religijne a osobowość*, Kraków 2000, s. 76.

⁷⁸⁸ Por. S. Głaz, *Doświadczenie religijne a osobowość*, Kraków 2000, s. 12–13.

Szkolne nauczanie religii świat wewnętrzny przed niektórymi dziećmi otwiera, wszystkim tłumaczy, dostarcza wiadomości. Wychowanie w wymiarze duchowym to najpierw prowadzenie wychowanków do kontaktu z Panem Bogiem, jako pierwszego źródła wszelkiego dobra⁷⁸⁹. Oraz ukazanie im, że sprawy dotyczące duchowości nie są czymś obok życia, ale je przenika, kształtując wszystkie sfery działalności człowieka⁷⁹⁰. Niezwykle istotnym jest łączenie w świadomości dzieci wyznawanej wiary z codziennym życiem, nie ma tu rozdzwiewku, ani dualizmu we wszystkich sytuacjach życia działa jeden człowiek, uczeń Chrystusa w każdym czasie i miejscu. W przypadku dzieci młodszych poruszane są sytuacje z życia szkolnego domowego, u uczniów starszych poruszane są również zagadnienia dotyczące życia społecznego⁷⁹¹. „Wszystko jest opatrnościową okazją do „ustawicznego ćwiczenia się w wierze, nadziei i miłości”⁷⁹². Chrześcijanin dąży do doskonałości pod każdym względem a jego przewodnikiem jest Jezus, który wskazuje na przykazania jako otwartą drogę miłości do doskonałości moralnej i duchowej⁷⁹³.

Wychowanie duchowe w praktyce ściśle łączy się z innymi sferami wychowania integralnego. W tym punkcie zostaną przedstawione elementy, na które Autorzy materiałów katechetycznych kładą nacisk, jako element wychowania duchowego, pewne elementy omówione także w innych punktach zostaną tutaj ukazane z perspektywy wychowania duchowego oraz zostaną także ukazane postacie przedstawiane, jako osobowy wzór.

Formacja duchowa uczniów dokonuje się w nawiązaniu do sytuacji egzystencjalnej bliskiej dziecku, którą ma przybliżyć mu rzeczywistość duchową. Autorzy materiałów *serii poznańskiej* odwołują się do znanych dzieciom czynności takich jak: słuchanie, odpowiadanie, dziękowanie, przepraszenie i przebaczenie, przyjmowanie darów i obdarowywanie nimi. Te znane z życia sytuacje zyskują nowe znaczenie w odniesieniu do relacji z *Sacrum*⁷⁹⁴. Autorzy *serii poznańskiej* wskazują na wprowadzenie dziecka w świat niewidzialny na drodze odkrywania w otoczeniu śladów obecności Kogoś Najważniejszego⁷⁹⁵.

⁷⁸⁹ Por. M.L Opiela, E. Świdrak, M. Łobacz, *Wstęp*, w: *Wychowanie integralne w edukacji katolickiej. Idee-twórcy-instytucje*, red. M.L Opiela, E. Świdrak, M. Łobacz, Lublin 2014, s. 10.

⁷⁹⁰ Por. *Christifideles laici*, n. 17.

⁷⁹¹ Por. *Christifideles laici*, n. 59.

⁷⁹² *Christifideles laici*, n. 59.

⁷⁹³ Por. *Veritatis splendor*, n. 15.

⁷⁹⁴ Por. *Program nauczania religii*, s. 44.

⁷⁹⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. I, Poznań*, s. 5.

Autorzy *serii poznańskiej* uczniom poszukującym proponują wołanie i kierowanie prośby do Boga, który wzywa do podjęcia wysiłku pracy nad sobą⁷⁹⁶. Do ukazania drogi doskonalenia stosują Modlitwę Pańską, wprost wyprowadzając z niej zadania dla chrześcijanina tj., szacunek dla Bożego imienia, zgoda na jego wolę, ufne zawierzenie, pokorna prośbę o przebaczenie grzechów, gotowość do przebaczenia i walki duchowej⁷⁹⁷. Zachęcają uczniów do podjęcia walki ze swoimi słabościami⁷⁹⁸, co nie jest proste dla dziecka, szczególnie w młodszym wieku szkolnym z uwagi na jego wspomniany już egocentryzm⁷⁹⁹. Podkreślają, że formacja duchowa wymaga współdziałania z łaską. Przypominają uczniowi, że na drodze formacji duchowej trzeba przyjąć postawę pokory i otwartości⁸⁰⁰. Uznanie własnej ograniczoności ma prowadzić do poszukiwania Kogoś, kto może udzielić pomocy⁸⁰¹. Szczególnie w młodszych klasach szkoły podstawowej sprawą fundamentalną dla życia duchowego dziecka jest stopniowe odkrywanie prawdy o człowieku i jego relacji z Bogiem. Duchowość jest tu pojmowana na sposób teistyczny, nie tylko jako przekraczanie siebie, ale otwarcie na Boga dającego pełnię życia⁸⁰². Dzieci uczą się stopniowego rozpoznawania Tego, który jest poznając Abrahama⁸⁰³, Mojżesza, czy Samuela⁸⁰⁴. Wyjątkową postacią jest patriarcha Jakub, uczniowie mogą zobaczyć jego drogę duchowego wzrostu, od tradycji do osobistego zawierzenia i doświadczenia Bożego błogosławieństwa⁸⁰⁵. Podobnie poznanie trudnych losów Józefa w Egipcie⁸⁰⁶.

W formacji duchowej dzieci niezastąpionym osobowym wzorem jest Maryja, jej postać wielokrotnie przywoływana w materiałach omawianej *serii poznańskiej*. To ona uczy zaufania i przyjmowania słów Niewidzialnego⁸⁰⁷, posłuszeństwa, pokory⁸⁰⁸, zaufania i wierności⁸⁰⁹.

⁷⁹⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 55-57.

⁷⁹⁷ Por. *Podręcznik kl. 3 Poznań*, s. 109.

⁷⁹⁸ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 14-15, s. 20-21, s. 26-27.

⁷⁹⁹ Por. J. Bazylak, *Wychowanie dziecka na jednostkę społeczną*, „*Studia Philosophiae Christianae*” 24(1988) nr 1, s. 163-170.

⁸⁰⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 87.

⁸⁰¹ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 106-107.

⁸⁰² Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 13, s. 60.

⁸⁰³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 77.

⁸⁰⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 84; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 69.

⁸⁰⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5 Poznań*, s. 61-62.

⁸⁰⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5 Poznań*, s. 66.

⁸⁰⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 85.

⁸⁰⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 89.

⁸⁰⁹ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 76-77.

W materiałach edukacyjnych do nauczania religii *Wydawnictwa Jedność* uczeń stopniowo rozpoznaje Niewidzialnego Boga, który godny jest miłości i zaufania⁸¹⁰ poprzez stworzony świat⁸¹¹ pełen piękna⁸¹², uporządkowany, poznawalny, harmonijny⁸¹³. Podobnie życie ludzkie⁸¹⁴ jest ukazane jako wielki dar i zadanie⁸¹⁵. Uczeń równocześnie z odkrywaniem Boga, odkrywa swoją duchową naturę, która nie może być ograniczona. Byłoby dobrze, gdyby nauczyciel religii zawsze pamiętał o zasadzie stopniowości, aby od rzeczy małych, dostrzegalnych, podążać dalej ku tajemnicy człowieka i Boga⁸¹⁶. Formacja duchowa zawsze musi się odbywać w kontekście prawdy o człowieku, a jej ważnym składnikiem jest uznanie swojej własnej grzeszności i konieczności odwrócenia się od niej. Obrazem wykorzystanym w materiałach *serii kieleckiej* jest porównanie grzechów do „murów duchowych”, które człowiek buduje, oddzielając się od innych oraz Boga. Materiały skłaniają uczniów do ciągłej refleksji i otwierania się na tajemnicę Boga. Formacja duchowa jest związana z dostrzeganiem przejawów życia duchowego w świecie, w klasach młodszych to nauka rozpoznawania znaków religijnych⁸¹⁷, w starszych akceptacja znaków dziedzictwa chrześcijaństwa⁸¹⁸. Dopiero odkrywając duchowe bogactwo, uczeń poznaje teistyczny wymiar duchowości wymagający życia sakramentalnego⁸¹⁹.

Wzrost duchowy wymaga czasem trudu i poświęcenia, rezygnacji z czegoś w imię większego dobra⁸²⁰, jest to wręcz czasami walka z samym sobą, ze swoimi słabościami⁸²¹. Trudno mówić o poświęceniu i ofiarności współczesnemu młodemu pokoleniu nastawionemu na przyjemność, jednak Autorzy nie unikają stwierdzeń, że

⁸¹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 11.

⁸¹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 28-29.

⁸¹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 15.

⁸¹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 15-16.

⁸¹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 33-34.

⁸¹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 12; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 15.

⁸¹⁶ Por. E. Osewska, *Nauczanie religii jako towarzyszenie: od powierzchowności do duchowości, do osobistego poznania Boga wcielonego*, „*Studia Pastoralne*” (2017) nr 13 s. 46-61.

⁸¹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 53 (rozdziela modlitwę od innych czynności), s. 51 (znak krzyża), s. 78-80 (kościół i jego elementy); s. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 20-21 (przedmioty religijne).

⁸¹⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 94 (grób nieznanego żołnierza); *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 128-128 (przydrożne krzyże i kapliczki), s. 130-131 (sanktuarium Matki Boskiej Częstochowskiej), s. 136-137 (wotum wdzięczności: Świątynia Opatrzności Bożej) *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 365-366 (modlitwa odwołująca się do dziedzictwa narodu Polskiego), s. 416 (pomniki ukazujące wybitne postacie).

⁸¹⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 184.

⁸²⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 84.

⁸²¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 107.

trudy życia, cierpienie są ważnym elementem ludzkiego losu i mogą przynosić, pod pewnymi warunkami dobre owoce⁸²².

W materiałach *Wydawnictwa Jedność* ukazanych jest wiele postaci biblijnych i historycznych, które znajdują się na drodze duchowego wzrostu. Przykłady przemawiają do wyobraźni uczniów, a ich różnorodność daje większe prawdopodobieństwo, że w którymś z nich wychowanek dostrzeże podobieństwo do swojego życia i znajdzie wskazówkę do własnego życia wewnętrznego. Na drodze wzrostu duchowego ukazywane są osobowe wzory proroków, pasterzy, mędrców, Maryi i Józefa⁸²³. Mocno zarysowane są osoby patriarchów kroczących drogami Jedyne Boga. Zwłaszcza postać Abrahama, który pełny wiary w obietnice Boga wypełnia jego polecenia i zmienia swoje życie⁸²⁴ oraz dzieje Jakuba⁸²⁵ i jego wewnętrznej przemiany⁸²⁶. Józef i Mojżesz swoimi postawami zachęca do odważnego podążania za powołaniem i podejmowania się trudnych zadań⁸²⁷. Na drugim etapie edukacyjnym w klasie piątej tematem przewodnim są spotkania z różnymi postaciami biblijnymi. Z Nowego Testamentu przywołani są rodzice Jana Chrzciciela i on sam, pasterze, Symeon, św. Józef, Szymon Piotr i inni Apostołowie: Tomasz, Jan, Nikodem, Marta i Maria⁸²⁸, Szymon Cyrenejczyk, Weronika i św. Paweł, a później z postacie świętych: Faustyna, Bernadetta, Matka Teresa, Brat Albert, Teresa z Lisieux, królowa Jadwiga, Wojciech, Stanisław ze Szczepanowa, Jan Paweł II. Tak wiele postaci żyjących w różnych kontekstach historycznych prowadzi wychowanków do odkrycia prawdy, że Bóg działa w każdym czasie, współdziała z każdym, kto chce słuchać Jego głosu i podążać Jego drogami. Bóg znajduje język i sposób dotarcia do każdego człowieka. Sposób uwrażliwiania na znaki duchowe i osobisty przykład katechetów ma istotny wpływ na duchowy rozwój dziecka. Dlatego od nauczycieli religii wymagany jest odpowiedni poziom duchowej dojrzałości, rzetelna wiedza i kompetencje dydaktyczno-pedagogiczne⁸²⁹.

Formacja duchowa odnosi się do procesu, w którym człowiek rozwija swoje życie duchowe i dąży do zbliżenia się do Boga. Jest to integralna część życia każdego

⁸²² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 233.

⁸²³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 117-118.

⁸²⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 55-56.

⁸²⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 59-60.

⁸²⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 107-108.

⁸²⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 67-68; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 121-123; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 87-88, s. 95, s. 102.

⁸²⁸ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 98-99.

⁸²⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 5.

chrześcijanina, który pragnie wzrastać w wierze i pogłębiać z Nim swoje relacje, nie może odbyć się poza Kościołem i bez relacji z bliźnimi. Formacja duchowa obejmuje różnorodne aspekty, takie jak: modlitwa (centralny element formacji duchowej, powinna być regularna; może przybierać różne formy, takie jak modlitwa osobista, modlitwa liturgiczna, medytacja, rozważanie Pisma Świętego itp.), sakramenty (zwłaszcza Eucharystia i Sakrament Pokuty i Pojednania, są niezwykle ważne w formacji duchowej; uczestnictwo w Mszach Świętych, przyjmowanie Komunii Świętej i regularna spowiedź pomagają wzmacniać więź z Chrystusem i Kościołem, kształtować wewnętrzną harmonię), studium i refleksja nad wiarą (w formacji duchowej Kościół zachęca do studiowania Pisma Świętego, nauki Kościoła, literatury duchowej i teologicznej; refleksja nad wiarą i zgłębianie jej treści pomagają pogłębiać zrozumienie doktryn katolickich i wzmacniają więź z Bogiem), duszpasterstwo i wspólnota (udział w życiu parafialnym, grupach modlitewnych, rekolekcjach i spotkaniach formacyjnych jest ważnym aspektem formacji duchowej; dzięki wspólnocie wiernych można się wzajemnie wspierać, dzielić wiarą i wzrastać duchowo), cnoty i życie moralne (formacja duchowa obejmuje także rozwijanie cnót moralnych i dążenie do świętości; osoba praktykująca stara się żyć zgodnie z nauczaniem Kościoła, praktykować miłość bliźniego i rozwijać cnoty takie jak cierpliwość, pokora, sprawiedliwość, szczodrość itp.). Wychowanie duchowe jest więc ściśle związane z innymi elementami wychowania integralnego.

W analizowanych materiałach edukacyjnych do nauczania religii obydwu wydawnictw można dostrzec linie wychowania integralnego uczniów. W oparciu o personalistyczną wizję człowieka przedstawiona jest prawda o osobie ludzkiej, z jej wyjątkowością, godnością, wolną wolą, rozumem, ale i z powstałą w wyniku grzechu pierwotnego słabością. Wychowanie integralne powinno być ujmowane jako byt jednolity, którego nie można zawęzić do funkcjonowania poszczególnych elementów. Wychowanie integralne jest umacnianiem poszukiwania i dążenia człowieka do nieskończoności we wszystkich jego sferach (fizyczna, psychiczna, społeczna, kulturowa, duchowa, religijna), dlatego tak ważne jest realistyczne ujmowanie ucznia we wszystkich jej wymiarach (*bios, logos, ethos, agos, los*). Dlatego w niniejszym rozdziale dokonano oceny wychowania integralnego podejmowanego w nauczaniu religii w szkole podstawowej na podstawie wybranych materiałów edukacyjnych do nauczania religii. Szczegółowo ukazano wychowanie intelektualne, emocjonalne, wolitywne oraz uwrażliwianie ucznia na życie duchowe. Wychowanie integralne,

szczególnie w ujęciu chrześcijańskim, może zapewnić wychowankowi pełny, wszechstronny i harmonijny rozwój w duchu prawdy o człowieku, wolności i odpowiedzialności.

W analizowanych materiałach zdecydowanie najczęściej uwagi poświęcono wychowaniu intelektualnemu. Podręczniki zawierają bardzo dużo, niekiedy zbyt szczegółowych informacji, stosując język naukowy, nie zawsze zrozumiały dla ucznia szkoły podstawowej. Świat uczuć i emocji ludzkich ukazywany jest dość wyraźnie z podkreśleniem ich znaczenia w życiu społecznym i religijnym. Szczególnie zwrócono uwagę na konieczność panowania uczniów nad reakcjami emocjonalnymi i sposobami wyrażania emocji. Jednak wychowanie emocjonalne jest raczej potraktowane w sposób ogólnikowy bez wskazywania dróg do osiągnięcia dojrzałości emocjonalnej. Znacznie lepiej podejmowane jest wychowanie wolitywne, które stanowi podstawę do formacji osobowej i chrześcijańskiej. Autorzy materiałów wielokrotnie przedstawiają uczniom konieczność podejmowania decyzji, podkreślając znaczenie tej najbardziej fundamentalnej o wyborze relacji z Bogiem. Z tego pierwszego wyboru wynikają następne, które są zależne od przyjętej hierarchii wartości. Uczniowie stopniowo zyskując świadomość natury ludzkiej, dostrzegają jej aspekt duchowy. Lekcje religii prowadzone w szkole są ważnym elementem w wychowaniu integralnym ucznia, bowiem funkcja wychowawcza szkoły jest obecnie bardzo ograniczana. W szkole, podobnie jak w całym społeczeństwie ujawniają się działania dążące do wykluczenia z niego *sacrum*. Dlatego tak ważne staje się uwrażliwianie ucznia na sferę duchową i budzenie jego wrażliwości duchowej. Dopiero po zaprezentowaniu i ocenie wychowania integralnego w następnym rozdziale zostaną podjęte zagadnienia wychowania chrześcijańskiego.

ROZDZIAŁ 3

Kształtowanie osobistego kontaktu ucznia z Jezusem Chrystusem

Każdy człowiek otrzymuje potencjał duchowy, który powinien rozwijać¹, ale potrzebuje budzenia, stałego wsparcia i umacniania². Niestety często w monografiach filozoficznych, pedagogicznych i psychologicznych człowiek jest prezentowany tylko jako autonomiczny byt, całkowicie samodzielny, niezależny od nikogo, zwłaszcza od Boga. Jednak człowiek, który dzięki osobowej podmiotowości pozostaje obdarzony osobową godnością, jest także bytem przygodnym, a to oznacza, że człowiek odkrywa samego siebie, swoje własne „ja” a także „ja” innej osoby, dopiero wówczas kiedy odkrywa siebie samego jako dar od Boga Dawcy³. Dlatego przyjęcie założenia, że człowiek ze swojej natury jest wezwany do ciągłego rozwoju, nieustannie prowadzi człowieka do Boga jako Jego Stwórcy i Odkupiciela⁴. Jedynie poszukując trwałej relacji z Absolutem człowiek może w pełni stać się osobą, gdyż ani żadne zwierzę ani nawet drugi człowiek nie może w pełni zaspokoić jego pragnienia szczęścia⁵. Papież Jan Paweł II przypomina, że „chodzi więc tutaj o człowieka w całej jego prawdzie, w pełnym jego wymiarze. Nie chodzi o człowieka ‘abstrakcyjnego’, ale rzeczywistego, o człowieka ‘konkretnego’, ‘historycznego’. Chodzi o człowieka ‘każdego’ - każdy bowiem jest ogarnięty Tajemnicą Odkupienia, z każdym Chrystus w tej tajemnicy raz na zawsze się zjednoczył. Każdy człowiek przychodzi na ten świat, poczynając się w łonie swej matki i rodząc się z niej, jest z tej właśnie racji powierzony trosce Kościoła. Troska ta dotyczy człowieka całego, równocześnie jest ona na nim skoncentrowana w szczególny sposób. Przedmiotem tej troski jest człowiek w swojej jedynej i

¹ Por. K. Wojtyła, *Rozważania o istocie człowieka*, Kraków 1999, s. 95-97; M. Krąpiec, *Człowiek – dramat natury i osoby*, w: *Człowiek-Wychowanie-Kultura*, red. F. Adamski, Kraków 1993, s. 12.

² Por. E. Osewska, *Wychowanie chrześcijańskie osoby jako dążenie do pełni człowieczeństwa*, w: *Rola nauczyciela w wychowaniu. Wczoraj – dziś – jutro*, red. B. D. Niziołek, Tarnów – Łapczyca 2016, s. 134-143; J. Przybyłowski, *Znaczenie nowej ewangelizacji dla duszpasterstwa młodzieży. Studium pastoralne*, Lublin 2001.

³ Por. T. Styczeń, *Człowiek jako podmiot daru z samego siebie*, w: *Teologia małżeństwa i rodziny*, red. K. Majdański, t. 2, Warszawa 1990, s. 72.

⁴ Por. S. Chrobak, *Wychowanie w kontekście konkurencyjności – wyzwania dla pedagogiki chrześcijańskiej*, w: *Wychowanie chrześcijańskie. Między tradycją a współczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 626; J. Przybyłowski, *Funkcja wychowawcza w teorii i praktyce eklezjalnej. Studium teologiczno-pastoralne*, Warszawa 2010.

⁵ Por. E. Osewska, *Wychowanie chrześcijańskie osoby jako dążenie do pełni człowieczeństwa*, w: *Rola nauczyciela w wychowaniu. Wczoraj – dziś – jutro*, red. B. D. Niziołek, Tarnów – Łapczyca 2016, s. 134-143.

niepowtarzalnej rzeczywistości człowieczej, w której trwa niczym nienaruszony ‘obraz i podobieństwo’ Boga samego”⁶. Człowiek, jak podkreślają dokumenty Kościoła, został przez Boga wezwany, powołany oraz zaproszony do zbawienia. Każdy człowiek odnajduje się w tajemnicy, ujawniającej się w Jezusie Chrystusie, który przychodzi do niego i dla niego od momentu poczęcia. Dlatego w wychowaniu każdego człowieka nie można pominąć odniesienia do Zbawiciela, który przez swoje życie jako człowiek wśród ludzi poznał człowieka i oddał siebie na krzyżu z miłości do niego.

3.1. Tworzenie sytuacji wychowawczych i ich interpretacja

Wychowanie jest długotrwałym układem zmian zachodzących w procesie wszechstronnego rozwijania człowieka. Biorą w nim świadomy udział wychowawcy przez swą działalność, wpływają na niego okoliczności i warunki, jako sytuacje wychowawcze oraz wzmacniają dążenia samego wychowanka do osiągnięcia coraz większej samodzielności umysłowej, moralnej, życiowej i duchowej, jako najdalszego wytworu wychowania⁷. Określenie wychowania Stefana Kunowskiego opisuje struktury procesu wychowawczego ujętego integralnie, którego nie można sprowadzić jedynie do funkcjonowania wybranych elementów, gdyż jest ono wspieraniem całej osoby ludzkiej w kontaktach z całą rzeczywistością. W takim rozumieniu do istoty wychowania należy umacnianie i wspieranie całego człowieka aż do osiągnięcia pełni, bez odrzucania lub umniejszania któregoś aspektu⁸. Warto także przypomnieć, że sytuacja wychowawcza obejmuje całe środowisko i wszelkie zewnętrzne czynniki, w których działania wychowawcze są zanurzone. W takim szerokim ujęciu wszystkie zdarzenia życia rodzinnego, szkolnego, środowiskowego stanowią sytuację potencjalnie wychowawczą albo antywychowawczą. Z każdej okoliczności wychowawca może wydobywać tkwiące w niej wartości. Począwszy od wartości przedmiotowych w kontekście natury, przyrody, przez te, które zawierają w kontekście dzieł kultury, wytworów sztuki, literatury, aż do wartości, które niosą w sobie poszczególne osoby, uczestnicy procesu wychowawczego. Ujęcie takie wskazuje na znaczenie całego środowiska jako otoczenia wychowującego⁹. Henryk Jarosiewicz ujmując sytuację wychowawczą w szerokim zakresie. Analizując ją w odniesieniu do

⁶ *Redemptor Hominis*, n. 13.

⁷ Por. S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Warszawa 2004, s. 166.

⁸ Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Kraków 2020, s. 109-151.

⁹ Por. M. Nowak, *Teorie i koncepcje wychowania*, Warszawa 2008, s. 168.

współczesnej szkoły wskazuje indywidualizm i subiektywizm, jako jej zagrożenia¹⁰. Pojęcie sytuacji wychowawczej ma również znaczenie węższe, kiedy jest używane na określenie działań podejmowanych przez wychowawców w sposób celowy, świadomy, dla osiągnięcia zamierzonego celu, którym jest rozwój wychowanka¹¹. Sytuacja wychowawcza jest wtedy według Antoniny Guryckiej układem rzeczy, ludzi oraz zadań związanych jednością miejsca i czasu, organizowanym przez wychowawcę w celu zrealizowania założonego projektu osobowości wychowanka, będącego zarazem źródłem doświadczeń wychowanka¹². Sytuacje te organizuje wychowawca jako ich reżyser¹³. Z kolei Kazimierz Sośnicki za czynnik wyróżniający sytuację wychowawczą uważa wywołane przez ogół warunków przeżycia psychiczne, prowadzące do odpowiednich psychicznych dyspozycji, które zapoczątkowują założony proces rozwojowy¹⁴. Zaznacza przy tym, że zmiany te mogą być bardzo nieznaczne lub przeciwnie, wymagające zmiany myślenia, czyli charakteru intelektualnego. Wskazuje na sytuacje wychowawcze, których głównym zadaniem jest rozbudzanie jakichś nowych uczuć, dążeń, decyzji, a więc wywoływanie zmiany w przeżyciach uczuciowo – wolicjonalnych oraz w działaniu. Autor nazywa je „sytuacjami pedagogicznymi” i odróżnia je od „sytuacji obojętnych pedagogicznie”¹⁵. Według Marii Przetacznik-Gierowskiej na sytuację wychowawczą wskazują zmiany dokonujące się w strukturze psychicznej wychowanka, jako wynik interakcji i pełnienia ról społecznych, wywołanych przez pole emitowania sygnałów wychowawczych, będących odpowiednim układem stymulacyjno-zadaniowym¹⁶. Dla Heliodora Muszyńskiego natomiast istotnym elementem sytuacji wychowawczej jest umożliwienie wychowankowi dokonania wyboru między elementami o różnej wartości, których różnorodność zależna jest od jego kompetencji. Wychowawca, którego celem jest pobudzenie wychowanka do dokonania wyboru, musi dysponować pewnymi umiejętnościami sterowania różnymi elementami sytuacji wychowawczej, od których wybór ten zależy¹⁷. Podobne stanowisko przedstawia Wincenty Okoń dla którego

¹⁰ Por. H. Jarosiewicz, *Sytuacja wychowawcza we współczesnej szkole – zagrożenie indywidualizmem i subiektywizmem*, w: *Cywilizacja. O nauce, moralności, sztuce i religii. Pedagogika z tradycją w jutro*, nr 22/2007, s. 63-81.

¹¹ Por. K. Sośnicki, *Istota i cele wychowania*, Warszawa 1967, s. 7-13.

¹² Por. A. Gurycka, *Struktura i dynamika procesu wychowawczego*, Warszawa 1979, s. 132.

¹³ Por. A. Gurycka, *Struktura i dynamika procesu wychowawczego*, Warszawa 1979, s. 192.

¹⁴ Por. K. Sośnicki, *Istota i cele wychowania*, Warszawa 1967, s. 72.

¹⁵ Por. K. Sośnicki, *Teoria środków wychowania*, Warszawa 1973, s. 9-10.

¹⁶ Por. M. Przetacznik-Gierowska, *Interakcje społeczne i pełnienie ról w sytuacjach wychowawczych*, w: M. Przetacznik-Gierowska, Z. Włodarski, *Psychologia wychowawcza*, t. 2, Warszawa 1994, s. 57.

¹⁷ Por. H. Muszyński, *Zarys teorii wychowania*, Warszawa 1977, s. 308-309.

sytuacja wychowawcza jest „czasowym układem warunków towarzyszących interakcji wychowawczej, w którym wychowanek dysponuje możliwością wyboru któregoś spośród zachowań zawierających przynajmniej jeden założony cel operacyjny. W przypadku braku tego celu sytuacja wychowawcza nie miałaby miejsca”¹⁸. Sytuacja wychowawcza prowadzi do nabywania znaczeń w procesie rozwoju i poznawania rzeczywistości przez uczniów, do integralnego rozwoju indywidualnej osobowości ucznia¹⁹. Warto przy tym zauważyć, że sytuacja wychowawcza nie występuje w oderwaniu od innych elementów, w tym podmiotów wychowawczych, jakimi są wychowawca i wychowanek, teoria wychowania może im nadać różne znaczenia, ale nie może żadnego z nich traktować w izolacji²⁰. Sytuacja wychowawcza ma miejsce wtedy, kiedy zachęca do pracy nad sobą, wskazuje możliwości i sposoby doskonalenia się²¹. Tworzą ją warunki oraz relacje między nimi, które prowadzą do określonych i pożądanых doświadczeń wychowanka²². Pojęcie sytuacji wychowawczej obejmuje następujące elementy: wychowanka, wychowawcę, zachodzącą między nimi więź oddziaływania, które mają miejsce w konkretnych uwarunkowaniach społecznych i środowiskowych. Sprawia to, że każda sytuacja jest subiektywnie wyjątkowa, co ma szczególne znaczenie dla refleksji pedagogicznej²³.

Nawet rozumiejąc znaczenie procesu wychowania i sytuacji wychowawczej współcześni wychowawcy są często zagubieni w chaosie zbyt wielu propozycji pedagogicznych. Zarówno rodzice, nauczyciele jak i katecheci mogą odnaleźć w koncepcji wychowania integralnego propozycję wychowawczą opierającą się na pełnej wizji człowieka, z uwzględnieniem zarówno jego godności i wartości, jak i powołania do spotkania z Bogiem. Przyjmując za podstawę prawdę o osobie ludzkiej, wychowanie integralne pomaga nauczycielom, zwłaszcza nauczycielowi religii poszukiwać dróg spotkania z Mistrzem z Nazaretu²⁴.

¹⁸ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2001, s. 379–380.

¹⁹ Por. A. Wróbel, *Problem intencjonalności działania wychowawczego. Studium teoretyczne*, Łódź 2014, s. 162.

²⁰ Por. M. Nowak, *Teorie i koncepcje wychowania*, Warszawa 2008, s. 311–312.

²¹ Por. H. Słotwińska, *Wychowanie chrześcijańskie szansą integralnego rozwoju człowieka*, Kraków 2019, s. 277.

²² Por. K. Olbrycht, *Sztuka a działania pedagogów*, Katowice 1987, s. 26.

²³ Por. A. Wróbel, *Problem intencjonalności działania wychowawczego. Studium teoretyczne*, Łódź 2014, s. 40.

²⁴ Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Kraków 2020, s. 108–205; A. Rynio, *Wychowanie do odpowiedzialności. Studium teorii i praktyki pedagogiki integralnej*, Lublin 2019, s. 115.

Wnikliwa i krytyczna analiza materiałów edukacyjnych do nauczania religii w szkole podstawowej dwóch wydawnictw - *poznńskiego* i *kieleckiego* - pod kątem stwarzania sytuacji wychowawczych będzie dotyczyła najpierw kreowania odpowiedniej atmosfery wychowawczej. Następnie głównym wyznacznikiem analizy będzie dążenie do aktywnego działania uczniów, pomagającego im w nabywaniu doświadczenia oraz do wzbogacania ich osobowego rozwoju, wraz z emocjami wypływającymi z elementów ćwiczeniowych²⁵.

Starożytni Grecy określali podejmowane działania wychowawcze, jako – życzliwe otwieranie drzwi przed dzieckiem, by wtajemniczać je w świętość wspólnego domu, oraz by młode pokolenie umiało zachować godność i spełniać podstawowe obowiązki człowieka²⁶. Myśl ta nie straciła swojej aktualności. Tworzenie sytuacji wychowawczych i wychowujących nie jest łatwym zadaniem, nie ułatwia go swoisty konflikt, jaki ma miejsce między pokoleniami. Starsze pokolenie ze swej natury dąży do zachowania zdobytych osiągnięć, wykorzystywania skutecznych, wypróbowanych strategii zachowania i rozwiązania sytuacji problemowych, młode pokolenie z kolei poszukuje nowości. Konflikt ten uwidacznia się również w szkole i postępuje wraz z wiekiem wychowanków. Warto brać jego istnienie pod uwagę organizując sytuacje wychowawcze. Pomimo pojawiających się trudności nie można doprowadzać do takiej eskalacji konfliktu, by skutkował niepokojem i brakiem możliwości podjęcia współpracy, która jest konieczna, aby oddziaływanie wychowawcze było możliwe. Jednocześnie konflikt międzypokoleniowy nie jest zjawiskiem niekorzystnym, ponieważ jest gwarantem rozwoju, postępu. Młode pokolenie, stając w opozycji do dorosłych, dąży do samodzielności, do swoich własnych rozwiązań i jest to element procesu stawania się dojrzałym, niezależnym człowiekiem. To również element postępu, gdyż nowa rzeczywistość, wymaga nowego podejścia i zjawiskiem niekorzystnym byłoby bezkrytyczne powielanie tych samych schematów działania, myślenia. Jednak młodzi ludzie potrzebują dorosłych, żeby w swoich poszukiwaniach nie zagubić niezmiennych prawd i zasad. Szczególnie tych, które są fundamentalne, bo dotyczące godności człowieka, jego autentycznych potrzeb, w tym potrzeb duchowych. Oddziaływanie wychowawcze odbywa się w spotkaniu, w którym obie strony wpływają na siebie nawzajem i obie doświadczają przemiany i ubogacenia.

²⁵ Istotnym elementem przeżyciowym obecnym w materiałach dydaktycznych obu serii są celebracje, które będą omówione w następnym punkcie.

²⁶ Por. A. Zwoliński, *Młodzi nadzieją. Wprowadzenie*, w: *Młodość wobec ponowoczesności*, red. M. Duda, Kraków 2009, s. 8.

Równocześnie to na dorosłych spoczywa odpowiedzialność, aby odpowiednio reagować na istniejące zewnętrzne zagrożenia. To odpowiedzialni za wychowanie wychowawcy oraz nauczyciele posiadający wiedzę o otaczającej rzeczywistości i cywilizacji, muszą z całą stanowczością przeciwstawić się nurtom społeczno-pedagogicznym, które uwłaczają godności człowieka i kierując się realizmem podejmować systematyczną pracę wychowawczą²⁷.

O trudnościach związanych z wychowaniem młodego pokolenia przypominają ostatni Papież od Pawła VI do Franciszka. Benedykt XVI przygotował m.in. list podejmujący kwestię wychowania, w którym wskazał na pokusę rezygnacji z procesu wychowania w obliczu niesprzyjających okoliczności. Podkreślał jednoznacznie, że: „niewątpliwie zarówno rodzice, jak i nauczyciele oraz ogólnie wychowawcy są wystawieni na silną pokusę, by się poddać, a jeszcze bardziej na niebezpieczeństwo niezrozumienia swej roli czy, ściślej, misji, jaka została im powierzona. W rzeczywistości jest to kwestia nie tylko osobistej odpowiedzialności dorosłych czy młodzieży, która wszak istnieje, i nie powinno się tego ukrywać, lecz także powszechnie panującego klimatu, mentalności i rodzaju kultury, które prowadzą do zwątpienia w wartość osoby ludzkiej, w znaczenie prawdy i dobra, a w ostatecznym rozrachunku w dobro życia. W takiej sytuacji trudne staje się przekazywanie z pokolenia na pokolenie czegoś ważnego i pewnego, reguł postępowania, wiarygodnych celów, wokół których można budować własne życie”²⁸. Antagonizowanie pokoleń i środowisk wychowawczych prowadzi często do rozdziału między dorosłymi a dziećmi, między rodziną a szkołą, między szkołą a Kościołem, a ostatecznie do kryzysu wychowania. Brak współpracy wychowawców i środowisk wychowawczych jest jednym z istotnych wyzwań stojących przed nauczycielem, który nie chce zrezygnować z działań wychowawczych.

Warto przypomnieć, że do zadań działań wychowawczych szkoły należy stworzenie sprzyjającej atmosfery wychowawczej. Helena Słotwińska wskazuje, że istotnym wychowawcą jest cała szkoła, jako grupa społeczna. Oddziałuje ona poprzez stworzenie wychowankowi atmosfery ładu i porządku²⁹. To, co dotyczy atmosfery wychowawczej całej szkoły jako wychowującego środowiska, dotyczy również

²⁷ Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Kraków 2020, s. 109-126.

²⁸ Benedykt XVI, *List do diecezji rzymskiej o pilnej potrzebie wychowania*, 21 i 2008, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/listy/wychowanie_21012008.html (4.04.2023).

²⁹ Por. H. Słotwińska, *Wychowanie chrześcijańskie szansą integralnego rozwoju człowieka*, Kraków 2019, s. 289.

pojedynczej lekcji, w tym lekcji religii. Innymi słowy, bez owego ładu i porządku nie jest możliwe osiągnięcie żadnego celu zarówno dydaktycznego jak i wychowawczego³⁰. Jeszcze mocniej podkreśla to Elżbieta Osewska, która przypomina, że każda szkoła jako instytucja wnosi swój wkład w kulturę. Szczególnie dotyczy to szkoły katolickiej, która dąży do wzmocnienia duchowego każdego ucznia, wspierania go w osiągnięciu dojrzałości osobowej i religijnej, do osiągnięcia syntezy wiary, kultury i życia, ze szczególnym zaznaczeniem chrystocentrycznej koncepcji³¹. Dlatego edukacja podejmowana w szkole winna wносить swój wkład kulturowy i program wychowawczy w formowanie osoby ucznia. W tym znaczeniu edukacja oraz podejmowane w niej nauczanie religii posiada swoją specyfikę, której nie może odrzucić, ale zależnie od wymagań wynikających z kontekstu społeczno-kulturowego rozwijać i umacniać.

Materiały dydaktyczne obu wydawnictw sprzyjają kreowaniu atmosfery ładu i porządku. Pierwszym elementem porządkującym jest z góry określony i obejmujący każdą jednostkę lekcyjną schemat lekcji. Nauczyciel, opierając się na poradniku metodycznym³² i przewodniku metodycznym³³ realizuje zadania w poprawnym metodycznie schemacie. Autorzy materiałów katechetycznych *Wydawnictwa Św. Wojciecha* przygotowali dla nauczycieli religii poradniki metodyczne. Proponowana przez nie struktura lekcji sprawia, że zarówno nauczyciel jak i uczeń wiedzą jakie czynności są charakterystyczne dla każdej części lekcji. Ma ona swoją własną dynamikę, którą uzyskuje się poprzez, odpowiednią do tematu i dla danej klasy, ilość zadań do wykonania, problemów do poruszenia, sekwencji następujących po sobie czynności. Określony i powtarzalny schemat jest elementem porządkującym lekcję religii. Uczeń, który ma określone zadania do wykonania, wie co robić, nie nudzi się, co powoduje mniejsze prawdopodobieństwo zachowań zaburzających sprzyjającą nauce atmosferę ładu i porządku. Porządkowi na lekcji religii sprzyja powtarzający się schemat każdej lekcji oraz określenie czynności i zadań do wykonania w trakcie trwania zajęć. Warto jednak zadbać, by tak określony schemat wypełniony był

³⁰ Dotyczy to tzw. dyscypliny na lekcji, co jest często opisywane w ujęciu teoretycznym i praktycznym.

³¹ Por. E. Osewska, *Edukacja religijna w szkole katolickiej w Anglii i Walii światło Living and Sharing Our Faith. a National Project of Catechesis and Religious Education*, Tarnów 2008; E. Osewska, *Reflections on Religious Education and Catechesis in Catholic Schools in England*, „Studia Pastoralne” (2012) nr 8, s. 173-183; E. Osewska, *Znaczenie szkół katolickich dla formacji katolików w Anglii i Walii*, „Studia Pastoralne” (2013) nr 9, s. 119-126.

³² Materiały dla nauczyciela Wydawnictwa św. Wojciecha w Poznaniu.

³³ Materiały dla nauczyciela Wydawnictwa Jedność w Kielcach.

atrakcyjnymi metodami. Należy również pokreślić, że o ile podręczniki dla ucznia *serii poznańskiej* zawierają adekwatną do wieku ilość tekstu i ilustracji, to nie można tego już powiedzieć o kartach pracy dla ucznia. Wraz z klasami wyższymi podręczniki są bardziej rozbudowane, można rzec, że *rosną* wraz z uczniami. Karty pracy nie wykazują tej tendencji: od klasy pierwszej do szóstej uczniowie mają w karcie pracy najczęściej do wykonania jedno, dwa ćwiczenia, rzadziej trzy. Zadania do wykonania w karcie pracy dla ucznia powinny być bardziej zróżnicowane, pod względem trudności i ilości.

Budowanie dobrej atmosfery na lekcji religii zaczyna się od pierwszych lekcji w klasie pierwszej, podkreślona jest przy tym rola zabawy, radości i stwarzania poczucia bezpieczeństwa. Elementem tworzącym je jest poznanie przez nauczyciela dzieci, które przychodzą na lekcję oraz wzajemne ich poznanie³⁴. Uczniowie dowiadują się również, że od nich zależy przebieg i atmosfera na lekcji³⁵. Autorzy poradników metodycznych *serii poznańskiej* nakreślają sposoby budowania dobrej atmosfery podczas zajęć m.in.: zachęcają do siadania z dziećmi na dywanie³⁶, stawania z nimi w kręgu i do trzymania się za ręce³⁷, zwracania się do dzieci z prośbą³⁸, motywowania do podjęcia aktywności³⁹, zapraszania uczniów⁴⁰ do prowadzenia rozmowy⁴¹. Zachęty do takich zachowań są zamieszczone w scenariuszach na różnych etapach lekcji. Wskazane działanie i stosowane wobec uczniów zwroty budują dobry klimat i zachęcają do współpracy. Stają się zewnętrznym wyrazem akceptacji i szacunku, budują zaufanie, bez którego nie jest możliwe żadne oddziaływanie pedagogiczne i wychowawcze. To szczególnie ważne w pierwszych latach nauki szkolnej, kiedy dzieci

³⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 14.

³⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 129; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 15, s. 21.

³⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 13.

³⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 119.

³⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 14, s. 33, s. 69; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 13, s. 42, s. 48; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 147, s. 174, s. 191; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 128, s. 153, s. 185; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 16, s. 34, s. 47; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 12, s. 257.

³⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 63, s. 136; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 21, s. 108; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 87, s. 148; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 22, s. 48; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 31, s. 195; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 110, s. 257.

⁴⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 62, s. 140; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 44, s. 108; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 81, s. 107; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 65, s. 129; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 35, s. 189; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 106, s. 157.

⁴¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 47, s. 68; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 38, s. 53; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 91, s. 120; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 41, s. 132; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 19, s. 38; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 89, s. 109.

nie zawsze dobrze reagują na zmianę nauczyciela⁴². Zdobyte w tym czasie doświadczenia tworzą nastawienie do przedmiotu również w późniejszych latach nauki. Otwartość i życzliwość dla uczniów jest właściwą postawą nauczyciela religii na wszystkich poziomach edukacyjnych, jest to dobry punkt wyjścia do podjęcia współpracy na każdym etapie nauki, również w klasach starszych.

W pomocach dydaktycznych *Wydawnictwa Jedność* z Kielc troska o dobrą atmosferę na zajęciach jest również podkreślana. Motywowanie do jej budowania jest celem szczególnie pierwszych lekcji w klasach młodszych⁴³. Autorzy materiałów *serii kieleckiej* podpowiadają nauczycielowi religii, wręcz instruuja go, w jaki sposób postępować, aby stworzyć pozytywną atmosferę. Szczegółowo określają przebieg zajęć w klasie, określają, sposoby zwracania się do dzieci. Scenariusz każdej lekcji zawiera swego rodzaju „didaskalia” pisane kursywą, które pomagają nauczycielowi religii prowadzić lekcję. Tak napisany scenariusz zajęć jest pomocny szczególnie młodemu katechecie z mniejszym doświadczeniem zawodowym, bowiem podając kolejne etapy działań, podpowiada metody i ułatwia mu stworzenie dobrej atmosfery wychowawczej. Tworzona podczas lekcji religii atmosfera ma swój wymiar egzystencjalny (życzliwość, otwartość, ćwiczenia integracyjne), jak również religijny, poprzez wprowadzenie elementów i gestów zwracających uwagę na obecność Boga (otwarte Pismo Święte, zapalona świeca, modlitwa)⁴⁴. W nawiązaniu do edukacji przedszkolnej w klasach młodszych, szczególnie pierwszej, proponowane są na zajęciach zabawy w kole⁴⁵, trzymanie się za ręce⁴⁶, siedzenie na dywanie⁴⁷. Takie formy sprzyjają stopniowemu przyzwyczajaniu się dzieci do dłuższego niż do tej pory siedzenia w ławce szkolnej. Autorzy wprost, w komunikatach dla katechety, przypominają o nawiązaniu kontaktu i wyrażeniu radości ze spotkania z dziećmi⁴⁸. Podobnie jak w przypadku materiałów dydaktycznych *serii poznańskiej*, w podpowiedziach dotyczących prowadzenia lekcji widoczne są zwroty wyrażające szacunek i otwartość

⁴² W nauczaniu zintegrowanym, czyli w klasach I-III większość zajęć prowadzi z uczniami jeden nauczyciel, z którym dzieci są szczególnie związane.

⁴³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 8; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 8.

⁴⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 22, s. 139; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 20, s. 215, s. 229; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 15, s. 117; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 90, s. 323; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 249; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 14, s. 105.

⁴⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 15, s. 96; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 121, s. 236; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 9, s. 24.

⁴⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 10, s. 144; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 16, s. 221.

⁴⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 153, s. 160.

⁴⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 11; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 8.

wobec dzieci. Również i w tych materiałach nauczyciel religii zaprasza⁴⁹ (najczęściej do modlitwy), prosi⁵⁰, proponuje⁵¹. Dobra atmosfera, nie jest sprawą drugorzędną, lecz fundamentalną, bowiem umożliwia relacje i wzajemną komunikację, bez których proces dydaktyczno-wychowawczy nie jest możliwy. Do zadań nauczyciela religii należy zatem tworzenie klimatu zrozumienia, zaufania, wzajemnego poszanowania i uważnego traktowania ucznia. Nauczanie jest procesem międzyludzkim, interaktywnym, a dobry kontakt jest silnym stymulatorem procesów poznawczych⁵², dotyczy to również szkolnego nauczania religii. Jak zauważa Bogdan Śliwerski: „Współczesna szkoła nie może być taka, jak we społeczeństwie przemysłowym. Wtedy jej zadaniem było nauczyć, podać wiedzę, dzisiejszemu społeczeństwu informacyjnemu potrzebna jest inna szkoła. Taka, która aktywnie reaguje na zaistniałą rzeczywistość. W odpowiedzi na kryzys rodziny powinna być bardziej familijna, powinna zaspakajać potrzebę ruchu i wyciągnąć dzieci sprzed komputerów ucząc ich gier i zabaw. Oczywiście powinno się w procesie edukacyjnym wykorzystać wysoką technologię, ale nie tylko, szkoła powinna kształtować kompetencje miękkie, wspierać rozwój emocjonalny, społeczny i komunikacyjny poprzez czytanie, opowiadanie, słuchanie, zabawy, przedstawienia, muzykowanie. W dobie powszechnego dostępu do informacji niezmiernie istotnym jest nauczenie ich segregowania, wartościowania i wykorzystania. Podstawowym zagadnieniem jest stworzenie możliwości współdziałania w grupie, rozwijanie umiejętności twórczych, czy umiejętności myślenia globalnego”⁵³. Zadaniem szkoły jest wspieranie dzieci w ich wewnętrznym rozwoju, wzmacnianie ich w samodzielności. Sytuacje wychowawcze powinny, z jednej strony kształtować indywidualną osobowość ucznia, z drugiej, wykształcać umiejętności podejmowania różnych ról i wychodzenia w relacje społeczne w celu

⁴⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 32, s. 65; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 50, s. 108; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 175, s. 239; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 157, s. 195; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 11, s. 135; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 130, s. 426.

⁵⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 65, s. 85; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 89, s. 110; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 65, s. 118; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 133, s. 165; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 101, s. 143; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 14, s. 60.

⁵¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 104, s. 180; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 74; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 32, s. 89; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 163, s. 257; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 30, s. 46; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 179.

⁵² Por. E. Nowak, *O uczuciach i emocjach na poważnie (nie tylko dla nauczycieli etyki)*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna”, 1(1) (2012), s. 26–46 <https://doi.org/10.14746/fped.2012.1.1.3> (17.12.2022).

⁵³ B Śliwerski, *Przyszłość szkoły, szkoła przyszłości*, „Tygodnik Spraw Obywatelskich” (2021) Nr 66 / (14), 6 kwietnia 2021 r., <https://instytutprawobywatelskich.pl/przyszlosc-szkoly-szkola-przyszlosci/> (12.07.2022).

konstruktywnego kształtowania rzeczywistości. Należy przy tym uwzględnić naturalne uwarunkowania procesu uczenia się, takie jak: badanie, poszukiwanie, dochodzenie do sensu rzeczy, zjawisk, relacji oraz zwrócić uwagę na dziecięcą ciekawość. Zadaniem nauczyciela jest stworzenie warunków dla konstruktywnego uczenia się w celu wzbogacenia, rozszerzenia potencjału edukacyjnego ucznia. Edukacja nie powinna oznaczać wyłącznie przekazywania wiedzy, ale wzmocnić aktywną postawę ucznia, który, z pomocą towarzyszącego mu nauczyciela włącza się w procesy poznawcze przez rozwiązywanie problemów, badanie, obserwację w praktyce, komunikację z innymi uczniami⁵⁴. Wymogi wobec szkoły, odnoszą się również do szkolnego nauczania religii, gdzie zaznaczone są postulaty o większe zaangażowanie uczniów i odejście od metod podających na rzecz aktywnego uczenia się. Zwrócenie większej uwagi na aktywność ucznia wpływa na jego lepszą motywację do nauki. Na lekcji religii ma to jeszcze głębsze znaczenie, ponieważ dzięki odpowiedniej motywacji uczeń może łatwiej przyjąć prawdy wiary i przybliżyć się do Niego, umocnić relację by dojść do komunii z Jezusem Chrystusem. Lekcja religii powinna stwarzać warunki do odkrywania sensu życia oraz kształtowania się mentalności chrześcijańskiej i przez tworzenie sytuacji poszukiwania i nawrócenia zapraszać uczniów do udziału w planie zbawienia⁵⁵. Realizacja postulatów zapewniających wszechstronną, różnorodną aktywność uczniów w celu samodzielnego rozwoju oraz otwieranie ich na rzeczywistość nadprzyrodzoną jest zadaniem niełatwym i niezwykle wymagającym. O stworzenie takich sytuacji na lekcji religii w szkole, w systemie klasowo-lekcyjnym jest niezmiernie trudno. Jednak pamiętając, że pierwszorzędym wychowawcą jest Bóg, nie jest to niemożliwe, a staje się wręcz konieczne, ponieważ, jak przypomina papież Benedykt XVI w encyklice *Deus caritas est*: „U początku bycia chrześcijaninem nie ma decyzji etycznej czy jakiejś wielkiej idei, jest natomiast spotkanie z wydarzeniem, z Osobą, która nadaje życiu nową perspektywę, a tym samym decydujące ukierunkowanie”⁵⁶, dalej „punktem wyjścia jest intymne spotkanie z Bogiem, spotkanie, które stało się zjednoczeniem woli, a które pobudza także

⁵⁴ Por. B Śliwerski, *Przyszłość szkoły, szkoła przyszłości*, „Tygodnik Spraw Obywatelskich” (2021), Nr 66 / (14), 6 kwietnia 2021 r., <https://instytutprawobywatelskich.pl/przyszlosc-szkoly-szkola-przyszlosci/> (12.07.2021).

⁵⁵ E. Osewska, *Posługa katechetyczna Kościoła partykularnego*, w: *Kościół lokalny w Kościele Chrystusa*, red. R. Kantor, Kraków 2015, s. 94-108. <http://dx.doi.org/10.15633/9788374384810.06> (30.03.2022).

⁵⁶ *Deus Caritas est*, n. 1.

uczucia”⁵⁷. Wiara zaczyna się od spotkania Boga z człowiekiem, a następnie człowieka z człowiekiem. W relacji katechetycznej jest to spotkanie nauczyciela religii z uczniem. Jeżeli została stworzona odpowiednia atmosfera wychowawcza, która sprzyja nawiązaniu relacji, nauczyciel religii, świadek spotkania z żywym Bogiem zaprasza ucznia, wychowanka do spotkania i dialogu, którego celem jest doprowadzenie go do nawiązania relacji z Bogiem. Spotkanie na lekcji religii nie jest przekazywaniem subiektywnej prawdy, ale Jezusa, który sam jest prawdą⁵⁸. Katecheta ma zachęcić do poszukiwania Jezusa, umiłowania Go i naśladowania. Jezus ma być w tym spotkaniu na pierwszym miejscu⁵⁹. Dbłość o wszystkie inne elementy ma temu zadaniu służyć i w żadnym momencie pracy katechetycznej, prowadzonej w ramach szkolnego nauczania religii, tego najważniejszego zadania nie można stracić z oczu. Katecheta głosi, ale również odsyła ucznia do Słowa. Jego posługa jest niezwykle potrzebna ludziom młodym żyjącym we współczesnym kontekście społeczno-kulturowym. Nie do przecenienia jest poprowadzony wprawnie, zgodnie z nauką Kościoła, systematyczny i porywający przekaz chrześcijańskiego orędzia. Jednak jest to w posłudze katechetycznej niewystarczające, ponieważ sama intelektualna wiedza o Jezusie Chrystusie i Jego Ewangelii nie wypełnia misji katechetycznej. Do zrealizowania jej potrzebne jest osobiste świadectwo wiary i życia głosiciela, bowiem wierzyć w Jezusa znaczy naśladować Go⁶⁰. Osobiste świadectwo katechety przekazane w sprawny, atrakcyjny sposób, w sprzyjającej atmosferze wychowawczej może prowadzić do osobistego spotkania wychowanków z żywym Bogiem.

Jednym ze sposobów stwarzania na lekcji religii sytuacji wychowawczych jest praca metodami aktywizującymi, które przyczyniają się do większego zaangażowania uczniów, wpływają na ich emocjonalność i pobudzają myślenie, przez co stają się doskonałym nośnikiem istotnych treści. W materiałach *serii poznańskiej* proponowane są zabawy i w zależności od momentu lekcji, w którym są wykorzystywane, mogą spełniać różne funkcje. Na pierwszych lekcjach, szczególnie w klasie pierwszej, ułatwiają wzajemne poznanie, dobrą aklimatyzację w nowych warunkach. Przykładem

⁵⁷ *Deus Caritas est*, n. 18.

⁵⁸ Por. *Catechesi tradendae*, n. 6.

⁵⁹ Jan Paweł II, Watykan, Homilia podczas Mszy św. - Jubileusz Katechetów i Nauczycieli Religii, 10.12.2000 https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/katecheci_10122000 (26.01.2023).

⁶⁰ Jan Paweł II, Watykan, Homilia podczas Mszy św. - Jubileusz Katechetów i Nauczycieli Religii, 10.12.2000 https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/katecheci_10122000 (26.01.2023).

są zabawy z rekwizytami, na przykład rzucanie piłki z podaniem swojego imienia⁶¹. Zabawy uczą spostrzegawczości⁶², wprowadzają w temat np. *Pokaż, co słyszysz*⁶³, *Odkrywanie przez słuchanie*⁶⁴, *Gluchy telefon*⁶⁵. Zabawy integracyjne sprzyjają budowaniu wspólnoty⁶⁶. W materiałach wykorzystywane są także różne ćwiczenia słowno-ruchowe, na przykład *Potrafię się modlić*⁶⁷, *Chodzimy do kościoła*⁶⁸, *Droga do Emaus*⁶⁹, *Dobra Nowina*⁷⁰, gdzie przy rytmicznym, wierszowanym tekście wykonywane są odpowiednie ruchy. Dzieci bardzo lubią aktywność motoryczną, dzięki niej łatwiej zapamiętują podane treści lekcji, dlatego stanowi ona również dobre podsumowanie lekcji. Czasami ćwiczeniom towarzyszy śpiew, np. proponowaną zabawą jest ruch i śpiew do melodii tzw. deszczowej piosenki. Jednak zastrzeżenie budzą słowa, dołączone do zabawy: „Już czas zawiązać krąg, i niech popłynie wieść, że Bóg poprzez Biblię, do ciebie mówić chce!”⁷¹. Ta dziecięca zabawa na pewno wzbudzi wiele radości i śmiechu, jednak nie ma w niej szacunku do Bożego Słowa, którego znaczenie jest przez autorów materiałów dydaktycznych podkreślane w innych miejscach. Zabawy nie tylko są uatrakcyjnieniem zajęć, ale uczą wielu cennych umiejętności np. współżycia w grupie rówieśniczej, cierpliwości, ustępowania innym, stosowania się do określonych reguł. W omawianych materiałach dydaktycznych zabawą są określane gry dydaktyczne, z wykorzystaniem kart dydaktycznych⁷²: karty dialogowe OH⁷³, gry dydaktyczne w klasach starszych⁷⁴.

Ważnym elementem dla dzieci młodszych są piosenki, szczególnie gdy towarzyszy im ruch, „pokazywanie”. Taka aktywność jest istotną i zaspokajającą odpowiedzią na potrzebę ruchu dzieci, jest też okazją do dobrej zabawy i radosnego przeżywania bycia chrześcijaninem we wspólnocie z innymi⁷⁵. Do materiałów dydaktycznych dołączona jest płyta z piosenkami, które można wykorzystać w klasach

⁶¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 14.

⁶² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 21.

⁶³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 22.

⁶⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 25.

⁶⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 26.

⁶⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 15.

⁶⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 27.

⁶⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 39.

⁶⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 183.

⁷⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 228.

⁷¹ *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 33.

⁷² Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 99; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 192.

⁷³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 46; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 232.

⁷⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 86, s. 96.

⁷⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 18, s. 27, s. 33, s. 73; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 14; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 39.

I-III⁷⁶, chociaż w przedstawionych scenariuszach zajęć zaproponowane są utwory, których nie ma na płycie, np. *W imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego*⁷⁷, *Dzieckiem Bożym jestem ja*⁷⁸, *Czytaj Biblię*⁷⁹, *Jak rozpoznać mam Chrystusa*⁸⁰. Śpiew akcentuje określony okres roku liturgicznego⁸¹, wprowadza w liturgię podczas nauki o częściach stałych oraz pieśni tradycyjnych⁸², spełniając te funkcje i w klasach młodszych i w starszych. W materiałach dydaktycznych pojawiają się zabawy dydaktyczne np. *Kim jestem?*⁸³, *Odpowiadanie*⁸⁴. Zabawy wykorzystywane są w klasach młodszych, głównie pierwszej i drugiej, w klasach starszych występują zaś sporadycznie: *Salatka owocowa*⁸⁵, kalambury na podsumowanie pracy rocznej w klasie czwartej⁸⁶, w szóstej - licytacja⁸⁷.

Formą dającą uczniom cenne doświadczenia są proponowane ćwiczenia praktyczne, w czasie których uczniowie mogą przećwiczyć potrzebne im dziś oraz w przyszłości umiejętności, na przykład: przeprowadzanie krótkiej rozmowy⁸⁸, używanie pozdrowienia chrześcijańskiego⁸⁹, wyrażanie sobie nawzajem wdzięczności poprzez zwykłe słowo „dziękuję”⁹⁰, podziękowanie za konkretną pomoc, czy przysługę⁹¹, poproszenie o coś⁹², odnalezienie określonego sigłami fragmentu Pisma Świętego⁹³. Każda aktywność jest niezwykle cenna, ponieważ daje możliwość zdobycia praktycznego doświadczenia. Nie zawsze jednak propozycja aktywności jest trafna. W jednej z lekcji uczniowie mają bawić się w odświętne ubieranie się na niedzielną Mszę Świętą z wykorzystaniem elementów garderoby przyniesionych przez

⁷⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 192.

⁷⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 21.

⁷⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 41.

⁷⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 46.

⁸⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 52.

⁸¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 84, s. 97; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 100, s. 109; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 114, s. 139, s. 144.

⁸² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 130, s. 138; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 80, s. 100; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 72, s. 199; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 29, s. 67; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 52, s. 153.

⁸³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 168, s. 173.

⁸⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 182-183.

⁸⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 172: Jest to zabawa w kręgu z zamianą miejsc, „owocem” określony jest człowiek spełniający dobry uczynek.

⁸⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 187.

⁸⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 255.

⁸⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 24-25.

⁸⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 15.

⁹⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 60.

⁹¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 130.

⁹² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 78.

⁹³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 49.

katechetę⁹⁴. Zabawa na pewno będzie entuzjastycznie przez dzieci przyjęta, ponieważ dzieci lubią „przebieranki”, trudno jednak oczekiwać, że jej efektem będzie przeświadczenie o konieczności zachowania eleganckiego stroju w niedzielę.

Momentem, gdy uczniowie doświadczają emocjonalnego przeżycia jest sytuacja wychowawcza, w której otrzymują polecenie, by podejść do kogoś z klasy i powiedzieć mu coś miłego. Po tym ćwiczeniu Autorzy wprost pytają o towarzyszące ćwiczeniu uczucia, to proste ćwiczenie dostarcza realnego odczucia, jest doświadczeniem podwójnej roli, jako mówiącego miłe słowa i ich odbiorcy⁹⁵. Uczniowie przez takie zadania uczą się wzajemnych relacji. Wyrażanie uczuć nie jest proste, dlatego Autorzy pomocy dydaktycznych proponują wyrażenie serdeczności, życzliwości w formie bardziej anonimowej: każdy uczeń pisze coś miłego i później losowo komunikat trafia do kolegi lub koleżanki w klasie. Zabawa nie jest do końca spersonifikowana, ale nawet w taki sposób przekazany pozytywny komunikat staje się cenny⁹⁶. Pojawiają się też zadania trudniejsze, kiedy poprzez scenki trzeba pokazać, że ktoś jest dla ucznia ważny⁹⁷.

Wśród sugestii pobudzających aktywność uczniów jest też pantomima⁹⁸, różnego rodzaju inscenizacje, odgrywanie scenek obrazujących różne sytuacje z życia codziennego i religijnego dzieci i ich rodzin, na przykład chrzest⁹⁹, odbieranie listów, kartek, wiadomości od listonosza¹⁰⁰, scenki przedstawiające życie w rodzinie¹⁰¹, różne scenki rodzajowe¹⁰², przedstawienie fragmentu opowiadania¹⁰³. Proponowane jest również odgrywanie scenek biblijnych, między innymi: narodzenia Jezusa¹⁰⁴, spotkania Zacheusza z Panem Jezusem¹⁰⁵, rozmnożenia chleba¹⁰⁶, historii miłosiernego Samarytanina¹⁰⁷ oraz syna marnotrawnego¹⁰⁸. Ruch, inscenizacja mogą być również

⁹⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 141.

⁹⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 25.

⁹⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 30.

⁹⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 108.

⁹⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 83; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 34; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 88; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 21.

⁹⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 43.

¹⁰⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 47.

¹⁰¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 160; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 76-77.

¹⁰² Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 126-127.

¹⁰³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 105.

¹⁰⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 92-93.

¹⁰⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 44.

¹⁰⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 166.

¹⁰⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 201.

¹⁰⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 137.

odpowiedzią na usłyszane słowo i jego interpretacją¹⁰⁹, na przykład są stosowane w celu utrwalenia tajemnic różańca¹¹⁰, ułatwiają zrozumienie piątego warunku spowiedzi¹¹¹. Proponowana jest również inna forma dramy - rzeźba¹¹². Stosując metodę dramy, szczególnie gdy dotyka ona ważnych przeżyć młodego człowieka, trzeba być ostrożnym i odpowiedzialnym. W jednym ze scenariuszy lekcji znajduje się propozycja przedstawienia sporu pomiędzy Egipcjanami a Izraelitami, wskazaną zaś formą jest manifestacja, do której uczniowie mają przygotować plakaty, hasła, petycje¹¹³. Podczas jej trwania ma nastąpić prezentacja zarzutów wobec drugiej strony. Autorzy proponują, aby zakończenie debaty było biblijne lub było „próbą współczesnego spojrzenia na przedstawione problemy”¹¹⁴, ze zwróceniem uwagi na trudną sytuację mniejszości narodowych i potrzebę życzliwości. Prezentacja przeciwnych poglądów różnych grup w proponowanej formie manifestacji nie jest przykładem dobrej, wzajemnej komunikacji. W sporze po stronie Izraelitów stoi Bóg, który ukaże Egipt plagami, historia ta jest znana uczniom, dlatego wcielanie się w rolę przeciwników Izraela i jego Boga nie jest odpowiednią aktywnością na lekcji religii. Konflikt, nawet w formie „zabawy”, łatwo rozniecić, trudniej wprowadzić pokój, przecież w tej sytuacji mogą paść argumenty i słowa pełne nienawiści, stąd nie powinno się tworzyć uczniom takich sytuacji jak opisana powyżej, ponieważ mogą one dostarczyć więcej negatywnych niż pozytywnych skutków.

Ważną formą pracy na zajęciach dydaktycznych, pobudzającą aktywność uczniów w relacji z innymi, jest praca w parach, w grupach. Uczy współpracy, analizy, radzenia sobie z trudnościami, kształtowania relacji z nastawieniem na osiągnięcie wyznaczonego celu oraz podjęcia odpowiedzialnej aktywności. Istotnym elementem tej formy pracy jest konieczność przedstawienia jej efektów, czasem w formie „wystawy”¹¹⁵, co znowu kształtuje umiejętność autoprezentacji¹¹⁶, otwartości¹¹⁷. Wystawa jest również wykorzystywana w początkowej części zajęć, kiedy prezentowane są materiały przyniesione przez dzieci¹¹⁸. Dzieci angażując się w taką

¹⁰⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 87-88.

¹¹⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 34.

¹¹¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 120-121.

¹¹² Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 88, s. 92.

¹¹³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 68.

¹¹⁴ *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 68.

¹¹⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 200; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 13-14, *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 196.

¹¹⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 119.

¹¹⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 162.

¹¹⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 42, s. 187.

formę uczyć się aktywnej postawy, mając poczucie współorganizacji zajęć. Autorzy materiałów dydaktycznych proponują pracę w grupach szczególnie w klasach starszych, chociaż jest ona obecna i w młodszych. Praca w grupach zaproponowana w materiałach dydaktycznych *serii poznańskiej* polega przede wszystkim na wspólnym wykonaniu zadania i redagowaniu odpowiedzi¹¹⁹, definicji¹²⁰, wykonaniu pracy plastycznej¹²¹, zilustrowaniu wydarzenia biblijnego¹²², nadawaniu tytułu ilustracjom¹²³. Uczniowie poszukują alternatywnych tytułów¹²⁴, wymyślają dalszy ciąg tytułu na podstawie ilustracji¹²⁵, układają pytania do wywiadu¹²⁶, szukają dobrych rozwiązań trudnych sytuacji¹²⁷, analizują perykopy biblijne¹²⁸, podejmują refleksję nad przyczyną zjawisk¹²⁹. Dodatkowo przypominają sobie wiadomości z klas niższych¹³⁰, pracują metodą synektyki¹³¹, synektyki rysunkowej¹³², uproszczonej synektyki¹³³, sieci powiązań¹³⁴, panoramy¹³⁵, rozwiązują krzyżówki¹³⁶, uzupełniają tabelę¹³⁷, poznają postacie świętych¹³⁸, wydarzenia historyczne¹³⁹. Poszerzają swoją wiedzę pracując metodą JIGSAW¹⁴⁰. Autorzy proponują uczniom wnikliwą analizę różnych tekstów: biblijnych i katechizmowych, zwracają przy tym uwagę na umiejętność rozumowania, wyciągania wniosków, które dokonuje się to na drodze poszukiwania słów kluczy¹⁴¹, pytań kluczowych¹⁴², gwiazdy pytań¹⁴³, parafrazy¹⁴⁴, tworzenia diagramów¹⁴⁵.

¹¹⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 87-88; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 18, s. 110.

¹²⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 159-160; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 132.

¹²¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 38, s. 221; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 196; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 117, s. 124; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 49, s. 157.

¹²² Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 81.

¹²³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 188; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 129; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 31.

¹²⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 32-33; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 90; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 144, s. 191.

¹²⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 169.

¹²⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 102.

¹²⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 121.

¹²⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 15, s. 109.

¹²⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 41.

¹³⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 47-48.

¹³¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 74.

¹³² Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 92-93.

¹³³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 16.

¹³⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 116.

¹³⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 42.

¹³⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 100.

¹³⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 166; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 194.

¹³⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 31, s. 42, s. 162.

¹³⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 172.

¹⁴⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 220-221.

¹⁴¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 93; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 129; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 31, s. 54, s. 96, s. 133.

¹⁴² Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 92.

¹⁴³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 136.

Uczniowie konfrontują swoje myślenie z rozumowaniem innych członków grupy, co skłania ich do przemyślenia swoich założeń interpretacyjnych¹⁴⁶. Uczniowie wspólnie uczą się określać wartość różnych czynności, co jest ważne bardziej, a co mniej. Sposobem zaproponowanym przez autorów jest, przykładowo układanie piramidy priorytetów, gdzie uczniowie korzystając z ilustracji tworzą piramidę (1-2-3) ważności poszczególnych czynności w przygotowaniu do przyjęcia sakramentów¹⁴⁷. W innym miejscu wypisują na karteczkach cechy modlitwy, po czym wspólnie tworzą piramidę z sześciu haseł określających ich zdaniem jej najważniejsze cechy¹⁴⁸. Na podobnych zasadach tworzą piramidę złożoną z potrzeb człowieka chorego, poszukując odpowiedzi, co jest dla niego najbardziej konieczne¹⁴⁹. Pracując najpierw samodzielnie, później w coraz większych zespołach poszukują wspólnie tych wartości, które można w życiu uznać za najważniejsze¹⁵⁰. Uczniowie podejmują także refleksję nad swoim życiem oraz daniem świadectwa chrześcijańskiego¹⁵¹. Działania inicjowane podczas pracy w grupach są różnorodne, ich cennym odniesieniem jest zaangażowanie ucznia w proces edukacyjny, wartością dodaną jest fakt, że dokonuje się ono we współpracy z innymi, zatem pomaga w praktyce w nabywaniu umiejętności społecznych.

Inną propozycją autorów jest zorganizowanie uczniom wyjścia do kościoła, taka wycieczka może być wstępem lub posumowaniem lekcji o świątyni. Niewątpliwie ta forma, o ile jest możliwa do realizacji, jest dobrą, atrakcyjną alternatywą dla zajęć w sali lekcyjnej i w znacznie lepszym stopniu niż samo oglądanie ilustracji pobudzi ciekawość poznawczą uczniów¹⁵². Podobna propozycja jest zamieszczona w scenariuszu lekcji o Bożym Narodzeniu, kiedy Autorzy proponują spotkanie przy żłóbku¹⁵³.

W scenariuszach zajęć dydaktycznych w materiałach *serii poznańskiej* również znaleźć można propozycje wykorzystania metod aktywizujących¹⁵⁴, wymienione są

¹⁴⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 199.

¹⁴⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 94-95.

¹⁴⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 132.

¹⁴⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 147-149.

¹⁴⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 22.

¹⁴⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 102.

¹⁵⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 148-149: metoda 2-4-8.

¹⁵¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 142.

¹⁵² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 28.

¹⁵³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 111.

¹⁵⁴ W scenariuszach zajęć określenie to pojawia się jedynie w *Poradniku metodycznym kl. 4*, w innych klasach występuje sama nazwa wykorzystywanej metody.

między innymi: alfabet¹⁵⁵, burza mózgów¹⁵⁶, burza pomysłów¹⁵⁷, dywanik pomysłów¹⁵⁸, burza pytań¹⁵⁹, 6 z 20¹⁶⁰, 4(5)-3-1¹⁶¹, 2-4-8¹⁶², giełda definicji¹⁶³, tocząca się opowieść¹⁶⁴, list¹⁶⁵, puzzle plakatowe¹⁶⁶, plakat¹⁶⁷, żywa zagadka literowa¹⁶⁸, metoda szyfru¹⁶⁹, słoneczko¹⁷⁰, wiersz połówkowy¹⁷¹, diamentowy¹⁷², podróż w wyobraźni¹⁷³, niedokończone zdania¹⁷⁴, okienko informacyjne¹⁷⁵, artykuł prasowy¹⁷⁶, komiks¹⁷⁷, dialog komiksowy¹⁷⁸, medytacja obrazu¹⁷⁹, kula śniegowa¹⁸⁰, SMS¹⁸¹, mapa myśli¹⁸², sieć relacji¹⁸³. Zastosowanie tych metod pobudza aktywność uczniów, angażuje ich intelekt i emocje w większym stopniu niż metody podające. Należy jednak stosować je z rozważą, mając na uwadze przede wszystkim cele danej jednostki lekcyjnej, samych uczniów, uwarunkowania lekcji, gdyż metody aktywizujące nie są celem samym w sobie, ale mają prowadzić do określonego celu dydaktycznego, wychowawczego, inicjacyjnego.

¹⁵⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 149.

¹⁵⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 199, s. 221 *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 61, s. 153; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 82, s. 177; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 19, s. 20.

¹⁵⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 129-130.

¹⁵⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 24.

¹⁵⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 103-104.

¹⁶⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 146.

¹⁶¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 84; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 154.

¹⁶² Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 149.

¹⁶³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 159.

¹⁶⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 163-165.

¹⁶⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 167.

¹⁶⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 28-29, s. 169; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 111.

¹⁶⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 37-38, s. 101, s. 189.

¹⁶⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 221-222.

¹⁶⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 17-18.

¹⁷⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 200; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 12, s. 132; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 13, s. 82-83, s. 122; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 85.

¹⁷¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 201.

¹⁷² Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 34.

¹⁷³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 205; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 110; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 162.

¹⁷⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 11, s. 101, *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 11, s. 155,

¹⁷⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 26; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 107.

¹⁷⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 37; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 34; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 13.

¹⁷⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 124.

¹⁷⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 62.

¹⁷⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 132.

¹⁸⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 23.

¹⁸¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 31.

¹⁸² Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 50.

¹⁸³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 116.

Tylko jeden raz w analizowanych materiałach została zaproponowana praca metodą aktywnego czytania Pisma Świętego Vasters¹⁸⁴. Niniejsza metoda to prosty sposób, przygotowujący do świadomego czytania Pisma Świętego z równoczesnym wezwaniem do odnoszenia odkrytych treści do własnego życia. To bardzo dobra metoda pomocna w osobistym rozważaniu Słowa Bożego, cenna wskazówka dla ucznia jak można otwierać się na żywe Słowo Boże. Jednak jej potencjał nie jest wystarczająco wykorzystany w analizowanych materiałach. W opisywanych propozycjach uczniowie czasami zachęceni są do podjęcia dodatkowej aktywności, zaproponowanej jako zadanie domowe, później do wykorzystania podczas realizacji tematu np. o potrzebach wspólnoty Kościoła. Chętni lub wyznaczeni przez nauczyciela uczniowie mogą przeprowadzić wywiady z przedstawicielami grup działających na terenie parafii. Zbierają w ten sposób informacje dotyczące: celów działania grupy, inicjatyw podejmowanych przez grupę na rzecz wspólnoty parafialne¹⁸⁵. Równie ciekawą inicjatywą jest propozycja wykonania broszury informacyjnej o wspólnocie parafialnej. W tym celu uczniowie mają zebrać różne informacje: o kościele, o księżach, o godzinach celebracji Mszy Świętych i innych nabożeństwach, o różnych ruchach i wspólnotach religijnych, spotkaniach dla dzieci, młodzieży i dorosłych. Broszura oprócz tekstów może zawierać także rysunki i zdjęcia. Zadanie to można zrealizować samodzielnie lub z innymi osobami, które mieszkają blisko siebie i należą do tej samej parafii. Według założeń grupa nie powinna jednak liczyć więcej niż cztery osoby¹⁸⁶. Osobnym zagadnieniem będącym ważnym elementem pracy katechetycznej są prowadzone podczas zajęć celebacje, również obecne w materiałach dydaktycznych *serii poznańskiej*. Zostaną one omówione w punkcie poświęconym wychowaniu modlitewno-liturgicznemu.

W pomocach katechetycznych *Wydawnictwa Św. Wojciecha* zaproponowane są formy i metody pracy mające na celu pobudzenie aktywności uczniów¹⁸⁷. Metody aktywizujące uatrakcyjnają zajęcia, jednak nigdy nie powinny być celem samym w sobie. Autorzy omawianych materiałów proponują ich stosowanie z umiarem, sugerują również pracę metodami padającymi. Oprócz wymienionych praktyk przedstawione są również metody pogładowe z wykorzystaniem obrazów, grafik,

¹⁸⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 47.

¹⁸⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 125.

¹⁸⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 155.

¹⁸⁷ Metody aktywizujące są wykorzystane w omawianych materiałach dydaktycznych w ponad połowie wszystkich scenariuszy.

schematów. W każdej lekcji duże znaczenie ma stosowanie podręcznika i kart pracy ucznia. Zbudowanie całej jednostki lekcyjnej wokół podręcznika wydaje się celowym działaniem autorów i ma swoje uzasadnienie, zapewnia realizację postawionych celów. Taki schematyzm obecny na szkolnej religii porządkuje ją, nadając zaś ramy, tworzy właściwe warunki do zdobywania i poszerzania wiadomości, dobrze również sprawdza się w klasowo – lekcyjnym systemie edukacyjnym. Zajęcia prowadzone według proponowanego schematu przebiegać będą sprawnie. Sytuacje wychowawcze w materiałach *serii poznańskiej* oznaczają stwarzanie warunków do zorganizowanego, usystematyzowanego zdobywania wiedzy, z widocznym zaangażowaniem w ten proces samych uczniów.

Materiały dydaktyczne zaproponowane katechetom przez *Wydawnictwo Jedność* z Kielc są obszerniejsze w porównaniu z materiałami przygotowanymi przez *Wydawnictwo Św. Wojciecha*. Scenariusze zajęć zawierają więcej propozycji do wykorzystania w jednostce lekcyjnej. Autorzy *serii kieleckiej* podkreślają konieczność obecności atrakcyjnych form i metod nauczania aktywizujących uczniów¹⁸⁸. Wśród stosowanych metod jest zarówno praca z obrazem i środkami audiowizualnymi, jak i elementy wyciszenia, modlitwy i celebracji¹⁸⁹. Wykorzystane są również metody poszukujące, problemowe, motywujące, które służą kształtowaniu umiejętności ucznia¹⁹⁰. W zamierzeniu autorów połączenie tradycyjnych metod nauczania z nowoczesnymi środkami dydaktycznymi ma zmotywować katechizowanych do samodzielnych poszukiwań¹⁹¹. Aktywizacja uczniów odbywa się poprzez: piosenki, różnego typu zabawy, metody dyskusyjne, twórczego myślenia, darmowe, plastyczne. Ważnym elementem pracy są również działania podejmowane we współpracy z innymi, w parach lub grupach. Zabawy są bardziej preferowanym sposobem działania na pierwszym etapie edukacyjnym, chociaż są obecne również na drugim. Zaproponowane zabawy pełnią podczas zajęć różne funkcje i są wykorzystywane w różnym celu, na przykład integracji zespołu klasowego¹⁹². Sugerowane są również zabawy słowno-ruchowe¹⁹³ lub mające na celu uczenie dzieci skupienia i ciszy¹⁹⁴. Zabawy wykorzystywane są także przy wprowadzaniu lub podsumowaniu zagadnień

¹⁸⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 5; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 5.

¹⁸⁹ Zagadnienie niniejsze zostanie poruszone w dalszej części pracy.

¹⁹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 5-6.

¹⁹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 5; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 6.

¹⁹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 9; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 9.

¹⁹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 98; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 122.

¹⁹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 216, s. 231-232; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 208.

poruszonych na lekcji religii¹⁹⁵, sprawdzeniu znajomości reguł dobrego zachowania¹⁹⁶. Pojawiają się też takie, które utrwalają wiadomości o poznanych wydarzeniach biblijnych¹⁹⁷ lub postawach przyjmowanych podczas Mszy Świętej¹⁹⁸. Wykorzystywane podczas nich rekwizyty pozwalają, na przykład, lepiej zapamiętać wydarzenia Wielkiego Tygodnia¹⁹⁹, są odniesieniem do dobrego wykorzystania Bożych darów²⁰⁰, kłębek wełny służy ukazaniu wspólnoty²⁰¹. Są również zabawy, które Autorzy określają mianem dydaktycznych np. odkrywanie cech Maryi²⁰². Nie ma tu jednak cech zabawy, jest to raczej metoda pogładowa, polegająca na stopniowym odkrywaniu hasła MATKA z ukazywaniem cech Maryi. W trakcie innej zabawy dzieci uczą się zasad komunikacji²⁰³. W omawianych materiałach edukacyjnych Autorzy proponują zabawę ze sznurkiem²⁰⁴, który jest obrazem więzi człowieka z Bogiem, grzech więź zrywa (przecięcie sznurka), spowiedź i żal pozwala na nawiązanie ponownej relacji z Bogiem, a Boże przebaczenie sprawia, że człowiek jest bliżej Boga. Obraz przemawia do dziecka, które może dojść do wniosku, pomimo wytłumaczenia, że w zasadzie grzech nie jest w ostatecznym rozrachunku taki zły, skoro przybliżyła do Boga. W jednym ze scenariuszy zajęć jest także propozycja wykorzystania plasteliny do obrazu ludzkiej duszy, którą Bóg ma za zgodą człowieka przemieniać na lepsze²⁰⁵. Jednak trzeba wyjaśnić, że obraz Boga „ugniatającego” ludzką duszę nie jest dobrze dobrany do percepcji ucznia. Do przekazu myśli o przemianie serca lepiej użyć innych obrazów bardziej odpowiadających dzieciom. Mogą to być ćwiczenia z jednej strony budzące wrażliwość na inne osoby, a z drugiej pomagające w określeniu swoich zalet. To cenna umiejętność ułatwiająca zgodne współżycie w grupie i budująca właściwe poczucie własnej wartości przez określenie swoich mocnych i słabych stron²⁰⁶.

¹⁹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 16, 136, s.138; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 63, s. 232; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 10.

¹⁹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 72, s. 228.

¹⁹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 98; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 195.

¹⁹⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 215-216.

¹⁹⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 189.

²⁰⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 102.

²⁰¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 210.

²⁰² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 74.

²⁰³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 20.

²⁰⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 161.

²⁰⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 108.

²⁰⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 58; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 155.

Podobnie, jak w materiałach *serii poznańskiej*, w materiałach dydaktycznych *serii kieleckiej* wykorzystywane są piosenki z gestami²⁰⁷ i śpiew²⁰⁸. Autorzy zamieścili w końcowej części przewodników metodycznych klas młodszych spisy zastosowanych pieśni i piosenek²⁰⁹. Śpiew wykorzystywany jest bardzo często, służy on do wyrażania radości ze wspólnego spotkania²¹⁰, do budowania więzi i wspólnoty²¹¹, przeżywania Bożej miłości²¹², obecności²¹³, jest sposobem wyrażenia wdzięczności za różne dary²¹⁴, integracji zespołu klasowego²¹⁵. Piosenki utrwalają i podsumowują treści poznane na lekcji religii²¹⁶, są nośnikami kerygmatu²¹⁷, wyrażeniem skruchy²¹⁸, ale też uwielbienia. Pieśni mają także funkcję wprowadzenia w poszczególne okresy roku liturgicznego, święta i uroczystości²¹⁹. Rytm i muzyka ułatwiają uczniom utrwalenie treści, a później ich przypominanie.

Duże znaczenie w materiałach dydaktycznych *serii kieleckiej* mają także propozycje udziału uczniów w różnych fikcyjnych sytuacjach, np. do okazywania dobroci innym²²⁰, odgrywania różnych czynności²²¹ i ich oceniania²²², przedstawienia zachowań niewłaściwych w kontekście przeproszenia za nie²²³. Tworzone sceny mogą być również wyrazem miłości do Dzieciątka Jezus²²⁴. Czasem inscenizacja towarzyszy śpiewom²²⁵, bywa też ilustracją do biblijnego tekstu²²⁶. Proponowana jest również drama z ważnymi dla uczniów elementami przeżyciowymi²²⁷ oraz kalambury²²⁸.

²⁰⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 13, s. 24, s. 32; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 11, s.20, s.139, s. 236; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 108.

²⁰⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 29, s. 56.

²⁰⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 283-284; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 299-300; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 302.

²¹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 10, s. 11.

²¹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 133; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 9.

²¹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 15, s. 136.

²¹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 20.

²¹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 21-22; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 34, s. 240.

²¹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 10, s. 24.

²¹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 13, s. 130, s. 281; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 29.

²¹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 37; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 182.

²¹⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 166; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 157.

²¹⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 90, s. 104, s. 107, s. 121-124, s. 161, s. 178, s. 197, s. 201, s. 246, s. 249, s. 267; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 78, s. 91, s. 93, s. 148, s. 164, s. 261.

²²⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 275.

²²¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 69.

²²² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 165.

²²³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 203.

²²⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 118.

²²⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 97.

²²⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 154, s. 164.

²²⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 207-208.

²²⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 108; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 206.

W propozycjach *serii kieleckiej* można znaleźć również ćwiczenia w formie rywalizacji grup, gdy dzieci wykonują zadanie, którego efekt jest uzależniony od zaangażowania wszystkich członków zespołu²²⁹. Zabawy wykorzystywane bywają również w klasach starszych, przykładem może być zabawa w cienie i z lustrem²³⁰, zabawa utrwalająca zasady segregacji śmieci²³¹ oraz poszukiwanie skarbu²³².

Formą aktywizującą uczniów, podobnie, jak w materiałach *serii poznańskiej*, jest propozycja pracy w grupach, która szczególnie często jest sugerowana w klasach starszych. Działania wykonywane przez uczniów są różnorodne. Łatwiejsze w klasach młodszych, gdzie zadaniem do wspólnego wykonania jest np. ułożenie puzzli²³³, chronologiczne ułożenie ilustracji²³⁴, odegranie scenki²³⁵, ułożenie tekstu z rozsypanki wyrazowej²³⁶, z zadaniami trudniejszymi zaś mierzą się uczniowie drugiego poziomu edukacyjnego, np. odegranie scenki ilustrującej omawiane zagadnienie²³⁷, ułożenie puzzli²³⁸ i zdania z rozsypanki wyrazowej²³⁹. W klasach starszych uczniowie podczas pracy w grupach: odpowiadają na pytania²⁴⁰, formułują definicje²⁴¹, piszą własne psalmy²⁴², planują akcje charytatywne²⁴³, wykonują reklamy²⁴⁴, prace plastyczne²⁴⁵, ilustracje wydarzeń biblijnych²⁴⁶. Zastanawiają się nad właściwymi postawami w obliczu trudności²⁴⁷, dokonują oceny różnych zachowań²⁴⁸, uczą się analizy tekstów biblijnych²⁴⁹ i religijnych²⁵⁰, w tym życiorysów świętych²⁵¹. Autorzy proponują pracę z

²²⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 117.

²³⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 26.

²³¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 57-58.

²³² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 78-79.

²³³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 28, s.202; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 256.

²³⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 33, s. 111.

²³⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 114, s. 235; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 32, s. 84.

²³⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 127; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 125.

²³⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 36, s. 98; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 37, s. 82; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 38, s. 117.

²³⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 44.

²³⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 46.

²⁴⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 14; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 26, s. 402-403; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 26, s. 192-193.

²⁴¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 60; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 53; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 298, s. 468.

²⁴² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 113.

²⁴³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 140-141.

²⁴⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 60.

²⁴⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 60, s. 313; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 63.

²⁴⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 69.

²⁴⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 73; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 69.

²⁴⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 95-95; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 140; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 8-9.

²⁴⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 158-159; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 120-121, s. 133-134.

tekstem biblijnym metodą Gestalt, która daje możliwość przeżycia spotkania z Jezusem, ułatwiając wejście w konkretną sytuację, co może stać się inspirującym doświadczeniem prowadzącym do żywej relacji z Jezusem²⁵². Uczniowie wyszukują w tekstach słów kluczowych²⁵³, przygotowują przedstawienia²⁵⁴, rozwiązują zagadki w zespole²⁵⁵, układają quizy²⁵⁶, bajki²⁵⁷, wymyślają historie²⁵⁸, układają wydarzenia w porządku chronologicznym²⁵⁹. Podobnie, jak w materiałach dydaktycznych *serii poznańskiej* również w materiałach *serii kieleckiej* jest cała gama metod aktywizujących. Oprócz wymienionych już, wykorzystywanych w formie grupowej, zabaw, zabaw integracyjnych, piosenek z gestami i odgrywania scenek, dram, pantomim, układania puzzli, prac plastycznych, takich jak: wykonanie ilustracji, laurek²⁶⁰, emblematów Eucharystycznych²⁶¹, występują takie znane metody jak: pakowanie walizki²⁶², zdania niedokończone²⁶³, podróż w wyobraźni²⁶⁴, piramida priorytetów²⁶⁵, hierarchia wartości²⁶⁶, rzeźba²⁶⁷, cebula²⁶⁸, opowiadanie z otwartym zakończeniem²⁶⁹, quizy²⁷⁰, puzzle logiczne²⁷¹, recepta²⁷², burza mózgów²⁷³,

²⁵⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 296-298; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 15-16, s. 54-56, s. 74-75.

²⁵¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 100-103.

²⁵² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 198.

²⁵³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 177.

²⁵⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 191-192.

²⁵⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 400-401.

²⁵⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 85.

²⁵⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 52.

²⁵⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 130-131.

²⁵⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 111-112; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 238-239, s. 266.

²⁶⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 271.

²⁶¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 233.

²⁶² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 91.

²⁶³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 129, s. 178; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 70, s. 85, s. 241; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 32; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 143, s. 161; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 122, s. 178-179.

²⁶⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 157, s. 281; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 185-186, s. 197; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 225.

²⁶⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 189-190; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 80; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 175.

²⁶⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 193-194.

²⁶⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 229.

²⁶⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 20.

²⁶⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 69.

²⁷⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 106-107; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 369-370; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 9.

²⁷¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 133; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 24, s. 35-36; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 142; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 11, s. 36, s. 229-230.

²⁷² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 64.

²⁷³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 135, s. 149, s. 154; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 27, s. 48, s. 79; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 117, s. 169.

szczepionka²⁷⁴, słoneczko²⁷⁵, mówiąca ściana²⁷⁶, gorące krzesła²⁷⁷, stop klatka²⁷⁸. Uczniowie tworzą plakaty²⁷⁹, komiksy²⁸⁰, reklamy²⁸¹, witraże wiary²⁸², nadają tytuły²⁸³, wymyślają alternatywne tytuły²⁸⁴, angażują się w kalambury²⁸⁵, wykonują mapy mentalne²⁸⁶, pracują metodą okienka informacyjnego²⁸⁷, artykułu prasowego²⁸⁸, listu²⁸⁹ scenariusza słuchowiska²⁹⁰, poznają życiorys świętego za pomocą metody pilot²⁹¹, uczestniczą w konkursie²⁹², festiwalu piosenek wykorzystanych w ciągu roku szkolnego²⁹³. Są również opisane metody: trybunału²⁹⁴, wędrujących kartek²⁹⁵, papierka lakmusowego²⁹⁶, pajęczyny do powtórzenia wiadomości²⁹⁷. Uczniowie sporządzają katalogi zachowań niewłaściwych i ich konsekwencji²⁹⁸, przeprowadzają wywiady²⁹⁹, wykonują projekty ciemnicy³⁰⁰, grobu Pańskiego³⁰¹, aktywnie poznają teksty biblijne przez opowiadanie z elementami inscenizacji³⁰², ilustrowanie ich kolorowymi chustami³⁰³, bibliodramy³⁰⁴, żywe obrazy³⁰⁵ czytanie tekstu z podziałem

²⁷⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 144; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 215-216.

²⁷⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 222; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 158; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 213-214.

²⁷⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 331.

²⁷⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 208, s. 292.

²⁷⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 346-347.

²⁷⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 22, s. 280; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 128.

²⁸⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 63-64, s. 232; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 110, s. 204-205.

²⁸¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 242-243.

²⁸² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 124.

²⁸³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 212-213.

²⁸⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 80.

²⁸⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 108-109, s. 289; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 206-207.

²⁸⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 235; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 201.

²⁸⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 101-102.

²⁸⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 139.

²⁸⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 170.

²⁹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 147.

²⁹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 326.

²⁹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 270.

²⁹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 269.

²⁹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 17-18.

²⁹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 250-251.

²⁹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 261-262.

²⁹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 24-25.

²⁹⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 101.

²⁹⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 125-126, s. 259-261.

³⁰⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 240.

³⁰¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 263.

³⁰² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 197.

³⁰³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 108-109.

³⁰⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 48-49, s. 175.

³⁰⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 257.

na rolę³⁰⁶, analizę tekstu biblijnego połączoną z obrazem³⁰⁷, słowa klucze³⁰⁸, pisanie alternatywnych zakończeń³⁰⁹, pracę metodą przedłużenia Ewangelii³¹⁰. Proponowane jest również odniesienie fragmentów Pisma Św. do swojego życia³¹¹, czytanie biblijnego tekstu z użyciem kolorów³¹². Czytanie z podziałem na role jest bardzo dobrym sposobem na lepsze zrozumienie Pisma Świętego, ale nie jest to jednak dobry sposób na poznanie tekstu o kuszeniu Jezusa na pustyni³¹³, tym bardziej nie trafionym pomysłem jest przydzielenie uczniowi roli kusiciela³¹⁴.

Trafną oraz pobudzającą serce i wiarę ucznia formą jest przekazanie mu kartonowych tablic z numerami przykazań i słowami „Kochaj Boga”, „Kochaj bliźniego”. Katecheta przekazuje je za słowami: „Przyjmij Boże przykazania”, dziecko odbiera mówiąc: „Przyjmuję z miłością”³¹⁵.

Aktywizacją wykorzystywaną w młodszych klasach do wprowadzenia tematu Ostatniej Wieczerzy oraz Eucharystii jest wspólne dzielenie się chlebem³¹⁶. Metoda, której konotacje są oczywiste proponowana jest cztery razy, otwartą kwestią pozostaje częstotliwość odwołania się do tej formy. Potrzebna jest tu otwartość i uwaga katechety na reakcje dzieci, są bowiem aktywności, które dzieci lubią i można je powtarzać, bo czynią to za każdym razem z takim samym zaangażowaniem. Uwaga dzieci powinna być w tym wypadku wyznacznikiem kolejnego użycia tego sposobu.

Elementem stwarzającym możliwość głębszego przeżycia omawianych na lekcji religii treści są opowiadania, opowieści, historie, bajki. Są one obecne w materiałach dydaktycznych obu wydawnictw i to na obu poziomach edukacyjnych. Uczniowie w każdym wieku chętnie słuchają opowieści zarówno w formie bajek, baśni, jak i historii noszących znamiona realizmu. W materiałach katechetycznych *Wydawnictwa Św. Wojciecha* opowiadania są zamieszczone zarówno w poradnikach metodycznych, jak i w podręcznikach dla uczniów. Wykorzystywane są w różnych celach:

³⁰⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 194; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 54-55, s. 230; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 48-49, s. 207; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 124-125, s. 158.

³⁰⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 228-229.

³⁰⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 177; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 132.

³⁰⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 44.

³¹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 222.

³¹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 14.

³¹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 102.

³¹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 230-231.

³¹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 232.

³¹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 64-65.

³¹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 180-181, s. 220; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 66, s. 170; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 202-204.

zainteresowania tematem³¹⁷, zobrazowania istotnych treści poruszanych w danej jednostce lekcyjnej lub jako podsumowanie, pointa lekcji.

W trakcie ich słuchania lub czytania uczeń może w bezpieczny dla siebie sposób wczuć się w różne role i sytuacje, czasem trudne i dramatyczne. Pomocne są tutaj umiejętności interpretacyjne, wręcz aktorskie katechety. Dobrze przedstawiona historia i sprawne omówienie mogą być dla dziecka swoistym laboratorium odkrywania różnych uczuć, przeżyć, doświadczeń, zależności i związków przyczynowo – skutkowych. Opowiadania modelują właściwe zachowania, podpowiadają dobre rozwiązania, uczą cierpliwości i wyrozumiałości wobec siebie i innych. Ta metoda podająca ze względu na ładunek emocjonalny, który niesie w sobie, angażując ucznia, może prowadzić do zmiany wewnętrznych postaw, wzmacniać wolę dobrego postępowania, korygować myślenie i przez to spełniać niektóre elementy sytuacji wychowawczej. Wykorzystanie opowiadań w celach wychowawczych, terapeutycznych w edukacji dzieci i młodzieży jest w literaturze przedmiotu dobrze znane i opisane³¹⁸. Materiały dydaktyczne obu wydawnictw sięgając po nie kreują oraz modelują zachowania właściwe. Ważnym elementem takich historii jest możliwość bezpiecznego ukazania również sytuacji trudnych, bolesnych, nawet niewłaściwych w bezpieczny i łatwy do zaakceptowania przez dziecko sposób. Wielkim ich atutem jest również to, że w bardzo przyjazny i bezpieczny sposób dzieci mogą odczuć negatywne konsekwencje podejmowanych przez bohaterów działań. Oczywiście jest to możliwe przy identyfikacji z bohaterem opowieści, to zaś jest uzależnione od wielu czynników. W opowiadaniu mogą przeżyć radość z przyjęcia sakramentu chrztu i rodzinnego spotkania³¹⁹, uświadomić sobie radość z powodu życia w rodzinie³²⁰. Uczeń może zmierzyć się z trudnym doświadczeniem, gdy konieczna jest konfrontacja z innymi albo niepoddawanie się, gdy efekt wydaje się niekorzystny, ale wytrwale dążyć do

³¹⁷ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 28.

³¹⁸ Por. M. Ganczarska, *Spotkania z fikcyjnym terapeutą : jak tworzyć i czytać dzieciom opowiadania korygujące w ramach interwencji terapeutyczno-wychowawczych*, Opole 2015; B. Schieder, *Bajki dodają odwagi: wychowanie ku wartościom i rozwój osobowości*, Kielce 2006; A. Witkowska-Tomaszewska, *Bajka terapeutyczna jako narzędzie wspomagające pracę wychowawczą nauczyciela*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” (2019) nr 2, s. 14-26; J. Godawa, M. Niemiec, *Wspomaganie rozwoju dziecka z zespołem ADHD: kontekst edukacyjny i terapeutyczny*, Nauczyciel i rodzina w świetle specjalnych potrzeb edukacyjnych dziecka: (szkic monograficzny), Katowice 2008, s. 179-193; M. Drożdżał, *Bajkoterapia w pracy z dziećmi z zaburzeniami emocji*, w: *Praca z uczniem o specjalnych potrzebach edukacyjnych*, red. A. Guza, D. Krzyżyk, Kielce 2012, s. 46-51.

³¹⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 44-45 (Dzieci Boże).

³²⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 100 (Bogactwo).

celu³²¹. Może poczuć się *zaopiekowanym* przez Pana Boga, który jest dobry i troszczy się o wszystko i wszystkich³²², szczególnie wtedy, gdy człowiek myśli, że jest przez Niego porzucony³²³. Może doświadczyć smutku, gdy zapomina o Jezusie³²⁴, oraz gdy nie wypełnia powierzonych mu zadań, zaś poczuć radość z dobrze wykonanej pracy, spełnienia oczekiwań³²⁵. Czytając opowiadanie może doświadczyć, jak to jest musieć się dostosować, w sytuacji ekstremalnej, jak można znaleźć w sobie dość siły, by przyznać się do błędu i jeszcze większej by ponieść jego konsekwencje³²⁶. Dzięki opowieści uczniowie mogą znaleźć się w krainie, gdzie ludzie zapominali o wszystkim, nawet o Panu Bogu³²⁷. Mogą doświadczyć trudnych przeżyć, głodu i konieczności proszenia o jałmużnę, widząc jednak, że nawet w tak ekstremalnych sytuacjach można udzielać i doświadczać pomocy oraz że ci, którzy rzeczywiście wierzą, nie pozostają obojętni na potrzeby innych³²⁸. Opowiadania zachęcają do wysiłku dla dobra innych, pokazują również, że wysiłek podjęty w imię dobra przynosi radość³²⁹. Pozwalają na przeżycie, oczywiście w ograniczonym zakresie, sytuacji wymagających miłości i heroizmu³³⁰.

Opowiadania pełnią różne funkcje: uczą dobrego zachowania w świątyni, wraz z jej opisem³³¹, troski o innych, która sprawia równie wiele radości obdarowującemu co obdarowanemu³³², odwagi, gdy trzeba przyznać się do popełnionego zła i przeprosić³³³, empatii³³⁴. Słuchając, dzieci odkrywają wartość swojego chrztu przyjętego w dzieciństwie oraz jego znaczenie jako daru, poznają konieczność rozwijania w sobie łaski wiary³³⁵. Za pomocą opowiadań pogłębiane jest zrozumienie Mszy Świętej³³⁶, ukazane piękno otaczającego świata i kształtowane są właściwe zachowania wobec

³²¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 96 (Dar).

³²² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 115-117.

³²³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 20.

³²⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 110 (Sen).

³²⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 210-211 (Wiatrak).

³²⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 108-111 (Okularnik).

³²⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 227-228 (Jak ludzie zapomnieli o Bogu).

³²⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 169-170 (Głód i miłość).

³²⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 190-191 (Źródło miłości).

³³⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 93 (Całe swe utrzymanie).

³³¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 35 (Klasa i w kościele), s. 74-75 (Janek poznaje dom Boży), s. 78-79 (Janek w kościele).

³³² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 147-148 (Niespodzianka dla Gabrysi).

³³³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 169-170 (Gabrysia i Olek, Weronika i Dominik).

³³⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 214.

³³⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 78-79 (Janek w kościele).

³³⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 207 (Kacper i jego brat), s. 211-212 (Spostrzeżenia Stasia na Mszy Św.), s. 221 (Stasiu).

przyrody³³⁷. Tematyka opowieści pomaga w zrozumieniu, jak powinno przebiegać oczekiwanie na pierwsze spotkanie z Jezusem w Eucharystii³³⁸, na czym polega wartość prawdziwej przyjaźni³³⁹, właściwe i dobre relacje w rodzinie³⁴⁰. W dobie kryzysu rodziny ukazanie wzorców jest konieczne, nie powinno zatem stawiać się zarzutu, że materiały *serii kieleckiej* przedstawiają w proponowanych opowiadaniach zbyt optymistyczny opis wzajemnych relacji rodzinnych, ponieważ nie obraz idealny powinien być redukowany do rzeczywistości, ile raczej rzeczywistość winna zmierzać do ideału. Historyjki pokazują, relacje z kolegami i koleżankami, które nie zawsze są łatwe, zdarzają się sprzeczki i kłótnie³⁴¹, ale każdy może się poprawić, zwłaszcza z pomocą, dobrą radą babci i jej modlitwą³⁴², ukazana jest prawdziwa przyjaźń³⁴³. Zdarzają się opowiadania ukazujące zdarzenia i sytuacje ze zwyczajnego życia, które zamieszczone są dla ukazania różnych motywów radości³⁴⁴, ważnych wydarzeń w szkole: ślubowanie klasy³⁴⁵, wycieczka do oceanarium³⁴⁶, klasowa wigilia³⁴⁷, szkolne przedstawienie³⁴⁸. Historie otwierają dzieci na różne trudne sytuacje związane na przykład z koniecznością opuszczenia swojego kraju i zamieszkania w innym³⁴⁹. Pomagają w zrozumieniu, takich poważnych prawd jak przemijanie i śmierć³⁵⁰, cierpienie³⁵¹ trudności³⁵², a niemądre postępowanie może mieć poważne konsekwencje³⁵³. W materiałach *serii kieleckiej* pojawiają się pobudzające do refleksji opowieści mędrców³⁵⁴, ukazujące piękno ludzkiej przyjaźni³⁵⁵. Występują też legendy³⁵⁶ i wzruszające opowiadania o dziecięcym rozumieniu miłości bliźniego³⁵⁷.

³³⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 26-27 (Janek odkrywa ślady Boga w przyrodzie).

³³⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 9-10 (Dzieci, jak przeciąg wpadły do klasy...).

³³⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 41-42 (Skarb Janka).

³⁴⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 69-70 (Rodzina Ani).

³⁴¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 118-119 (Prośba o przebaczenie).

³⁴² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 246-247 (Przemiana Zuzi).

³⁴³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 123-124 (Ważny mecz).

³⁴⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 107-108 (Chrzest Natalki), s. 101-102 (Radosna wiadomość).

³⁴⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 238-239 (Ślubowanie klasy I).

³⁴⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 40-41 (Podwodny świat).

³⁴⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 107-108 (Wigilia klasy II).

³⁴⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 115-115 (Kocham mamę i tatę).

³⁴⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 107-108 (Chrzest Natalki).

³⁵⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 256-257 (dwa listki).

³⁵¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 148-150 (Historia z zębem).

³⁵² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 137-138 (Niegrzeczny Kuba).

³⁵³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 36-38 (Wyjazd w góry).

³⁵⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 127-127 (Trzej synowie).

³⁵⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 129-130 (Przyjaciele).

³⁵⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 162-163 (Osiołek Januara).

³⁵⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 31 (Dwie chusteczki, Pocieszenie).

Sytuacje wychowawcze w materiałach dydaktycznych obu wydawnictw są wyraźnie obecne, Autorzy materiałów edukacyjnych do nauczania religii tworzą je i przez nie dokonuje się wychowawcze oddziaływanie na uczniów. W analizie materiałów dydaktycznych nie były uwzględniane wszystkie elementy procesu dydaktycznego, ale należy stwierdzić, że materiały przygotowane są z dużą starannością i dbałością o szczegóły. Czy proponowane sytuacje wychowawcze są wystarczająco adekwatne do współczesnej sytuacji? Podane propozycje do wykorzystania na lekcji religii są wystarczające, o ile będą stanowić kanwę do konkretnych działań. Aktywność uczniów na poziomie klas młodszych jest dobrze wzmacniana i w omawianych materiałach widoczna, w klasach starszych zmienia się i ustępuje miejsca działaniom w mniejszym stopniu angażującym emocje, przeżycia, w większym stopniu intelekt, stosownie do możliwości klasowo – lekcyjnego systemu edukacji.

Istotnym elementem podkreślanym w omawianych materiałach jest wprowadzenie pracy w parach i w grupach. Oprócz walorów wychowawczych pod kątem kształtowania właściwych postaw społecznych, takich jak umiejętność współpracy, słuchania argumentacji innych, okrywania innego sposobu patrzenia na świat, praca w grupach na lekcji religii pozwala odkrywać wspólnotowość przeżywania wiary, a przez to uzdalnia do świadomego wejścia we wspólnotę eklezjalną. Zasadne wydaje się również podjęcie w większym niż dotychczas zakresie działań na polu wzbudzenia motywacji do podejmowania wysiłku rozwoju własnej wiary, troski o duchową stronę życia uczniów. Aktywność uczniów w klasach młodszych ustępuje miejsca większej bierności w klasach starszych, dlatego zasadnym jest wzbudzenie motywacji do działań podejmowanych samodzielnie zarówno w szkole, jak i w rodzinnym domu i w parafii. Konkludując: trzeba stwierdzić, że podczas szkolnej lekcji religii tworzone są sytuacje wychowawcze.

Wszystkie działania podejmowane w ramach szkolnej religii mają na celu prowadzenie ucznia do osobistego spotkania z Jezusem. Otwieranie przed uczniem prowadzących do Niego dróg odbywa się wielotorowo, poprzez wykorzystanie możliwie szerokiego wachlarza oddziaływań na różne władze człowieka i odmienne typy osobowości. Szkolna religia powinna dawać szansę osobistego doświadczenia spotkania z Bogiem wszystkim uczestnikom. Materiały edukacyjne czynią zadość temu wyzwaniu poprzez stosowanie różnych form, metod pracy, sposobów oddziaływania. Nauczyciel religii prowadzi do Boga również poprzez swoje osobiste świadectwo,

a także zwykłą życzliwość. Wszystkie jednak zabiegi jedynie „otwierają drzwi, przez które uczeń musi wejść sam”³⁵⁸.

3.2. Formacja modlitewno-liturgiczna

Adhortacja *Catechesi Tradendae* podkreśla znaczenie ukazania dzieciom i młodzieży Jezusa Chrystusa, Boga, który stał się Człowiekiem, pytając jednocześnie jak w głęboki a zarazem jasny sposób ukazać Jego Osobę i Boży plan zbawienia, jak przekazać osobiste wezwanie skierowane do każdego człowieka i jak sprawić, by podstawowe wymagania i prawo miłości oraz nadzieja Królestwa zostały poznane³⁵⁹. Z kolei *Dyrektorium Ogólne o Katechizacji* wśród zadań katechezy wymienia, oprócz rozwijania poznania wiary, formacji moralnej, wychowania do życia wspólnotowego, wprowadzenia do misji, wychowanie liturgiczne i nauczanie modlitwy³⁶⁰. Modlitwa chrześcijańska znajduje swój sens, kiedy człowiek wierzący zwraca się do Boga na fundamencie autentycznie chrześcijańskiej wiary. W tej sytuacji modlitwa to przyjęcie postawy zaufania Bogu, a zarazem odwagi i silnej woli. Aby jednak ją podjąć, człowiek potrzebuje rozumienia jej siły, natury oraz motywacji ukierunkowującej na podjęcie rozmowy z Bogiem³⁶¹. W takiej sytuacji życie modlitwy trzeba rozbudzać przez ukazanie jej sensu, mocy, natury i głębi. Zadaniem szkolnego nauczania religii jest przygotowanie do modlitwy oraz wdrożenia uczniów do jej praktykowania. Edukacja religijna przekazuje wiedzę na temat modlitwy oraz ukazuje ją w kontekście całego depozytu wiary³⁶². Pierwszorzędnym nauczycielem modlitwy powinien być rodzic, opiekun, dziadek. Szkoła wspiera, ukierunkowuje, systematyzuje wychowanie modlitewne, jednak nie zastąpi przykładu z domu rodzinnego. Na ten fakt wskazuje *Katechizm Kościoła Katolickiego*: „Rodzina chrześcijańska jest pierwszym miejscem wychowania do modlitwy. Zbudowana na sakramencie małżeństwa jest "Kościołem domowym", w którym dzieci Boże uczą się modlitwy "jak Kościół" oraz wytrwałości w modlitwie. Szczególnie dla małych dzieci codzienna modlitwa rodzinna jest pierwszym świadectwem żywej pamięci Kościoła, cierpliwie pobudzanej przez Ducha

³⁵⁸ Por. „Nauczyciel otwiera tylko drzwi, a dorosły uczeń wejść już musi sam” (Powiedzenie Chińskie), <https://www.edulider.pl/edukacja/inspirujace-cytaty-dla-nauczycieli-osob-doroslych> (10.05.2023).

³⁵⁹ Por. *Catechesi tradendae*, n. 35.

³⁶⁰ Por. *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, n. 86-87.

³⁶¹ Por. J. Przybyłowski, *Jak modli się polska młodzież? Studium socjologiczne*, Warszawa 2013.

³⁶² Por. *Dyrektorium Katechetyczne*, n. 27.

Świętego”³⁶³. Szkolne nauczanie religii nie zastąpi rodziców, może i powinno jedynie wypełnić swoje zadania w określonym zakresie. Katecheza dzieci, młodzieży i dorosłych jest po to, aby „słowo Boże było rozważane w modlitwie osobistej, aktualizowane w modlitwie liturgicznej oraz stale uwewnętrzniane, by wydało swój owoc w nowym życiu”³⁶⁴. Katechizm wspomina w tym miejscu o weryfikacji pobożności ludowej na katechezie³⁶⁵, jednak obecnie trzeba raczej wszelkie jej przejawy dzieciom ukazywać, bowiem wyraźnie zanika pobożność ludowa. Wychowanie modlitewno-liturgiczne na lekcji religii ma wymiar praktyczny i teoretyczny. Praktyczny, gdy staje się w jakimś zakresie doświadczane, zaś teoretyczny, gdy jest przedmiotem nauczania i refleksji. Elementem wychowania modlitewnego jest poznanie przez dziecko podstawowych modlitw, ważne jednak „by doprowadzić do zasmakowania w jej treści”³⁶⁶. Programy, w oparciu na których zostały przygotowane materiały dydaktyczne omawianych wydawnictw podkreślają ten aspekt edukacji religijnej w programach dla klas I-III: „Uczeń poznaje sposoby uczestniczenia w liturgii, zwłaszcza we Mszy Świętej oraz wydarzeniach roku liturgicznego; pogłębia umiejętność wyrażania w znakach własnej religijności; rozwija sposoby uczestniczenia w modlitwie dziękczynienia, uwielbienia, przeproszenia i prośby”³⁶⁷. Zadanie wychowania do modlitwy nie jest łatwe do zrealizowania we współczesnym świecie, m.in. dlatego że, jak zauważa *Dyrektorium Katechetyczne*, zanikła praktyka modlitwy rodzinnej, w efekcie czego na lekcje religii uczęszczają uczniowie nierozumiejący sensu modlitwy oraz nieodczuwający potrzeby jej praktykowania³⁶⁸. W kolejnym podrozdziale zostanie omówione zagadnienie wychowania do modlitwy przedstawione w materiałach dydaktycznych obu wydawnictw, z podziałem na etapy edukacyjne, następnie zaś omówione wychowanie liturgiczne, najpierw w klasach I – III, później IV – VI.

U podstawy modlitwy leży wiara w istnienie i miłość osobowego Boga, który sam inicjuje zbawczy dialog z człowiekiem. Później pojawia się odpowiedź człowieka, który otwiera siebie na działanie Boga i przyjmuje je za swoje, odpowiadając Bogu „tak wierzę”. Wiara ma charakter dialogiczny, co wyraża się mocno w modlitwie i liturgii. Modlitwa jest rozmową dziecka z ojcem, przyjaciela z przyjacielem,

³⁶³ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, n. 2685.

³⁶⁴ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, n. 2688.

³⁶⁵ Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, n. 2688.

³⁶⁶ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, n. 2688.

³⁶⁷ *Program nauczania religii*, s. 34; *W rodzinie dzieci Bożych* s. 5.

³⁶⁸ Por. *Dyrektorium Katechetyczne*, n. 27.

„wylaniem” przed Bogiem swojej duszy, przedstawieniem Mu swych najgłębszych pragnień³⁶⁹, ale także wyzwoleniem chrześcijanina z interesownej postawy „coś za coś”, „wywierania swoistej presji” na Boga. Modlitwa pozwala przyjąć wolę Boga przy uznaniu Jego dobroci względem człowieka. Dialog ten w szczególny sposób odzwierciedla się w modlitwie, dlatego jednym z istotnych zadań katechezy jest wychowanie człowieka do dialogu z Bogiem, prawdziwego i zgodnego z nauczaniem Kościoła³⁷⁰. Autorzy *serii poznańskiej* w swoich materiałach realizują założenia programu, najpierw ukazują prawdę o Bogu, który czeka i chce wejść w dialog z człowiekiem. Modlitwa jest odpowiedzią udzielaną Bogu oraz sposobem kształtowania postawy otwartości, zaufania oraz wytrwałości i umiejętności słuchania Boga. Na szkolnych lekcjach religii ma miejsce szkoła modlitwy, dzieci poznają postawy, gesty, słowa modlitw, uczą się różnych rodzajów modlitwy. Poznają praktykę modlitwy indywidualnej i wspólnotowej. Autorzy dążą do tego, by poznane zewnętrzne gesty były wyrażeniem wewnętrznego właściwego nastawienia ucznia do wykonywanych czynności³⁷¹. W przedstawieniu struktury treści w klasie pierwszej jest mowa o dziękowaniu, prośbieniu, przeprasaniu, nie ma w tym przedstawieniu mowy o modlitwie. Odniesienie ich do form modlitwy jest założeniowe, ale nie wyartykułowane, z wyjątkiem odwołania wprost do *Modlitwy Pańskiej*³⁷². W *Poradnikach metodycznych* klas starszych odwołanie do modlitwy jest zamieszczone w opisie założeń organizacyjnych i metodycznych oraz realizowanych treści³⁷³. Modlitwa jest ukazana jako element wyróżniający lekcję religii spośród innych zajęć³⁷⁴. Formacja modlitewna rozpoczyna się od nauki chrześcijańskiego pozdrowienia poprzez wprowadzenie religijnych akcentów do codzienności³⁷⁵. Na początku zajęć pojawia się także nauka wykonywania znaku krzyża³⁷⁶. Dziecko poznaje sytuacje, w których może spotkać się z tym wyjątkowym znakiem: towarzyszy on błogosławieństwu taty³⁷⁷, czyni się go przed wejściem do kościoła, gdy żegna się

³⁶⁹ Por. S. Kulpaczyński, M. Tatala, *Zarys modelu wychowania do modlitwy w wybranych materiałach katechetycznych (cz. I)*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 16 (2000), s. 289-299.

³⁷⁰ Por. *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, n. 84; J. Przybyłowski, *Jak modli się polska młodzież? Studium socjologiczne*, Warszawa 2013.

³⁷¹ Por. *Program nauczania religii*, s. 37-38.

³⁷² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 7-8.

³⁷³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 6-8; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 6-9.

³⁷⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 20-21.

³⁷⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 8-9.

³⁷⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 11.

³⁷⁷ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 99.

wodą świeconą³⁷⁸. Znak ten jest wyjątkowy ze względu na to, że ukazuje miłość Jezusa do ludzi³⁷⁹.

Modlitwa to spotkanie i dialog człowieka z Bogiem³⁸⁰. Od sytuacji rozmów z innymi ludźmi, radosnej rozmowy przyjaciół³⁸¹, Autorzy przechodzą przez analogię do rozmowy człowieka z Bogiem. Akcentują przy tym, że Bogu można powierzyć wszystkie sprawy³⁸². W podręcznikach klasy drugiej i trzeciej pojawia się osobna ikonka klęczącego dziecka na oznaczenie modlitw, które nawiązują do tematyki danych zajęć. Podkreślona zostaje konieczność systematycznej modlitwy³⁸³ oraz fakt, że do Boga, który chce się z człowiekiem spotykać można mówić zawsze i wszędzie³⁸⁴. Na lekcji dzieci modlą się śpiewając³⁸⁵, wypowiadając słowa modlitw³⁸⁶, a także modlą się spontanicznie³⁸⁷. W materiałach przedstawione są różne rodzaje modlitwy: prośby³⁸⁸, dziękczynienia³⁸⁹, przeproszenia³⁹⁰, a także uwielbienia³⁹¹, które ukazane przez pryzmat życia codziennego, nawiązują do słów: proszę, przepraszam, dziękuję, już znanych i stosowanych³⁹². Przeniesienie ich na relacje z Panem Bogiem staje się zatem dla ucznia naturalne i zrozumiałe. Cennym, dodatkowym elementem, w podręcznikach Wydawnictwa Św. Wojciecha są ilustracje ukazujące modlące się osoby, widzimy je w pozycji klęczącej³⁹³, stojącej³⁹⁴, z rękami uniesionymi do góry³⁹⁵, ze złożonymi rękami³⁹⁶, w kręgu z innymi³⁹⁷, z gestem bicia się w piersi³⁹⁸. Ukazane jest też wiele różnych sytuacji i miejsc, w których można się modlić: przy stole³⁹⁹, w kościele⁴⁰⁰, na

³⁷⁸ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 76.

³⁷⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 17-18.

³⁸⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 24.

³⁸¹ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 14.

³⁸² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 26.

³⁸³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 26, s. 49, s. 52, s. 67; *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 11.

³⁸⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 52; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 106; *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 28-29.

³⁸⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 29, s. 33.

³⁸⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 29.

³⁸⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 29.

³⁸⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 49, s. 51; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 13, 19, 25, 37.

³⁸⁹ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 17.

³⁹⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 127-128; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 16, s. 54.

³⁹¹ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 22-23.

³⁹² Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 32-33.

³⁹³ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 15, s.21; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 11, s. 125.

³⁹⁴ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 63, s. 117.

³⁹⁵ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 67; *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 22-23, s. 33, s. 109.

³⁹⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 67; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 28, s. 103; *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 11, s. 69.

³⁹⁷ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 27, s. 115.

³⁹⁸ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 28.

³⁹⁹ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 33, s. 119.

⁴⁰⁰ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 43, s. 45, s. 69.

łonie przyrody⁴⁰¹, na cmentarzu⁴⁰², przed obrazem⁴⁰³, krzyżem⁴⁰⁴, figurą⁴⁰⁵, ołtarzem⁴⁰⁶. Znajduje się również ilustracja ukazująca scenę modlitwy wstawienniczej, gdy ktoś modli się za drugą osobę z wyciągniętą nad nią ręką⁴⁰⁷. Takie szerokie spektrum sytuacji, miejsc, postaw jest ukazaniem dziecku wielu możliwości i wprowadzeniem go do przebywania w obecności Boga i przeżywania z Nim swojej codzienności. Autorzy nie skupiają się jednak jedynie na pokazaniu miejsc i postaw modlitewnych, ale podkreślają znaczenie skupienia i ciszy na modlitwie⁴⁰⁸. Dzieci wprowadzane są w modlitwę indywidualną⁴⁰⁹ i wspólnotową⁴¹⁰ oraz poznają formuły modlitewne, którymi modli się Kościół. Poznają *Modlitwę Pańską*⁴¹¹, *Akty Strzeliste*⁴¹², *Któryś za nas cierpiał rany*⁴¹³, *Wierzę w Jednego Boga*⁴¹⁴, *Różaniec*⁴¹⁵. Dowiadują się o modlitwie do Ducha Świętego⁴¹⁶, o prośbie o działanie Bożej łaski⁴¹⁷, modlitwie za wstawiennictwem Maryi⁴¹⁸, świętych⁴¹⁹.

Dzieci nie tylko poznają modlitwy, ale również są wprowadzane w zrozumienie ich treści, odkrycie ich znaczenia na przykładzie modlitwy *Ojciec nasz*. Do niej, jak do źródła, Autorzy materiałów dydaktycznych *serii poznańskiej* wracają we wszystkich klasach pierwszego etapu edukacyjnego. W klasie pierwszej kilka jednostek lekcyjnych jest poświęconych przybliżaniu uczniom znaczenia poszczególnych wezwań tej modlitwy⁴²⁰. W następnej klasie modlitwa ta jest nazwana najważniejszą modlitwą dziecka Bożego⁴²¹, w trzeciej zaś, przy omawianiu liturgii Mszy Świętej, przypominane są znaczenia poszczególnych wezwań oraz to, że jest sposobem wyrażenia Bogu

⁴⁰¹ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 27, s. 99.

⁴⁰² Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 43; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 106.

⁴⁰³ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 51, s. 59, s. 111; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 69.

⁴⁰⁴ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 51; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 9; *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 61.

⁴⁰⁵ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 109.

⁴⁰⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 96.

⁴⁰⁷ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 115.

⁴⁰⁸ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 15, s. 103.

⁴⁰⁹ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 14.

⁴¹⁰ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 15.

⁴¹¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 104-105; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 11.

⁴¹² Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 85; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 21, 27.

⁴¹³ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 87.

⁴¹⁴ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 95.

⁴¹⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 54-55; *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 24-27.

⁴¹⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 101.

⁴¹⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 13.

⁴¹⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 89-90.

⁴¹⁹ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 112; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 23.

⁴²⁰ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 66-77.

⁴²¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 15-17.

miłości i powierzeniem Mu wszystkich swoich spraw⁴²². Wyeksponowanie i powracanie do tej modlitwy jest właściwe, ponieważ jej zrozumienie powinno ewaluować wraz z dorastaniem uczniów, od poznania jej słów, źródła, do zrozumienia znaczenia jej wezwań. Ważną zasadą wychowania modlitewnego człowieka jest wolność⁴²³, dlatego aktu modlitewnego nie można wymusić, gdyż jest on zawsze dobrowolną odpowiedzią człowieka na wezwanie Boga. Uznając wezwanie Boga oraz wolność decyzji ucznia, nauczyciele religii muszą dostarczać odpowiedniej motywacji do modlitwy. W młodszym wieku szkolnym można motywować ucznia do modlitwy wskazując na motyw wdzięczności i dziękczynienia. Kilkulatek, zachwycony pięknem świata, miłością najbliższych, codziennymi doświadczeniami potrzebuje jedynie wskazania, komu powinien być wdzięczny. Innym motywem może być również doświadczenie niewystarczalności i słabości. Uczeń uczestnicząc w trudnych sytuacjach może zwracać się do Boga z prośbą o pomoc. Jednak nie wolno traktować modlitwy jako magicznego zaklęcia lub dyktowania swojej woli Bogu, stąd potrzeba wyjaśnienia natury modlitwy⁴²⁴.

Na drugim poziomie edukacyjnym formacja modlitewna jest elementem kontynuowanej formacji religijno – moralnej. Jej celem jest, w założeniu autorów, rozwijanie relacji z Jezusem przez coraz bardziej świadome korzystanie z sakramentów pokuty i Eucharystii oraz między innymi rozwijanie umiejętności modlitwy⁴²⁵.

Cechą charakterystyczną treści nauczania w klasie czwartej jest ściśle połączenie wymiaru biblijno-teologicznego z – wynikającymi z niego – implikacjami egzystencjalnymi⁴²⁶. Znaczenie modlitwy jest podkreślone przez zamieszczenie na okładce podręcznika rozpoczynającego ten etap edukacyjny fotografii przedstawiającej modlącą się osobę⁴²⁷ oraz poprzez zamieszczenie modlitw w podręczniku dla ucznia, które w tym drugim etapie edukacyjnym oznaczone są złożonymi dłońmi⁴²⁸. Również w klasie piątej podkreślone jest znaczenie wychowania do modlitwy. „Zadanie to, służące wspieraniu katechizowanych w otwieraniu się na Boga, jest fundamentalną

⁴²² Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 109.

⁴²³ Por. J. Sulowski, *Wychowanie do modlitwy w katechezie młodzieżowej*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 185 n.

⁴²⁴ Por. E. Osewska, *Wychowanie modlitewne dzieci w wieku przedszkolnym*, w: *Wychowanie dzieci w wieku przedszkolnym*, red. J. Stala i E. Osewska, Tarnów 2005.

⁴²⁵ Por. *Program nauczania religii*, s. 67.

⁴²⁶ *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 5.

⁴²⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 6.

⁴²⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 7.

powinnością katechety”⁴²⁹. Podkreślenie wagi tego zagadnienia idzie w parze ze stwierdzeniem, że zostawia się je w gestii nauczyciela katechety, który „najwłaściwiej, w planowy sposób prowadzi wychowanie formacyjne swych uczniów”⁴³⁰, a w materiałach dydaktycznych „podano jedynie przykłady realizacyjnych sposobów prowadzenia tego odpowiedzialnego kształtowania uczniów”⁴³¹. Zapowiedź braku wsparcia w tej dziedzinie wychowania nie jest zrozumiała⁴³². W opisie treści zamieszczonych w poradnikach metodycznych temat modlitwy jest uwzględniony w klasie piątej w dziale VI: „Treści kształcenia prowadzą katechizowanych do odkrycia, że zjednoczenie z Jezusem w modlitwie, a przede wszystkim w Eucharystii, jest pomocą w codziennym wypełnianiu obowiązków i świadczeniu miłości wobec ludzi”⁴³³ i szóstej w dziale III: „Przedstawiono implikacje wynikające z przyjęcia sakramentu chrztu świętego oraz udziału w Eucharystii. Omówiono różnorodność zadań podejmowanych przez wierzących we wspólnocie Kościoła, podkreślono znaczenie modlitwy oraz zobowiązań religijno-moralnych wynikających z przykazań kościelnych”⁴³⁴. Lekcja dotycząca pielęgnowania przyjaźni z Jezusem w klasie czwartej cała poświęcona jest modlitwie, która ukazana zostaje jako spotkanie z przyjacielem Jezusem⁴³⁵. Uczeń dowiaduje się, że może modlić się we wszystkich sprawach i w różnych miejscach⁴³⁶, Autorzy zwracają jednak uwagę, że wypowiedziane słowa, postawa i miejsca nie są bez znaczenia i muszą wynikać z odpowiedniej intencji modlącego się człowieka⁴³⁷. Wyjątkowość modlitwy na lekcji religii podkreślają takie elementy jak: zapalona świeca⁴³⁸, odpowiedni podkład muzyczny⁴³⁹, postawa stojąca⁴⁴⁰. Przez spotkanie podczas modlitwy Bóg udziela człowiekowi pomocy⁴⁴¹, umacnia do dawania świadectwa wiary⁴⁴².

⁴²⁹ *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 8; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 8.

⁴³⁰ *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 8.

⁴³¹ *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 8; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 8.

⁴³² Analiza materiałów pokazuje, że wychowanie w tym zakresie jest realizowane, dlatego taka zapowiedź wydaje się być przejawem nadmiernej ostrożności.

⁴³³ *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 6-7.

⁴³⁴ *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 6.

⁴³⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 183.

⁴³⁶ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 16-17.

⁴³⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 183.

⁴³⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 83; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 89.

⁴³⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 77.

⁴⁴⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 57; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 89.

⁴⁴¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 95.

⁴⁴² Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 98, s. 100.

Uczniowie uczą się modlić poprzez praktyczne ćwiczenia, gdy układają modlitwę uwielbienia w formie wiersza diamentowego⁴⁴³, połówkowego⁴⁴⁴, tworzą własne wezwania na przykładzie tekstu biblijnego⁴⁴⁵, podejmują próby ułożenia wezwań modlitwy wiernych⁴⁴⁶. Dowiadują się też, że Boga można uwielbiać również tańcem⁴⁴⁷, śpiewem⁴⁴⁸, gestem⁴⁴⁹. Podejmowane są również próby modlitwy spontanicznej⁴⁵⁰, układania modlitwy w oparciu o przykładowe wyrazy⁴⁵¹, w określonej formie: dziękczynnej⁴⁵², prośby⁴⁵³, przeproszenia⁴⁵⁴, uwielbienia⁴⁵⁵. Cenną inicjatywą jest zamieszczenie w materiałach edukacyjnych propozycji celebracji modlitewnej⁴⁵⁶. Nie jest to zadanie łatwe do wykonania w warunkach klasowych, ale możliwe. Wartością takiej formy jest większe zaangażowanie uczniów również tych, którzy rzadko uczestniczą w praktykach religijnych. Autorzy pakietów zaproponowali tę formę tylko jeden raz, ale to od nauczyciela religii zależy, czy będzie ją stosował częściej.

Autorzy ukazują całą różnorodność tematów, które mogą być objęte modlitwą: bycie dobrym przyjacielem⁴⁵⁷, umiejętność odpowiadania Bogu na Jego przyjaźń codziennym życiem⁴⁵⁸, wytrwałość w uczęszczaniu na Mszę Św.⁴⁵⁹, pomoc Ducha Św. W owocnej lekturze Pisma Świętego⁴⁶⁰. Uczniowie modlą się o Bożą łaskę⁴⁶¹, o dobre przeżycie Adwentu⁴⁶², o dary Ducha Świętego⁴⁶³. Modlitwa jest też wyrazem coraz większej świadomości udziału w misji Kościoła, Autorzy proponują modlitwę

⁴⁴³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 34.

⁴⁴⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 257.

⁴⁴⁵ Por. *Karty pracy kl. 5, Poznań*, s. 5.

⁴⁴⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 69; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 137.

⁴⁴⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 34.

⁴⁴⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 90, s. 175; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 41, s. 114; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 32.

⁴⁴⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 34.

⁴⁵⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 35, s. 116; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 17; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 93, s. 97.

⁴⁵¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 58.

⁴⁵² Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 70; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 32, s. 133; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 93, s. 111.

⁴⁵³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 16-17, s. 80; *Karty pracy kl. 4, Poznań*, s. 111; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 89.

⁴⁵⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 41.

⁴⁵⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 16-17.

⁴⁵⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 91-92.

⁴⁵⁷ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 10.

⁴⁵⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 19.

⁴⁵⁹ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 21.

⁴⁶⁰ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 36; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 55.

⁴⁶¹ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 45.

⁴⁶² Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 142.

⁴⁶³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 66.

o gotowość składania Bogu duchowych ofiar⁴⁶⁴, czy o udział w prorockiej misji Kościoła⁴⁶⁵. Ważnym rysem modlitwy jest wznoszenie jej do Boga za swoich bliskich, za rodzinę⁴⁶⁶, za zmarłych⁴⁶⁷, za wspólnotę Kościoła⁴⁶⁸, za chorych i cierpiących⁴⁶⁹, za kapłanów i małżonków⁴⁷⁰, za ludzi mających trudności wytrwania w przyjaźni z Bogiem⁴⁷¹, za misjonarzy⁴⁷². Wdrażanie uczniów do modlitwy za innych jest ważnym sposobem budowania wspólnoty, wzmacniania odpowiedzialności za innych, wdrażania do chrześcijańskiej bezinteresownej miłości. To właściwy sposób przygotowania uczniów do podejmowania konkretnych działań na rzecz innych. Podczas modlitwy na lekcji religii wykorzystywane są modlitwy tradycyjnymi formułami⁴⁷³, piękne teksty modlitw⁴⁷⁴, fragmentów Psalmów⁴⁷⁵, czy innych biblijnych perykop⁴⁷⁶ oraz teksty zaczerpnięte z liturgii⁴⁷⁷, które są zamieszczone w podręczniku ucznia lub w poradniku dla nauczyciela. Teksty zaczerpnięte z modlitwy liturgicznej Kościoła wprowadzają uczniów w liturgię, co można uznać za dobry sposób połączenia szkolnej lekcji religii ze wspólnotą Kościoła gromadzącą się na sprawowaniu liturgii. Młodzi ludzie są włączani w bogatą historię Kościoła, gdzie wielu świętych ludzi jest wzorem modlitwy, można od nich się uczyć i modlić się za ich wstawiennictwem⁴⁷⁸, modlić się słowami modlitw, którymi modlili się święci⁴⁷⁹. W bogatej tradycji Kościoła

⁴⁶⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 167; *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 104.

⁴⁶⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 171; *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 109.

⁴⁶⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 68, s. 158; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 179.

⁴⁶⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 173; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 254.

⁴⁶⁸ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 23, s. 35; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 190.

⁴⁶⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 102.

⁴⁷⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 107.

⁴⁷¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 129.

⁴⁷² Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 146.

⁴⁷³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 81 (Akt wiary), s. 83 (Chwała Ojcu), s. 84 (Wierzę w Boga), s. 101 (Zdrowaś Maryjo), s. 172 (Ojciec nasz); *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 57 (akt nadziei); *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 71 (Akt wiary), s. 177 (Zdrowaś Maryjo), s. 253 (Wierzę w Boga).

⁴⁷⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 15 (B. Ferrero), s. 19 (Jezu cichy...); *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 31, s. 121 (Modlitwa Tomasza Morusa), s. 137 (Św. Brauliona); *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 41.

⁴⁷⁵ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 19 (Ps 51,3-4), s. 41 (Ps 104 – wybrane wersy), s. 91 (Ps 119,10.16), s. 177 (Ps 55,23); *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 97 (Ps 33,12.22); *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 77 (Ps 40, 17-18), s. 109 (Ps 93, 1-2).

⁴⁷⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 170 (Mt 7, 13-14); *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 9 (Dn 3,57-81), s. 147 (Sof 3,17); *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 73 (J 15,9).

⁴⁷⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 95 (Święty, Święty, Święty...); *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 24 (Spowiadam się Bogu Wszechmogącemu...), s. 148 (Chwała na wysokości Bogu); *Podręcznik kl. 6, s. 9* (Sekwencja do Ducha Świętego), s. 15 (Fragment II Modlitwy eucharystycznej).

⁴⁷⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 104-105; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 124-125; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 217, s. 238.

⁴⁷⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 35 (Koronka do Bożego Miłosierdzia, s. Faustyna); *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 48 (Modlitwa Św. Jana Pawła II o dary Ducha Świętego), s. 71 (Modlitwa Św. Franciszka).

są też modlitwy za wstawiennictwem aniołów, o tym również Autorzy materiałów edukacyjnych *serii poznańskiej* wspominają i taką formę modlitwy ukazują i jej uczą⁴⁸⁰. W szkole modlitwy uczniowie otrzymują również wiedzę w jaki sposób trzeba pokonywać trudności podczas modlitwy, poprzez wykorzystywanie różnych form modlitwy, planowanie czasu na modlitewne spotkanie z Bogiem⁴⁸¹. Uczniowie wskazówki odnośnie modlitwy odnajdują również w Piśmie Świętym⁴⁸². Każdej jednostce lekcyjnej przypisany jest odpowiedni tekst z Pisma Świętego⁴⁸³. Ukazane są różne miejsca jego czytania: szkolna lekcja religii⁴⁸⁴, kościół⁴⁸⁵, jak również rodzinny dom, gdzie dzieci czytają Pismo Święte z rodzicami⁴⁸⁶. Poprzez czytanie Pisma Świętego w domu, w szkole i w kościele Autorzy ukazują jego znaczenie w życiu osobistym, rodzinnym i wspólnotowym.

Analiza materiałów katechetycznych *Wydawnictwa Św. Wojciecha w Poznaniu* wskazuje na obecność w nich treści wychowania modlitewnego. Temat ten, co wykazano, jest poruszany wielokrotnie, z wielu perspektyw. Uczniowie na religii modlą się w różny sposób, uczą się modlić indywidualnie, we wspólnocie, ćwiczą tę umiejętność. Zyskują wiedzę na temat modlitwy, czerpiąc z Pisma Świętego i bogatej tradycji Kościoła. Uczą się praktykowania modlitwy w wielu wymiarach i aspektach swojego życia osobistego i życia wspólnoty Kościoła. Sposoby i metody ukazywania treści związanych z omawianym zagadnieniem są stosowne do wieku i możliwości uczniów. Modlitwa ma znaczące miejsce i stanowi integralne zagadnienie lekcji religii. Uczniowie zyskują świadomość jej niebagatelnego znaczenia w życiu chrześcijanina, zyskują wiedzę teoretyczną i praktyczną. Są również odpowiednio motywowani i zachęceni.

Materiały dydaktyczne *Wydawnictwa Jedność* w Kielcach zawierają wskazówki, które mogą być wykorzystywane do wychowania modlitewnego uczniów. W każdym scenariuszu zajęć jest zaproponowana modlitwa na rozpoczęcie i na zakończenie zajęć. Często towarzyszy jej muzyka⁴⁸⁷, piosenka⁴⁸⁸, wyjście z ławek i ustawienie się

⁴⁸⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 181.

⁴⁸¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 53.

⁴⁸² Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 139.

⁴⁸³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 22, s. 48; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 44.

⁴⁸⁴ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 25.

⁴⁸⁵ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 25.

⁴⁸⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 25, s. 63.

⁴⁸⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 58.

⁴⁸⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 38; *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 48, s. 59; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 21, s. 49; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 17.

w kręgu⁴⁸⁹ i na środku sali⁴⁹⁰, trzymanie się za ręce⁴⁹¹, zapalenie świecy⁴⁹², podniesienie rąk⁴⁹³. Modlitwa w niektórych miejscach opatrzona jest dodatkowym komentarzem, wprowadzającym modlitewny nastrój przez zachętę do wyciszenia⁴⁹⁴, tłumaczącym wykonywaną czynność, np.. okazemy Bogu miłość⁴⁹⁵, to dobry uczynek, szczególnie, gdy modlimy się za bliskich⁴⁹⁶. Instrukcja słowna dotyczy właściwej postawy zewnętrznej, która powinna być wyrazem miłości do Boga⁴⁹⁷. Modlitwa bywa prowadzona słowami wypowiedzianymi przez katechetę⁴⁹⁸ lub dziecko⁴⁹⁹ a inni uczniowie odpowiadają określonym wezwaniem⁵⁰⁰. Taka litanijna forma modlitwy jest charakterystycznym rysem modlitwy w materiałach dydaktycznych *serii kieleckiej*⁵⁰¹. Przybiera też formę modlitwy spontanicznej⁵⁰², czasem uczniowie są proszeni o trwanie przed Bogiem w ciszy⁵⁰³ i zachęceni, by również w taki sposób często przebywać w Bożej obecności⁵⁰⁴. Oryginalną propozycją, będącą równocześnie zaproszeniem do kościoła jest przeżegnanie się święconą wodą⁵⁰⁵. Modlitwa kończąca lekcję w okresie Wielkiego Postu jest wskazaniem sposobów poprawiania swojego zachowania, przez co pełni rolę rachunku sumienia i przygotowuje do samodzielnego jego przeprowadzenia w przyszłości⁵⁰⁶. Modlitwa dziękczynna za sakrament chrztu zawiera słowo wstępne, modlitwę w ciszy i śpiew na zakończenie, jest małą celebracją⁵⁰⁷.

Staranność w przygotowaniu propozycji modlitw na początku i końcu lekcji religii prowadzi do wykształcenia i utrwalenia dobrych nawyków u uczniów. Słuchanie słów modlitwy wypowiedzianych przez nauczyciela bądź innych uczniów i włączanie się

⁴⁸⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 136.

⁴⁹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 10; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 12.

⁴⁹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 10; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 12.

⁴⁹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 18, s. 72, s. 139; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 76.

⁴⁹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 14, s. 136.

⁴⁹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 58, s. 88; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 14.

⁴⁹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 14.

⁴⁹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 88.

⁴⁹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 45-46.

⁴⁹⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 23.

⁴⁹⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 17.

⁵⁰⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 18, s. 31.

⁵⁰¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 57, s. 94, s. 99, s. 123-124, s. 144; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 36; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 111-112, s. 130-131.

⁵⁰² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 139; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 33, s. 155; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 8.

⁵⁰³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 90; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 46.

⁵⁰⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 58.

⁵⁰⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 76.

⁵⁰⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 156.

⁵⁰⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 57.

w nie przez osobistą modlitwę ubogaca i pobudza uczniów do nadania jej osobistego wymiaru. Autorzy materiałów przypisali tym modlitwom duże znaczenie i dołożyli wszelkich starań, by te krótkie modlitewne spotkania z Bogiem były nie tylko wstępem lub podsumowaniem lekcji, ale by pełniły funkcję szkoły modlitwy.

Modlitwa jest ukazana, jako czynność wynikająca bezpośrednio z natury człowieka⁵⁰⁸. Jednak tu również niezbędne staje się wyjaśnienie, że Bóg zaprasza do modlitwy nie tylko jakiś określony „organ modlitwy”, np. duszę, ale całą osobę. Modli się cały człowiek w swej psychofizycznej jedności, angażując w kontakt z Bogiem sferę intelektualną, emocjonalną, wolitywną, działaniową⁵⁰⁹.

Modlitwa jest przedstawiona, jako czynność skierowana do Boga⁵¹⁰, którego dziecko może nazywać Ojcem⁵¹¹. Dlatego Autorzy materiałów edukacyjnych do nauczania religii podkreślają, że *Modlitwa Pańska* jest ważnym elementem ukazania dzieciom wartości i znaczenia słów kierowanych do Boga. Jezus – wzór modlitwy⁵¹², uczy w jaki sposób zwracać się do Boga Ojca⁵¹³. Uczniowie stopniowo poznają znaczenia poszczególnych wezwań. Dla lepszego zapamiętania treści zaproponowane zostały odpowiednie gesty do słów modlitwy⁵¹⁴. Szczególny wymiar jednoczenia ma ta modlitwa podczas Mszy Świętej, kiedy cała wspólnota eklezjalna wypowiada ją jako dzieci Jednego Boga⁵¹⁵. Następną poznaną przez uczniów modlitwą jest modlitwa *Zdrowaś Maryjo*⁵¹⁶, której nauka odbywa się w okresie Adwentu, co wpływa na lepsze jej zrozumienie i powiązanie z wydarzeniami przeżywanymi w Kościele⁵¹⁷. Należy docenić, że proponowane modlitwy są dostosowane do danego okresu roku liturgicznego, dzięki temu z biegiem roku kościelnego dziecko stopniowo odkrywa całe misterium Jezusa Chrystusa. Odkrywając znaczenie sakramentu chrztu uczniowie poznają modlitwę *Chwała Ojcu*⁵¹⁸, przeżywając Wielki Post *Któryś za nas cierpił rany*⁵¹⁹. Autorzy w tym liturgicznym okresie proponują przeprowadzenie nabożeństwa

⁵⁰⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 34.

⁵⁰⁹ Por. J. Sulowski, *Wychowanie do modlitwy w katechezie młodzieżowej*, s. 176.

⁵¹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 8.

⁵¹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 12.

⁵¹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 68-69, s. 143 (dzięki modlitwie odrzuca pokusy); *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 23.

⁵¹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 15-16.

⁵¹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 60-61.

⁵¹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 60-61.

⁵¹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 74; *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 33.

⁵¹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 99.

⁵¹⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 139; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 72.

⁵¹⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 154; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 146.

*Drogi Krzyżowej*⁵²⁰. Udział w takim nabożeństwie jest bardzo ważny, bowiem z jednej strony dla niektórych uczniów to będzie jedyna Droga Krzyżowa w jakiej będą uczestniczyli, z drugiej zaś – dzieci otwierają się na doświadczenie wspólnoty modlącego się Kościoła, nawet jeżeli są nią jedynie uczniowie z tej samej klasy. Temat przedstawiający wydarzenia Wielkiego Czwartku i ustanowienia Eucharystii zwieńczony jest nauką modlitwy *Niechaj będzie pochwalony Przenajświętszy Sakrament*⁵²¹. Wielka Sobota jest dniem modlitwy przy Bożym grobie i trwaniu na oczekiwaniu zmartwychwstania⁵²², modlitwą wdzięczności zaś rozbrzmiewa niedziela z radosnym *Alleluja*⁵²³. Dzieci zapoznane są z *Modlitwą Różańcową* i zachęcane do jej częstego odmawiania⁵²⁴. Odkrywając prawdę o Świętych obcowaniu są zachęcane do modlitwy za ich wstawiennictwem⁵²⁵ oraz do wsparcia tych, którzy czekają na niebo modlitwą *Wieczny odpoczynek racz im dać Panie*⁵²⁶. Dowiadują się o wyjątkowym wystawiennictwie Maryi, poznają, oprócz Pozdrowienia Anielskiego i różańca, *Litanie Loretańską*⁵²⁷ oraz *Apel Jasnogórski*⁵²⁸. Takie powiązanie poszczególnych modlitw z rokiem liturgicznym jest dobrym zabiegiem, prowadzi do powstawania naturalnego związku między nim a życiem modlitewnym dzieci, łączy również szkolne lekcje religii ze wspólnotą Kościoła. Przenikające się treści sprzyjają powstawaniu jednolitego obrazu praktyk religijnych. Na dalszym etapie nauki uczniowie poznają *Wierzę w Boga Ojca wszechmogącego*⁵²⁹. Autorzy proponują uczenie się tekstu stopniowo, po wezwaniu, któremu towarzyszy wyjaśnienie znaczenia. Takie dziełnie modlitw na mniejsze, przez to łatwiejsze do zapamiętania fragmenty, dotyczy także modlitw ze Mszy Świętej⁵³⁰. Dzieci na lekcji religii poznają niektóre dialogi z liturgii eucharystycznej i uczą się odpowiedzi⁵³¹. Dowiadują się również w nawiązaniu do składania Bogu duchowej ofiary, że może nią być modlitwa w czyjejś intencji⁵³².

⁵²⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 158-160.

⁵²¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 182; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 260.

⁵²² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 181.

⁵²³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 190.

⁵²⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 244; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 275-277; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 245.

⁵²⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 253; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 286-287.

⁵²⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 258-259; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 291.

⁵²⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 267; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 246, s. 248.

⁵²⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 247.

⁵²⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 29.

⁵³⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 38, s. 58 (Święty, święty), s. 120 (Panie zmiłuj się na nami, spowiedź powszechna od słów: Moja wina).

⁵³¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 224 (Niech Pan przyjmie ofiarę z rąk twoich na cześć i chwałę swojego imienia, a także na pożytek nasz i całego Kościoła świętego).

⁵³² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 225.

Odkrywając Trzecią Osobę Boską dzieci dowiadują się o modlitwie o dar odwagi do głoszenia Dobrej Nowiny, o dary, które pomagają stawać się lepszymi⁵³³. Poznają akty strzeliste: *Akt nadziei*⁵³⁴, fragment *Litanii do Imienia Jezus*⁵³⁵. Uczniowie są wprowadzani w praktykę modlitwy za wstawiennictwem Świątych Aniołów⁵³⁶. Autorzy zachęcają do wzbudzenia intencji modlitwy⁵³⁷, co jest ważnym elementem wychowania modlitewnej postawy uczniów, dowiadują się, że mogą modlić się w różnych swoich sprawach, potrzebach, pragnieniach⁵³⁸, oraz że w modlitwie mogą przedstawiać sprawy swoich rodzin⁵³⁹. Można modlić się również za swoją Ojczyznę⁵⁴⁰, za Kościół i kapłanów⁵⁴¹. Wiedza o tym, że można się modlić jest połączona z prośbą, by modlitwę podjąć⁵⁴², by o różnych sprawach poruszanych na lekcji religii porozmawiać jeszcze raz z Bogiem przy pacierzu w domu⁵⁴³. Uczniowie dowiadują się też, że podczas modlitwy człowiek spotyka się z kochającym go Jezusem⁵⁴⁴, a On go uzdrawia⁵⁴⁵. Ucząc się modlitwy uczeń powinien patrzeć na modlącego się w różnych sytuacjach Jezusa⁵⁴⁶. Dzieci wdrażane są do odpowiedniej postawy modlitewnej⁵⁴⁷, ukazana jest postawa klęcząca⁵⁴⁸, ze złożonymi rękami⁵⁴⁹, wspomniana jest także postawa stojąca, klęcząca i siedząca⁵⁵⁰. Wszystkie one są widoczne na wykorzystywanych w materiałach dydaktycznych ilustracjach. Ważna jest również postawa wewnętrzna na modlitwie: pokora, ufność, szczerłość⁵⁵¹. Autorzy przedstawiają rodzaje modlitwy, pokazują, że Boga można przepraszać, dziękować Mu, prosić Go oraz uwielbiać⁵⁵². Tłumacząc poszczególne rodzaje Autorzy posłużyli się

⁵³³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 251.

⁵³⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 139.

⁵³⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 74-75.

⁵³⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 8; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 8, s. 14, s. 42.

⁵³⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 62.

⁵³⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 84.

⁵³⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 129.

⁵⁴⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 237.

⁵⁴¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 171.

⁵⁴² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 55.

⁵⁴³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 59.

⁵⁴⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 47.

⁵⁴⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 43.

⁵⁴⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 24.

⁵⁴⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 229.

⁵⁴⁸ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 7, s. 24; *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 6.

⁵⁴⁹ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 24.

⁵⁵⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 57.

⁵⁵¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 213.

⁵⁵² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 56.

opowiadaniem⁵⁵³. Modlitwa dziękczynna jest odpowiedzią na otrzymanie całego pięknego świata⁵⁵⁴. Bogu można dziękować za wszystko⁵⁵⁵, za wakacje⁵⁵⁶, za dar życia⁵⁵⁷ i miłość okazaną przez sakrament chrztu⁵⁵⁸. Wszystko wokół jest Jego darem, dlatego trzeba Panu Bogu dziękować i chwalić Go⁵⁵⁹. Przedmiotem dziękczynienia są przykazania⁵⁶⁰. Modlitwa przygotowuje człowieka na spotkanie z Bogiem, podczas Świąt Bożego Narodzenia⁵⁶¹, ale również powinna towarzyszyć uczniom w ich oczekiwaniu na pierwsze spotkanie w Eucharystii⁵⁶². To ważne wydarzenie jest okazją do zaproszenia przez katechetę rodziców do modlitwy za dzieci⁵⁶³, co jest ważną inicjatywą ukazującą duchowe przygotowanie do tego ważnego wydarzenia w życiu dziecka i rodziny. Jej tematem może być prośba o siłę do czynienia dobra⁵⁶⁴, wytrwania w dobrych postanowieniach⁵⁶⁵, o wypełnianie przykazań⁵⁶⁶, opiekę w nowym roku szkolnym⁵⁶⁷, o pomoc w różnych trudnościach⁵⁶⁸, o umiejętność pełnienia woli Boga na wzór Jezusa⁵⁶⁹, o umiejętność rozpoznawania potrzebujących i o udzielenie im pomocy⁵⁷⁰, o przemianę serca⁵⁷¹, o nawrócenie grzeszników⁵⁷².

Ważne jest stopniowe wdrażanie ucznia do nauki modlitwy przeproszenia za rozpoznane w swoim życiu zło⁵⁷³. Autorzy proponują modlitewne skupienie, przemyślenie w ciszy postępowania wobec innych uczniów i jeżeli rozpoznaje się swoją winę wobec kogoś, wzywają do wyrażenia skruchy gestem podania ręki i słowem „przepraszam”⁵⁷⁴. Uczniowie uczą się *Aktu żalu*⁵⁷⁵, modlitwy przebłagalnej

⁵⁵³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 57; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 48, s. 94, s. 133; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 161.

⁵⁵⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 17; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 30, s. 32-33.

⁵⁵⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 43.

⁵⁵⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 12.

⁵⁵⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 35.

⁵⁵⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 57.

⁵⁵⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 24.

⁵⁶⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 65.

⁵⁶¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 94; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 74, s. 79.

⁵⁶² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 222; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 12.

⁵⁶³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 12.

⁵⁶⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 143-144.

⁵⁶⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 174.

⁵⁶⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 127.

⁵⁶⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 8.

⁵⁶⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 133.

⁵⁶⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 154.

⁵⁷⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 235-236.

⁵⁷¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 50.

⁵⁷² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 152.

⁵⁷³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 165.

⁵⁷⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 170; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 121.

⁵⁷⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 85.

*Panie, zmiłuj się nad nami*⁵⁷⁶ oraz fragmentu spowiedzi powszechnej od słów: *Moja wina...*⁵⁷⁷. Przedmiotem refleksji jest sama modlitwa i przeproszenie Boga za jej zaniedbywanie⁵⁷⁸. Ukazane są sytuacje z życia codziennego, gdzie uczestnicy podejmują modlitwę np. na górskiej wycieczce⁵⁷⁹, podczas pobytu u babci⁵⁸⁰. Pojawiają się opowiadania o modlących się osobach: babci, która modli się na różańcu⁵⁸¹, o Janku, który zaraz po przebudzeniu modli się⁵⁸², jest rodzina uczestnicząca w liturgii Wielkiego Czwartku⁵⁸³, dzieci idące do Grobu Jezusa⁵⁸⁴, rodzina uczestnicząca we Mszy Św. niedzielnej⁵⁸⁵. Opowiadania te są nie tylko ilustracją, ukazują model, jaka modlitwa powinna być, ale też zachętą do wspólnej modlitwy z rodziną, do opowiedzenia dobremu Bogu o całym dniu⁵⁸⁶. Autorzy analizowanych materiałów edukacyjnych, chociaż podają przykłady modlących się osób, nie zawarli jednak jasnego wskazania, że modlitwa przeproszenia wymaga świadomości popełnionej winy, uznania swego grzechu i zadośćuczynienia.

Ukazanie modlitwy jako naturalnego elementu codziennego życia, w tym życia rodzinnego, jest ważnym elementem wychowania modlitewnego, bowiem codzienne życie ucznia ma być przeniknięte wiarą tak, by sytuacje życiowe mógł oglądać przez jej pryzmat. Prawdziwie dobrą modlitwą jest taka, po której uczeń spieszy by czynić dobro, by pomagać sobie i innym⁵⁸⁷. Wydaje się, że Autorzy podręczników nie podejmują wyzwania wynikającego z faktu, że wiele współczesnych przekazów medialnych odrzuca prawdę o człowieku i jego życiu w wymiarze religijnym. Dlatego jeśli media podają jedynie niepełne odpowiedzi na pytanie o to, kim jest człowiek, to trzeba ukazywać życie młodego człowieka we wszystkich wymiarach i mocnym powiązaniu z wiarą.

Na szkolnej lekcji religii uczniowie modlą się, uczą się o modlitwie, ale też mogą o niej porozmawiać⁵⁸⁸. Dzieci poznają różne miejsca i sytuacje, gdzie mogą się modlić:

⁵⁷⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 120.

⁵⁷⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 120.

⁵⁷⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 156.

⁵⁷⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 27.

⁵⁸⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 50.

⁵⁸¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 54-55.

⁵⁸² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 184.

⁵⁸³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 184.

⁵⁸⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 191.

⁵⁸⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 211.

⁵⁸⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 15-16.

⁵⁸⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 230.

⁵⁸⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 23.

w formie pacierza rano i wieczorem⁵⁸⁹, w kościele⁵⁹⁰, ale także przy kapliczce⁵⁹¹, krzyżu⁵⁹², przed posiłkiem i jazdą samochodem⁵⁹³. Dowiadują się również o znaku krzyża, który wykonany poprawnie i z szacunkiem jest modlitwą i wyznaniem miłości Jezusowi⁵⁹⁴. Poznają wiele różnych modlitw, ale równocześnie dowiadują się, że najwspanialszą modlitwą jest Msza Święta⁵⁹⁵, a kościół jest wyjątkowym miejscem spotkania z Bogiem⁵⁹⁶. Dzieci są zachęcane do animowania modlitwy w swoich rodzinach⁵⁹⁷. Codzienna modlitwa i Msza Święta to praktyki godne ucznia Jezusa⁵⁹⁸. Sam Jezus pragnie by wierzący w Niego modlili się wspólnie, bowiem obiecuje im swoją obecność⁵⁹⁹. Modlitwa, szczególnie wspólna modlitwa Kościoła jest jego znakiem rozpoznawczym chrześcijan⁶⁰⁰.

W modlitwie podczas lekcji religii stosowane jest Pismo Święte⁶⁰¹. Czytane są fragmenty będące przedmiotem modlitewnej refleksji lub sama modlitwa zaczerpnięta jest ze Słowa Bożego⁶⁰². Dzieci podejmują próby samodzielnego ułożenia modlitwy z określonym słowem⁶⁰³, na dany temat⁶⁰⁴, redagują wezwania modlitwy wiernych⁶⁰⁵, zachęcane są do korzystania z książeczki do nabożeństwa⁶⁰⁶. Modlitwa staje się również przedmiotem rachunku sumienia⁶⁰⁷.

W materiałach edukacyjnych serii kieleckiej zaproponowane są celebracje katechetyczne. Ich zadaniem jest m.in. zbliżenie do Boga i wyciszenie⁶⁰⁸. Mają również zachęcać do udziału w katechezie parafialnej, gdzie będą odpowiednio rozbudowane i liturgicznie ubogacone⁶⁰⁹. Przybierają formę: słuchania Słowa Bożego przy zapalanej

⁵⁸⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 70.

⁵⁹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 74-75.

⁵⁹¹ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 20.

⁵⁹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 50-51.

⁵⁹³ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 22-23.

⁵⁹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 51.

⁵⁹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 57; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 51.

⁵⁹⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 17; *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 80-81; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 51.

⁵⁹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 46.

⁵⁹⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 87.

⁵⁹⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 19; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 120.

⁶⁰⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 234.

⁶⁰¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 18 (Ps 104, 24), s. 94 (Ap 22,20b); *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 166 (Ps 116).

⁶⁰² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 123-124.

⁶⁰³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 204; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 70.

⁶⁰⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 24, s. 40, s. 122, s. 157, s. 191.

⁶⁰⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 221.

⁶⁰⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 169, s. 189, s. 267.

⁶⁰⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 70, s. 186, s. 191.

⁶⁰⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 8.

⁶⁰⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 5.

świecy z intencjonalnym skupieniem i w postawie stojącej⁶¹⁰, słuchania Ewangelii z poprzedzającym ją dialogiem⁶¹¹, wrażenia gotowości bycia uczniem Jezusa przez symboliczną odpowiedź na dar dziecięstwa Bożego udzielonego w sakramencie chrztu (znak krzyża wykonany wodą święconą)⁶¹², ucałowania krzyża po odprawionej w klasie drodze krzyżowej⁶¹³. Podczas celebracji występuje wyznanie wiary⁶¹⁴, rachunek sumienia z aktem skruchy⁶¹⁵, odnowienie przyrzeczeń chrzcielnych⁶¹⁶, nabożeństwo majowe⁶¹⁷. Wykorzystywana jest symbolika światła w nawiązaniu do chrztu⁶¹⁸ i liturgii światła Wigilii Paschalnej⁶¹⁹.

Dzięki wnikliwej analizie materiałów edukacyjnych *serii kieleckiej* pod kątem wychowania modlitewnego można stwierdzić, że zakres proponowanej tematyki, form, metod jest szeroki, różnorodny i na poziomie pierwszego etapu edukacyjnego wystarczający. Cennym rysem tych materiałów jest rozbudowana forma modlitw na rozpoczęcie i zakończenie lekcji religii oraz konsekwentnie proponowane we wszystkich klasach młodszych celebracje liturgiczne. Opisane sytuacje mogą wzmocnić, a może niekiedy zainicjować życie modlitewne uczniów.

Formacja modlitewna uczniów jest kontynuowana na drugim etapie edukacyjnym. Starsi uczniowie podczas lekcji zapraszani są do znanych już rodzajów i form modlitwy. Podobnie jak w klasach młodszych również w klasach starszych szkoły podstawowej Autorzy często wykorzystują modlitwę o litanijnym charakterze, kiedy po wezwaniach, czytanych przez nauczyciela lub ucznia⁶²⁰, wszyscy powtarzają modlitewną formułę⁶²¹. Modlitwie towarzyszy niekiedy nastrojowa muzyka⁶²², ma ona pomóc uczniom w wyciszeniu się. Podniosłego i uroczystego charakteru modlitwie dodaje zapalenie świecy⁶²³. Niejednokrotnie jest poprzedzona wyciszeniem uczniów⁶²⁴

⁶¹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s.107; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 88, s. 225, s. 228.

⁶¹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 218.

⁶¹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 138.

⁶¹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 158-160; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 157-158.

⁶¹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 39.

⁶¹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 214.

⁶¹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 276.

⁶¹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 286.

⁶¹⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 110.

⁶¹⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 182.

⁶²⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 212.

⁶²¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 26, s. 70-71; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 39-40.

⁶²² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 53.

⁶²³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 186, s. 314.

lub przeprowadzona w modlitewnej ciszy⁶²⁵. Modląc się uczniowie na lekcji religii dziękują np. za wakacje, za doświadczenie dzieł stworzenia⁶²⁶, za sakrament chrztu⁶²⁷, za Bożą obecność i pomoc w trudnościach⁶²⁸, za rodziców i dar życia⁶²⁹. Wdzięczność Bogu okazują za wszystkich, którzy prowadzą ich do Jezusa⁶³⁰. Proszą o pomoc i wytrwałość w czynieniu dobra i niesieniu szczęścia innym⁶³¹, o siłę do pokonywania zła, odrzucania pokus szatana⁶³² i życia w przyjaźni z Bogiem⁶³³, zgodnego z przykazaniami⁶³⁴, o wiarę w Bożą opiekę⁶³⁵, o siłę do wypełniania obowiązków religijnych⁶³⁶, o wypełnianie swoim życiem ośmiu błogosławieństw⁶³⁷, o umiejętność pokonania w sobie uczucia zazdrości⁶³⁸, o odwagę niesienia pomocy⁶³⁹, o umocnienie swojej wiary⁶⁴⁰, o pokorę⁶⁴¹, o umiejętność rozwiązywania sytuacji konfliktowej⁶⁴², o wrażliwość sumienia na głos Ducha Świętego⁶⁴³. Przepraszają za złe słowa i uczynki, którymi sprawili przykrość innym ludziom⁶⁴⁴. Modlitwy są spontaniczne⁶⁴⁵ lub z wykorzystaniem tekstów gotowych modlitw⁶⁴⁶, formuł⁶⁴⁷, tekstów Pisma Św.⁶⁴⁸, wśród

⁶²⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 65, s. 217; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 58, s. 245; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 30, s. 461.

⁶²⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 271, s. 337.

⁶²⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 11; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 22.

⁶²⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 179; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 37; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 61.

⁶²⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 189.

⁶²⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 30.

⁶³⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 238.

⁶³¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 26.

⁶³² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 232.

⁶³³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 36.

⁶³⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 81.

⁶³⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 76.

⁶³⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 175.

⁶³⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 212.

⁶³⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 47.

⁶³⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 294.

⁶⁴⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 300.

⁶⁴¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 39-40.

⁶⁴² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 69.

⁶⁴³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 303.

⁶⁴⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 45.

⁶⁴⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 11, s. 110-111.

⁶⁴⁶ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 15 (Św. Franciszek „Panie uczynj ze mnie narzędzie Twego pokoju”); *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 86 (Phil Bosmans „Modlić się”); *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 28-29 (B. Ferrero „Prosiłem Cię, Boże...”), s. 31 (Duchu Święty, który oświecasz...), s. 53 (św. Franciszek (Najwyższy, chwalebny Boże), s. 116 (o. Robert DeGrandis, SSJ „Modlitwa Przebaczenia”); *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 23 (św. Franciszek „Pieśń słoneczna”); *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 195 (B. Meuser, „Przyjdź, Panie, i zamieszkać we mnie”).

⁶⁴⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 66 (Akt wiary, Akt nadziei), s. 72 (Ojciec nasz, Dziesięć przykazań Bożych), s. 92 (Wieczny odpoczynek), s. 97 (Wierzę w Boga), s. 141 (Przykazanie miłości Boga i bliźniego); *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 12 (Pod Twoją obronę), s. 77 (Aniele Boży); *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 86 (Dekalog).

⁶⁴⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 19 (Ps 148,1-13); *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 30 (Ps. 139,1-5.13-17), s. 53 (Ps 23, 1-4).

których najczęściej wykorzystywane są teksty psalmów⁶⁴⁹; piosenki⁶⁵⁰ i teksty liturgiczne⁶⁵¹. Modlitwa jest prowadzona w formie medytacji⁶⁵², ale można modlić się i tańcem⁶⁵³. Tematy poruszane podczas modlitewnego spotkania z Bogiem dotyczą codziennych spraw uczniów, ich przeżyć, uczuć⁶⁵⁴, wad⁶⁵⁵, trosk i radości⁶⁵⁶, pytań i wątpliwości⁶⁵⁷. Modlitwa jest także ukazywana jako sposób na pokonanie zwątpienia⁶⁵⁸. Modlitwa zbliża człowieka nie tylko do Boga, ale i do innych ludzi, co jest szczególnie ważne w rodzinie⁶⁵⁹, ale i w klasie, oraz we wspólnotach różnego typu, jest to najbardziej widoczne w modlącej się wspólnocie eklezyjalnej⁶⁶⁰, szczególnie, kiedy otwiera się na Ducha Świętego⁶⁶¹. Autorzy podręczników podkreślają konieczność systematyczności w modlitwie⁶⁶² i potrzebę aktywnej postawy w poszukiwaniu na nią czasu⁶⁶³. W celu wdrożenia uczniów do systematyczności modlitwy zaproponowane zostały ćwiczenia planowania z zaznaczaniem chwil modlitwy (przez symbol graficzny)⁶⁶⁴. W gorliwości modlitewnej wzorem dla uczniów jest Jezus Chrystus⁶⁶⁵, od Niego młody człowiek uczy się systematyczności i wytrwałości⁶⁶⁶ i zawierzenia Bogu ważnych spraw i wyborów⁶⁶⁷. Najwspanialszym sposobem modlitwy jest liturgia eucharystyczna⁶⁶⁸. Dzieci zapraszane są również do adoracji Najświętszego Sakramentu w kościele⁶⁶⁹ oraz do okazania Jezusowi wdzięczności za obecność pod postaciami eucharystycznymi⁶⁷⁰. Uczniowie pogłębiają także rozumienie znaku krzyża⁶⁷¹. Miejscem modlitwy są przydrożne krzyże i kapliczki, które będąc świadectwem wiary, wdzięczności przodków, dla współczesnych ludzi są wezwaniem

⁶⁴⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 110.

⁶⁵⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 32; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 30; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 31, s. 70.

⁶⁵¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 76 (Święty, Święty...).

⁶⁵² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 30.

⁶⁵³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 108.

⁶⁵⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 13-14.

⁶⁵⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 108.

⁶⁵⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 257.

⁶⁵⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 269.

⁶⁵⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 67.

⁶⁵⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 83.

⁶⁶⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 68.

⁶⁶¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 70.

⁶⁶² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 109; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 227.

⁶⁶³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 137.

⁶⁶⁴ Por. *Zeszyt ćwiczeń, kl. 4, Kielce*, s. 41; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 233.

⁶⁶⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 124.

⁶⁶⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 182.

⁶⁶⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 247-248.

⁶⁶⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 182, s. 271.

⁶⁶⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 262-263; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 242.

⁶⁷⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 77.

⁶⁷¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 104-105.

do zatrzymania się na chwilę zadumy, modlitwy⁶⁷². Przypomnienie o nich to także wdrażanie dzieci do zrozumienia dziedzictwa pobożności ludowej, do nadania jej znaczenia również obecnie⁶⁷³.

Pismo Święte będąc księgą opisującą miłość Boga do ludzi powinno być elementem codziennej modlitwy, jako żywego dialogu z Bogiem⁶⁷⁴. Ukazuje również przykłady życia osób powołanych do udziału w historii zbawiania: Abrahama⁶⁷⁵, Jakuba⁶⁷⁶, Józefa Egipskiego⁶⁷⁷, Mojżesza⁶⁷⁸ i wielu innych⁶⁷⁹. Ich bliska relacja z Bogiem jest obrazem i zachętą do wejścia z Nim w zażyłość, co w życiu wychowanków oznacza spotkanie się z Nim na modlitwie. Dzieje Narodu Wybranego są również nośnikiem wiedzy o modlitwie: uczą wytrwałości, bo wiele lat modlił się on o wyzwolenie z niewoli egipskiej⁶⁸⁰, mówią o zadbaniu o przestrzeń modlitwy oraz posłuszeństwa⁶⁸¹. W różnych historiach życia postaci biblijnych uczeń może odnaleźć siebie, swoje sprawy, swoje życie. Piękna w tych historiach życia ludzi jest indywidualna i niepowtarzalna relacja z Bogiem każdego z tych ludzi. Autorzy wspominają dzieła i życie innych świętych Kościoła⁶⁸².

Wśród postaci biblijnych Starego i Nowego Testamentu wyjątkową postacią jest Maryja, która jest wyrazem oddania, pokory i szacunku⁶⁸³. Dzieje Kościoła pokazują, że źródłem apostoelskiej gorliwości i siły do głoszenia Ewangelii jest wytrwała modlitwa⁶⁸⁴. W omawianych materiałach ukazane są osoby, które mogą być wzorami w odniesieniu do życia modlitewnego: św. Małgorzata Maria Alacoque⁶⁸⁵, św. Bernadetta⁶⁸⁶, św. siostra Faustyna⁶⁸⁷, św. Jan Paweł II⁶⁸⁸. W drugim etapie

⁶⁷² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 311-312.

⁶⁷³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 316-318.

⁶⁷⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 20.

⁶⁷⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 56.

⁶⁷⁶ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 40-41.

⁶⁷⁷ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 42-43.

⁶⁷⁸ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 44-45.

⁶⁷⁹ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 48-49 (Gedeon), s. 50-51 (Samson), s. 52-53 (Samuel).

⁶⁸⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 65, s. 70.

⁶⁸¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 99-100.

⁶⁸² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 357-358.

⁶⁸³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 143.

⁶⁸⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 300.

⁶⁸⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 40.

⁶⁸⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 321-322.

⁶⁸⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 320-321; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 314-315.

⁶⁸⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 329.

edukacyjnym uczniowie również poznają nowe modlitwy praktykowane w Kościele⁶⁸⁹, kontynuowana jest też praktyka z klas poprzednich samodzielnego formułowania tekstów modlitwy. Uczniowie otrzymują polecenie napisania modlitw⁶⁹⁰, które są następnie wykorzystywane na zakończenie lekcji⁶⁹¹. Ważnym elementem ukazywanym uczniom jest rola ich osobistej modlitwy za innych, nawet za cały świat⁶⁹², za ludzi posiadających władzę⁶⁹³, za kapłanów i osoby konsekrowane⁶⁹⁴, za ludzi potrzebujących pomocy⁶⁹⁵, za zmarłych⁶⁹⁶, za swoje rodziny⁶⁹⁷, za dziadków i babcię⁶⁹⁸, za chorych i niepełnosprawnych⁶⁹⁹. Dowiaduje się, że taki rodzaj modlitwy nosi nazwę modlitwy wstawienniczej⁷⁰⁰. Autorzy proponują taką modlitwę za losowo wybrane osoby przez wyznaczony czas⁷⁰¹. Uczniowie często zachęceni są, zarówno na lekcji⁷⁰², jak i podczas modlitwy w domu, do przeprowadzania rachunku sumienia⁷⁰³, refleksji⁷⁰⁴ dotyczących różnych obszarów i spraw religijnego i duchowego życia⁷⁰⁵. Oprócz modlitwy dziękczynnej za dar sakramentu chrztu i dziecięstwo Boże uczniowie modlą się o umiejętność życia w łasce uświęcającej życie⁷⁰⁶, o świadome zaangażowanie w liturgię Mszy Świętej⁷⁰⁷, dziękują za obecność Jezusa pod postaciami chleba i wina⁷⁰⁸.

⁶⁸⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 150 (Anioł Pański); *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 132-133 (Koronka do Bożego Miłosierdzia); *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 233 (Litania do św. Józefa); *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 27 (Święty Michał Archaniele).

⁶⁹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 17 (dziękczynnej za dzieło stworzenia), s. 130 (prośby w ważnej dla dziecka sprawie); *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 12 (podziękuj za osoby poznane w czasie wakacji), s. 23 (dziękczynna za dzieło stworzenia), s. 51 (prośby za rodzinę), s. 77 (własna modlitwa do Anioła Stróża), s. 123 (wstawiennicza za kolegę z klasy); *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 22 (hymn dziękczynny za określone dzieło stworzenia), s. 98 (modlitwa prośby i dziękczynienia za dar Eucharystii), s. 154 (pisanie krótkich aktów skruchy).

⁶⁹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 50, s. 269, s. 281.

⁶⁹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 46-47.

⁶⁹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 128.

⁶⁹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 237-238; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 250; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 320.

⁶⁹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 65, s. 200; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 287.

⁶⁹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 113; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 371.

⁶⁹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 169; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 327.

⁶⁹⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 95, s. 222.

⁶⁹⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 190.

⁷⁰⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 292; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 123.

⁷⁰¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 250.

⁷⁰² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 194, s. 283; *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 274-275, s. 342-343; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 14, s. 233.

⁷⁰³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 32, s. 145.

⁷⁰⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 70.

⁷⁰⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 56, s. 83, s. 128.

⁷⁰⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 216.

⁷⁰⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 248.

⁷⁰⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 256, s. 358.

W klasach drugiego poziomu edukacyjnego kontynuowana jest praktyka celebracji liturgicznych, kiedy modlitwa jest bardziej uroczysta, towarzyszy jej znak obecności Jezusa, w postaci zapalanej świecy, obrazu lub ikony, co wpływa na pogłębione przeżycie osobistego spotkania z Bogiem. Uczniowie mają możliwość spotkania się z Nim poprzez wylosowanie cytatu z Pisma Świętego⁷⁰⁹, przeproszenia za popełniane zło, gdy wspólnie wypowiedane są słowa: *Przepraszamy Cię, Panie* i przebaczenia w modlitewnym skupieniu, tym którzy dopuścili się zła wobec ucznia przez słowa: *Wybaczam*. Tym słowom towarzyszy również propozycja pojednania się z kolegami i koleżankami w klasie⁷¹⁰. W formie celebracji przeprowadzona jest modlitwa o dobre przeżycie Mszy Świętej⁷¹¹. Zaproponowana jest droga krzyżowa⁷¹², modlitwa za wstawiennictwem św. Jana Pawła II⁷¹³, celebracja z elementami nabożeństwa w stylu wspólnoty z Taizé⁷¹⁴, modlitwa do św. Józefa⁷¹⁵, powierzenie się Miłosierdziu Bożemu⁷¹⁶. a także: „Potrzebuję mocy Pocieszyciela” – celebracja z modlitwą o obecność Ducha Świętego⁷¹⁷, „Odważnie wyznaję swoją wiarę” – odnowienie przyrzeczeń chrzcielnych⁷¹⁸, „Pragnę być jak św. Stanisław” – o bycie odważnym świadkiem Chrystusa⁷¹⁹ oraz „Modlę się z królową Jadwigą”⁷²⁰. Autorzy starają się, by modlitwa była ona osobista, zapraszają uczniów do pisania swoich modlitw na karteczkach, wyrażania słowem⁷²¹. Podczas celebracji mogą dokonywać się sprawy istotne z punktu widzenia wiary. Ważnym elementem jest tutaj konsekwentne realizowanie pomysłu celebracji na lekcjach religii. Taka mała przestrzeń *sacrum* stworzona w szkolnej przestrzeni *profanum* może obudzić pragnienie wejścia w autentyczną sferę obecności Boga i wprowadzić ucznia w przestrzeń liturgii Kościoła⁷²².

Analiza zagadnienia wychowania do modlitwy w materiałach edukacyjnych Wydawnictwa *Jedność* z Kielc, pokazuje wieloaspektowość w podejściu do tematu.

⁷⁰⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 18.

⁷¹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 114-115.

⁷¹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 186.

⁷¹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 250-254.

⁷¹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 373.

⁷¹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 198-199.

⁷¹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 233.

⁷¹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 314.

⁷¹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 349.

⁷¹⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 380.

⁷¹⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 385.

⁷²⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 391.

⁷²¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 154.

⁷²² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 76.

Uczniowie na lekcji religii modlą się, ta modlitwa jest różnorodna, często uważnie celebrowana. Uczniowie zyskują dużą wiedzę na temat modlitwy czerpaną z nauczania Kościoła, z Pisma Świętego i tradycji, życia wspólnoty Kościoła. Szczególnie cenne jest zapoznawanie się z postaciami biblijnymi, postaciami świętych. Asortyment jest tak bogaty i różnorodny, że obraz narysowany takimi przykładami jest niejednorodny i wielowymiarowy. Autorzy starają się pobudzić osobistą modlitwę uczniów przez zachęcanie do modlitwy w domu i określanie celu takiej modlitwy. Podjęcie modlitwy w określonej intencji, jest okazją do doświadczenia modlitwy i rozwinięcia jej w osobisty wymiar i formę. Wychowanie do modlitwy młodego człowieka współcześnie jest zadaniem bardzo trudnym i zarazem nagłym. Konieczne jest budowanie osobistego, systematycznego spotkania z Bogiem podczas lekcji religii.

Wychowanie liturgiczne w szkolnym nauczaniu religii odbywa poprzez nauczanie i wyjaśnianie prawd wiary ze wskazaniem sposobów ich celebrowania oraz przez udział w liturgii. Liturgia jest uprzywilejowanym miejscem dla katechezy⁷²³. Jak podkreśla *Dyrektorium*: „Integralne rozumienie i harmonijne łączenie obu tych zasad jest konieczne, ponieważ liturgia bez objaśnienia może stać się zespołem niezrozumiałych konwencji albo magicznych czynności. Z kolei sama wiedza o liturgii, nie mająca związku z życiem chrześcijanina, w którym celebrowanie jego wiary zajmuje centralne miejsce, zaprzecza istotnemu celowi katechezy. Stąd katecheza winna zawsze wyprzedzać udział w liturgii i jednocześnie czuwać, aby to, co chrześcijanin przeżywa i czego doświadcza w liturgii, zostało przeniesione w jego codzienne życie. Tak rozumiane wychowanie liturgiczne domaga się współdziałania katechezy rodzinnej, nauczania religii w szkole i katechetycznych form duszpasterstwa parafialnego”⁷²⁴. Rozwój życia chrześcijańskiego wiernych jest celem działalności Kościoła⁷²⁵, szkolna religia w określonym sobie zakresie realizuje to zadanie przez wychowanie liturgiczne dzieci i młodzieży. Wskazując na zadania Kościoła w odniesieniu do liturgii sobór ukierunkowuje działania na prowadzenie wszystkich wiernych „do pełnego, świadomego i czynnego udziału w obrzędach liturgicznych”. Udział w liturgii jest prawem i zadaniem ochrzczonych, którzy z tego pierwszego i niezastąpionego źródła czerpią prawdziwie chrześcijańskiego ducha. Zaznaczają, że prowadzić do liturgii

⁷²³ Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, n. 1074.

⁷²⁴ *Dyrektorium Katechetyczne*, n. 25.

⁷²⁵ Por. *Sacrosanctum concilium*, n. 1.

może jedynie ten, który sam jest przeniknięty jej mocą i duchem⁷²⁶. Tak określone zadania stojące przed Kościołem w zakresie przybliżania ludowi wiernemu bogactwa liturgii, można odnieść również i do szkolnego nauczania religii. Ojcowie soborowi wzywają do gorliwego i cierpliwego wychowania liturgicznego dostosowanego do wieku, stanu, rodzaju życia i stopnia kultury religijnej. Zauważają, że najlepszym sposobem jest czynny udział w liturgii w wymiarze wewnętrznym i zewnętrznym oraz prowadzenie do niej nie tylko słowem, ale przede wszystkim żywym przykładem⁷²⁷. Miejscem realizacji tych postulatów ma być w pierwszej kolejności parafia. Poczucie wewnętrznej jedności wspólnoty parafialnej najlepiej znajduje wyraz w niedzielnej Mszy Świętej⁷²⁸. Udział w niej ma być świadomy, pobożny i przede wszystkim czynny, by chrześcijanie „byli kształtowani przez słowo Boże, posilali się przy stole Ciała Pańskiego i składali Bogu dziękczynienie, aby ofiarując niepokalaną Hostię nie tylko przez ręce kapłana, lecz także razem z nim, uczyli się ofiarowywać samych siebie i za pośrednictwem Chrystusa z każdym dniem doskonalili się w zjednoczeniu z Bogiem i wzajemnie ze sobą, aby ostatecznie Bóg był wszystkim we wszystkich”⁷²⁹. Tak określony ideał uczestnictwa w liturgii może przytłaczać wielkością misterium, jednak każdy ideał wprowadzany jest w życie małymi działaniami pośrednimi, podjętymi od najwcześniejszych lat. Takie jest zadanie szkolnej religii: kierując się ideałem, podejmować działania zbliżające uczniów w kierunku jego urzeczywistnienia.

Szkolne nauczanie religii, we współpracy z duszpasterzami w parafii przygotowuje i wprowadza uczniów do życia sakramentalnego. W klasach pierwszego etapu edukacyjnego oznacza to przygotowanie do przyjęcia sakramentu pokuty i pojednania oraz pełnego uczestnictwa w Eucharystii. Sakramenty te są jednak możliwe dzięki pierwszemu sakramentowi chrztu świętego. Odniesienia do niego i odkrywanie jego znaczenia są ważnym rysem materiałów dydaktycznych obydwu omawianych wydawnictw. Pamiętając o różnym stopniu zaangażowania religijnego rodzin uczniów, różne sytuacje rodzinne, ukazywanie właściwych wzorców jest potrzebne i konieczne. Sakramenty są skutecznymi i widzialnymi znakami, dzięki którym człowiek otrzymuje łaski właściwe każdemu sakramentowi. Warunkiem konkretnych owoców jest odpowiednia dyspozycja⁷³⁰. Podstawową jest wiara

⁷²⁶ Por. *Sacrosanctum concilium*, n. 14.

⁷²⁷ Por. *Sacrosanctum concilium*, n. 19.

⁷²⁸ Por. *Sacrosanctum concilium*, n. 42.

⁷²⁹ *Sacrosanctum concilium*, n. 48.

⁷³⁰ Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, n. 1131.

przystępującego do sakramentów, który przyjmuje rzeczywistość ukrytą w znakach sakramentalnych, w słowach, znakach i symbolach⁷³¹. Na szkolnej religii znaki sakramentalne są ukazywane, wyjaśniane, a wiara zostaje rozbudzana poprzez modlitwę i świadectwo.

W klasach I-III realizowany jest program *W drodze do Wieczernika*, który koncentruje się wokół treści katechezy inicjacyjnej. Założenia nauczania religii zmiierzają na tym etapie do inicjowania wychowania religijno – moralnego uczniów w duchu sakramentu chrztu, pokuty i Eucharystii. Autorzy materiałów dydaktycznych *serii poznańskiej* kładą nacisk na wychowanie liturgiczne od początku, mocno akcentują konieczność włączania dzieci w życie liturgiczne Kościoła⁷³². Umiejętności liturgiczne, wiążą się z podstawowymi doświadczeniami życiowymi ucznia. Pogłębiana jest świadomość dziecięstwa Bożego otrzymanego na chrzcie świętym. Ważnym elementem przygotowania do pełnego uczestnictwa w liturgii jest uwrażliwienie ucznia na istnienie sfery *sacrum*. Dokonuje się to od pierwszej klasy wskazaniem na konieczny szacunek dla rzeczy i spraw związanych z Bogiem: na szacunek do znaku krzyża, Pisma Świętego, modlitwy, z uwzględnieniem świątyni, jako wyjątkowego miejsca⁷³³.

Dzieci uczą się właściwego przygotowania, wyrażającego się np. przez odpowiedni strój⁷³⁴, ale odkrywają przede wszystkim znaczenie różnych gestów: zanurzenia ręki w kropielnicę⁷³⁵, przyklęknięcia dla okazania szacunku Jezusowi obecnemu w Najświętszym Sakramencie⁷³⁶, dzieci uczą się modlitwy pozdrowienia Najświętszego Sakramentu⁷³⁷, dowiadują się o adoracji⁷³⁸. Kształtowana postawa szacunku wobec znaków religijnych⁷³⁹ i Słowa Bożego⁷⁴⁰ jest również elementem wychowania liturgicznego. W trakcie katechezy szczególnym szacunkiem otoczone jest Pismo Święte, jako słowo kochającego Boga⁷⁴¹. Cytat z Pisma Świętego towarzyszy

⁷³¹ Por. R. Czekalski, *Życie sakramentalne sensem egzystencji ludzkiej*, w: *Pedagogika wiary*, red. A. Hajduk, J. Mółka, Kraków 2007, s. 272; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 51-53.

⁷³² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 5.

⁷³³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 31-32 (tabernakulum, ołtarz, ambona, konfesjonał, chrzcielnica, krzyż, obrazy, droga krzyżowa, organy), s. 36 (kropielnica), s. 43 (chrzcielnica, paschał).

⁷³⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 154.

⁷³⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 36; *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 20.

⁷³⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 96; *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 20.

⁷³⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 35-37.

⁷³⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 97; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 203; *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 21.

⁷³⁹ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 10-13, 16-21.

⁷⁴⁰ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 24-25.

⁷⁴¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 31-32.

każdej lekcji i jest wyróżniony niebieskim kolorem w podręcznikach pierwszego etapu edukacyjnego⁷⁴²; w podręcznikach klas starszych wyróżniony jest żółtym tłem⁷⁴³. Autorzy zachęcają by leżało na wyszczególnionym białą serwetką miejscu⁷⁴⁴. W materiałach znajduje się błąd w obrazie księdza czytającego Ewangelię, ponieważ lektorzy trzymający świece stoją po jednej stronie ambonki⁷⁴⁵. Dzieci dowiadują się o jego miejscu, roli i znaczeniu podczas liturgii w kościele. Dziecko poznaje dialogi występujące w liturgii słowa⁷⁴⁶. Omówione są rodzaje szat i strojów liturgicznych celebransa, lektorów, ministrantów⁷⁴⁷. Świadomość tego, że podczas czytań w kościele mówi do człowieka sam Bóg ma pobudzać ucznia do uważnego słuchania⁷⁴⁸. Mają do tego zachęcić również ilustracje w podręczniku⁷⁴⁹, Autorzy narzucają ich odbiór oraz interpretację bardzo jednoznacznie, na ich postawie bowiem wypowiadają się o wewnętrznych odczuciach i nastawieniu słuchających⁷⁵⁰.

W materiałach w klasach młodszych widoczny jest rytm roku liturgicznego⁷⁵¹. Dzięki przeżywanym w jego trakcie, wydarzeniom, uczeń uświadamia sobie, czego dokonał Jezus z miłości do człowieka⁷⁵². Jezus jako najlepszy przyjaciel oddał za ludzi, czyli również za ucznia, swoje życie, prawda ta jest aktualna zawsze i na nowo można ją odczytywać w rytmie roku liturgicznego, poznawanego przez ucznia⁷⁵³. Wydarzenia związane z rokiem kościelnym są ukazywane w kontekście historii zbawienia⁷⁵⁴. W ten sposób poszczególne znaki i symbole połączone z różnymi wydarzeniami roku kościelnego nabierają głębszego sensu i znaczenia, jako wydarzenia mające wpływ na życie również tu i teraz⁷⁵⁵. Poprzez ukazywanie religijnego znaczenia przeżywanych świąt nadaje się im właściwe znaczenie i rangę. Dziecko zyskuje duchową głębię, gdy rozwija zrozumienie religijnej treści przeżywanych świąt. Dotyczy to przede wszystkim dwóch najważniejszych świąt: Bożego Narodzenia⁷⁵⁶ i Wielkanocy⁷⁵⁷, ale

⁷⁴² Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 14; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 12; *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 18.

⁷⁴³ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 62; *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 92-93; *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 80.

⁷⁴⁴ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 22, s. 48.

⁷⁴⁵ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 25.

⁷⁴⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 50.

⁷⁴⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 50.

⁷⁴⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 49-50.

⁷⁴⁹ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 36.

⁷⁵⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 66.

⁷⁵¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 18.

⁷⁵² Por. *Karty pracy kl. 4, Poznań*, s. 8.

⁷⁵³ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 14-15.

⁷⁵⁴ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 28-29.

⁷⁵⁵ Por. *Karty pracy kl. 4, Poznań*, s. 8-9.

⁷⁵⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 108-109.

również i innych religijnych czynności, które są obecne w życiu dzieci: od świętowania niedzieli⁷⁵⁸ i świąt nakazanych⁷⁵⁹, przez odmawianie różańca⁷⁶⁰, odwiedzanie cmentarzy⁷⁶¹, po ozdabianie trasy procesji Bożego Ciała⁷⁶². W omawianych materiałach wspomniane są uroczystości Chrystusa Króla⁷⁶³, Zesłania Ducha Świętego⁷⁶⁴. Wniebowstąpienie Pana Jezusa⁷⁶⁵. Nabożeństwa, uroczyste Msze Święte związane z wydarzeniami roku liturgicznego połączone są z zaproszeniem uczniów do celebrowania ich wraz ze wspólnotą Kościoła⁷⁶⁶. Ukazywanie znaczenia czynności wykonywanych w ramach religijnej działalności sprawia, że dzieci zyskują wewnętrzną motywację do ich praktykowania. Jest ona potrzebna do kontynuowania praktyk religijnych⁷⁶⁷.

W wychowaniu liturgicznym zaakcentowane są okresy przygotowania do Bożego Narodzenia i Wielkanocy. W Adwencie⁷⁶⁸ akcentowane jest oczekiwanie na narodzenie Pana Jezusa, ale oczekiwanie zyskuje również wymiar oczekiwania na pierwsze pełne uczestnictwo we Mszy Świętej⁷⁶⁹ oraz na przygotowanie się na powtórne przyjście Jezusa⁷⁷⁰. To też ukazanie Boga jako tego, który spełnia obietnice dane swojemu ludowi⁷⁷¹. Autorzy materiałów *serii poznańskiej* proponują dzieciom samodzielne zaplanowanie własnych działań adwentowych⁷⁷² i oderwanie od postrzegania świąt w wymiarze komercyjnym⁷⁷³. Okres Wielkiego Postu jest wykorzystywany do refleksji

⁷⁵⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 180-181.

⁷⁵⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 182, s.197; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 54-55.

⁷⁵⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 87; *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 77.

⁷⁶⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 54-55; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 32-34.

⁷⁶¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 70-71; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 80-82.

⁷⁶² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 154-155; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 120-121.

⁷⁶³ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 54-55.

⁷⁶⁴ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 116-117.

⁷⁶⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 215; *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 124; *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 142.

⁷⁶⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 139 (zachęta do udziału w uroczystościach, które odbywają się w kościele w Wielki Czwartek, Piątek i Sobotę); *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 93 (zachęta do częstego spotykania się z Panem Jezusem w czasie Mszy Świętej i przyjmowania Go w Komunii Świętej, szczególnie w każdą niedzielę oraz w święta nakazane, w pierwsze piątki miesiąca, w czasie orat, przy okazji nabożeństw, np. różańcowych i drogi krzyżowej).

⁷⁶⁷ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 42-43; *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 144, *Karty pracy kl. 5, Poznań*, s. 86; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 254.

⁷⁶⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 84-85; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 84-85.

⁷⁶⁹ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 54-55.

⁷⁷⁰ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 56-59; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 97; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 144.

⁷⁷¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 84; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 56; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 141.

⁷⁷² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 85; *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 74-85.

⁷⁷³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 97-99; *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 63-63.

nad postępowaniem oraz podejmowaniem trudu nawrócenia i poprawy⁷⁷⁴. Autorzy proponują poznanie wielkopostnych praktyk pokutnych⁷⁷⁵. W materiałach dydaktycznych zaakcentowane są liturgiczne obchody Wielkiego Tygodnia, od Niedzieli Palmowej⁷⁷⁶ do Triduum Paschalnego⁷⁷⁷. Uczniowie zapoznają się z wydarzeniami biblijnymi o męce, śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa oraz z ich uobeczeniem w liturgii Kościoła⁷⁷⁸. Triduum paschalne ukazane jest jako centrum życia chrześcijańskiego⁷⁷⁹.

Analizując jednostki lekcyjne dotyczące roku liturgicznego można stwierdzić, że są one ujęte kompleksowo i całościowo w całym cyklu edukacyjnym pierwszego i drugiego etapu. Najwięcej lekcji jest w klasie pierwszej i drugiej, w trzeciej omówiona została szczegółowo modlitwa różańcowa⁷⁸⁰ i wspomniano o powinności modlitwy za zmarłych⁷⁸¹, Boże Narodzenie zaś zostało umieszczone w ciągu lekcji omawiających liturgię słowa⁷⁸². W czwartej klasie podano definicję roku liturgicznego⁷⁸³ i nazwy poszczególnych okresów⁷⁸⁴, wprowadzono nabożeństwo pierwszych piątków miesiąca⁷⁸⁵, wspomniano o nabożeństwach różańcowych i majowych przy omawianiu zagadnienia zwiastowania Maryi⁷⁸⁶. W klasie piątej szczegółowo omówiono Adwent⁷⁸⁷ i Triduum Paschalne⁷⁸⁸. W szóstej poruszono prawdę o obcowaniu świętych i w tym kontekście o modlitwie za zmarłych⁷⁸⁹. W znacznym stopniu cały rok liturgiczny jest obecny w materiałach katechetycznych Wydawnictwa Św. Wojciecha z Poznania, jednak nie w każdej klasie. Jednostki lekcyjne związane z obchodami roku liturgicznego są ważne, dziecko nie tyle ma poznać te okresy i wydarzenia z historii zbawienia, co uaktualnić je w swoim życiu. Dlatego lekcje o tej tematyce powinny być na każdym etapie edukacji i w każdej klasie, choćby w formie fakultatywnej. Scenariusze takich lekcji powinny się znajdować

⁷⁷⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 131-132.

⁷⁷⁵ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 94-95.

⁷⁷⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 90-91.

⁷⁷⁷ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 92-93.

⁷⁷⁸ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 138-141.

⁷⁷⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 138-139.

⁷⁸⁰ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 24-27.

⁷⁸¹ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 50-51.

⁷⁸² Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 88-89.

⁷⁸³ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 14-15.

⁷⁸⁴ Por. *Karty pracy kl. 4, Poznań*, s. 8-9.

⁷⁸⁵ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 18-19.

⁷⁸⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 76.

⁷⁸⁷ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 74-85.

⁷⁸⁸ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 138-141.

⁷⁸⁹ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 164-165.

w pomocach katechetycznych, ponieważ stanowią ważny element wychowania nie tylko liturgicznego, ale religijnego, pobudzają i aktualizują życie duchowe uczniów.

Wychowanie liturgiczne ukazuje sakramenty i do nich prowadzi. Już w klasie drugiej uczeń poznaje je, jako źródło Bożej łaski i spotkanie człowieka z kochającym Bogiem⁷⁹⁰. Sakramenty są miejscem doświadczania szczególnej obecności Jezusa⁷⁹¹. Wyjątkowe znaczenie mają, oprócz sakramentu chrztu, sakrament pokuty i pojednania oraz Eucharystia, ponieważ przygotowania dzieci do nich podejmowane są już od klasy pierwszej. Autorzy wymieniają modlitwę, lekcje religii, uważne uczestniczenie we Mszy Świętej, jako duchowe przygotowania, wspominają również o przygotowaniach materialnych (strój, uroczyste przyjęcie itp.)⁷⁹². Dla przybliżenia dzieciom znaczenia i roli sakramentów porównane są one do źródła⁷⁹³, z którego trzeba czerpać siły do czynienia w swoim życiu dobra⁷⁹⁴. W drugim etapie edukacyjnym ukazana jest rola sakramentów w drodze człowieka do zbawienia⁷⁹⁵, do świętości⁷⁹⁶ oraz płynące z nich zobowiązania. Można powiedzieć, że w pierwszym etapie edukacyjnym uczeń jest budzony do otwierania swego serca na Boga, w drugim przez osobiste świadectwo wiary otwiera całą rzeczywistość, czyli innych, na Boga⁷⁹⁷. *Pomoce Wydawnictwa Św. Wojciecha* ukazują liturgię i sakramenty, jako uobecnienie się Bożego przymierza⁷⁹⁸, sposób prowadzenia człowieka do wolności i ocalenia⁷⁹⁹, duchowe dary⁸⁰⁰. Regularne korzystanie z sakramentów jest wielkim darem, ale też i zadaniem⁸⁰¹. Kościół ze względu na udzielane sakramenty święte⁸⁰² sam jest określany jako sakrament zbawienia⁸⁰³. Wprowadzone są pojęcia sakramentów wtajemniczenia, uzdrowienia i w służbie komunii⁸⁰⁴ oraz pojęcia *materia i forma* każdego z sakramentów⁸⁰⁵. W poznawaniu i odkrywaniu sakramentów dominuje ukazywanie znaczenia sakramentów chrztu, pokuty i pojednania oraz Eucharystii. Jest też mowa, chociaż

⁷⁹⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 187.

⁷⁹¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 143; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 48; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 107.

⁷⁹² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 146-147.

⁷⁹³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 189.

⁷⁹⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 189.

⁷⁹⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 88.

⁷⁹⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 71.

⁷⁹⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 183.

⁷⁹⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 5.

⁷⁹⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 6.

⁸⁰⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 110; *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 60.

⁸⁰¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 6.

⁸⁰² Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 60.

⁸⁰³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 55.

⁸⁰⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 72.

⁸⁰⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 72-73.

w zdecydowanie mniejszym zakresie, o innych sakramentach: bierzmowaniu⁸⁰⁶, namaszczeniu chorych⁸⁰⁷, sakramencie święceń i małżeństwie⁸⁰⁸. Takie podejście jest uzasadnione, gdyż rzeczywistość wymienionych trzech sakramentów stanowi egzystencjalną, zrozumiałą sytuację dla dzieci i młodzieży. W pierwszym etapie edukacyjnym dzieci odkrywają otrzymane na chrzcie świętym dary i przygotowują się do przyjęcia sakramentów; w drugim etapie położony jest nacisk na kontynuowanie spotkania poprzez znaki sakramentalne oraz rozwijanie i pogłębianie wiedzy na ich temat. Można powiedzieć, że to priorytetowe zadanie. Urszula Ledóchowska mawiała z przekonaniem, że gdy dziecko doprowadzi się do Boga, do spotkania Jezusa w Komunii Świętej, można być spokojnym o jego przyszłość, ponieważ wyrośnie na dobrego chrześcijanina⁸⁰⁹. Obraz dziecka Bożego włączonego do wspólnoty Kościoła przez chrzest wzbogacony jest o pojęcie łaski uświęcającej⁸¹⁰. Wyjaśnienie zyskują znaki z liturgii chrzcielnej: prośba rodziców o chrzest⁸¹¹, polanie głowy dziecka wodą święconą wraz z formułą chrzcielną⁸¹², zapalenie świecy od paschału⁸¹³, nałożenie białej szaty⁸¹⁴.

Uczeń zostaje wprowadzony w rozumienie sakramentów pokuty i pojednania oraz Eucharystii, poznaje cel przystępowania do nich i nabywa motywację, by to czynić, poznaje sposoby włączania się w liturgię⁸¹⁵. Zagadnienia związane z przygotowaniem do przeżycia sakramentu pokuty i pojednania w pomocach *serii poznańskiej* podejmowane są w klasie pierwszej i w drugiej, ale najwięcej uwagi poświęca się im w klasie trzeciej, gdzie całe rozdziały poświęcone są poszczególnym warunkom sakramentu pokuty i pojednania⁸¹⁶ oraz przygotowaniu do pełnego uczestnictwa we Mszy Świętej⁸¹⁷. Z wprowadzaniem do praktyki rachunku sumienia Autorzy materiałów *Wydawnictwa Św. Wojciecha* nie czekają do klasy trzeciej, ale

⁸⁰⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 84, s. 89; *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 46-48.

⁸⁰⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 187-188; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 101-102; *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 54-55.

⁸⁰⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 106-107; *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 56-59.

⁸⁰⁹ Por. W. Ziółek, *Aktualność duchowości i charyzmatu św. Urszuli i urszulanek SJK w obecnej rzeczywistości społecznej i religijnej w: Otrzymała od Ducha Świętego wielki charyzmat. Św. Urszula Ledóchowska i urszulanki Serca Jezusa Konającego*, red. M. Krupecka, W. Misztal, Kraków 2012, s. 17.

⁸¹⁰ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 8-9.

⁸¹¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 82-83.

⁸¹² Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 42-43, s. 67.

⁸¹³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 42-43.

⁸¹⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 42-43.

⁸¹⁵ Por. *Program nauczania religii*, s. 33-34.

⁸¹⁶ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 58-69 (rozdział III).

⁸¹⁷ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 72-82 (obrzędy wstępne), s. 86-95 (liturgia słowa), s. 98-105 (liturgia eucharystyczna), s. 124-131 (obrzędy zakończenia).

stopniowo wdrażają dzieci⁸¹⁸. Świadomość własnej grzeszności jest elementem bezpośredniego przygotowania do spowiedzi, ale również znajduje wyraz podczas liturgii Mszy Świętej. W przygotowaniu do sakramentu pokuty i pojednania pomocne są biblijne perykopy⁸¹⁹.

W drugim etapie edukacyjnym nacisk położony jest na systematyczność przystępowania do sakramentu pokuty i pojednania⁸²⁰. Przypominane są warunki spowiedzi, z zachętą do postawy zadośćuczynienia za swoje grzechy⁸²¹, które oddalają od Boga⁸²². Sakrament przedstawiany jest w kluczu wielkiej, miłosiernej miłości Boga do człowieka⁸²³, który stale potrzebuje nawrócenia⁸²⁴. Uczeń otrzymuje zachętę do częstego i dobrego przeżycia tego sakramentu⁸²⁵. Sakrament pokuty i pojednania zostaje nazwany sakramentem uzdrowienia (wraz z namaszczeniem chorych)⁸²⁶.

Msza Święta przedstawiana jest jako miejsce spotkania ze Zmartwychwstałym Jezusem⁸²⁷. Eucharystia staje się pokarmem dla spragnionych miłości⁸²⁸, „chlebem życia”, elementem codzienności⁸²⁹. W ramach formacji liturgicznej dzieci wdrażane są do dobrego przeżywania i pełnego udziału w Eucharystii. Ukazane są konkretne zewnętrzne postawy, które są wsparte ilustrującym je adekwatnym zdjęciem⁸³⁰, jak i wewnętrzna dyspozycja: od spełnienia warunków przyjęcia Komunii Świętej⁸³¹, przez naukę adoracyjnej postawy po przyjęciu Komunii Świętej do modlitwy dziękczynnej⁸³². Dziecko poznaje sposoby czynnego uczestnictwa we Mszy Świętej, z podkreśleniem roli osób zaangażowanych w służbę liturgiczną ołtarza i w scholę⁸³³ oraz słowa ustanowienia Eucharystii, wskazujące na życie wieczne, jako owoc spotykania się z Chrystusem w Eucharystii⁸³⁴. Eucharystia ukazana jest w kluczu

⁸¹⁸ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 58-69.

⁸¹⁹ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 60 (Izy Piotra), s. 62 (jawnogrzesznica), s. 66 (Zacheusz).

⁸²⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 5.

⁸²¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 26, s. 93; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 33, s. 110, s. 188; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 97.

⁸²² Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 26.

⁸²³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 35, s. 41; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 95.

⁸²⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 177.

⁸²⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 97, s. 110.

⁸²⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 188.

⁸²⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 142-143.

⁸²⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 189.

⁸²⁹ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 50-51.

⁸³⁰ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 103.

⁸³¹ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 114.

⁸³² Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 119.

⁸³³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4 Poznań*, s. 28-29.

⁸³⁴ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 50-51.

wdzięczności za dzieło zbawienia, za opiekę i obecność Bożą, za świat i ludzi⁸³⁵. Poznając perykopę o rozmnożeniu chleba oraz słowa Jezusa: „Ja jestem chlebem...”, uczniowie dowiadują się, że Eucharystia jest darem i pokarmem na drogę do wiecznego życia⁸³⁶. Dzieci poznają znaczenie Eucharystii, dowiadują się, że jest ona uobecnieniem śmierci i zmartwychwstania Pana Jezusa oraz że najważniejszym dniem jej sprawowania jest niedziela, dzień zmartwychwstania Pańskiego⁸³⁷. Ilustracje zamieszczone przy prezentacji tych tematów mogą budzić pewne zastrzeżenia, ponieważ na jednej Zmartwychwstały Jezus przedstawiony nie jest odpowiednio „dostojnie”, ponieważ występuje z odsłoniętym torsem⁸³⁸, druga zaś ilustracja, która przedstawia jedną rodzinę idącą do kościoła, umieszczonego zresztą w tzw. „szczerym polu”⁸³⁹. Dobór ilustracji mógłby być nieco trafniejszy. Można zauważyć małą dbałość o szczegóły: eleganckie stroje⁸⁴⁰, piękno świątyni, miejsce ołtarza⁸⁴¹.

Msza Święta jest przedstawiona w kontekście ofiar składanych Bogu w Starym Testamencie. Uczniowie w tym kontekście poznają Mszę Świętą jako ofiarę doskonałą⁸⁴². Lepszemu przygotowaniu do uczestnictwa we Mszy Świętej służy dokładne poznanie jej części. Analizując propozycje metodyczne, widoczne jest solidne podejście do omawianych zagadnień. Celem ich jest wzbudzenie w dzieciach szczerego nastawienia do spotkania z Bogiem w znakach liturgii⁸⁴³. W propozycjach tych dostrzega się jednak brak odniesienia do świata dziecka, natomiast ukazywany jest mu świat wielkich tajemnic, do których uzyska dostęp po spełnieniu określonych z góry warunków. Przekaz jest dla dzieci zbyt teoretyczny, podany językiem prawd teologicznych⁸⁴⁴, z trudnymi do zrozumienia tekstami liturgicznymi i biblijnymi⁸⁴⁵. Poznanie świata liturgii jako ważnej jest uzasadnione, jak również nadanie należytego znaczenia i powagi poznawanym prawdom. Równocześnie jednak powinno się zachęcać dzieci do wejścia w tę sferę spotkania z Bogiem poprzez tekst biblijny, modlitwę i liturgię. W wychowaniu liturgicznym w tym zakresie w materiałach edukacyjnych *Wydawnictwa Św. Wojciecha* z Poznania równowaga została zachwiana.

⁸³⁵ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 78-79.

⁸³⁶ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 100-102.

⁸³⁷ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 102-105.

⁸³⁸ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 104.

⁸³⁹ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 105.

⁸⁴⁰ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 112.

⁸⁴¹ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 113.

⁸⁴² Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 72-75.

⁸⁴³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 130.

⁸⁴⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 129.

⁸⁴⁵ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 74-78.

Nadmierny intelektualizm materiałów dotyczących przygotowania do uczestnictwa w sakramentach nie jest korzystnym rozwiązaniem w przypadku dzieci w wieku około 9 lat. Nie można oczywiście trywializować tych zagadnień, a jedynie przedstawić w sposób bardziej przyjazny dziecku, poprzez odwołanie się do przykładów z życia parafii, opowiadań z udziałem dzieci, ciekawych rozwiązań metodycznych, urozmaiconych zadań w kartach pracy. Wiedza przedstawiona w materiałach zaspakaja potrzebę intelektualnego zrozumienia czekających ucznia wydarzeń, ale nie rozpala jego wiary. Liturgia eucharystyczna jest dokładnie omówiona i przedstawiona, jako kulminacja i szczyt Mszy Świętej. „Jest to modlitwa, która wymaga głębokiej wiary (...) wielka tajemnica naszej wiary. Chrystus za nas umrze, poniesie bezkrwawą ofiarę z siebie samego”⁸⁴⁶. Dalej Autorzy materiałów przedstawiają dokładny jej przebieg, omawiając przygotowanie darów: chleba, wina, wody. Wprowadzają określenia: mszał, korporał, kielich, patena, tłumaczą znaczenie gestu obmycia rąk i wzywają, by w tym momencie prosić Boga o oczyszczenie z grzechów⁸⁴⁷. Proponują, by katecheta w lekkim skłonie wypowiadał nad darami słowa kapłana⁸⁴⁸ oraz wzywają do włączania się w liturgiczne dialogi. Będzie to wyraz szacunku i świadomości, że na liturgii dzieją się wielkie rzeczy. Omówienie Liturgii Eucharystycznej kończy się wyjaśnieniem ofiary Jezusa dokonującej się w sposób bezkrwawy na Mszy Świętej: „Kapłan unosi Hostię oraz kielich nie po to, żebyśmy sobie Pana Jezusa zobaczyli, ale po to, żebyśmy uświadomili sobie, że właśnie w tej chwili Chrystus za nas umiera. Gdy Jezus umiera, my klęczymy i trwamy w całkowitym milczeniu. Razem z Jezusem przeżywamy Jego śmierć i razem z Nim ofiarowujemy Bogu nasze życie (wszystkie nasze codzienne sprawy). Jezus umiera dla nas, a my z Nim umieramy dla naszych grzechów”⁸⁴⁹. Przy omawianiu Liturgii Eucharystycznej wykorzystane są zdjęcia kapłana, który celebrował Mszę Świętą. Omówienie liturgii z licznymi odwołaniami, wskazywaniem wielu szczegółów może stanowić trudność dla dzieci. Precyzyjne wiadomości o czynnościach kapłana i wezwanie do równie licznych czynności uczestnika liturgii wydają się na tym etapie edukacji zbyt wymagające. Również proponowane teksty z Pisma Świętego wymagają głębszego namysłu nad treścią, co jest zbyt trudnym zadaniem do samodzielnego wykonania przez trzecioklasistów⁸⁵⁰.

⁸⁴⁶ *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 171-172.

⁸⁴⁷ *Por. Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 98-99.

⁸⁴⁸ *Por. Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 172.

⁸⁴⁹ *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 186.

⁸⁵⁰ *Por. Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 98-105.

Końcowe jednostki lekcyjne w klasie trzeciej prowadzą dzieci do pierwszej Komunii Świętej. Po poznaniu kulminacyjnego momentu, jakim jest przeistoczenie, przez przypomnienie *Modlitwy Pańskiej* uczniowie prowadzeni są do komunii. Autorzy ukazując znak pokoju wykorzystali najbardziej podstawowe zestawienie pokój – wojna, odwołując się do drugiej wojny światowej. Jeszcze parę miesięcy temu wydawać by się mogło, że jest to porównanie nie na dzisiejsze czasy, jednak wydarzenia związane z wojną w Ukrainie, ponownie uczyniły takie zestawienie aktualnym. Dzieci poznają również znaczenie słów „*Baranku Boży...*”. Trudno oprzeć się wrażeniu, że ilustracja wykorzystana do zobrazowania tego śpiewu przedstawia raczej znak krzyża⁸⁵¹. Dbłość o szczegóły jest w materiałach przeznaczonych dla dzieci szczególnie istotna. Są one wnikliwymi obserwatorami, dostrzeżenie niezgodności w jednym miejscu, może być przyczyną podważenia, braku zaufania również i do innych treści. Po wyjaśnieniu znaczenia gestu przekazania znaku pokoju następuje omówienie obrzędów komunii świętej. Ważnym elementem jest odwołanie się do perykopy o uzdrowieniu sługi setnika i w tym kontekście przybliżenie dzieciom warunków godnego przyjęcia komunii⁸⁵², wśród których wymienione są: łaska uświęcająca, post eucharystyczny, klęcząca postawa oraz odświętny strój⁸⁵³. Akcentowana jest wielkość daru miłości Boga, który człowiek otrzymuje z Bożej łaski, dlatego należy przyjąć go z wdzięcznością i należycie się do niego przygotować. Omawiając warunki dobrego przyjęcia Komunii Świętej⁸⁵⁴, Autorzy tłumaczą, że jest to pełne uczestnictwo. Jezus przychodzi, by napęłnić mocą i siłą do życia chrześcijańskiego. Przedstawiając dary Jezusa w Komunii Świętej Autorzy zdecydowali się na wymienienie ich w formie katalogu⁸⁵⁵. Zastosowany sposób jest trudny dla dzieci, może warto wykorzystać te pozytywne emocje, odczucia, do nich się odwoływać, a formę katalogowego wymienienia darów wynikających z Komunii Świętej pozostawić do wykorzystania w klasie czwartej. Po obrzędach Komunii Świętej, omówione są obrzędy zakończenia Mszy Świętej, przedstawione jest błogosławieństwo. Wprowadzeniem do tematu jest zagadnienie życzliwości wyrażanej przez prezenty, które wręczamy kochanym osobom. Być może celowym zabiegiem jest oderwanie od przeżywanej przez dzieci swojej Pierwszej Komunii Świętej, która jest

⁸⁵¹ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 111.

⁸⁵² Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 200.

⁸⁵³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 203.

⁸⁵⁴ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 112-114.

⁸⁵⁵ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 121.

związana z otrzymywaniem przez nie prezentów⁸⁵⁶. Korzystniejsze jednak byłby odwołanie się do aktualnych przeżyć dzieci. Błogosławieństwo jest życzeniem dobra i szczęścia, tu zatem następuje odwołanie do sytuacji z życia domowego i rodzinnego. Do postawy błogosławieństwa zachęcają również fragmenty Pisma Świętego⁸⁵⁷. Podsumowaniem zdobytych wiadomości w klasie trzeciej i w całym pierwszym etapie edukacyjnym jest rozesłanie, zarówno jako ostatni element liturgii, jak i zamknięcie pewnego etapu edukacji religijnej. Propozycje dostosowane są do wieku i możliwości dzieci, adekwatne są także proponowane ilustracje⁸⁵⁸. Wnikliwe oko dziecka może jednak zwrócić uwagę na zamknięte oczy, które mają postacie. Nie jest to poważny zarzut, nie mniej jednak takie szczegóły z punktu widzenia dziecka są istotne i wpływają na odbiór i ocenę materiałów katechetycznych.

W klasach starszych Eucharystia ukazana jest jako istotny element przyjaźni z Jezusem, najważniejsze i najwspanialsze z Nim spotkanie. Zjednoczenie z Chrystusem jest możliwe przy pełnym i zaangażowanym udziale w Eucharystii⁸⁵⁹. Umacnia ona człowieka w codziennym życiu, dodaje sił⁸⁶⁰, to szczyt i fundament⁸⁶¹ chrześcijańskiego życia. Przypomniane są również wiadomości z poprzedniego etapu o różnicy między chlebem powszednim a Chlebem Eucharystycznym⁸⁶². Uczniowie poznają perykopy biblijne ze Starego⁸⁶³ i Nowego Testamentu⁸⁶⁴ odnoszące się do Eucharystii⁸⁶⁵ oraz dziękczynieniem za dar zbawienia w Chrystusie⁸⁶⁶. W ostatniej klasie cyklu edukacyjnego uczniowie poznają implikacje wynikające z sakramentów chrztu i Eucharystii⁸⁶⁷. Są nimi uczestnictwo w niedzielnej i świątecznej Mszy Św.⁸⁶⁸, udział w kapłańskiej, prorockiej i królewskiej misji Chrystusa⁸⁶⁹, jedność Eucharystii i życia⁸⁷⁰, wyrażająca się w codziennym postępowaniu⁸⁷¹. Chrześcijan wezwany jest do

⁸⁵⁶ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 124.

⁸⁵⁷ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 124-125.

⁸⁵⁸ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 126-127.

⁸⁵⁹ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 20-21, s. 126-127.

⁸⁶⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 7.

⁸⁶¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 6.

⁸⁶² Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 126-127.

⁸⁶³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 84 (manna).

⁸⁶⁴ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 130-131 (cud rozmnożenia chleba).

⁸⁶⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 194; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 91.

⁸⁶⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 24.

⁸⁶⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 6.

⁸⁶⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 25; *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 14-15; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 93.

⁸⁶⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 48.

⁸⁷⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 91.

⁸⁷¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 140.

trwania w przymierzu z Bogiem⁸⁷². Uczniowie są zachęceni do częstego korzystania z możliwości przystępowania do Komunii Świętej oraz sakramentu pokuty i pojednania⁸⁷³.

W materiałach katechetycznych *Wydawnictwa Św. Wojciecha* podejmowane są zagadnienia związane z wychowaniem liturgicznym. Położenie akcentów na chrzest, sakrament pokuty i pojednania oraz Eucharystii jest uzasadnione. Przygotowanie do pełnego uczestnictwa we Mszy Świętej w klasie trzeciej cechuje się zbyt dużym naciskiem na wiadomości o liturgii. Zastrzeżenia budzi sposób wykorzystania ilustracji w podręcznikach, gdy jest z góry narzucona ich interpretacja. Pozytywnym aspektem natomiast jest powiązanie przedstawianych treści z życiem wspólnoty parafialnej.

W materiałach edukacyjnych *Wydawnictwa Jedność z Kielc* dzieci są wprowadzane w rzeczywistość obecności dobrego i kochającego Boga. Dużą wagę przywiązuje się do ukazania tej obecności w kościele, w Słowie Bożym i w innych znakach. Świadomość bliskości Boga jest pierwszym elementem wychowania religijnego w ogóle, w tym wychowania liturgicznego, ponieważ umiejętność ich rozpoznania wiąże się z odpowiednią postawą, zachowaniem ze strony dziecka. Wyjątkowym miejscem jest kościół, do którego na spotkanie wzywa Bóg⁸⁷⁴, który jest w nim obecny⁸⁷⁵. Uczniowie poznają znaki wskazujące na Bożą obecność wewnątrz kościoła: tabernakulum, ołtarz, ambonka, krzyż, chrzcielnica, konfesjonał, obrazy, figury, kropielnica⁸⁷⁶. Pokazanie tych elementów świątyni odbywa się poprzez ilustracje i opowiadanie⁸⁷⁷. Odpowiednie zachowanie może zostać przez dzieci przećwiczone, gdy na polecenie nauczyciela wchodzi do klasy w skupieniu⁸⁷⁸. Przypominają również inne znaki: takie jak: obraz, kapliczka, różaniec, medalik⁸⁷⁹, z wyróżnionym znakiem krzyża⁸⁸⁰.

Wyjątkowym sposobem obecności Boga jest Pismo Święte, zanim pojawi się ono jako temat zajęć⁸⁸¹, jest stosowane na początku lub końcu lekcji w trakcie modlitwy,

⁸⁷² Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 128-129.

⁸⁷³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 110.

⁸⁷⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 13.

⁸⁷⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 78.

⁸⁷⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 80, s. 213; *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 34-35.

⁸⁷⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 35-36.

⁸⁷⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 73, s. 75-76.

⁸⁷⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 47-48; *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 20-21.

⁸⁸⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 50-51.

⁸⁸¹ Autorzy materiałów wyprzedzają pewne zagadnienia (najpierw praktyka, później teoria): zanim poruszony jest temat Pisma Św. już wcześniej podkreślono jego znaczenie przez uroczyste czytanie,

gdy jest czytane w uroczystej formie na stojąco, przy zapalanej świecy⁸⁸², podobnie jak w toku lekcji⁸⁸³. Na zajęciach poświęconych Pismu Świętemu, nazwane jest ono Bożą Księgą, Świętą Księgą, zawierającą słowa Boga do ludzi⁸⁸⁴, gdzie mówi o sobie, o swojej miłości do ludzi⁸⁸⁵. Czyta się je w domu, w szkole⁸⁸⁶, szczególnie uważnie w kościele⁸⁸⁷. Uczniowie przygotowują się do aktywnej postawy podczas liturgii słowa poprzez naukę występujących w niej dialogów i gestów⁸⁸⁸.

Ważnym elementem wychowania liturgicznego jest podążanie rytmem roku liturgicznego. Niektóre lekcje z nim związane są umieszczone w końcowej części podręcznika jako katechezy okolicznościowe. W klasie pierwszej i drugiej zaproponowane są nabożeństwa: różańcowe⁸⁸⁹, majowe⁸⁹⁰, czerwcowe⁸⁹¹ oraz Uroczystość Wszystkich Świętych⁸⁹², Dzień Zaduszny⁸⁹³, wspomnienie Św. Mikołaja⁸⁹⁴. Wyróżnionymi okresami liturgicznymi są Adwent, Boże Narodzenie, Wielki Post i Wielkanoc. Wspomniane uroczystości i święta w ciągu roku to: Chrystusa Króla⁸⁹⁵, Objawienie Pańskie⁸⁹⁶, Miłosierdzia Bożego⁸⁹⁷, Wniebowstąpienie⁸⁹⁸, Boże Ciało, Zesłanie Ducha Świętego, Matki Bożej Królowej Polski, Uroczystość Najświętszego Serca Pana Jezusa⁸⁹⁹ oraz Niepokalanego Poczęcia, Wniebowzięcia⁹⁰⁰, Matki Boskiej Częstochowskiej⁹⁰¹, Uroczystość Św. Józefa⁹⁰². Od klasy trzeciej do

wykorzystanie go do modlitwy, podobnie z tematem niedzieli, zanim zostaje wyjaśnione jej znaczenie, jest zaproszenie do jej świętowania. Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 35-36, s. 66, s. 74-75.

⁸⁸² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 18.

⁸⁸³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 21.

⁸⁸⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 64-65.

⁸⁸⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 23.

⁸⁸⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 29.

⁸⁸⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 66.

⁸⁸⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 216; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 25.

⁸⁸⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 245; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 276; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 247; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 47; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 411.

⁸⁹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 267; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 246; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 284; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 313; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 457.

⁸⁹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 266.

⁸⁹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 249; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 286; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 88; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 420.

⁸⁹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 259; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 88; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 420.

⁸⁹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 262.

⁸⁹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 97; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 378.

⁸⁹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 119; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 101; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 434.

⁸⁹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 202.

⁸⁹⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 239.

⁸⁹⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 266.

⁹⁰⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 317-318; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 384.

⁹⁰¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 317-318.

szóstej wszystkie katechezy związane z rokiem liturgicznym umieszczone są w ostatnim rozdziale. Pojęcie *Rok Liturgiczny*, wraz z omówieniem poszczególnych okresów i ich celebracjami oraz znaczeniem, zostało omówione w ostatniej klasie drugiego cyklu edukacyjnego. Uczniowie poznają teksty liturgiczne nawiązujące do przeżywanych w danym okresie wydarzeń z historii zbawiania. Wspomniane są liturgiczne obchody ku czci Maryi i Świętych. Uczniowie dowiadują się o cyklach niedzielnych czytań. Autorzy zaznaczają, że świadome podążanie za Jezusem i obchodzenie z wiarą roku kościelnego sprawia, że uczniowie stają się jakby współcześni Jezusowi i pozwalają Mu na wejście w swoje życie. Cenną lekcją jest zaapelowanie do wychowanków, by planowali poszczególne działania włączenia się w obchody roku liturgicznego⁹⁰³.

Rozważając znaczenie Adwentu uczniowie poznają liturgiczne symbole i znaki występujące w tym okresie liturgicznym: roratka, roraty, wieńce adwentowe czy cztery świece odpowiadające czterem niedzielom przygotowania do Narodzenia Pana Jezusa oraz fioletowy kolor szat liturgicznych. Przygotowaniu towarzyszy nawrócenie, podejmowanie dobrych postanowień, uczestniczenie w roratach⁹⁰⁴. W drugim etapie edukacyjnym następuje pogłębienie i uzupełnienie wiadomości o znaczeniu tego okresu liturgicznego. Uczniowie zachęceni są do przystępowania do sakramentów oraz udziału w rekolekcjach⁹⁰⁵. W klasie piątej, chociaż nie ma osobnego tematu poświęconego Adwentowi, zaproponowane zostaje zadanie do wykonania w tym okresie⁹⁰⁶.

Autorzy przygotowują uczniów do świadomego uczestnictwa w liturgii Środy Popielcowej⁹⁰⁷. Ukazany jest kierunek drogi nawrócenia: od żalu i chęci poprawy⁹⁰⁸. Drogami do zmiany są dobre postanowienia, modlitwa, pokuta⁹⁰⁹, post⁹¹⁰. Obchody liturgiczne tego okresu, które dzieci poznają i są zachęcane do czynnego w nich udziału to: przede wszystkim nabożeństwo Drogi Krzyżowej i Gorzkich Żali⁹¹¹. Szczególnie podkreślone są celebracje liturgiczne związane z wydarzeniami Wielkiego Tygodnia: od Niedzieli Palmowej począwszy, przez wydarzenia Wielkiego Czwartku, Piątku

⁹⁰² Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 82-83.

⁹⁰³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 399-404.

⁹⁰⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 91- 99; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 72-74; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 250-253.

⁹⁰⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 107-109.

⁹⁰⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 220.

⁹⁰⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 146-147.

⁹⁰⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 139.

⁹⁰⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 140.

⁹¹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 227.

⁹¹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 155-160.

i Soboty, aż po radosne *Alleluja* Niedzieli Zmartwychwstania Pana Jezusa. Niedziela Palmowa, wspominana w pierwszym etapie edukacyjnym, rozpoczyna Wielki Tydzień⁹¹², dzieci wykonują za zajęciach palmy i uczestniczą w inscenizacji procesji palmowej⁹¹³. Dowiadują się, że w ten sposób wyznają wiarę w Jezusa Króla, czytają opis Męki Pańskiej⁹¹⁴. Wiele uwagi poświęca się Wielkiemu Czwartkowi. Ukazywane wydarzenia Ostatniej Wieczerzy mają rozbudzić wiarę dzieci w obecność Jezusa pod postacią chleba⁹¹⁵. Uczniowie dowiadują się także, że jest to dzień ustanowienia Eucharystii i sakramentu kapłaństwa⁹¹⁶. Wielki Piątek to dzień kiedy, Pan Jezus z miłości umiera na krzyżu, aby ludziom otworzyć drogę do nieba⁹¹⁷. Dzieci dowiadują się o ciszy i zadumie, jakie towarzyszą temu dniowi⁹¹⁸, poznają biblijne opisy tego wydarzenia⁹¹⁹. Wiedzą, że w Wielki Piątek w kościele jest adoracja krzyża⁹²⁰. Wielka Sobota ukazana jest jako dzień adoracji Jezusa w grobie i przygotowanie się do świąt przez święcenie pokarmów⁹²¹ oraz przedstawienie dzieciom elementów Liturgii Wigilii Paschalnej: liturgii ognia i liturgii chrztu⁹²². Uczniowie dowiadują się o symbolice światła: jak ono rozprasza ciemności, tak Zmartwychwstały Jezus rozprasza ciemności śmierci, grobu, grzechu. Woda święcona, którą kapłan kropi wszystkich, przypomina zebranych o ich pierwszym spotkaniu się ze zmartwychwstałym Panem Jezusem na chrzcie świętym⁹²³. Dla utrwalenia wiadomości o wydarzeniach i celebracjach Wielkiego Tygodnia Autorzy materiałów katechetycznych *serii kieleckiej* proponują zabawę: wybrane dzieci są kolejnymi dniami, trzymają w ręce rekwizyty kojarzące się ze wspomnianymi zdarzeniami, katecheta zaś, jako narrator, je przypomina⁹²⁴.

W Wielkanoc chrześcijanie wspominają i cieszą się Zmartwychwstaniem Jezusa, w kościele pojawiają się symbole: pascha⁹²⁵ i figura Zmartwychwstałego⁹²⁶. Radość

⁹¹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 177-178.

⁹¹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 164.

⁹¹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 165.

⁹¹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 182, s. 222; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 169; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 202.

⁹¹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 169-170; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 203.

⁹¹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 185.

⁹¹⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 184.

⁹¹⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 174-175.

⁹²⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 185.

⁹²¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 191-193; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 181; *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 262.

⁹²² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 181-182.

⁹²³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 182.

⁹²⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 189-190.

⁹²⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 198.

⁹²⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 188.

Zmartwychwstania połączona z jest nauką liturgicznego śpiewu *Alleluja*⁹²⁷ oraz z zaakcentowaniem prawdy, że dziecko może spotykać się ze Zmartwychwstałym Jezusem podczas każdej Mszy Świętej, szczególnie w niedzielę⁹²⁸. Przypominają o tym słowa kapłana *Pan z wami*⁹²⁹. Wyrazem pamięci o obecności Jezusa w kościele jest postawa i gest przyklęknienia na znak szacunku dla obecności Jezusa w tabernakulum⁹³⁰ oraz punktualne przychodzenie do kościoła, wstrzymywanie się od rozmów z innymi podczas Mszy Świętej, aktywny udział przez włączanie się we wspólne modlitwy i śpiew⁹³¹.

W klasach starszych uczniowie w pogłębiony sposób poznają prawdy o ustanowieniu sakramentów Eucharystii i kapłaństwa⁹³², o modlitwie Jezusa w Ogrójcu⁹³³, zdradzie Judasza⁹³⁴, okolicznościach fałszywego procesu i niesprawiedliwego wyroku wydanego na Jezusa⁹³⁵, drodze krzyżowej⁹³⁶ i pomocy nielicznych osób⁹³⁷. Mają sobie uświadomić niezastąpioną wartość śmierci Pana Jezusa na krzyżu⁹³⁸ oraz Mszy Świętej, jako uobecnienia ofiary krzyżowej Jezusa⁹³⁹. Po poznaniu okoliczności pogrzebu Pana Jezusa⁹⁴⁰ oraz symboliki Pańskiego grobu⁹⁴¹, uczniowie zostają wprowadzeni w bogatą liturgię Wielkiej Soboty⁹⁴² aż do misterium zmartwychwstania. Autorzy podkreślają, że ze świadomości znaczenia wspominanych wydarzeń powinna wynikać konkretna postawa i działanie, które trzeba zaprojektować, dlatego zachęcają do zaplanowania czuwania przy grobie Jezusa w Wielką Sobotę⁹⁴³. Wiadomości o liturgicznych obchodach Wigilii Paschalnej uzupełnia przedstawienie procesji rezurekcyjnej⁹⁴⁴. Uczniowie poznają perykopy biblijne o pustym grobie Jezusa⁹⁴⁵, ukazujące trudność uczniów Jezusa w przyjęciu niezrozumiałej nowiny oraz

⁹²⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 203.

⁹²⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 189, s. 212.

⁹²⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 206-207.

⁹³⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 212-213.

⁹³¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 226.

⁹³² Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 98-99.

⁹³³ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 100-101.

⁹³⁴ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 102-104.

⁹³⁵ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 102-103.

⁹³⁶ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 104-105.

⁹³⁷ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 102-103 (Szymon z Cyreny), s.104-105 (Św. Weronika).

⁹³⁸ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 106-107.

⁹³⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 56; *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 105-107.

⁹⁴⁰ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 108-109.

⁹⁴¹ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 111-113.

⁹⁴² Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 114-116.

⁹⁴³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 262.

⁹⁴⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 267-268.

⁹⁴⁵ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 112-113.

sytuacje, w których Zmartwychwstały Jezus, ukazując się, rozwiewa wątpliwości, prowadząc do radości i wiary w cud zmartwychwstania⁹⁴⁶. W tym kontekście pojawia się również uzasadnienie świętowania Dnia Pańskiego⁹⁴⁷.

Uroczystość Bożego Ciała najmłodszym dzieciom przybliżana jest jako podążanie za Jezusem. Poznają monstrancję podobną do słońca z Hostią. Dzieci są zaproszone do czynnego udziału przez dekorowanie trasy procesji, dzwonienie dzwonekami oraz sypanie kwiatków⁹⁴⁸. Starsi uczniowie poznają historię uroczystości oraz pogłębiają zrozumienie Eucharystii: tego, że jest ofiarą, uczy składać siebie w ofierze Bogu i ludziom; pokarmem duszy: pomaga pokonywać egoizm, służyć bliźnim, wytrwać w dobrym; zadatkiem (darem) nieśmiertelności. Udział w procesji jest świadectwem wiary i wyrażeniem pragnienia życia tymi prawdami⁹⁴⁹.

Eucharystia jako źródło i szczyt posłannictwa Kościoła⁹⁵⁰ stanowi fundamentalny, wielokrotnie poruszany temat szkolnej religii. Uczeń wie, że Msza Święta jest najdoskonalszą modlitwą⁹⁵¹, cudem⁹⁵², uczta⁹⁵³, ofiarą Jezusa Chrystusa i Kościoła⁹⁵⁴. Oprócz wspomnianych już wiadomości dzieci poznają strukturę Mszy Świętej, jej główne części⁹⁵⁵ z gestami kapłana i czynnościami wiernych⁹⁵⁶ oraz liturgiczne postawy. Uczniowie uczą poszczególnych postaw i mogą je przećwiczyć⁹⁵⁷. Lekcja o przebaczeniu jest okazją do nauki liturgicznych modlitw: *Panie, zmiłuj się nad nami i Spowiedzi powszechnej*, od słów *moja wina* wraz z gestem bicia się w piersi. Prośba do Boga o przebaczenie grzechów jest połączona z prawdą o przebaczeniu. Wspomniane jest wezwanie *Modlitwy Pańskiej: odpuść nam nasze winy...*⁹⁵⁸. Dzieci poznają także dialogi występujące podczas Mszy Świętej: na

⁹⁴⁶ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 114-115 (Uczniowie idący do Emaus), s. 116-117 (ukazanie się Jezusa uczniom w wieczerniku); *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 106-107 (Niewierny Tomasz).

⁹⁴⁷ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 112; *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 123-125.

⁹⁴⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 231-232; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 258-262.

⁹⁴⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 253-258.

⁹⁵⁰ Por. Synod biskupów. XI zwyczajne zgromadzenie biskupów, *Eucharystia: źródło i szczyt życia i posłannictwa kościoła. Zarys*,

https://www.vatican.va/roman_curia/synod/documents/rc_synod_doc_20040528_lineamenta-xi-assembly_pl.html (16.04.2023).

⁹⁵¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 209.

⁹⁵² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 65.

⁹⁵³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 170.

⁹⁵⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 223.

⁹⁵⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 206.

⁹⁵⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 206-209.

⁹⁵⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 216.

⁹⁵⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 120.

rozpoczęcie⁹⁵⁹, z liturgii słowa⁹⁶⁰, przypominane są również gesty bicia się w piersi⁹⁶¹. Poznają nazwy szat liturgicznych⁹⁶² oraz dowiadują się czym jest mszał i lekcjonarz⁹⁶³.

Wychowanie liturgiczne to wychowanie sakramentalne. Podczas szkolnej religii uczniowie odkrywają znaczenie sakramentu chrztu, przygotowują się do przyjęcia sakramentu pokuty i pojednania oraz Eucharystii oraz zaznajamiają się z innymi sakramentami, które wszystkie są ukazane jako źródła Bożej łaski⁹⁶⁴. Dzieci odkrywają chrzest jako sakrament szczególnej więzi z Chrystusem, jako wyjątkowy dar otrzymany od rodziców⁹⁶⁵. Poznają przebieg sakramentu z charakterystycznymi dla niego gestami, słowami, znakami: słowami kapłana, białą szatką, świecą chrzcielną, przybliżona zostaje rola i zadania rodziców chrzestnych⁹⁶⁶. W ostatniej klasie drugiego etapu edukacyjnego uczniowie pogłębiają wiadomości o tym sakramencie, wymieniają jego skutki: uwolnienie od grzechu pierworodnego, dziecięstwo Boże, włączenie do wspólnoty Kościoła. Do znanych już symboli dołączają: symbol oleju i gest nałożenia rąk⁹⁶⁷ oraz świadomość, że jest darem Boga⁹⁶⁸ a ochrzczony zostaje mieszkaniem Ducha Świętego⁹⁶⁹. Uczeń dowiadyuje się, że przez chrzest uzyskuje udział w owocach śmierci i zmartwychwstania Chrystusa, dzięki którym grzech i zło zostały pokonane, a każdy otrzymał możliwość zjednoczenia się z Chrystusem, stając się nowym człowiekiem oczyszczonym z grzechu pierworodnego⁹⁷⁰.

Przygotowanie do przyjęcia po raz pierwszy Komunii Świętej rozpoczyna się od wzbudzenia w dzieciach szacunku dla Najświętszego Sakramentu⁹⁷¹, kształtowania postawy miłości i czci wobec Jezusa ukrytego pod postaciami eucharystycznymi⁹⁷². Uczniowie wiedzą już kiedy i kto ustanowił Eucharystię i kapłaństwo⁹⁷³ oraz sakrament pokuty i pojednania⁹⁷⁴. Autorzy podkreślają znaczenie wzbudzenia wewnętrznego

⁹⁵⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 205-206.

⁹⁶⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 217.

⁹⁶¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 212-213.

⁹⁶² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 212-213.

⁹⁶³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 266.

⁹⁶⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 133.

⁹⁶⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 135; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 140, s. 275; *Por. Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 179.

⁹⁶⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 137-138; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 109-110.

⁹⁶⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 54.

⁹⁶⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 60.

⁹⁶⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 58.

⁹⁷⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 61.

⁹⁷¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 182; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 258.

⁹⁷² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 230, s. 232; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 260.

⁹⁷³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 169-170.

⁹⁷⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 159.

pragnienia przystąpienia do sakramentów⁹⁷⁵, zanim jeszcze będzie możliwość skorzystania z sakramentu pokuty i pojednania, gdyż można w modlitwie Boga przepraszać za popełnione zło⁹⁷⁶. Pomocna w zrozumieniu warunków spowiedzi jest historia syna marnotrawnego⁹⁷⁷. Autorzy wskazują, że przystępowanie do sakramentu nie jest łatwe⁹⁷⁸, ale świadomość obecności dobrego Boga, który czeka na powrót grzesznika może być pomocna⁹⁷⁹.

W warunkach materializmu, autorom podręczników do nauki religii wydawało się konieczne przeciwstawienie pragnienia posiadania nauce Jezusa Chrystusa, zakładającej troskę o dobro człowieka. W ujęciu tym zastanawiające jest dosyć ogólnikowe potraktowanie formacji całej osoby ludzkiej, w tym jej wymiaru psychosomatycznego⁹⁸⁰. Odpowiedzialne wychowanie powinno zakładać dynamiczną strukturę i rozwój człowieka⁹⁸¹. Jednak w analizowanych materiałach edukacyjnych do nauczania religii trudno tę dynamiczną strukturę człowieka jako całość dostrzec. Dominuje ujęcie fragmentaryczne, raczej zmierzające w kierunku dowartościowania emocji, przeżyć, działania, częściowo intelektu i duchowości, z małym odniesieniem do innych sfer. Zakładając, że materiały do nauki religii w szkole przyjmują za fundament koncepcje pedagogiki chrześcijańskiej, powinny one przewyciężyć jednoaspektowe ujęcia wychowania⁹⁸². Jak już wcześniej zostało powiedziane istotą wychowania jest formowanie osobowości oraz przemiana człowieka, przy czym trzeba pamiętać, że wychowanie ogólne podkreśla doskonałość naturalną, chrześcijańskie zaś naturalną i nadprzyrodzoną. Lekcja religii nie może pozostać na poziomie podawania treści poznawczych, ale powinna przy ich pomocy przyczyniać się do rozwoju osobowości ucznia, przybliżać go do spotkania z Jezusem i utrwalać relację ucznia z Jezusem, aż do pełnego przyłgnięcia do Niego. Niniejszy cel jest realizowany między innymi przez wychowanie do modlitwy i liturgii. Można go osiągnąć sprawniej przy wsparciu materiałów edukacyjnych do nauki religii, bazujących na ważnych założeniach, które obejmują następujące elementy: wychowanie do osobowego

⁹⁷⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 132.

⁹⁷⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 156.

⁹⁷⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 150.

⁹⁷⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 71.

⁹⁷⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 85.

⁹⁸⁰ Por. K. Misiaszek, *Wychowanie chrześcijańskie w świetle Katechizmu Kościoła Katolickiego*, w: *Wprowadzenie do Katechizmu Kościoła Katolickiego*, red. A. Sujka, Warszawa 1994, s. 123-130.

⁹⁸¹ Por. W. Stróżewski, *O stawianiu się człowiekiem, (Kilka myśli niedokończonych)*, w: *Człowiek-wychowanie-kultura*, red. F. Adamski, Kraków 1993, s. 52.

⁹⁸² Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Kraków 2020, s. 22-26.

spotkania z Jezusem Chrystusem, wychowanie do modlitwy rozwijającej moralność i wrażliwość społeczną, wychowanie do modlitwy eklesjalnej, wdrażanie do aktywnego udziału w liturgii Kościoła. Uczeń szkoły podstawowej potrzebuje otrzymać dobre przygotowanie do modlitwy i liturgii, ponieważ to podstawowy warunek aktywnego i owocnego udziału w liturgii Kościoła. Dlatego ważnym zadaniem edukacji religijnej jest wychowanie do świadomego, zaangażowanego i owocnego uczestnictwa w liturgii. Jednak liturgia nie może być ograniczona wyłącznie do kultu, zawiera też element uświęcenia widoczny w słowie Bożym i sakramentach, szczególnie w składanej przez Syna Bożego ofierze za ludzi. W analizowanych materiałach edukacyjnych ten ważny aspekt ukazania związku liturgii z uwielbieniem Boga i zarazem uświęceniem człowieka jest nieco osłabiony, występuje nadmierne skoncentrowanie na człowieku, ze słabszym odniesieniem do ofiary składanej przez Jezusa Chrystusa Bogu Ojcu. Trzeba pamiętać, że prawidłowe przygotowanie uczniów do aktywnego i owocnego udziału w liturgii jest równocześnie wychowaniem do autentycznej modlitwy, ponieważ liturgia jest autentyczną szkołą modlitwy⁹⁸³.

Wychowanie modlitewno-liturgiczne jest tym cenniejsze, im bardziej odwołuje się do Pisma świętego. Bóg objawiając się człowiekowi daje możliwość poznania Siebie przez Swoje dzieła, ale też przez słowa proroków, a zwłaszcza przez Słowo Wcielone Swojego Syna. Dlatego wychowanie modlitewno-liturgiczne podejmowane na lekcjach religii nie może pominąć odniesienia do Pisma Świętego, przez które możliwe staje się odczytanie Objawienia. Wychowanie modlitewno-liturgiczne oparte o teksty Starego i Nowego Testamentu powinno prowadzić uczniów do przyjmowania zobowiązań społecznych oraz moralnych płynących z Objawienia⁹⁸⁴. Wychowanie modlitewno-liturgiczne ucznia zobowiązuje wszystkich nauczycieli religii, by nie dopuścić do rozdziału pomiędzy modlitwą a życiem moralnym. Wychowanie moralne należy do aspektów wychowania, których nie można pominąć, gdyż powołanie przez Boga posiada charakter normatywny i zobowiązujący. Stała relacja ucznia z Bogiem

⁹⁸³ Por. E. Osewska, *Nauczanie religii jako towarzyszenie: od powierzchowności do duchowości, do osobistego poznania Boga wcielonego*, „Studia Pastoralne” (2017), nr 13, s. 46-61.

⁹⁸⁴ Por. E. Osewska, J. Stala, w *poszukiwaniu dobrego podręcznika*, w: *Poszukiwania optymalnego podręcznika do katechezy*, red. P. Mąkosa, Lublin 2009, s. 147-158; J. Stala, E. Osewska, *Nowe podręczniki do nauczania religii w szkole podstawowej. Tarnowska seria*, w: *Podręczniki do nauki religii. Sens czy bezsens?*, red. J. Kostorz, Opole 2009, s. 131-141.

powinna posiadać odniesienia do odpowiedzialnego funkcjonowania młodych w życiu społecznym.

3.3. Wychowanie społeczno – moralne

Jako byt autonomiczny, wolny człowiek realizuje swoje powołanie wśród innych, we wspólnocie z innymi, w społeczeństwie. Człowiek jest wychowywany w, przez i dla społeczeństwa, rozwija się, kształtuje i realizuje w relacji do innych ludzi. Relacja pomiędzy wychowaniem społecznym a autonomią jednostki, która jest potrzebna do osiągnięcia dojrzałej osobowości i prawidłowego formowania sumienia, jest zagadnieniem ważnym⁹⁸⁵. Społeczna natura człowieka i jego osobowa godność musi znajdować wyraz w działaniach wychowawczych, w wychowaniu do życia we wspólnocie z innymi ludźmi i kształtowaniu postaw moralnej dojrzałości, pozwalającej na realizację osobowego ideału. Godność osoby ludzkiej wymaga, by wychowanie do życia w społeczeństwie, we wspólnocie, uwzględniało jego wolność, a zarazem odbywało się w całej prawdzie o człowieku, o jego mocy i słabości, zdolności do czynienia dobra i zła, do życia z innymi w braterstwie, ale także w nienawiści⁹⁸⁶. Dzisiejszy świat doświadcza w życiu społecznym wielu rozdźwięków, mających swe źródła w samym człowieku, który równocześnie doświadcza wielorakich ograniczeń oraz nieograniczoności w swoich pragnieniach i powołania do wyższego życia⁹⁸⁷. Człowiek ze swej natury jest istotą społeczną, w społeczeństwie się rodzi, dojrzewa i staje człowiekiem. Społeczna natura człowieka nie stoi w sprzeczności z jego indywidualną, osobową godnością. Obie te natury należy traktować komplementarnie, bez akcentowania, czy wyróżniania jednej z nich. Zbytne przeakcentowanie społecznej natury człowieka prowadzi do błędów komunizmu, a zbytne akcentowanie indywidualizmu prowadzi natomiast do skrajnego indywidualizmu, nacechowanego egocentryzmem i egoizmem. Obie skrajności nie prowadzą pełnego rozwoju osoby.

W dokumentach dotyczących wychowania dzieci znajduje się wskazanie, że „Kościół obowiązany jest jako Matka dawać takie wychowanie, dzięki któremu całe ich życie byłoby przepojone duchem Chrystusowym, równocześnie zaś udzielać swej pomocy wszystkim ludziom do zdobywania pełnej doskonałości ludzkiej osoby, do

⁹⁸⁵ Por. M. Rembierz, *Oblicza samotności w edukacji. Samotność i odosobnienie wśród zasad wychowania intelektualnego i kształtowania samodzielności poznawczej*, „Horyzonty Wychowania” 12(23), 55-75, <https://horyzontywychowania.ignatianum.edu.pl/HW/article/view/507> (14.01.2023).

⁹⁸⁶ Por. *Gaudium et spes*, n. 9.

⁹⁸⁷ Por. *Gaudium et spes*, n. 10.

dobra również ziemskiej społeczności i w budowaniu świata bardziej ludzkiego⁹⁸⁸. To oznacza, że współcześnie dzieciom i młodzieży potrzebne jest wychowanie do odpowiedzialnego życia w ponowoczesnej rzeczywistości, które będzie służyć ich dobru i rozwojowi na wzór Jezusa Chrystusa, ale też budowaniu ludzkiej społeczności⁹⁸⁹. Dlatego w szkolnej lekcji religii nie może zabraknąć wychowania do życia społecznego i moralnego. Należy przy tym pamiętać, że wychowanie do wspólnoty braterskiej między ludźmi jest czymś więcej niż tylko wychowaniem zgodnych członków społeczeństwa. Gdy bowiem mówi się o wspólnocie, o relacjach międzyludzkich opartych na prawdzie i miłości, ich źródła upatruje się w samym wewnętrznym życiu Boga, który jest jednością Osób Boskich⁹⁹⁰. Dlatego wychowanie powinno mieć charakter integralny, przygotowujący do podjęcia zadań w ramach wspólnot i społeczności naturalnych takich jak rodzina, naród, ale również nadprzyrodzonej, jaką jest wspólnota Kościoła⁹⁹¹. Zatem trzeba łączyć wychowywanie dla tych dwóch wspólnot, wychowywanie dla ojczyzny niebieskiej, dla Boga, ale i dla społeczeństwa, czyli ojczyzny ziemskiej⁹⁹².

Elementem wychowania do wspólnoty jest także wychowanie patriotyczne, rozumiane jako budowanie przyszłości narodu opartej na więzi z przeszłością wyrażającą się znajomością historii i dziejów oraz jej umiłowaniem⁹⁹³. Chrześcijanie życie społeczne i polityczne powinni kreować na miarę uczniów Chrystusa i zasad ewangelicznych, w oparciu o społeczną naukę Kościoła⁹⁹⁴. Z kolei wychowanie jako wprowadzenie do wspólnoty Kościoła, polega na ukazaniu prawdziwego obrazu Ludu Bożego oraz na pogłębianiu poczucia przynależności i odpowiedzialności⁹⁹⁵. Ważnym uzupełnieniem szkolnego nauczania religii, pozwalającym dzieciom i młodzieży na przeżycie wspólnoty są działania pastoralno-katechetyczne w parafii⁹⁹⁶. Misyjność

⁹⁸⁸ *Gravissimum educationis*, n. 3.

⁹⁸⁹ Por. E. Osewska, *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Kraków 2020, s. 176-177; J. Przybyłowski, *Znaczenie nowej ewangelizacji dla duszpasterstwa młodzieży. Studium pastoralne*, Lublin 2001, s. 84-95.

⁹⁹⁰ Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, n. 1878.

⁹⁹¹ Por. *Christifideles laici*, n. 59.

⁹⁹² Por. W. Ziółek, *Aktualność duchowości i charyzmatu św. Urszuli i urszulanek SJK w obecnej rzeczywistości społecznej i religijnej*, w: *Otrzymała od Ducha Świętego wielki charyzmat. Św. Urszula Ledóchowska i urszulanki Serca Jezusa Konającego*, red. M. Krupecka, W. Misztal, Kraków 2012, s. 16-17.

⁹⁹³ Por. Jan Paweł II, *List do ludzi w podeszłym wieku* (1 X 1999), n. 11.

⁹⁹⁴ Por. *Dyrektorium ogólne o katechizacji* n. 71.

⁹⁹⁵ Por. *Dyrektorium Katechetyczne*, n. 28.

⁹⁹⁶ Por. *Christifideles laici*, n. 61.

wyraża się przede wszystkim w dawaniu osobistego świadectwa wiary⁹⁹⁷, lekcje religii mają zatem uwrażliwić na wspólną eklezjalną i misyjne posłannictwo Kościoła⁹⁹⁸. Otwarcie na dobro drugiego człowieka i życie w zgodzie z Ewangelią płynie ze zbliżenia do Boga, zaś zbliżenie się do Boga powoduje zbliżenie się do drugiego człowieka⁹⁹⁹.

Życie społeczne i wspólnotowe domaga się właściwego porządku moralnego. Formacja moralna nie jest przekazaniem wiadomości o dobru i złu, to ukształtowanie postawy nowego życia według zasad Ewangelii¹⁰⁰⁰, to formacja wrażliwego sumienia, które w sposób wolny, odpowiedzialny uzdalnia człowieka do odpowiedzi na Boże wezwanie¹⁰⁰¹. Wychowanie moralne w ujęciu dokumentów Kościoła zawiera w sobie element naturalny i nadprzyrodzony. Oznacza to, z jednej strony troskę o formowanie i rozwijanie wartości ludzkich, z drugiej jednak przekraczanie czysto ludzkiego ideału wychowawczego ku świętości¹⁰⁰². Ideał chrześcijańskiego wychowania moralnego nie może się bowiem ograniczyć jedynie do uczciwego respektowania norm społecznych, ponieważ jego podstawą jest przykazanie miłości i podążanie za Jezusem¹⁰⁰³. Prezentacja ewangelicznego orędzia domaga się, również w szkolnym nauczaniu religii, ukazywania jego więzi z życiem, całości treści, wraz z wymaganiami. Chrześcijaństwo, aby być godnym swego miana, nie może wyrażać się w przeciętności, ale musi być prawdziwą drogą do świętości¹⁰⁰⁴. Doskonałość moralna w personalistycznej koncepcji człowieka, do której ma prowadzić proces wychowania, swoją miarę ma w świętości i dobroci samego Boga, do Niego chrześcijanin w swoim postępowaniu ma się upodabniać. Tak postawiony cel realizuje się przez całe życie¹⁰⁰⁵.

⁹⁹⁷ *Dyrektorium ogólne o katechizacji* n. 86.

⁹⁹⁸ Por. *Dyrektorium Katechetyczne*, n. 28.

⁹⁹⁹ Por. Z. Targoński, *Przesłanki antropologiczne duchowości*, w: *Teologia duchowości katolickiej*, red. W. Słomka, M. Chmielewskiego, J. Misiurka, A. Nowaka, Lublin 1993, s. 93.

¹⁰⁰⁰ Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, n. 1697.

¹⁰⁰¹ Por. *Dyrektorium Katechetyczne*, n. 26.

¹⁰⁰² Jan Paweł II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek* (25 III 2001), n. 15, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_kaplanow_25032001.html (30.04.2023).

¹⁰⁰³ Por. *Dyrektorium Katechetyczne*, n. 26; J. Przybyłowski, *Wychowanie chrześcijańskie i formacja moralna w rodzinie*, „Warszawskie Studia Teologiczne” XXVIII/3 (2015), s. 20-35.

¹⁰⁰⁴ Jan Paweł II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek* (25 III 2001), n. 15, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_kaplanow_25032001.html (30.04.2023).

¹⁰⁰⁵ Por. K. Wrońska, *Osoba i wychowanie. Wokół personalistycznej filozofii wychowania Karola Wojtyły, Jana Pawła II*, Kraków 2000, s. 102.

Wychowanie moralne podejmowanie w nauczaniu religii jest zadaniem tym bardziej nagłym ze względu na współczesny kryzys aksjologiczny¹⁰⁰⁶. Liberalne poglądy doprowadziły do poważnych zmian w porządku normatywnym, w którym występują rozbieżności pomiędzy postawami deklarowanymi a realizowanymi. Bywa, że nawet osoby deklarujące się jako katolicy zasady moralne uznają za względne i subiektywne¹⁰⁰⁷. Indywidualne pojmowanie dobra i zła, absolutyzacja wolności, eksponowanie pluralizmu, demokracji i tolerancji jako regulatorów życia społecznego są charakterystycznymi cechami człowieka żyjącego w liberalnym systemie¹⁰⁰⁸.

Głównym elementem wychowania moralnego są aksjologiczne kategorie dobra i zła¹⁰⁰⁹. Nie można bowiem mówić o rozwoju moralnym bez wyraźnego podania normatywnych kryteriów określających znaczenie dobra i zła¹⁰¹⁰, nadto bez doprowadzenia uczniów do umiejętności, nie tylko ich rozróżniania, ale co ważniejsze, postępowania zgodnego z poznanymi zasadami moralnymi¹⁰¹¹. W wychowaniu tym muszą być uwzględnione procesy emocjonalne. Kluczową zdolnością jest umiejętność rozpoznawania, rozumienia, poszanowania uczuć swoich i innych, nie mniej istotne jest zachowanie kontroli nad wyrażaniem uczuć¹⁰¹². Wychowanków należy również podprowadzić do rozumienia relacji pomiędzy emocjami a ich oceną moralną¹⁰¹³.

Wychowanie moralne dostarczając wiedzy na temat tego, co jest dobre a co złe, dąży do umacniania i doskonalenia więzi z prawdą i dobrem a odrzuceniem tego, co jest im przeciwne¹⁰¹⁴. Człowiek ze swoją wrażliwością aksjologiczną jest bytem wobec

¹⁰⁰⁶ J. Danilewska, *Wstęp*, w: *Wspólnota pedagogicznego niepokoju*, red. J. Danilewska, Kraków 2008, s. 7; J. Przybyłowski, *Znaczenie nowej ewangelizacji dla duszpasterstwa młodzieży. Studium pastoralne*, Lublin 2001, s. 84-114.

¹⁰⁰⁷ Ł. Ryszka, *Istota przemian ustrojowo-społecznych dokonujących się w Polsce. Perspektywa pedagogiczna*, w: *Pedagogiczne konteksty społecznego wsparcia rodziny*, red. G. Godawa, Kraków 2015, s. 10.

¹⁰⁰⁸ Por. E. Osewska, *Wychowanie dziecka do wiary w polskiej rodzinie w kontekście współczesnej dezintegracji dzieciństwa*, „*Studia nad rodziną*” (2013) 17/1 (32), s. 7-24.

¹⁰⁰⁹ M. Wojtasik, *Wychowawczy charakter katechezy*, „*Łódzkie Studia Teologiczne*” (2014) 23/3, s. 65-74.

¹⁰¹⁰ Por. L. Thomas, *Moralność i rozwój psychologiczny*, w: *Przewodnik po etyce*, red. P. Synger, Warszawa 2000, s. 520.

¹⁰¹¹ Por. M. Łobocki, *Wychowanie moralne w zarysie*, Kraków 2009, s. 69.

¹⁰¹² Por. E. Nowak, *O uczuciach i emocjach na poważnie (nie tylko dla nauczycieli etyki)*, „*Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna*” (2012) 1(1), s. 26-46 <https://doi.org/10.14746/fped.2012.1.1.3> (17.12.2022).

¹⁰¹³ Por. M. Dziewiecki, *Wychowanie Uczuć*, „*Zeszyty Formacji Katechetów*” (2018) 71, nr 3 (wrzesień 10, 2018), s. 64-70. <https://www.zfk.katecheza.radom.pl/index.php/zfk/article/view/107> (17.12.2022).

¹⁰¹⁴ Por. A. Kielian, *Po co nam pedagogika katolicka?*, „*Katecheta*” (2016) nr 3, s. 102.

wartości, a pełnię człowieczeństwa osiąga się jedynie z ich właściwą hierarchią¹⁰¹⁵. Człowiek prawdziwie nim jest, gdy podąża w kierunku dobra i nim się kieruje. Im częściej wybiera dobro, tym bardziej staje się lepszym się człowiekiem. W wychowaniu dąży się by wybory wynikały z wewnętrznych świadomych i wolnych decyzji. Człowiek jest wolny, a więc ponosi odpowiedzialność za swoje czyny, za wyrządzone zło i za uczynione dobro. Wszystkie proponowane przykłady mają ukazywać ciąg przyczynowo – skutkowy. Każdy wybór moralny w określonej sytuacji ma swoje konsekwencje, znaczenie dla obecnej i przyszłej sytuacji życiowej uczniów. Tej umiejętności oceniania sytuacji i jej wpływów na wydarzenia późniejsze trzeba dzieci i młodzież nauczyć¹⁰¹⁶. Następnym istotnym i pilnym zadaniem pastoralno-katechetycznym jest formowanie odpowiedzialności każdego chrześcijanina za Kościół¹⁰¹⁷.

Wrażliwość na Boże i ludzkie sprawy dokonuje się w głębi sumienia, gdzie człowiek w swej jedyności i niepowtarzalności staje przed Bogiem. Współcześnie rozwój sumienia prawego jest utrudniony, czy wręcz narażony na niebezpieczeństwo przez zatracenie granicy między dobrem a złem. Jak pisze Św. Jan Paweł II: „Jeżeli sumienie, które jest okiem dającym światło duszy (por. Mt 6, 22-23), nazywa „złem, a dobro złem” (por. Iz 5, 20), znaczy to, że społeczeństwo weszło już na drogę niebezpiecznej degeneracji i całkowitej ślepoty moralnej”¹⁰¹⁸. Słowa Papieża stawiają diagnozę ukazującą stan ducha współczesnych ludzi zagubionych w dążeniu do utopijnego świata bez Boga, stąd wychowanie moralne i kształtowanie sumienia są zadaniem niezbędnym. Wychowanie społeczne i moralne wzajemnie się przenikają, ukazując różne społeczności i wspólnoty, wzajemne odniesienia, będące skutkiem różnego rodzaju sytuacji.

W *serii poznańskiej* Autorzy wymieniają jako cel wprowadzenie dzieci do wspólnoty i braterstwa, co podkreśla proponowana grafika, na której dzieci trzymają się za ręce (znak wspólnoty, braterstwa). Akcentują również, że do tej wspólnoty każdy uczeń jest zaproszony¹⁰¹⁹. Autorzy słusznie wskazują, że w rzeczywistość Boga

¹⁰¹⁵ Por. A. Drożdż, *Wychowanie do irreligii?*, w: *Obszary wychowania moralnego: wychowanie moralne czy do moralności*, red. K. Sosna, Studia Teologiczne i Humanistyczne 1/3, Katowice 2011, s. 125.

¹⁰¹⁶ To jest źródłem takiej popularności gier i działań w sieci.

¹⁰¹⁷ Por. E. Osewska, *Posługa katechetyczna Kościoła partykularnego*, w: *Kościół lokalny w Kościele Chrystusa*, red. R. Kantor, Kraków 2015, s. 94–108; *Lumen Gentium*, n. 1, <http://dx.doi.org/10.15633/9788374384810.06> (30.03.2022).

¹⁰¹⁸ *Evangelium vitae*, n. 24.

¹⁰¹⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. I, Poznań*, s. 6.

wchodzimy we wspólnocie¹⁰²⁰, która ukazana jest w kilku znanych i doświadczanych przez dzieci, podstawowych odniesieniach tj.: dom, szkoła, kościół. Podjęcie nauki szkolnej wiąże się z różnego rodzaju spotkaniami, przede wszystkim z rówieśnikami, nauczycielami, a to okazja, aby dziecko rozwinęło podstawowe umiejętności komunikacyjne i społeczne¹⁰²¹. W materiałach katechetycznych *Wydawnictwa Św. Wojciecha* w Poznaniu kształtowane są umiejętności nawiązywania kontaktów z rówieśnikami i dorosłymi, co jest rozwijane w późniejszych etapach edukacji przez poczucie przynależności do wspólnoty dzieci Bożych¹⁰²². W *Poradnikach metodycznych serii poznańskiej* akcentowana jest społeczna natura człowieka, jest on ukazany w kontekście różnych sytuacji z życia społecznego i wspólnotowego. Położony zostaje również akcent na wspólnotę klasową¹⁰²³.

Ważną wspólnotą przez którą uczeń doświadcza wspólnoty Kościoła, jest parafia. Uczeń na szkolnej lekcji religii często o niej słyszy, jest zapraszany przede wszystkim na niedzielą Eucharystię¹⁰²⁴, do udziału w wydarzeniach związanych z przeżywaniem roku kościelnego. To ważny krok w kierunku odczytywania swojego miejsca we wspólnocie Kościoła¹⁰²⁵. W materiałach ukazane są konkretne sposoby możliwej działalności w parafii: służba liturgiczna ołtarza¹⁰²⁶, chór¹⁰²⁷, schola¹⁰²⁸. Uczeń dowiadyuje się o konieczności troski o swoją wspólnotę parafialną¹⁰²⁹. Lekcja religii jest też okazją do podzielenia się świadectwem takiego zaangażowania¹⁰³⁰. W drugim etapie edukacyjnym, w materiałach katechetycznych do nauczania religii *Wydawnictwa Św. Wojciecha* w odniesieniu do roli uczniów w kościele, wprowadzone są pojęcia funkcji królewskiej¹⁰³¹, kapłańskiej¹⁰³² i prorockiej¹⁰³³ ludu Bożego. Polegają one na budowaniu i umacnianiu królestwa Bożego na ziemi¹⁰³⁴, składaniu Bogu duchowych ofiar, ale też postu i wyrzeczenia¹⁰³⁵ oraz podjęcia trudu głoszenia Ewangelii¹⁰³⁶.

¹⁰²⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 5.

¹⁰²¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 5.

¹⁰²² Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 8-9, s. 12-13, s. 40-41; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 8.

¹⁰²³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 13-14.

¹⁰²⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 29.

¹⁰²⁵ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 60-67.

¹⁰²⁶ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 20-21, s. 49.

¹⁰²⁷ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 21.

¹⁰²⁸ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 21.

¹⁰²⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 90-91.

¹⁰³⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 29.

¹⁰³¹ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 100; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 50.

¹⁰³² Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 166-167; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 50.

¹⁰³³ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 108-109; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 50.

¹⁰³⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 164.

¹⁰³⁵ Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 104.

Kształcenie umiejętności w zakresie komunikacji społecznej jest przez autorów *serii poznańskiej* nazwane ważnym aspektem nauczania religii. Nawiązuje do niego już okładka; watro dodać, że gest wyciągniętej dłoni stojącego z boku chłopca jest lekcją komunikacji pozawerbalnej¹⁰³⁷. Przebywanie w towarzystwie innych ludzi pokazane, jako pozytywne i pożądane doświadczenie¹⁰³⁸ staje się punktem odniesienia dla relacji ucznia z Bogiem¹⁰³⁹. Autorzy materiałów kładą duży nacisk na właściwe sposoby komunikacji: słuchania i odpowiadania¹⁰⁴⁰. Człowiek, który potrafi słuchać innych jest czujny, wrażliwy¹⁰⁴¹, życzliwy. Postawa życzliwego nastawienia do innych wyrażana jest również przez życzenie dobra i szczęścia, a we wspólnocie Kościoła zyskuje głębszy wymiar przez praktykę błogosławienia¹⁰⁴². Pierwszą wspólnotą jest dla każdego człowieka rodzina, stąd z niej jest wprowadzone pojęcie *rodziny Bożej*, zaś wydarzenia rodzinne modelują zachowanie dzieci w większej wspólnocie.

Uczeń dowiaduje się również, że odpowiednie zachowanie wobec innych wynika z szacunku, a sposobem okazania, że ktoś jest dla ucznia ważny, jest troska, życzliwość, miłość¹⁰⁴³. Brakuje jednak dookreślenia, że w pewnym sensie każdy człowiek powinien być uważny za *ważnego*. Uczeń Jezusa daje świadectwo o Bogu dobrymi słowami i czynami¹⁰⁴⁴, przyczynia się tym samym do wzrostu Królestwa Bożego na ziemi i do umocnienia Kościoła¹⁰⁴⁵. Wszystkie dary otrzymane od Boga, szczególnie w kontekście wielkiego obdarowania, którego doświadcza się podczas Mszy Świętej mają prowadzić do określonych postaw. Wyznawana wiara ucznia ma być widoczna w jego apostołstwie, w jego czynach codziennego dnia¹⁰⁴⁶. Ciekawą propozycją jest podziękowanie innym uczniom za właściwą postawę na lekcji, co z jednej strony uczy okazywania wdzięczności, z drugiej wskazuje na odpowiedzialność każdego ucznia za to, co w czasie lekcji dzieje się w szkolnej klasie¹⁰⁴⁷. Wraz z wzrostem świadomości oraz umiejętności krytycznego oglądu rzeczywistości uczniowie dostrzegają, że przyznawanie się do wiary w Jezusa wymaga

¹⁰³⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 171.

¹⁰³⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 5.

¹⁰³⁸ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 14, s. 26, s. 45.

¹⁰³⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 24-25.

¹⁰⁴⁰ Por. *Program nauczania religii*, s.45; *Podręcznik kl.2, Poznań*, s. 10-13.

¹⁰⁴¹ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 13.

¹⁰⁴² Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 124-125; *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 218-219.

¹⁰⁴³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 108.

¹⁰⁴⁴ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 130-131.

¹⁰⁴⁵ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 106-107.

¹⁰⁴⁶ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 126-124.

¹⁰⁴⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 59-60.

czasem męstwa¹⁰⁴⁸. Rozmowa na ten temat jest w znacznym stopniu przygotowana do takich sytuacji uczniów zaangażowanych religijnie, a dla uczniów poszukujących może być okazją do refleksji na temat autentycznej wolności sumienia¹⁰⁴⁹. Ukazane jest pojęcie *dobra wspólnego*¹⁰⁵⁰. Troska o innych wyrażać się może na wiele różnych sposobów, dotyczyć dzielenia się posiadanymi dobrami¹⁰⁵¹, ale również okazywania pomocy w takim zakresie, jaka jest potrzebna. Ilustracje będące przykładami takiej postawy rzeczywiście ukazują i uczą *wyobraźni miłosierdzia*¹⁰⁵².

Autorzy zwracają uwagę, że relacje z innymi mogą być na różnym poziomie zażyłości, bliskości, co wydaje się oczywiste w sytuacji mówienia o bliskich, jako o członkach rodziny. W określeniu relacji bliskości wykorzystany jednak został fragment z Ewangelii św. Mateusza: „Któż jest moją matką i którzy są moimi braćmi? (...) Bo kto pełni wolę Ojca mego, który jest w niebie, ten jest Mi bratem, siostrą i matką”(Mt 12, 48-50)”¹⁰⁵³. Wydaje się, że tekst i wyjaśnienie są zbyt trudne do zrozumienia dla uczniów na pierwszym poziomie edukacyjnym. Rodzinne relacje przeniesione na Jezusa i Jego uczniów nie są oczywiste, mogą również pojawić się pytania dlaczego bliskimi Jezusa nazwani są tylko niektórzy¹⁰⁵⁴. W materiałach *Wydawnictwa św. Wojciecha* podkreśla się wartość koleżeństwa i przyjaźni, a ich obraz nie jest jednak wyidealizowany. Uczeń z własnego doświadczenia już wie, że relacje z innymi nie zawsze są łatwe i zdarzają się spory i kłótnie, dlatego w trakcie lekcji padają konkretne rady odnośnie takich sytuacji i sposoby ich rozwiązywania. Ważna przy tym jest zarówno umiejętność przeproszenia, jak i okazania wybaczenia¹⁰⁵⁵. Autorzy ukazują, przez ciekawe opowiadanie, że nawet konflikty między rówieśnikami można w sposób konstruktywny rozwiązać¹⁰⁵⁶. Obrazy trudnych relacji ukazują realizm wychowawczy autorów materiałów edukacyjnych¹⁰⁵⁷.

¹⁰⁴⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 83-85.

¹⁰⁴⁹ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 41.

¹⁰⁵⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 62.

¹⁰⁵¹ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 99.

¹⁰⁵² Por. Jan Paweł II, *List Apostolski Novo Millennio Ineunte*, n.50 https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/apost_letters/2001/documents/hf_jp-ii_apl_20010106_novo-millennio-ineunte.html, (02.05.2023).

¹⁰⁵³ *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 41.

¹⁰⁵⁴ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 40-41; *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 68-69.

¹⁰⁵⁵ Por. *Podręcznik kl. 1, Poznań*, s. 75, s. 77.

¹⁰⁵⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 108-112.

¹⁰⁵⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 119.

Ważnym zadaniem w zakresie wychowania moralnego jest nabywanie umiejętności oceny swoich własnych działań¹⁰⁵⁸. Autorzy podpowiadają dzieciom, że nie zawsze łatwo jest podjąć dobrą decyzję i wtedy można poprosić o pomoc kogoś innego¹⁰⁵⁹. Taka sugestia wskazuje na konieczność pracy nad sobą i podkreśla, że to proces długotrwały. Zwracają również uwagę na trud związany z czynieniem tego, co właściwe¹⁰⁶⁰, np. przyznanie się do złego postępowania, nawet kiedy grożą konsekwencje¹⁰⁶¹. Czynienie dobra jest związane nie tylko z umiejętnościami człowieka, z jego silną wolą, jest to dar Boga, który przez łaskę uświęcającą uzdalnia do niego człowieka¹⁰⁶². Tym, co burzy wspólnotę jest grzech, stąd przypomnienie wiadomości katechizmowych na temat grzechu¹⁰⁶³ i uzyskania jego odpuszczenia¹⁰⁶⁴. W tym kontekście pojawia się temat konkretyzacji grzechu w codziennym zwykłym uczniowskim życiu: pojawia się temat podpowiadania, odpisywania, ściągania. Moralna ocena tych zachowań jest jednoznaczna¹⁰⁶⁵.

Podstawową władzą uzdalniającą człowieka do rozróżniania dobra i zła jest sumienie¹⁰⁶⁶. W materiałach katechetycznych *serii poznańskiej* jest ono określone jako głos Boga¹⁰⁶⁷. Sumienie, będące darem Boga, o które należy dbać przez wsłuchiwanie się w jego głos (rachunek sumienia¹⁰⁶⁸), podążanie za dobrem, unikanie zła¹⁰⁶⁹. Sposobami dbania o sumienie są: przestrzeganie przykazań, lektura Pisma Świętego, modlitwa, pełnienie woli Bożej przez życie przykazaniem miłości¹⁰⁷⁰. Autorzy pomocy katechetycznych ukazują wagę refleksji ucznia nad swoim postępowaniem¹⁰⁷¹, zachęcają poprzez ilustracje oraz zdjęcia do samodzielnego zatrzymania się i odpowiedzi na pytanie o swoje postępowanie, jaki byłem, ale też, co mogę dobrego zrobić, dla Boga, dla innych. Taka zachęta jest ważnym elementem wychowania moralnego, ponieważ podkreślając wolną wolę człowieka ukazuje prawdziwe źródło

¹⁰⁵⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 107.

¹⁰⁵⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 120; *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 60; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 33.

¹⁰⁶⁰ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 68.

¹⁰⁶¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 1, Poznań*, s. 127.

¹⁰⁶² Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 9.

¹⁰⁶³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 142; *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 84-85.

¹⁰⁶⁴ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 43, s. 59, s. 87; *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 60-61.

¹⁰⁶⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 74.

¹⁰⁶⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 97-100.

¹⁰⁶⁷ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 29.

¹⁰⁶⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 152; *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 58-59.

¹⁰⁶⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 54.

¹⁰⁷⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 56.

¹⁰⁷¹ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 35, s. 58-59, s. 63.

ludzkiego postępowania¹⁰⁷². Kształtowanie charakteru odbywa się w obu etapach edukacyjnych, z tą różnicą, że w pierwszym nie jest ono nazwane. Autorzy wymieniają cechy dobrego charakteru: szczerść, odpowiedzialność za to, co się mówi i robi, empatia, umiejętność odczuwania radości z sukcesów innych¹⁰⁷³, wytrwałość, konsekwencja¹⁰⁷⁴; wskazują również cechy niekorzystne: złość, zazdrość, niesprawiedliwość, kłamstwa¹⁰⁷⁵. Biblijne przykłady obrazują związek cech charakteru z podejmowanymi życiowymi decyzjami: sprowadzającymi na człowieka i jego bliskich dobro¹⁰⁷⁶ lub zło¹⁰⁷⁷. Praca nad własnym charakterem jest zadaniem szczególnie ważnym w okresie dojrzewania¹⁰⁷⁸ i obejmuje pracę nad postępowaniem według właściwej hierarchii wartości¹⁰⁷⁹. Kształtowanie dobrych cech charakteru odbywa się niekiedy w trudzie, także poprzez trudne doświadczenia¹⁰⁸⁰, są one jednak nieodzowne na drodze własnego rozwoju¹⁰⁸¹. Młodzi ludzie dowiadują się o destrukcyjnej sile zniewoleń i grzechów oraz o tym, że brak umiejętności pokonania złych nawyków ma realny wpływ na ich życie, utrudnia osiągnięcie celów, burzy relacje¹⁰⁸². Ukazywanie młodemu człowiekowi prawdy o życiu, z jego blaskami i cieniami, z radościami i trudnościami, pozwala na urealnienie życiowych postaw i pragnień. Autorzy zwracają również uwagę na wyjątkowość charakteru każdej osoby¹⁰⁸³ oraz jego związek ze wzrostem wiary człowieka¹⁰⁸⁴. Materiały podpowiadają, co to znaczy być dobrym¹⁰⁸⁵: to pomoc rodzicom, dokarmianie ptaków¹⁰⁸⁶, rezygnacja z gry w piłkę z powodu opieki nad chorym bratem, wybór nauki zamiast jazdy na rowerze¹⁰⁸⁷ itp. Podpowiedzi te nie zawsze są jednoznaczne, w podręczniku znajduje się ilustracja mogąca budzić wątpliwości, czy podbiegający do leżącego chłopca

¹⁰⁷² Por. J. Kudasiewicz, *Poznanie Boga Ojca*, Kielce 2000, s. 314-324: „Poznanie biblijnej teologii „serca” rzuca nowe światło na Boga, Jego relacje z człowiekiem i na kult oddawany Jahwe. Serce jest najgłębszym wnętrzem człowieka. To obszar gdzie Bóg i człowiek spotykają się”, <https://sfd.kuria.lublin.pl/index.php/artykuly/4111-bog-patrzy-na-serce-1-sm-16-7-sp-ks-prof-j-kudasiewicz>, (04.05.2023).

¹⁰⁷³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 14.

¹⁰⁷⁴ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 60.

¹⁰⁷⁵ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 37.

¹⁰⁷⁶ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 36-38.

¹⁰⁷⁷ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 33-35 (historia Kaina i Abla).

¹⁰⁷⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 5.

¹⁰⁷⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 6.

¹⁰⁸⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 62.

¹⁰⁸¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 61, s. 175-176.

¹⁰⁸² Por. *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 37.

¹⁰⁸³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 15.

¹⁰⁸⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 51.

¹⁰⁸⁵ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 106, s. 127.

¹⁰⁸⁶ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 13.

¹⁰⁸⁷ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 37, *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 66.

kolega, chce mu pomóc, czy wręcz przeciwnie¹⁰⁸⁸. Oczywiście kontekst i poradnik metodyczny¹⁰⁸⁹ podpowiadają, że chodzi o postawę pomocy, niemniej jednak bardziej wnikliwi mali obserwatorzy mogą wyciągnąć swoje wnioski. Ocena moralna dokonuje się dzięki sumieniu. Sumienie powinno być właściwie kształtowane w oparciu o Boże wskazania zawarte w Dekalogu, przykazaniu miłości i ośmiu błogosławieństw. Poszczególne przykazania są przedstawione i pokrótce omówione. Każda jednostka lekcyjna poruszająca temat przykazania, bądź przykazań rozpoczyna się od sytuacji egzystencjalnej bliskiej dziecku, jednak zdarza się, że stosowana terminologia może sprawiać dzieciom trudność w zrozumieniu na przykład, gdy Autorzy mówią o bożku dążenia do sukcesu i sławy¹⁰⁹⁰ ukazując miejsce Boga w życiu człowieka wykorzystują ilustrację z przekreślonymi sprzętami elektronicznymi¹⁰⁹¹, pomimo wyjaśnienia ze strony nauczyciela, takie przedstawienie może wywołać w młodym człowieku bunt. Treść przykazań wzbogacona jest o przykłady zachowań, w których powinno się je przestrzegać, np. przy omawianiu II przykazania wspomniane jest zagadnienie przyrzeczeń i przysięgi małżeńskiej¹⁰⁹². Sugestywnie zostało zobrazowane określenie *nadaremno* opowiadaniem o Kasi, która wołała bez potrzeby mamę, aż w końcu, gdy naprawdę potrzebowała mamy ta się nie zjawiła¹⁰⁹³. Obraz sugestywny, ale czy ukazujący prawdziwe oblicze Boga? Czy Bóg się męczy słuchając człowieka?¹⁰⁹⁴. Przykazania będąc normami wskazują działania, od których należy się powstrzymywać, ale również na związane z nimi zobowiązania. Uczeń dowiaduje się, że jako chrześcijanin ma obowiązki, najpierw wobec Boga¹⁰⁹⁵, rodziców¹⁰⁹⁶, siebie¹⁰⁹⁷, innych¹⁰⁹⁸, wspólnoty Kościoła¹⁰⁹⁹. Przykładem właściwej postawy dzieci względem rodziców jest sam dwunastoletni Jezus, który był swoim rodzicom posłuszny¹¹⁰⁰. Przykazania ukazane są jako wyraz troski Boga o serce i duszę człowieka, o jego

¹⁰⁸⁸ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 13.

¹⁰⁸⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 2, Poznań*, s. 66.

¹⁰⁹⁰ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 35.

¹⁰⁹¹ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 35.

¹⁰⁹² Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 37.

¹⁰⁹³ Por. *Poradnik metodyczny kl. 3, Poznań*, s. 52-53.

¹⁰⁹⁴ Por. Franciszek, *Katecheza środowca 05.02. 2020: Bóg nie męczy się wybaczeniem, to my męczymy się prośbą o przebaczenie*, <https://stacja7.pl/zwatykanu/franciszek-o-blogoslawieni-ubodzy-w-duchu/>, (02.05.2023).

¹⁰⁹⁵ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 39; *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 94-95.

¹⁰⁹⁶ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 40-41; *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 97.

¹⁰⁹⁷ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 42-43.

¹⁰⁹⁸ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 41; *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 97.

¹⁰⁹⁹ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 52-53, s. 54-55; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 124.

¹¹⁰⁰ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 69, s. 77.

charakter. Do ich przestrzegania ma człowieka skłaniać wewnętrzne przekonanie¹¹⁰¹. Ukazane są w opozycji do ważnych, ustalonych przez ludzi praw, które porządkują życie społeczności, Autorzy stwierdzają, że jedynie przykazania rozwijają człowieka pod względem duchowym. Jednak jedno nie wyklucza drugiego, tym bardziej, że omawiane przykazania VII, VIII, X porządkują życie wspólnoty również w wymiarze codziennego życia¹¹⁰². Ilustracje wprost ukazują sytuacje przekroczenia przykazania: ukazują kradzież, zazdrość¹¹⁰³ i sytuację obmawiania kogoś¹¹⁰⁴. Cały Dekalog jest streszczony w przykazaniu miłości, które zostaje omówienie i przybliżone uczniom¹¹⁰⁵. Poznanie treści przykazań łączy się bezpośrednio z wezwaniem do wypełniania ich, poprzez realizowanie w życiu powinności moralnych z nich wynikających¹¹⁰⁶. Wzorem w realizacji przykazania miłości jest Jezus, wzór i Nauczyciel. Dekalog¹¹⁰⁷ stanowi odniesienie i weryfikację dla życiowych postaw i wyborów¹¹⁰⁸. Ideał życia we wspólnocie braterskiej wyraża się wezwaniem do życia według ośmiu błogosławieństw prowadzących do świętości¹¹⁰⁹. W wychowaniu moralnym ważną rolę odgrywają wzorce osobowe. Wśród wielu postaci biblijnych, świętych Kościoła uczeń może odnaleźć postać, którą najlepiej mu naśladować. Materiały katechetyczne również są bogate w przykłady osób, które w swoim życiu postępowały zgodnie z Bożą wolą¹¹¹⁰.

W drugim etapie edukacyjnym większego znaczenia nabierają relacje w obrębie grupy rówieśniczej. Wcześniej była ona jednym ze znaczących obszarów życia dziecka, w wieku młodzieńczym zaczyna być środowiskiem jeżeli nie o największym znaczeniu, to z pewnością decydującym. Najwięcej uwagi tematyce Kościoła, jako wspólnoty i miejsca w niej uczniów, jako jej członków poświęcone zostało w ostatniej klasie drugiego cyklu edukacyjnego. Autorzy wskazują na utrwalenie postawy chrześcijańskiej wyrażającej się nie tylko we właściwym postępowaniu ucznia Chrystusa, ale również w aktywnym podejmowaniu zadań w swoim środowisku¹¹¹¹.

¹¹⁰¹ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 44.

¹¹⁰² Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 44.

¹¹⁰³ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 45.

¹¹⁰⁴ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 46.

¹¹⁰⁵ Por. *Podręcznik kl. 3, Poznań*, s. 48-49; *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 84-85.

¹¹⁰⁶ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 26-27.

¹¹⁰⁷ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 90-93.

¹¹⁰⁸ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 96-99; *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 107; *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 57-59.

¹¹⁰⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 5, Poznań*, s. 179-181; *Podręcznik kl. 5, Poznań*, s. 118-120.

¹¹¹⁰ Por. *Podręcznik kl. 2, Poznań*, s. 22-23.

¹¹¹¹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6, s. 5*.

Wspólnota Kościoła do podjęcia swego zadania i misji głoszenia światu orędzia zbawienia¹¹¹² została uzdolniona przez Ducha Świętego¹¹¹³, przez Jego dary, chryzmaty¹¹¹⁴ oraz owoce¹¹¹⁵. Uczniowie odkrywają, że swoimi talentami i zdolnościami powinni służyć innym, że są one darem dla całej wspólnoty¹¹¹⁶. Równocześnie powinni zrozumieć prawdę, iż sami także doświadczają pomocy, bycie we wspólnocie łączy się z dawaniem i otrzymywaniem. Tym, który jednoczy wspólnotę i gromadzi w jeden Kościół - jest Chrystus¹¹¹⁷. Mówiąc o złożonej istocie Kościoła i miejscu w niej chrześcijanina, Autorzy w formie pracy domowej zadają uczniom pytania: Kim jesteście w Kościele Chrystusowym: czarną owcą, usychającym winogronem, skruszałą cegłą?¹¹¹⁸ Pytanie zasadne, ale z góry ustalonym założeniem, że uczeń ma problem... i pewnie jest to prawda, czy jednak realizm powinien w tym miejscu tak dobitnie wybrzmieć? w obrazach pierwotnej wspólnoty, uwidacznia się jej Bosko-ludzki charakter¹¹¹⁹, gdzie ludzie otwarci na Bożą łaskę są zdolni do wielkich czynów¹¹²⁰. Chrześcijanie są dla siebie braćmi i siostrami, takie określenie wskazuje na bliskie więzi, z których z kolei wynika zasada solidarności¹¹²¹, pomocniczości¹¹²². Każdy, niezależnie od tego jakie ma powołanie, stan zdrowia, wykształcenie, wezwany jest do podjęcia służby na rzecz innych ludzi¹¹²³.

W odkrywaniu własnej tożsamości pomaga uczniom historia Kościoła powszechnego od jej początków w Jerozolimie¹¹²⁴, działalności apostołów¹¹²⁵ oraz historia chrześcijaństwa w Polsce¹¹²⁶. Uczniowie zaznajamiani są również ze znaczeniem chrześcijaństwa dla całej kultury europejskiej¹¹²⁷ oraz jego roli w życiu narodu polskiego¹¹²⁸. Autorzy proponują przy tym, by poznawanie śladów kultury

¹¹¹² Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 84-87.

¹¹¹³ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 8-9.

¹¹¹⁴ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6*, s. 66-67 (Dary Ducha Świętego dają możliwość rozwoju osobistego, chryzmaty-wspólnotowego).

¹¹¹⁵ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 46-47.

¹¹¹⁶ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 48.

¹¹¹⁷ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 30.

¹¹¹⁸ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6*, s. 56.

¹¹¹⁹ Por. *Poradnik metodyczny kl. 6*, s. 56, s. 60 (Kościół: jeden, święty, apostołowski, powszechny).

¹¹²⁰ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 12.

¹¹²¹ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 29.

¹¹²² Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 67, s. 73.

¹¹²³ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 20, s. 58, s. 152.

¹¹²⁴ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 13, s. 79, s. 134.

¹¹²⁵ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 16-17 (św. Piotr), s. 24-27 (św. Paweł).

¹¹²⁶ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 100-101 (chrzest Polski), s. 102-105 (działalność św. Wojciecha), s. 106-109 (rozwój Kościoła w średniowiecznej Polsce).

¹¹²⁷ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 110-111.

¹¹²⁸ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 116-119.

chrześcijańskiej uczniowie rozpoczęli od poznania ich w najbliższym środowisku, na przykład w swojej parafii. Kładą przy tym nacisk na dostrzeżenie w nich śladów ludzkiej wiary oraz zachęcają do pielęgnowania kultury religijnej w swoim środowisku¹¹²⁹. Również wpływa na atmosferę w nich panującą, na wzajemne relacje między ludźmi¹¹³⁰. Ważnym elementem jest uświadomienie uczniom zależności pomiędzy ich osobistą świętością a siłą i mocą ich świadectwa. Im więcej dobra człowiek ma w sercu, im jest bliżej Pana Boga, tym więcej dobra i pomocy może nieść innym¹¹³¹. Droga do doskonałości znana już uczniom to: przestrzeganie przykazań¹¹³², współpraca z Bożą łaską w sakramentach¹¹³³. Ważnym elementem jest budowanie w uczniach przeświadczenia, że droga Ewangelii naprawdę jest drogą prowadzącą do większego szczęścia w każdym wymiarze życia: osobistego, społecznego, eklezjalnego. W materiałach edukacyjnych *serii poznańskiej* można odnaleźć zagadnienia i treści będące odniesieniem do wychowania społeczno-moralnego, temat ten zaś nie tylko jest obecny, ale również ukazywany z różnych punktów widzenia. Te same prawdy ukazywane w innych kontekstach i odniesieniach wpływają na utrwalenie i pogłębienie wiedzy, ale także formowanie postaw, choć niektóre przykłady powinny być zmienione.

Materiały katechetyczne *Wydawnictwa Jedność* prowadzą uczniów do Boga przez wspólnotę Kościoła, przez poznanie nauczania i zbawczych wydarzeń przeżywanych oraz celebrowanych w Kościele. Zgłębianie prawd wiary ma prowadzić ucznia do czynnego zaangażowania się w Eucharystię i inne formy życia religijnego. Uczniowie odkrywają Jezusa Chrystusa i Jego naukę, jako wzór i fundament życia¹¹³⁴. Uczą się w historii zbawienia rozpoznawać troskę Boga o człowieka. W biblijnych bohaterach i postaciach świętych upatrują osobowe wzorce prawego postępowania i zachęty do rozwijania cnót. Religijny i moralny wzrost prowadzi ucznia do włączenia się w liturgię Kościoła i realizacji chrześcijańskiego życia¹¹³⁵.

W pierwszym etapie edukacyjnym dzieci rozpoznają swoje miejsce we wspólnotach, od grupy rówieśniczej¹¹³⁶, przez rodzinę, do wspólnoty Kościoła¹¹³⁷.

¹¹²⁹ Por. *Podręcznik kl. 4, Poznań*, s. 52-55.

¹¹³⁰ Por. *Poradnik metodyczny kl. 4, Poznań*, s. 129; *Poradnik metodyczny kl. 6, Poznań*, s. 15.

¹¹³¹ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 82-83.

¹¹³² Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 14-15 (świętowanie dnia Pańskiego).

¹¹³³ Por. *Podręcznik kl. 6, Poznań*, s. 40-41, s. 60-61.

¹¹³⁴ Por. *W rodzinie dzieci Bożych*, s. 3.

¹¹³⁵ Por. *Odkrywamy tajemnice Bożego świata*, s. 3.

¹¹³⁶ Por. *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 5; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 9.

¹¹³⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 16.

Autorzy pakietów ukazują wspólnotę klasową jako miejsce obecności Boga¹¹³⁸, czego powinny wynikać odpowiedzialne postawy i zachowania uczniów¹¹³⁹. Dziecko ukazane w relacji do innych ludzi, wraz z innymi przeżywa chwile dnia codziennego¹¹⁴⁰, ale i swoją relację do Boga¹¹⁴¹. Poznaje wartość prawdziwej przyjaźni¹¹⁴², jak również dowiaduje się, że trzeba o nią dbać¹¹⁴³. Bliska relacja z drugim człowiekiem jest obrazem przyjaźni z Jezusem¹¹⁴⁴. Pierwszą i podstawową wspólnotę stanowi rodzina¹¹⁴⁵, którą uświęcił Jezus stając się człowiekiem i wychowując w rodzinie¹¹⁴⁶. W omawianych materiałach ukazani są nie tylko rodzice dzieci, ale także babcia, dziadek w zgodnych relacjach z wnukami¹¹⁴⁷. Miłość w rodzinie przybiera formę konkretnych dobrych czynów, pomocy, życzliwych słów i gestów¹¹⁴⁸, rozmowy¹¹⁴⁹. Do rodzinnej uczty, pełnej miłości i okazywania dobra Autorzy materiałów katechetycznych *serii kieleckiej* porównali Ostatnią Wieczerzę¹¹⁵⁰. Właściwa postawa dzieci wobec rodziców wyraża się w słowach pomagam, słucham, modłę się¹¹⁵¹. Autorzy podręczników *serii kieleckiej* przedstawili sytuacje, w których posłuszeństwo wymaga rezygnacji z przyjemności i silnej woli¹¹⁵². Postawa życzliwości i uczynności nie dotyczy jedynie najbliższych, ale wszystkich ludzi¹¹⁵³. Stosowane przykłady są adekwatne do wieku i możliwości poznawczych dzieci¹¹⁵⁴, istotna jest również motywacja do pełnienia dobrych uczynków¹¹⁵⁵, których inspiracją ma być Jezus, ukazany jako wzór miłości widocznej szczególnie w Jego postawie wobec chorych i cierpiących¹¹⁵⁶. Uczniowie Jezusa są wezwani, by naśladować Go w każdej sytuacji.

¹¹³⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 9, s. 13; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 15; *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 9.

¹¹³⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 13.

¹¹⁴⁰ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 4-6.

¹¹⁴¹ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 7, s. 27 (razem z innymi mówi do Boga: „Ojciec”).

¹¹⁴² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 131-133.

¹¹⁴³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 42-43.

¹¹⁴⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 43.

¹¹⁴⁵ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 14-15; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 33-34.

¹¹⁴⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 54-55; *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 126-128.

¹¹⁴⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 26-27, s. 50-51, s. 54-55; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 23-24.

¹¹⁴⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 69-72.

¹¹⁴⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 46-47.

¹¹⁵⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 200-204.

¹¹⁵¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 129; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 115.

¹¹⁵² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 114.

¹¹⁵³ Por. *Podręcznik kl. 3, Kielce*, s. 12 (użyczenie chusteczki, odwiedzenie chorego, babci); *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 108-109 (pomoc małemu chłopcu w ściągnięciu worka z drzewa).

¹¹⁵⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 87.

¹¹⁵⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 88: „Wszystko, co uczyniliście jednemu z tych braci moich najmniejszych, Mnieście uczynili” (Mt 25,40b); *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 111.

¹¹⁵⁶ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 60-62; *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 28-29.

Obraz relacji rówieśniczych w materiałach katechetycznych *Wydawnictwa Jedność* jest realistyczny, dzieci czasami kłócą się między sobą, ważne jest jednak, by w takich sytuacjach dążyły do pojednania i zgody¹¹⁵⁷. Relacje z innymi nie są łatwe z różnych powodów i wymagają czasami ofiarności i poświęcenia¹¹⁵⁸, czego przykładem jest przypowieść o miłosiernym Samarytanie¹¹⁵⁹. Autorzy pakietów wskazują czas w życiu wspólnoty Kościoła, kiedy szczególnie mocno podejmowana zostaje praca nad sobą: Adwent i Wielki Post. W pierwszym przypadku Autorzy odwołują się symboliki światła i ciemności w nawiązaniu do rorat, światłem i zachęcają dzieci do zapalenia w sercu świecy dobroci dla Jezusa. Pozostawiając uczniom wybór w jaki sposób mają to uczynić¹¹⁶⁰. W Wielkim Poście uczeń ma podejmować walkę ze złem, ucząc się rozróżniania dobrych i złych czynów¹¹⁶¹. Dowiaduje się również o znaczeniu umartwień jako elementu pracy nad sobą i łączenia się z cierpiącym Jezusem Chrystusem¹¹⁶². Poprawa ze swojego złego postępowania domaga się umiejętności jego dostrzeżenia, żalu, że się go popełniło i chęci poprawy wyrażonej poprzez przeproszenie¹¹⁶³, dlatego podają proste przykłady dostosowane do wieku uczniów. Uczeń, dążąc do poprawy, musi określić wymagające tego obszary, by w ich zakresie podejmować stosowne postanowienia¹¹⁶⁴. Destrukcyjną siłę zła i konieczność zerwania z grzechem ukazuje przypowieść o synu marnotrawnym¹¹⁶⁵. Ważnym elementem wychowania moralnego jest nie tylko umiejętność określenia dobra i zła, ale – może nawet ważniejsze – podążanie w kierunku dobra i wybieranie go w różnych sytuacjach. Wiąże się ono z umiejętnością odrzucania pokus w oparciu o prawidłowo uformowane sumienie, zaś ideałem wychowawczym jest Jezus¹¹⁶⁶.

Materiały edukacyjne *Wydawnictwa Jedność* podkreślają religijne znaczenie przeżywania każdego dnia z uświadomieniem sobie obecności Jezusa w znakach sakramentalnych¹¹⁶⁷. Historia zbawienia dokonuje się we wspólnocie i dla wspólnoty, gdzie wielkie dzieła spełniły się „dla naszego zbawienia”. Wspólnotowy wymiar uwidacznia się w rodzinie, która jest Domowym Kościołem i we wspólnocie Kościoła,

¹¹⁵⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 117-120.

¹¹⁵⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 127.

¹¹⁵⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 109-110.

¹¹⁶⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 92-93.

¹¹⁶¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 164; *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 65, s. 70.

¹¹⁶² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 155; *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 60-61.

¹¹⁶³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 164 (historia syna marnotrawnego).

¹¹⁶⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 144.

¹¹⁶⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 150-151.

¹¹⁶⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 143.

¹¹⁶⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 98; *Podręcznik kl. 2, Kielce*, s. 42-43.

najczęściej doświadczanego w Kościele lokalnym¹¹⁶⁸. Dziecko zyskuje poczucie odpowiedzialności za realizację, dobrych czynów¹¹⁶⁹ na wzór Jezusa¹¹⁷⁰. W materiałach *serii kieleckiej* często podkreślane jest osobiste zaangażowanie ucznia, który jako świadomy członek Kościoła, czynnie uczestniczy w życiu wspólnoty, a swoim przykładem może prowadzić do niej innych¹¹⁷¹. Ponownie przypomniana jest prawda o wzajemnym odniesieniu miłości Boga i bliźniego¹¹⁷². Drogowskazami wskazującymi właściwy kierunek postępowania są przykazania. Uczniowie dowiadują się o ich znaczeniu w nawiązaniu do słów Jezusa skierowanych do młodzieńca o zachowaniu przykazań¹¹⁷³. Przykazania VI i IX oraz VII i X, zostały omówione łącznie. Omawiając przykazanie I Autorzy wskazują, że z wiary w Boga, wynikać powinny czyny. Sytuacją, która ilustruje to przykazanie jest wybór Kuby pomiędzy filmem a niedzielą Mszą Świętą¹¹⁷⁴. Przykład adekwatny, ale niedziela mogłaby być zastąpiona innym przykładem, ponieważ jej świętowanie kojarzy się raczej z przykazaniem trzecim¹¹⁷⁵. Przykazanie III uczy, że niedziela jest czasem wdzięczności Bogu za miniony tydzień i prośby o pomoc na następny (w scenariuszu do zajęć zaproponowane jest opowiadanie, w którym chłopiec daje piękne świadectwo o niedzieli, jako najważniejszym dniu¹¹⁷⁶). W ukazaniu przykazania IV, oprócz szacunku dla rodziców, wspomniana jest właściwa postawa wobec każdego opiekuna, również nauczyciela. Autorzy proponują pracę w formie zdań niedokończonych, które pobudzają do samodzielnej refleksji nad życiem¹¹⁷⁷. Cenne jest także ukazanie wdzięczności za otrzymane dary w szerszym kontekście całej rodziny, podobnie, jak nauka budującego wspólnotę rozwiązywania konfliktów, poruszana przy okazji omawiania przykazania V. Rozwiązywanie konfliktów jest niekiedy sprawą trudną, ale istotne jest wskazanie gotowości do poszukiwania zgody¹¹⁷⁸. Przygotowanie do dobrego przeżywania relacji rodzinnych pokreślone są w kontekście przykazań VI i IX. „Nie cudzołóż to znaczy inaczej nie sięgaj po to, co jest cudze, co należy do kogoś innego w odniesieniu do

¹¹⁶⁸ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 36-37.

¹¹⁶⁹ Por. *Podręcznik kl. 3, Kielce*, s. 106-107.

¹¹⁷⁰ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 56-57.

¹¹⁷¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 208-209.

¹¹⁷² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 234-235.

¹¹⁷³ Por. *Podręcznik kl. 3, Kielce*, s. 33.

¹¹⁷⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 69.

¹¹⁷⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 70.

¹¹⁷⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 78-80.

¹¹⁷⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 84-85.

¹¹⁷⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 88-89.

ciała człowieka”¹¹⁷⁹, po takim wyjaśnieniu Autorzy nadmienią, że ucząc się wytrwałości, wierności i szacunku uczniowie przygotowują się po przyszłych ról małżeńskich. Przywołując słowa przysięgi małżeńskiej tłumaczą jej znaczenie. Sugestywnym obrazem jest przedstawienie pięknych prezentowych pudełek z pięknymi rzeczami i śmieciami, z pytaniem, które chciało by się podarować kochanej osobie. Autorzy proponują również ćwiczenie, w którym dzieci określają czyny „czyniące” serce czystym i czyny je „zaśmiecające”, zachęcają przy tym do zachowania czystego serca oraz ukazują Niepokalaną, jako wzór czystego serca¹¹⁸⁰. Właściwe odniesienie do rzeczy materialnych ukazują przykazania VII i X. Omawianie ich Autorzy zaczynają od sugestywnego opowiadania o chłopcach o różnym statusie materialnym, jeden potrafił się cieszyć albumem, drugi nie dość, że go zniszczył, to jeszcze nie umiał okazać wdzięczności za swój drogi prezent. Uczniowie poznają kategorie rzeczy (własne, cudze, wspólne), w czym pomaga zabawa z rekwizytami, uczniowie szukają ich symbolicznego znaczenia. Być może trafniejsze byłoby w tym miejscu wskazanie raczej na dobro¹¹⁸¹. W refleksji na zakończenie każdej lekcji dotyczącej przykazania zaproponowany jest rachunek sumienia dotyczący omawianego zagadnienia, ze zwróceniem uwagi na sposoby przestrzegania przykazania oraz sytuacje jego przekraczania. Innym katalogiem określającym powinności chrześcijanina są przykazania kościelne, każde ma swoje uzasadnienie¹¹⁸².

Z racji przygotowania do sakramentów dzieci odkrywają ich istotę oraz znaczenie w życiu człowieka¹¹⁸³. Szkolne nauczanie religii poprzez systematyczny wykład wzbogaca wiadomości wychowanków dotyczące warunków, jakie należy spełnić, by godnie i owocnie przystąpić do sakramentu pokuty i pojednania¹¹⁸⁴. Zdobyta wiedza sprawia również, że uczeń rozumie¹¹⁸⁵ wartość Bożego daru odpuszczenia grzechów i oczyszczenia duszy¹¹⁸⁶. W ostatniej klasie tego etapu edukacyjnego podsumowane i pogłębione zostają wiadomości o Mszy Świętej, o jej istotowym związku z wydarzeniami paschalnymi¹¹⁸⁷. W większym stopniu ukazany jest jej sens ofiary Jezusa i człowieka, który z ofiarą Jezusa może się jednoczyć i w duchowy sposób

¹¹⁷⁹ *Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 94.

¹¹⁸⁰ *Por. Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 94-97.

¹¹⁸¹ *Por. Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 99-102.

¹¹⁸² *Por. Przewodnik metodyczny kl. 3, Kielce*, s. 125-126.

¹¹⁸³ *Por. Podręcznik kl. 3, Kielce*, s. 50-53.

¹¹⁸⁴ *Por. Podręcznik kl. 3, Kielce*, s. 68-71, s. 76-77.

¹¹⁸⁵ *Por. Podręcznik kl. 3, Kielce*, s. 74-75.

¹¹⁸⁶ *Por. Podręcznik kl. 3, Kielce*, s. 72-73.

¹¹⁸⁷ *Por. Podręcznik kl. 3, Kielce*, s. 78-79.

uczestniczyć przez akt wiary¹¹⁸⁸. Nawiązują do tego ilustracje, przykłady, które pozwalają dzieciom na utożsamienie się z omawianymi treściami. Na drodze wzrastania w świętości Autorzy materiałów katechetycznych stawiają jako przykład wzory osobowe: Jezusa, Maryję¹¹⁸⁹, św. Józefa¹¹⁹⁰, później także inne.

W drugim etapie edukacyjnym Autorzy materiałów *serii kieleckiej* ukazują wspólnotową naturę człowieka. Udział uczniów we wspólnocie Kościoła wiąże się z wychowaniem społeczno-moralnym, w tym z poczuciem odpowiedzialności za dalsze głoszenie Ewangelii¹¹⁹¹. Podążając do zbawienia we wspólnocie Kościoła, każdy jego członek, w tym uczeń powinien się o nią zatroszczyć¹¹⁹². Budowanie królestwa Bożego rozpoczyna się od wyboru i realizacji wartości. Współcześnie teoria indywidualizacji, według której jednostka stanowi podstawową rzeczywistość została silnie powiązana z konsumpcjonizmem narzucanym przez globalne firmy oraz neoliberalną zasadą wolności służącą zaspokojeniu indywidualnych potrzeb człowieka, dlatego Autorzy pakietów edukacyjnych podkreślają potrzebę przyjmowania sakramentów świętych, uczciwe postępowanie, popieranie i czynienie dobra¹¹⁹³. Wychowanie społeczne wprowadza na drogi współdziałania z innymi, również poprzez ukazywanie sytuacji, kiedy pomoc innych jest potrzebna, a czasem nawet niezbędna¹¹⁹⁴. Autorzy ukazują też, że pokój między ludźmi jest zawsze wynikiem, pokoju wewnętrznego każdego z osobna¹¹⁹⁵.

W klasie szóstej w materiałach dydaktycznych pojawia się tematyka rodzinna w aspekcie sakramentu małżeństwa oraz właściwych relacji i odniesień członków rodziny wobec siebie¹¹⁹⁶. Autorzy wspominają przy tej okazji o świętowaniu w rodzinie dni, w których szczególnie doceniamy rolę poszczególnych członków rodziny: mamy, taty¹¹⁹⁷, babci, dziadka¹¹⁹⁸, dzieci¹¹⁹⁹. Uczniowie zachęceni są do

¹¹⁸⁸ Por. *Podręcznik kl. 3, Kielce*, s. 86-91.

¹¹⁸⁹ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 42-43; *Przewodnik metodyczny kl. 1, Kielce*, s. 99; *Przewodnik metodyczny kl. 2, Kielce*, s. 74.

¹¹⁹⁰ Por. *Podręcznik kl. 1, Kielce*, s. 48.

¹¹⁹¹ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 88-89.

¹¹⁹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 402; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 183.

¹¹⁹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 380 (wartościami wymienianymi przez autorów są: prawda, życie, świętość, łaska, sprawiedliwość, miłość, pokój).

¹¹⁹⁴ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 46.

¹¹⁹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 281.

¹¹⁹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 138-143.

¹¹⁹⁷ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 197-199.

¹¹⁹⁸ Por. *Podręcznik kl. 5, Kielce*, s. 34-35.

¹¹⁹⁹ Por. *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 200-202.

konkretnych czynów, przez które mogą okazać miłość swoim bliskim¹²⁰⁰. Przypominają dzieciom, że w rodzinie wszyscy jej członkowie mają nie tylko prawa, ale też i obowiązki¹²⁰¹.

Wspólnotę, jedność między Bogiem a ludźmi, ludzi między sobą niszczy grzech¹²⁰². Domaga się on zadośćuczynienia¹²⁰³. Uczniowie odkrywają, że we wspólnocie Kościoła można podjąć się zadania wynagrodzenia Bogu nie tylko za grzechy swoje, ale i za cudze¹²⁰⁴. Uczniowie po raz kolejny słyszą, że nie można godzić się na grzech, że trzeba go pokonywać¹²⁰⁵. Wielokrotnie Autorzy wskazują na sposoby pokonywania grzechu: podejmowanie trudu nawrócenia¹²⁰⁶, dobre postanowienia, post, wytrwała modlitwa¹²⁰⁷, szczery żal za grzechy¹²⁰⁸, korzystanie z sakramentów¹²⁰⁹, szczególnie pokuty i pojednania¹²¹⁰, podkreślając przy tym wagę systematycznego przystępowania do niego¹²¹¹. Uczniowie zapoznają się z pojęciem grzechów cudzych¹²¹², głównych¹²¹³, przeciw roztropności¹²¹⁴. Takie katalogi grzechów są istotnym elementem wychowania moralnego, bowiem uwrażliwiają uczniów i zachęcają do podjęcia starań o rozwój cnót¹²¹⁵. Ważnym elementem wzrostu moralnego jest systematyczny rachunek sumienia¹²¹⁶, prowadzący do wypracowania wrażliwego sumienia¹²¹⁷.

W ostatniej klasie drugiego cyklu edukacyjnego Autorzy pomocy katechetycznych poruszyli temat oddziaływania grzechu na całe społeczeństwo, wymieniając wojny, brak szacunku dla życia, katastrofy ekologiczne, głód i niedożywienie, bezrobocie, jako skutki grzechów ludzi ogarniętych chęcią zysku,

¹²⁰⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 275: „Zrób dziś wieczorem kolację dla swojej rodziny lub porozmawiaj z rodzicami, na jakie trzy rzeczy chciałby mieć więcej czasu?”

¹²⁰¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 332.

¹²⁰² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 31; Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 41-42.

¹²⁰³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 232.

¹²⁰⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 41.

¹²⁰⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 71-72.

¹²⁰⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 107, s. 109, s. 320; Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 39.

¹²⁰⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 126.

¹²⁰⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 144.

¹²⁰⁹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 35-36 (chrzest), s. 142; *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 58-59 (chrzest), s. 91 (pokuta i pojednanie, Komunia Święta), s. 216 (częsta Komunia Św.).

¹²¹⁰ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 43-44.

¹²¹¹ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 4, Kielce*, s. 280-281.

¹²¹² Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 178.

¹²¹³ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 5, Kielce*, s. 178 (zazdrość); *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 33 (pycha), s. 36-37 (główne).

¹²¹⁴ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 215.

¹²¹⁵ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 37.

¹²¹⁶ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 38.

¹²¹⁷ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 91.

władzy¹²¹⁸. Ważnym elementem wychowania społeczno-moralnego jest także wychowanie patriotyczne. Uczniowie poznają prawdę, że miłość do ojczyzny wiąże się z miłością do Jezusa. Ukazywane są osoby, które w imię dobra wspólnego, wartości wyższych poświęciły życie, co formuje poczucie przynależności do własnego narodu i świadomości bycia Polakiem¹²¹⁹.

Drugi etap edukacyjny pogłębia zrozumienie wiadomości zdobytych na pierwszym etapie edukacyjnym i ukazuje nowe. Uczeń zachęcany jest do utrwalania dobrych nawyków, do stałego wzrostu w cnotach, do doskonalenia i stosowania na co dzień poznanych zasad. Materiały edukacyjne wykorzystywane podczas szkolnych lekcji religii prowadzą ucznia na drogach jego rozwoju społeczno-moralnego. Od dziecięcego egoizmu i egocentryzmu do młodzieńczej otwartości, idealizmu i altruizmu.

Krytyczna analiza wybranych materiałów edukacyjnych do nauczania religii wskazuje, że w warunkach szkolnych, nie jest możliwa realizacja wszystkich wskazań katechetycznych, zwłaszcza pełna formacja katechetyczna. Szkolna lekcja religii może przekazać wiedzę i inicjować wybrane procesy wychowawcze, ale nie zapewni stałej formacji wiary, nie wprowadzi w głębię liturgicznego spotkania wspólnoty eklezjalnej, nie zastąpi osobistego spotkania z żywym Bogiem na modlitwie. Wszystkie elementy wychowania, które związane są z obecnością *sacrum* i *misterium* w życiu człowieka, muszą dopełniać się we wspólnocie Kościoła, liturgii, tajemnicy miłości życia rodzinnego i społecznego. Formowanie ucznia do naśladowania Jezusa Chrystusa w codziennym życiu wymaga zaangażowania i współdziałania wszystkich środowisk wychowawczych, co niestety obecnie się nie dokonuje. Jeśli współczesny uczeń ma zobaczyć w Jezusie Chrystusie kogoś więcej niż założyciela chrześcijaństwa, potrzebne jest nie tylko wskazanie argumentów przemawiających za Jego boskością, ale ukazywanie Jego prawdziwego obrazu, tworzenie sytuacji do spotkania z Nim, przełamywanie karykatury Jezusa budowanej przez media. Ograniczoność ludzkiego poznania, błędy wychowania, przekaz medialny, niezgodne z doświadczeniami uczniów przykłady oddalają szansę na odkrycie prawdy o Jezusie¹²²⁰

Można uznać, że wybrane materiały edukacyjne do nauczania religii zawierają treści i proponują metody sprzyjające rozwojowi ucznia, z uwzględnieniem

¹²¹⁸ Por. *Przewodnik metodyczny kl. 6, Kielce*, s. 51-52.

¹²¹⁹ Por. *Podręcznik kl. 4, Kielce*, s. 136-137, *Podręcznik kl. 6, Kielce*, s. 153-155.

¹²²⁰ Por. E. Osewska, *Nauczanie religii jako towarzyszenie: od powierzchowności do duchowości, do osobistego poznania Boga wcielonego*, „*Studia Pastoralne*” (2017), nr 13, s. 46-61.

całościowej, integralnej wizji człowieka. Jeśli jednak nauczanie religii w szkole ma przyczynić się do otwarcia ucznia na żywego Jezusa Chrystusa, musi podjąć systematyczne towarzyszenie uczniowi na tej drodze. Biorąc pod uwagę osobistą drogę wiary dzieci i młodzieży nauczanie religii musi pomóc im dostrzec związek między odkryciem Jezusa a codziennym przyznawaniem się do Niego i postępowaniem zgodnie ze wskazaniami Ewangelii. Każda osoba przeżywa niepowtarzalną historię wiary i przynależności do Kościoła. Dlatego potrzebuje miejsca do wyrażenia zawiązku z Jezusem Chrystusem w spersonalizowanym języku. Dzielenie się wiarą i wskazanie w jakim formacja chrześcijańska inspiruje osobę do wyznawania wiary występuje w małym stopniu występuje w analizowanych materiałach edukacyjnych. Kształtowanie osobistego kontaktu ucznia z Jezusem Chrystusem jest mocno oparte o poznanie intelektualne dotyczące modlitwy, liturgii, wspólnoty, moralności, misyjności Kościoła, zaś brakuje świadomego motywowania ucznia do utrwalania relacji z Jezusem Chrystusem i pokonywania codziennych trudności proporcjonalnie do współczesnych wyzwań społeczno-kulturowych.

Z kryzysem wychowania chrześcijańskiego ściśle powiązane są zmiany w obszarze formułowania ocen moralnych i religijności. Wraz z gwałtownymi przemianami kulturowo-cywilizacyjnymi oraz zmieniającymi się warunkami życia społecznego, przede wszystkim związanymi z rewolucją technologiczną, rozprzestrzenia się zjawisko poważnego kryzysu aksjologicznego i prywatyzacji religii. Z tej przyczyny, a przede wszystkim z powodu konieczności głoszenia prawdy o Jezusie Chrystusie w materiałach edukacyjnych do nauczania religii w szkole podstawowej niezbędne jest podejmowanie formowania osobistego kontaktu ucznia z Jezusem Chrystusem poprzez tworzenie różnorodnych sytuacji wychowawczych umożliwiających Jego poznanie i umiłowanie, przez ciągłą formację modlitewno-liturgiczną, wychowanie społeczno-moralne i głoszenie kerygmatu pozwalającego na interpretację codziennych sytuacji ucznia z perspektywy wiary.

ZAKOŃCZENIE

Wychowanie, w tym wychowanie chrześcijańskie nie jest należycie docenione w teorii i praktyce współczesnej pedagogiki. Szkoła realizuje przede wszystkim swoją funkcję dydaktyczną, zgodnie z oczekiwaniami władz państwowych i rodziców, którzy kładą nacisk na weryfikację skuteczności działań szkoły pod kątem wyników osiągniętych na egzaminach. Sukcesy wychowawcze nie są widoczne w krótszej perspektywie czasu i dużo trudniej podlegają obiektywnym miernikom. Szkoła, w tym również nauczanie religii, jest widziana w kategorii pomocniczości względem funkcji wychowawczej rodziców. Oczekiwania rodziców zmieniły się jednak w tym zakresie. Sami rezygnując z prerogatyw na niwie wychowania oczekują od szkoły, w tym również od szkolnego nauczania religii zastąpienia i wyręczenia ich w tej roli. Jednak szkoła nie zastąpi domu rodzinnego, a nauczyciele religii - rodziców. Zadaniem szkoły, w tym szkolnego nauczania religii, jest wspomaganie procesu wychowania podejmowanego w rodzinie. W dzieło wychowania dzieci nauczyciele religii winni się zaangażować z głębokim przeświadczeniem, że w rodzicach uczniów mają sojuszników. Bowiern rodzice wyrażając wolę uczestnictwa dzieci w lekcjach religii w szkole, uznają, że chcą dla swoich dzieci chrześcijańskiej wizji świata.

Szkolna lekcja religii, mimo swoich ograniczeń, może pełnić ważną funkcję wychowawczą i religijną w polskiej szkole. Bowiern daje możliwość głoszenia prawdy o człowieku, budowania pełnych miłości relacji, ewangelizowania dzieci, otwierania ich na Bożą łaskę i na działanie Ducha Świętego, sam Jezus powiedział, by pozwolić dzieciom przychodzić do Niego. Mając świadomość różnorodnych trudności, potrzeba otworzyć się na radość głoszenia Dobrej Nowiny i ukazać znaczenie dzieła zbawienia dokonanego przez Jezusa Chrystusa, zwłaszcza teraz kiedy w sferze medialnej często prezentowane są Jego karykaturalne wizerunki. Katecheza stoi na pierwszej linii frontu walki „o rząd dusz” młodego pokolenia i niestety nie jest to jedynie mocna metafora.

W obliczu różnorodnych trudności trzeba wyjść do młodych, zaś pomoce, materiały dydaktyczne mogą być jednym z wielu elementów budowania relacji, podejmowania dialogu. Trzeba z młodymi ludźmi rozmawiać poważnie, by wyjść poza medialny wrzask i dojść do pytań najistotniejszych, dotyczących serca i duszę. Tak bardzo trzeba młodym uświadomić, że nie chodzi tylko o chodzenie, bądź nie na lekcję religii, spełnianie takich, czy innych praktyk, ale o coś znacznie istotniejszego. Młodym ludziom, szczególnie w klasach starszych trzeba zadać pytanie, czy stać ich na

odrzuć Boga, na kształtowanie swojego życia bez Niego. Trzeba pokazać, że po odrzuceniu Pana Boga zostaje jedynie marność, ułuda, namiastki szczęścia, kolorowe miraż, które najgłębszych pragnień człowieka nie są w stanie zaspokoić. Wyrzucenie Boga, Kościoła z życia publicznego zawsze z początku wydaje się *korzystne*. Tak bywało w czasach historycznych: kasata zakonów, likwidacja parafii, konfiskata lub niszczenie kościołów wiązała się z przejmowaniem majątku, dóbr, kosztownych przedmiotów liturgicznych. Odrzucenie Kościoła było *opłacalne*. Teraz również młodym ludziom może się wydawać, że odrzucenie wiary, Jezusa, Kościoła przynosi im korzyści. Zyskują czas, swobodę, wydaje się im, że odzyskują swoje życie i sami przejmują nad nim pełną kontrolę. Jakże złudny to obraz i błędne myślenie. Człowiek jest zawsze od czegoś lub kogoś zależny, choć czasem sobie tego nie uświadamia. Człowiek pozornie jedynie zyskuje coś odrzucając Boga i wartości, w istocie bowiem traci istotę, sens, busołę swego życia. Staje się, jak żeglarz radośnie i swobodnie podróżujący lub raczej dryfujący po oceanie swego życia.

Współcześnie dokonuje się wiele zmian w postrzeganiu edukacji. W poprzednich epokach edukacja skupiała się na zdobywaniu wiadomości, umiejętności oraz wyraźnym kształtowaniu postaw, choć niekiedy narzucanych przez określone ideologie. Obecnie w społeczeństwie informatycznym, wiadomości i postawy ustępują miejsca kompetencjom, które są narzucane jako kluczowe, niezbędne do życia w Unii Europejskiej. Otwartym jest pytanie: na ile szkolne nauczanie religii i wychowanie chrześcijańskie kształtuje postawy chrześcijańskie? Jakie umiejętności są niezbędne, by człowiek idący za Mistrzem z Nazaretu odnajdywał się we współczesnym kontekście społeczno-kulturowym? O czym nie może zapomnieć współczesne wychowanie chrześcijańskie?

Wychowanie to relacja, wychowawcy i wychowanka, relacja oparta na prawdzie, wzajemnym szacunku, w duchu autentycznej miłości chrześcijańskiej. To dzieło całej wspólnoty Kościoła, dlatego ta relacja musi być również pomiędzy wszystkimi osobami żywo zainteresowanymi wychowaniem chrześcijańskim. Kościół nie ogranicza wychowania chrześcijańskiego tylko do katechezy, ale przypomina, że niezbędne jest podejmowanie wychowania przez rodzinę, parafię, grupy, zrzeczenia, stowarzyszenia dziecięce i młodzieżowe, a szczególnie przez szkoły. Wymaga to połączenia wychowania podejmowanego w różnych środowiskach i przy zastosowaniu zróżnicowanych środków.

Duże znaczenie w procesie wychowania ma sam nauczyciel/wychowawca. Jego praca nie jest tylko realizacją zadań zawodowych, lecz prawdziwym apostołstwem oraz służbą na rzecz społeczeństwa. Trzeba pamiętać, że wychowanie chrześcijańskie buduje nie tylko na założeniach pedagogicznych, ale przede wszystkim na bazie teologii, odwołując się w założeniach światopoglądowych do chrześcijaństwa jako religii objawionej. Podkreślając zwłaszcza wskazania zapisane w Piśmie Świętym zarówno Starego jak i Nowego Testamentu. Chrześcijański nauczyciel/wychowawca winien zachować posłuszeństwo prawdom ogłoszonym przez Boga, a które zostały zebrane w „Credo”. Pozostając w ścisłym związku z Bogiem winien dawać, nie tylko w szkole, ale całym życiem świadectwo związku z Bogiem w Trójcy Świętej. Nauczyciel, który pragnie podjąć wychowanie moralnie wychowanka, sam musi moralnie postępować, aby otworzyć ucznia na tajemnicę Boga sam musi przejść wtajemniczenie chrześcijańskie. Wychowanie podejmowane w szkole jest mądrym towarzyszeniem uczniowi w jego drodze rozwoju ku dojrzałości. Jednak trudno je realizować, zwłaszcza w obecnym kontekście społeczno-kulturowym bez dojrzałości wychowawcy.

Z tego względu w procesie nauczania religii w szkole powinno być podejmowane wychowanie chrześcijańskie z zachowaniem teologicznej prawdy o człowieku, pedagogicznych założeń wychowawczych zwłaszcza z perspektywy pedagogiki personalistycznej i chrześcijańskiej, odpowiedzialności osoby za swoje wybory oraz formowanie dojrzałości osobowej i dojrzałości wiary. Wychowanie chrześcijańskie dziecka i młodego człowieka nie może być jedynie przekazem określonej wiedzy teologicznej, lecz musi być dopełniane doskonaleniem umiejętności pozostawania w dobrej relacji z Bogiem i człowiekiem oraz kształtowaniem postawy chrześcijańskiej. Człowiek nie może osiągnąć dojrzałości osobowej i religijnej w oderwaniu od Jezusa Chrystusa. W przeciwieństwie do wcześniejszego ujęcia praktyki wychowawczej Kościoła, skoncentrowanej przede wszystkim na zabezpieczeniu przynależności katolików do Kościoła i formowaniu „dobrego chrześcijanina” a jednocześnie „uczciwego obywatela”, zainicjowany przez Sobór Watykański II proces odnowy wpłynął także na postrzeganie wychowania chrześcijańskiego. Punktem wyjścia jak i dojścia całej działalności wychowawczej Kościoła jest Jezus Chrystus, który stanowi także ideał wychowania, bowiem wychowanek winien być formowany na Jego miarę. Dopiero z chrystocentryzmu wynikają następne inne zasady.

Porównując materiały katechetyczne do nauczania religii dwóch *Wydawnictw Św. Wojciecha i Jedność*, stwierdzić można, że pakiety edukacyjne w przypadku obu wydawnictw zostały przygotowane ze starannością. Przyjęte założenia są konsekwentnie kontynuowane przez oba poziomy edukacyjne. Pakiet przygotowany przez *Wydawnictwo Jedność* jest napisany z dużą szczegółowością, prowadząc krok po kroku nauczyciela przez tok lekcyjny, a przygotowany przez *Wydawnictwo Św. Wojciecha* jest bardziej oszczędny w swoich propozycjach. *Wydawnictwo Jedność* dla nauczyciela przygotowało *Przewodnik metodyczny*, a *Wydawnictwo Św. Wojciecha* *Poradnik metodyczny*. Czy stoi za tym koncepcja publikacji? *Przewodnik* angażuje się w prowadzenie bardziej towarzyszące niż *poradnik*. Wydaje się to zabieg celowy, zgodny jest całkowicie z zawartością i nie może być zarzutem to, że *poradnik* jest w swej strukturze jest bardziej ogólny i mniej szczegółowy niż *przewodnik*. Ocena przydatności materiałów katechetycznych pomimo, że opiera się na obiektywnych przesłankach jest zawsze subiektywna, zależna od osobistych preferencji. Ktoś woli bardzo szczegółowy scenariusz, innemu wystarczy ramowy schemat. Nauczyciel religii i jego postawa jest zawsze kluczowym elementem wykorzystania poszczególnych przygotowanych materiałów. Autorzy obu wydawnictw mają tego świadomość, przygotowując różne propozycje realizacji ogólnych i szczegółowych celów katechezy. Przy czym scenariusze *Wydawnictwa Jedność* są w tym względzie bogatsze i bardziej obszerne. Każda jednostka lekcyjna może zresztą być wykorzystana przez nauczyciela nie tylko w zakresie proponowanym przez autorów. Każdy nauczyciel może w zależności od sytuacji, od uczniów, od swojej twórczej wychowawczej wyobraźni wykorzystać proponowaną w katechezie sytuację, opowiadanie, obrazek w znacznie szerszym kontekście i wydobyć z nich dodatkowe znaczenia. Do czego zresztą jest przez autorów zachęcany, otrzymuje bowiem pełną autonomię co do sposobu wykorzystania materiałów dydaktycznych. Autorzy *serii kieleckiej* zdecydowali się na jeden podręcznik do dwóch pierwszych klas, dopiero w klasie trzeciej wprowadzony jest dodatkowo podręcznik ucznia. Biorąc pod uwagę brak umiejętności biegłego czytania ze zrozumieniem ma to swoje uzasadnienie. Autorzy *serii poznańskiej* od pierwszej klasy wprowadzają podręcznik i zeszyt ćwiczeń. Takie rozwiązanie również ma swoje uzasadnienie chociażby przez argumentację włączenia w edukację religijną rodziców, których pomoc przy wykorzystaniu tak skonstruowanych materiałów jest nieodzowna. Wybór zależy od zespołu katechetycznego danej szkoły, które stanowisko jest bliższe ich własnych przekonań. Wobec pomocy dydaktycznych wysuwa się

oczekiwanie, że mają mieć formę atrakcyjną dla uczniów. Co w dobie wszechogarniającej kultury obrazkowej nie jest łatwe. Wcale nie oznacza to konieczności jakichś nadzwyczajnych środków. Rozwiązania na atrakcyjność pomocy mogą być różne: z jednej strony rzeczywiście staranność w doborze papieru, ilustracji, kolorów itp., z drugiej strony bardziej atrakcyjne, bo bardziej wymagające są materiały mające nawet prostszą formę graficzną, ale wymagającą większego zaangażowania ze strony ucznia. Omawiane materiały dydaktyczne w pewnym stopniu odpowiadają na takie zapotrzebowanie współczesnego ucznia, jednak nie w wystarczający sposób. Elementy aktywnego zdobywania wiedzy w materiałach omawianych wydawnictw są obecne. Jednak aktywność, w wyniku której następuje zmiana postaw, samodzielne odkrywanie zależności nie jest zasadniczym sposobem i metodą pracy na lekcjach religii. Nie jest to problem wyłącznie szkolnego nauczania religii, ale całej szkoły. Rozbieżność między oczekiwaniami, potrzebami a praktyką jest w tym względzie duża. Naczelnym zadaniem w dziedzinie wychowania intelektualnego jest obecnie wzbudzenie wewnętrznej motywacji oraz chęci uczniów do zdobywania wiedzy religijnej. Jednak z perspektywy wychowania chrześcijańskiego nie jest to wystarczające, bowiem potrzebne jest doprowadzenie wychowanka do osobistego spotkania z Jezusem. Uczeń, który doświadczy spotkania z Bogiem, będzie dążył do głębszego poznania Go. Spotkanie z żywym Bogiem odbywa się na drodze otrzymania od Niego nadprzyrodzonej łaski i jego osobistej interwencji w życie jednostki, częściej jednak do Jezusa prowadzi osobiste świadectwo innego człowieka. Zatem szkolne nauczanie religii i oddziaływanie wychowawcze nauczyciela religii odbywa się dwoma drogami, przy czym druga, choć ważniejsza nie może obyć się w tym wypadku bez pierwszej.

Autorka zgodnie z podstawowymi założeniami teologii pastoralnej i katechetyki korzystała z dokumentów Kościoła powszechnego i Kościoła w Polsce, ze szczególnym odniesieniem do dokumentów katechetycznych, by wyprowadzić z nauczania Magisterium Kościoła założenia wychowania chrześcijańskiego. Dokonała także oceny obecnej sytuacji społeczno-kulturowej w świetle wiary. Następnie poddała krytycznej analizie wybrane serie podręczników do nauczania religii zestawiając je ze wskazaniami Kościoła, aby wyprowadzić wnioski pastoralno-katechetyczne.

Krytyczna analiza dwóch serii najbardziej rozpowszechnionych materiałów edukacyjnych do nauczania religii w szkole: serii pod redakcją Danuty Jackowiak i Jana Szpeta opublikowanych przez *Wydawnictwo św. Wojciecha* (tzw. *seria*

poznawska) oraz przygotowanej pod redakcją Tadeusza Śmiecha, Elżbiety Kondrak, Bogusława Nosek *Wydawnictwo Jedność (seria kielecka)*, jak również uwarunkowań wychowawczych wynikających w dużym stopniu z obecnego kontekstu politycznego, społecznego, kulturowego, ideowego, edukacyjnego i religijnego dokonana głównie w świetle dokumentów Kościoła prowadzi do podania następujących wniosków pedagogiczno-katechetycznych:

1. Bliska, zażyła i osobowa więź ucznia z Jezusem Chrystusem jest podstawą całego chrześcijańskiego życia, dlatego trzeba dawać wychowankom wychowanie, dzięki któremu całe ich obecne i przyszłe życie będzie odniesione do Jezusa Chrystusa. Punktem wyjścia jak i dojścia działalności wychowawczej Kościoła jest Jezus Chrystus, który stanowi też ideał wychowania, bowiem wychowanek winien być formowany na Jego miarę, dlatego trzeba podejmować wychowanie przepojone duchem Chrystusowym.
2. W szkolnym wychowaniu dzieci i młodzieży jest kilka etapów, na czas edukacji w sześciolletniej szkole podstawowej można mówić o dzieciach młodszych i starszych. Niezwykle trudne jest przeprowadzenie dzieci z dziecięcego etapu wiary w wiarę poszukującego swojej tożsamości nastolatka, by ostatecznie wychować wierzącego młodego i dorosłego człowieka. Na etapie klas starszych szkoły podstawowej wiara podlega zmianom i jest to ważny moment, by podejmować wychowanie do wolności oraz odpowiedzialności w świetle Ewangelii.
3. Kościół mądrze korzystając z osiągnięć filozofii, nauk medycznych i społecznych przypomina prawdę o godności i wartości człowieka. Zatem patrzy na człowieka, jego cielesność w sposób integralny, doceniając jego wymiar cielesno-biologiczny, psychiczny, społeczny, kulturowy i duchowy. Przyjmując założenia antropologii chrześcijańskiej konieczne jest we wszystkich materiałach edukacyjnych do nauki religii przypomnienie, że u podstaw koncepcji wychowania znajduje się „norma personalistyczna”, która skłania do uznania godności osoby, wypływającej z faktu stworzenia na obraz i podobieństwo Boga, zbawienia przez Jezusa Chrystusa oraz uświęcania przez Ducha Świętego.
4. Chrześcijańskie wychowanie prezentowane w analizowanych pakietach edukacyjnych do nauczania religii przekazuje prawdę o osobie ludzkiej, odwołuje się do wychowania intelektualnego, wolitywnego, emocjonalnego, duchowego, modlitewno-liturgicznego i społeczno-moralnego, jednak zbyt duży akcent położono na wychowanie intelektualne, chociaż jest to uzasadnione miejscem realizacji lekcji religii

w szkole. Wszystkie sfery wychowania integralnego w materiałach katechetycznych dla obu poziomów edukacyjnych, w ujęciu całościowym są obecne; w wymiarze konkretnych materiałów dla danej klasy dominuje jakiś podstawowy temat, zagadnienie za którym idą odpowiednie akcenty w zakresie wychowania, stąd potrzeba, by w każdej klasie uwzględniać harmonijnie wychowanie integralne.

5. Radosne przeżycia wiary związane z Pierwszą Komunią Świętą, a później jej rocznicą mogą stanowić ważny moment w życiu całej rodziny. Warto dobrze go wykorzystać, także w perspektywie przygotowania do sakramentu bierzmowania. Ciekawą propozycją byłoby większe zaangażowanie rodziców w proces przygotowania do sakramentów, kiedy formacja i przygotowanie obejmuje właśnie rodziców, którzy potem samodzielnie przygotowują dzieci do sakramentów.

6. Nie wystarczy powiedzieć, że głoszenie Dobrej Nowiny jest obecnie trudnym zadaniem. Każdy czas i miejsce ma swoje inne, sobie specyficzne wyznawania. W analizowanych materiałach, w założeniach programowych nie wybrzmiewa dość mocno, ewangelizacyjny z jednej strony i apologetyczny z drugiej wymiar szkolnego nauczania religii. Pierwszy jest konieczny ponieważ coraz więcej dzieci wcześniej nie zostało wprowadzone w duchową i religijną przestrzeń życia człowieka. Młodsze dzieci należy na nią otworzyć. Drugi aspekt jest konieczny szczególnie w klasach starszych, by pomóc młodemu człowiekowi w przekraczaniu progu wiary dziecięcej, do wiary dojrzałej, będącej jego świadomym wyborem. Warto przy tym wziąć pod uwagę, że współczesny uczeń nie tyle zastanawia się jak wierzyć, ile czy w ogóle warto podjąć trud kontynuowania życia na drogach wiary.

7. Pewną słabością współczesnego młodego pokolenia jest brak chęci i woli działania. Współczesny model wychowania lub raczej jego brak nie sprzyja podejmowaniu jakiegokolwiek trudu, wysiłku. Współczesny człowiek chce żyć łatwo, lekko i przyjemnie. Dlatego wyzwaniem pedagogicznym także nauczania religii jest wzbudzenie głębszej motywacji.

8. Obecny kontekst wychowania gwałtownie zmienia dotychczasowe wartości, założenia i normy, prowadząc do chaosu aksjologicznego, stąd konieczne jest przygotowanie młodego człowieka do świadomego rozróżniania dobra i zła, a później wyboru, by nie ulegał narzucanym ideologiom, lecz podejmował świadome i przemyślane decyzje. Dlatego ogromnego znaczenia nabiera wychowanie moralne wraz z formacją sumienia.

9. W materiałach edukacyjnych do nauczania religii elementy wychowania chrześcijańskiego są głównie zamieszczone w materiałach dydaktycznych dla nauczyciela. Pojawiają się też w klasach starszych w podręczniku ucznia. Materiały te są dużą pomocą dla nauczycieli religii, szczególnie na początku nauczycielskiej drogi. Głównym ich zadaniem jednak jest metodyka i dydaktyka prowadzonych zajęć, zatem chociaż każde planowe działanie prowadzone przez nauczyciela jest równocześnie działaniem wychowawczym, elementy wychowujące nie są stawiane tu na pierwszym miejscu. Lekcja religii dostarcza uczniom przede wszystkim wiedzy w zakresie omawianych zagadnień. Dlatego konieczne jest wzmocnienie równowagi wszystkich sfer wychowania integralnego.

10. Materiały dydaktyczne zawierają wszystkie elementy integralnego wychowania, z przewagą wychowania intelektualnego, społeczno-moralnego oraz liturgicznego. Często wybrzmiewa zbyt duży intelektualizm, wręcz encyklopedyzm w klasach młodszych, szczególnie w *serii poznańskiej* w klasie trzeciej. Wiedza katechizmowa, nawet utrwalana, jeśli nie będzie połączona ze zrozumieniem i stosowaniem w codziennych sytuacjach pozostanie tylko na poziomie zapamiętania, zatem potrzeba tworzenia w ramach lekcji religii sytuacji, które pozwolą na sprawdzenie w bezpiecznej atmosferze umiejętności przeniesienia prawd wiary do codziennego życia.

11. Autorzy przygotowując materiały wykazują się realizmem i znajomością szkolnej rzeczywistości i praktyki. Wykorzystują możliwości jakie są w szkolnej klasie. Zadania nakreślone przed uczniami w materiałach *serii poznańskiej* i *serii kieleckiej*, jak również obraz postaw religijnych współczesnych dzieci i młodzieży jest czasami zbyt optymistycznym obrazem współczesnego ucznia. Z drugiej jednak strony to nie obraz idealny powinien być redukowany do rzeczywistości, ile raczej rzeczywistość winna zmierzać do ideału. Dlatego kreślenie ideałów jako ukazywanie stanu do którego należy dążyć, jest uzasadnione.

12. Realizując nauczanie religii w szkole trzeba zaakceptować fakt, że na lekcję przychodzą uczniowie o różnym poziomie wiary, przychodzą także ochrzczeni „poganie” i rozpocząć, przynajmniej każdy kolejny etap edukacyjny, od ogłoszenia Dobrej Nowiny, od kerygmatu i dopiero po ewangelizacji przystąpić do katechizacji. Materiały edukacyjne i wszelkie pomoce dydaktyczne stosowane szkolnym nauczaniu religii powinny mieć bardziej charakter ewangelizacyjny.

13. Pracę katechetyczną, duszpasterską, edukacyjną należy prowadzić z niezwykłą starannością i zaangażowaniem. Zagadnieniem trudnym i niełatwym do pokonania,

a mającym wpływ na szkolne nauczanie religii, jest niskie zaangażowanie niektórych rodziców w życie wyznawanymi prawdami wiary. Stawia to bowiem dziecko w trudnej sytuacji dysonansu, co innego bowiem słyszy na religii, a co innego widzi w postępowaniu swoich bliskich. Niezbędne jest przypominanie i podkreślanie z jednej strony rangi i prawa rodziców do wychowania, zaś z drugiej odpowiedzialności rodziców za wychowanie swojego potomstwa.

14. W procesie wychowania potrzebny jest spokój i świadomość, że trudne sytuacje na drodze do dojrzałości będą się zdarzać, dzieci mają prawo do popełniania błędów. Jest to element rozwoju. Doświadczony wychowawca pozwala na to dzieciom i młodzieży. Każda sytuacja, w której zaistnieje zachowanie niepożądane winna raczej być traktowana jako okazja do nauki, to wyzwanie i nie trzeba jej traktować w kategorii porażki. Każdorazowo należy taką sytuację omówić, upewnić się, że wszyscy uczestnicy zdarzenia dokładnie wiedzą co się stało. Później dopiero można poszukiwać przyczyn i co najważniejsze wyciągać wnioski na przyszłość. Realizm wychowawczy każe uznać, że niepożądane zachowania będą się pojawiały i jest to wyraz dynamizmu relacji interpersonalnych, ich różnorodnych uwarunkowań i konotacji.

15. Praca nauczyciela religii, wychowawcy jest pracą wymagającą i trudną. Nie tylko ze względu na trudne uwarunkowania zewnętrzne tego zawodu (zarobki, dostęp do pomocy ze strony różnych instytucji, liczebność klas, wysokość dodatków, ekspozycję na hałas itp.). Praca nauczyciela jest obarczona wysoką kontrolą społeczną, która w dużo większym stopniu nastawiona jest na wyłapywanie błędów, potknięć, nieprawidłowości niż na postawy pozytywne, charakteryzujące się właściwym i dobrym podejściem do wykonywanych obowiązków. Wykonywanie zawodu nauczyciela wymaga wielu, bardzo specyficznych umiejętności, które należą *warsztatu pracy nauczyciela*. Nauczyciel, wychowawca oddziałuje na wychowanków całą swoją osobą, tym kim jest i jaki jest. To ogromna odpowiedzialność, stąd konieczność prawidłowego przygotowania nauczycieli religii, stałego doskonalenia zawodowego i formacji religijnej.

16. Nauczyciel religii uczestniczy w procesie wychowania młodego pokolenia z wykorzystaniem określonych materiałów edukacyjnych do nauczania religii. Pozytywnym zjawiskiem jest obecność na rynku różnych propozycji rozwiązań dydaktyczno-metodycznych. Jednak istnieje potrzeba nie tylko sprawdzania ich pod względem teologicznym, ale też kulturowym, by „przemawiały językiem” zrozumiałym dla współczesnych uczniów.

17. Materiały katechetyczne obu wydawnictw są analizowane pod kątem wychowania chrześcijańskiego, jednak warto także zadbać o ich walor estetyczno-dydaktyczny. Starannie dobierane ilustracje, dbałość o szczegóły, trafność dobieranych przykładów, unikanie błędów, nadinterpretacji, określania z góry wyciąganych wniosków, stopniowanie trudności zadań, ich ilości wraz z klasami programowo wyższymi, unikanie monotonii i schematyzmu; wdrażanie nowatorskich metod: lekcji odwróconych, projektu, większe angażowanie uczniów, rozbudzenie ich aktywności, motywacji, najpierw poznawczej, ale przede wszystkim rozbudzenie pragnień duchowych.

18. Charakterystyczną cechą dziecka i młodego człowieka żyjącego w obecnym społeczeństwie staje się „brak sensu”, gdyż zapatrzone w wielość stawianych mu propozycji często gubi cel i sens życia. Dlatego wychowanie chrześcijańskie podejmowane w edukacji religijnej w szkole powinno być ukierunkowane na wzmocnienie ucznia na drodze poszukiwania sensu życia.

19. Wychowawcze oddziaływanie najlepiej będzie się dokonywać przez pozytywne, zgodne ze współczesną wiedzą, stwarzanie stymulującej wychowawczo i intelektualnie atmosfery wychowawczej. Ważne jest zapewnienie uczniom poczucia bezpieczeństwa, wchodzenie z nim w dialog, zorganizowanie sytuacji do samodzielności w zdobywaniu wiedzy i doskonaleniu relacji z innymi.

20. Materiały do nauczania religii są stosowane przez konkretnych nauczycieli religii w wybranych przez nich zakresie, co niewątpliwie wpływa na ich skuteczność. Współpraca nauczyciela z materiałem edukacyjnym nie jest ani oczywista, ani jasno określona, stąd konieczność przygotowania nauczycieli religii do korzystania z nich, ale również do pełnego realizowania kontaktu z Kościołem lokalnym.

Patrząc na dobrze opracowane materiały dydaktyczne, przygotowane z całym pietyzmem i zaangażowaniem zespołów redakcyjnych, pojawia się pytanie jeżeli jest tak dobrze, to dlaczego jest tak źle. Kościół w Polsce zaczyna już mierzyć się z laicyzacją i problemami, które tak wyraźne są w Kościele w Europie Zachodniej. Skupiając się jedynie na aspekcie analizowanym w tej dysertacji na wychowaniu chrześcijańskim należy stawiać wychowaniu chrześcijańskiemu, ten najważniejszy cel, któremu wszystkie inne elementy winny być podporządkowane. Wychowanie młodego człowieka do świętości. „Świętymi bądźcie, bo ja jestem świętym”, wszystkie inne cele stawiane wychowaniu w tym jednym stwierdzeniu można zawrzeć. Podążanie drogą świętości jest podążaniem za Jezusem, który jest drogą, prawdą i życiem. Jest to droga

Kościoła, każdego wychowawcy i każdego wychowanka. Obudzić w sercach miłość do Jezusa, rozpalic umysly prawda, ze jest On kimś najwspanialszym w dziejach świata i ludzkości, wskazać na rolę woli i świadomego wyboru w życiu wiary otworzyć na działanie Bożej łaski w sakramentach Kościoła, nauczyć modlitwy, to najważniejsze zadanie wychowawcze całego Kościoła, w tym szkolnego nauczania religii.

Materiały obu wydawnictw mają swoje walory, są spójnymi całościami realizującymi konsekwentnie powziętą myśl i założenia, są jednak zawsze służebne wobec *kerygmy* i osobistego świadectwa wiary głoszących Dobrą Nowinę. Ocena przygotowanych materiałów podlega obiektywnym kryteriom, co wykazano w niniejszej rozprawie odnosząc się do poszczególnych elementów będących przedmiotem analizy w kolejnych rozdziałach. Jednak ocena w szkolnej praktyce jest raczej natury subiektywnej i zależy od wielu czynników. To nauczyciel religii decyduje bowiem o sposobie ich wykorzystania, o elementach które będzie uwypuklał, które formy, metody, środki wybierze. Proces dydaktyczno-wychowawczy dlatego jest taki niezwykle, że są w nim elementy nieuchwytnie, nieprzewidywalne, tak jak uczniowie.

Czy szkolne nauczanie religii w oparciu o analizowane materiały spełnia wymogi wychowania chrześcijańskiego? Czy podejmuje wychowanie ludzkie, modlitewne, liturgiczne, społeczno-moralne, prorodzinne? Czy czyni to zgodnie z wyzwaniem płynącymi ze współczesnego kontekstu społeczno-kulturowego? Krytyczna analiza wybranych materiałów edukacyjnych wskazuje, że w warunkach szkolnych, nie jest możliwa realizacja wszystkich wskazań katechetycznych. Szkolna lekcja religii może przekazać wiedzę i inicjować wybrane procesy wychowawcze, ale nie dopełni rozwoju duchowego uczniów, nie wprowadzi w głębię liturgicznego spotkania wspólnoty eklezjalnej, nie zastąpi osobistego spotkania z żywym Bogiem na modlitwie. Wszystkie elementy wychowania, które związane są z obecnością *sacrum* i *mysterium* w życiu człowieka, muszą dopełniać się we wspólnocie Kościoła, liturgii, tajemnicy miłości życia rodzinnego i społecznego. Formowanie ucznia do naśladowania Jezusa Chrystusa w codziennym życiu wymaga zaangażowania i współdziałania wszystkich środowisk wychowawczych. Jeśli współczesny uczeń ma zobaczyć w Jezusie Chrystusie kogoś więcej niż założyciela chrześcijaństwa, potrzebne jest nie tylko wskazanie argumentów przemawiających za Jego boskością, ale ukazywanie Jego prawdziwego obrazu, tworzenie sytuacji do spotkania z Nim, przełamywanie karykatury Jezusa budowanej przez media.

BIBLIOGRAFIA

I. ŹRÓDŁA

A. PIERWSZORZĘDNE

1. DOKUMENTY KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI ORAZ II POLSKI SYNOD PLENARNY

Konferencja Episkopatu Polski, *Dyrektorium Katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2001.

Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2010.

Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, Kraków 2010.

II Polski Synod plenarny 1991-1992, *O katechezie i uniwersytetach*, <http://www.pedkat.pl/index.php/206-szkola-i-uniwersytet-w-zyciu-kosciola-i-narodu> (23.07.2021).

2. PROGRAMY, PODRĘCZNIKI I INNE MATERIAŁY DO NAUCZANIA RELIGII KATOLICKIEJ

a. Programy

Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, Kraków 2010.

Odkrywamy tajemnice Bożego świata. Program nauczania religii dla klas IV – VI szkoły podstawowej, red. K. Mielnicki, E. Kondrak, B. Nosek, Kielce 2012.

Śmiech T., *W rodzinie dzieci Bożych. Program nauczania religii dla klas I – III szkoły podstawowej*, Kielce 2012.

b. Materiały dla ucznia

Klasa 1: *Żyjemy w Bożym świecie – podręcznik do religii dla klasy I szkoły podstawowej*, red. K. Mielnicki, E. Kondrak, Kielce 2011.

Klasa 2: *Idziemy do Jezusa - podręcznik do religii dla klasy II szkoły podstawowej*, red. J. Czerkowski, E. Kondrak, Kielce 2012.

Klasa 3: *Jezus jest z nami – podręcznik do religii dla klasy III szkoły podstawowej*, red. J. Czerkowski, E. Kondrak, Kielce 2021.

Klasa 4: *Miejsca pełne BOGActw – podręcznik do religii dla klasy IV szkoły podstawowej*, K. Mielnicki, E. Kondrak, B. Nosek, Kielce 2012.

Klasa 5: *Spotkania uBOGAcające – podręcznik do religii dla klasy V szkoły podstawowej*, K. Mielnicki, E. Kondrak, E. Parszewska, Kielce 2013.

Klasa 6: *Tajemnice BOGAtego życia – podręcznik do religii dla klasy VI szkoły podstawowej*, K. Mielnicki, E. Kondrak, E. Parszewska, Kielce 2014.

Klasa 3: *Jezus jest z nami – zeszyt ćwiczeń do religii dla klasy III szkoły podstawowej*, red. J. Czerkawski, E. Kondrak, Kielce 2013.

Klasa 4: *Miejsca pełne BOGActw – zeszyt ćwiczeń dla klasy IV szkoły podstawowej*, E. Kondrak, E. Parszewska, Kielce 2012.

Klasa 5: *Spotkania uBOGAcające – zeszyt ćwiczeń dla klasy V szkoły podstawowej*, E. Kondrak, E. Parszewska, J. Konat, Kielce 2013.

Klasa 6: *Tajemnice BOGAtego życia – zeszyt ćwiczeń dla klasy VI szkoły podstawowej*, E. Kondrak, E. Parszewska, A. Sętorek, Kielce 2014.

Klasa 1: *Jesteśmy w rodzinie Pana Jezusa – podręcznik do nauki religii dla pierwszej klasy szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2017.

Klasa 2: *Kochamy Pana Jezusa - podręcznik do nauki religii dla drugiej klasy szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2012.

Klasa 3: *Przyjmujemy Pana Jezusa - podręcznik do nauki religii dla trzeciej klasy szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2016.

Klasa 4: *Jestem chrześcijaninem - podręcznik do nauki religii dla czwartej klasy szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2016.

Klasa 5: *Wierzę w Boga - podręcznik do nauki religii dla piątej klasy szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2015.

Klasa 6: *Wierzę w Kościół - podręcznik do nauki religii dla szóstej klasy szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2015.

Klasa 1: *Jesteśmy w rodzinie Pana Jezusa – karty pracy dla klasy pierwszej szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2016.

Klasa 2: *Kochamy Pana Jezusa – karty pracy dla klasy drugiej szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2012.

Klasa 3: *Przyjmujemy Pana Jezusa – karty pracy dla klasy trzeciej szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2016.

Klasa 4: *Jestem chrześcijaninem – karty pracy dla klasy czwartej szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2020.

Klasa 5: *Wierzę w Boga – karty pracy dla klasy piątej szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2018.

Klasa 6: *Wierzę w Kościół – karty pracy dla szóstej klasy szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2015.

c. Materiały dla nauczyciela

Klasa 1: *Żyjemy w Bożym świecie - przewodnik metodyczny. Klasa I szkoły podstawowej*, red. K. Mielnicki, E. Kondrak, B. Nosek, Kielce 2020.

Klasa 2: *Idziemy do Jezusa - przewodnik metodyczny. Klasa II szkoły podstawowej*, red. E. Kondrak, J. Czerkawski, Kielce 2013.

Klasa 3: *Jezus jest z nami - przewodnik metodyczny. Klasa III szkoły podstawowej*, red. J. Czerkawski, E. Kondrak, B. Nosek, Kielce 2015.

Klasa 4: *Miejsca pełne BOGActw – przewodnik metodyczny. Klasa IV szkoły podstawowej*, K. Mielnicki, E. Kondrak, B. Nosek, Kielce 2012.

Klasa 5: *Spotkania uBOGAcujące – przewodnik metodyczny. Klasa V szkoły podstawowej*, K. Mielnicki, E. Kondrak, E. Parszewska, Kielce 2013.

Klasa 6: *Tajemnice BOGAtego życia – przewodnik metodyczny. Klasa VI szkoły podstawowej*, K. Mielnicki, E. Kondrak, E. Parszewska, Kielce 2014.

Klasa 1: *Jesteśmy w rodzinie Pana Jezusa – poradnik metodyczny. Pierwsza klasa szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2013.

Klasa 2: *Kochamy Pana Jezusa – poradnik metodyczny. Druga klasa szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2012.

Klasa 3: *Przyjmujemy Pana Jezusa – poradnik metodyczny. Trzecia klasa szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2013.

Klasa 4: *Jestem chrześcijaninem – poradnik metodyczny. Czwarta klasa szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2011.

Klasa 5: *Wierzę w Boga – poradnik metodyczny. Piąta klasa szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2012.

Klasa 6: *Wierzę w Kościół – poradnik metodyczny. Szósta klasa szkoły podstawowej*, red. J. Szpet, D. Jackowiak, Poznań 2013.

B. DRUGORZĘDNE

1. DOKUMENTY NAUCZYCIELSKIEGO URZĘDU KOŚCIOŁA

a. Nauczanie Kościoła Powszechnego

Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje, Poznań 1968.

Katechizm Kościoła katolickiego, 7-8 XII 1992, Poznań 1994.

b. Nauczanie papieskie

Encykliki

Jan Paweł II

Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*, 4 III 1979, w: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 5-76.

Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, 1 V 1991, w: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 617-702.

Jan Paweł II, Encyklika *Evangelium vitae*, 25 III 1995, w: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 838-987.

Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio*, 14 IX 1998, w : *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. 2, Kraków brw, s. 823-920.

Benedykt XVI

Benedykt XVI, Encyklika *Deus Caritas est*, 25 XII 2005, Katowice 2006.

Adhortacje apostolskie

Paweł VI

Paweł VI, Adhortacja apostolska *Evangelii nuntiandi*, 8 XII 1975, Warszawa 1986.

Jan Paweł II

Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Catechesi tradendae*, 16 X 1979, w: *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1996, s. 5-86.

Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Familiaris consortio*, 22 XI 1981, w: *Adhortacje Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1996, s. 87-208.

Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Christifideles laici*, 30 XII 1988, Wrocław 1990.

Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Ecclesia in Europa*, 28 VI 2003, Wrocław 2003.

Benedykt XVI

Benedykt XVI, Adhortacja apostolska, *Verbum Domini*, 30 IX 2010, https://www.vatican.va/content/dam/benedict-xvi/pdf/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20100930_verbum-domini_pl.pdf (04.04.2020).

Franciszek

Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, 24 XI 2013, Kraków 2013.

Listy i orędzia

Jan Paweł II

Jan Paweł II, List do rodzin *Gratissimam sane*, 2 II 1994, w: *Listy pasterskie Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 1997, s. 247-327.

Jan Paweł II, *List do ludzi w podeszłym wieku*, 1 X 1999, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starszych_01101999.html (30.04.2023).

Jan Paweł II, *List Apostolski Novo Millennio Ineunte*, 6 I 2001, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/apost_letters/2001/documents/hf_jp-ii_apl_20010106_novo-millennio-ineunte.html, (02.05.2023).

Jan Paweł II, *List do kapłanów na Wielki Czwartek*, 25 III 2001, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_kaplanow_25032001.html (30.04.2023).

Benedykt XVI

Benedykt XVI, *List do diecezji rzymskiej o pilnej potrzebie wychowania*, 21 I 2008, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/listy/wychowanie_21012008.html (4.04.2023).

Franciszek

Franciszek, *List Apostolski w formie „motu proprio” Antiquum ministerium*, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/motu_proprio/documents/papa-francesco-motu-proprio-20210510_antiquum-ministerium.html (08.08.2021).

Przemówienia, homilie i katechezy

Jan Paweł II

Jan Paweł II, *Homilia Na Placu Zwycięstwa*, Warszawa, 2 VI 1979, <https://diecezja.pl/homilie/homilia-na-placu-zwyciestwa-warszawa-2-czerwca-1979-r/> (10.08.2022).

Jan Paweł II, *Homilia z mszy dla alumnów, młodzieży zakonnej i służby liturgicznej*, 6 VI 1979, Częstochowa, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/620> (24.10.2021).

Jan Paweł II, *W imię przyszłości kultury. Przemówienie w siedzibie UNESCO*, Paryż, 2 VI 1980, w: Jan Paweł II, *Nauczanie papieskie*, t. 3, cz. 1, Poznań–Warszawa 1985, s. 731.

Jan Paweł II, *Anioł Pański*, 14 I 1990, „L'Osservatore Romano”, 15-16 stycznia 1990 r.

Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św., Lubaczów*, 3 VI 1991, w: *Dzieła zebrane*, t. 9, Kraków 2008, s. 464.

Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św. w Warszawie*, 9 VI 1991, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/44warszawa_09061991.html (21.01.2021).

Jan Paweł II, *Homilia w czasie mszy św. Odprawionej na wzgórzu „kaplicówka”, Skoczów*, 22 V 1995, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/skoczowh_22051995.html (21.02.2021).

Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy św. - Jubileusz Katechetów i Nauczycieli Religii*, Watykan, 10 XII 2000, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/katecheci_10122000 (26.01.2023).

Jan Paweł II, *Przemówienie podczas spotkania z młodzieżą*, Astana, 23 IX 2001, <https://papiez.wiara.pl/doc/378480.Przemowienie-Jana-Pawla-II-podczas-spotkania-z-mlodzieza-Astana/2> (26.10.2021).

Jan Paweł II, *Przemówienie do nauczycieli, uczniów i ich rodziców ze szkół katolickich z regionu Lacjum*, w: *Służyć wzrastaniu w prawdzie i miłości*, red. J. Poniewierski, Kraków 2009, s. 265-269.

Jan Paweł II, *Przemówienie podczas czuwania modlitewnego w ramach XVII Światowego Dnia Młodzieży w Toronto*, 23–28 VII 2002, „L'Osservatore Romano” 9 (2002), s. 51-52.

Benedykt XVI

Benedykt XVI, *Papież nie narzuca wiary, lecz zachęca do szukania prawdy*, „Ethos” 22, nr 1/2 (2009), s. 123-130.

Franciszek

Franciszek, *Spotkanie ze wspólnotą Ruchu Focolari. Przemówienie Ojca Świętego Loppiano*, 10 V 2018, <https://www.focolare.org/polska/2018/05/15/jak-budowac-wspolnote-papiez-franciszek-do-mieszkancow-loppiano/> (07.07.2021).

Franciszek, *Katecheza środowa 05.02.2020: Bóg nie męczy się wybaczeniem, to my męczymy się prośbą o przebaczenie*, <https://stacja7.pl/zwatykanu/franciszek-o-blogoslawnieni-ubodzy-w-uchu/> (02.05.2023).

Franciszek, *Discorso del santo Padre Francesco alla curia romana per gli auguri di natal*, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/speeches/2019/december/documents/papa-francesco_20191221_curia-romana.pdf (06.07.2021).

c. Dokumenty Kongregacji oraz Synod Biskupów

Kongregacja do Spraw Duchowieństwa, *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, 15 VIII 1997, Poznań 1998.

Karta Praw Rodziny przedłożona przez Stolicę Apostolską wszystkim ludziom, instytucjom i władzom zainteresowanym misją rodziny w świecie współczesnym, 22 X 1983, Warszawa 1983.

Synod biskupów, XI zwyczajne zgromadzenie biskupów, *Eucharystia: źródło i szczyt życia i posłannictwa kościoła. Zarys*, https://www.vatican.va/roman_curia/synod/documents/rc_synod_doc_20040528_lineamenta-xi-assembly_pl.html (16.04.2023).

2. INNE DOKUMENTY

Wojtyła K., *Wstęp ogólny*, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje. Tekst polski*, Poznań 1986.

Wojtyła K., *Rozważania o istocie człowieka*, Kraków 1999.

Wojtyła K., Burghardt M., Górska B., Wolańczyk M., *Kazanie na Areopagu: 13 katechez*, Kraków 2018.

Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005.

II. LITERATURA PRZEDMIOTU

Bagrowicz J., *Wychowanie w świetle Biblii*, w: *Wychowanie chrześcijańskie, między tradycją a współczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 39-60.

Bassa B., „Cywilizacja śmierci” i „kultura miłości” w nauczaniu Jana Pawła II, „Studia nad Rodziną” (2011), tom 15, Numer 1-2 (28-29) [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_nad_Rodzina/Studia_nad_Rodzina-r2011-t15-n1_2_\(28_29\)/Studia_nad_Rodzina-r2011-t15-n1_2_\(28_29\)-s15-29/Studia_nad_Rodzina-r2011-t15-n1_2_\(28_29\)-s15-29.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_nad_Rodzina/Studia_nad_Rodzina-r2011-t15-n1_2_(28_29)/Studia_nad_Rodzina-r2011-t15-n1_2_(28_29)-s15-29/Studia_nad_Rodzina-r2011-t15-n1_2_(28_29)-s15-29.pdf) (14.07.2022).

Bazylak J., *Rola egocentryzmu w rozwoju jednostki*, „Studia Philosophiae Christianae” 17/1 1981, s. 9-19 <https://docplayer.pl/110106883-Jozef-bazylak-rola-egocentryzmu-w-rozwoju-jednostki-studia-philosophiae-christianae-17-1-9-19.html> (28.09.2022).

Bazylak J., *Wychowanie dziecka na jednostkę społeczną*, „Studia Philosophiae Christianae” 24/1 (1988), s. 163-170.

Biedroń M., *Kultura pedagogiczna, jako wartość deklarowana i realizowana. Wrocławscy rodzice wobec podnoszenia swych kompetencji pedagogicznych*, w: *Dzieci i młodzież w XXI w. – ujęcie społeczne*, red. M. Maciąg, K. Maciąg, Lublin 2017, s. 7-19.

Brenda-Mańkowska A., *Fake news, clickbait, żebrołajki – problemy mediów w dobie postprawdy*, w: *Mass media we współczesnym świecie*, red. V. Tanaś, W. Welskop, Łódź 2019, s. 11-21.

Brosch A., *Interakcje pośrednie młodzieży w kontekście komunikacji społecznej*, w: S. Juszczak, M. Musioł, A. Watoła, *Edukacja w społeczeństwie wiedzy. Niejednoznaczność rzeczywistości edukacyjnej, społecznej i kulturowej*, Katowice 2007, s. 296-301.

Byłok F., *Model społeczeństwa konsumpcyjnego i jego zastosowanie na początku XXI wieku*, w: *Konsumpcja – istotny wymiar globalizacji kulturowej*, red. A. Jawłowska, M. Kempny, Warszawa 2005, s. 231-255.

Chałupniak R., *Duchowość kapłańska: dar i zadanie*, „Katecheta” (2016) nr 2, s. 23-26.

Chrobak S., *Wychowanie w kontekście konkurencyjności – wyzwania dla pedagogiki chrześcijańskiej*, w: *Wychowanie chrześcijańskie. Między tradycją a współczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 615-627.

Cichosz W., *Pedagogia wiary we współczesnej szkole katolickiej*, Warszawa 2010.

Cichosz W., *Wychowanie chrześcijańskie wobec postmodernistycznej prowokacji*, Gdańsk 2001.

Czekalski R., *Życie sakramentalne sensem egzystencji ludzkiej*, w: *Pedagogika wiary*, red. A. Hajduk, J. Mółka, Kraków 2007, s. 271-279.

Człowiek-Wychowanie-Kultura, red. F. Adamski, Kraków 1993.

Danilewska J., *Edukacyjny doping ery globalizacji – czy potrafimy go zrównoważyć?*, w: *Wspólnota pedagogicznego niepokoju*, red. J. Danilewska, Kraków 2008, s. 25-36.

Dec I, *Przedmowa*, w: S. Cz. Michałowski, *Pedagogia osoby. Personalistyczne spotkania dialogowe w edukacji*, Toruń 2017, s. 11-19.

Dobrołowicz J., *Obraz edukacji w polskim dyskursie prasowym*, Kraków 2013.

Domeracki P., *Pedagogika, czy antypedagogika? Wokół kryzysu współczesnej edukacji z perspektywy filozoficznej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska sectio I Philosophia-Sociologia” (2016), vol. XLI, 1, <http://dx.doi.org/10.17951/i.2016.41.1.7> (15.02.2021).

Drożdż A., *Wychowanie do irreligii?*, w: *Obszary wychowania moralnego: wychowanie moralne czy do moralności*, red. K. Sosna, Studia Teologiczne i Humanistyczne 1/3, Katowice 2011, s. 119-136.

Drożdż B., *Pastoralna diagnoza sekularyzmu ponowoczesności*, w: *Wychowanie a wyzwania ponowoczesności*, red. E. Osewska, Warszawa 2011, s. 11-21.

Drożdż M., *Poszukiwanie sensu wobec postmodernizmu, relatywizmu i ironii*, w: *Media, kultura, dialog: w piątą rocznicę śmierci arcybiskupa Józefa Życińskiego*, red. R. Nęcek, W. Misztal, Kraków 2017, s. 181-198.

Drożdżał M., *Bajkoterapia w pracy z dziećmi z zaburzeniami emocji*, w: *Praca z uczniem o specjalnych potrzebach edukacyjnych*, A. Guza, D. Krzyżyk, Kielce 2012, s. 46-51.

Dudek R., *Emocje, uczucia i nastrój-podstawa w psychoterapii*, <https://zielone-przedmiescie.pl/2020/11/03/emocje-uczucia-i-nastroj-podstawa-w-terapii/> (18.12.2022).

Dzieci i młodzież w XXI w. – ujęcie społeczne, red. M. Maciąg, K. Maciąg, Lublin 2017.

Dziewiecki M., *Chrześcijański wychowawca na trzecie tysiąclecie*, „Studia nad rodziną” (2005) 9/1 (16), https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_nad_Rodzina/Studia_nad_Rodzina-r2005-

t9-n1_(16)/Studia_nad_Rodzina-r2005-t9-n1_(16)-s115-131/Studia_nad_Rodzina-r2005-t9-n1_(16)-s115-131.pdf (15.07.2021).

Dziewiecki M., *Kochać i wymagać*, Kraków 2006.

Dziewiecki M., *Wychowanie Uczuć*, „Zeszyty Formacji Katechetów” (2018) 71, nr 3 (wrzesień 10, 2018), s. 64-70, <https://www.zfk.katecheza.radom.pl/index.php/zfk/article/view/107> (17.12.2022).

Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie, jako nauczyciele, red. J. Pyżalski, Warszawa 2020, <https://www.edukacja.pl/wydawnictwa/zdalnie/> (17.02.2022).

Edukacja: jest w niej ukryty skarb. Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do spraw Edukacji dla XXI wieku, red. J. Delors, Warszawa 1998.

Encyklopedia Katolicka, red. F. Grylewicz i in., Lublin 1973-2014.

Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/postmodernizm;3960928.html> (07.07.2020).

Esposito C., *O poznawczej wartości wychowania*, w: *Wychowanie chrześcijańskie, między tradycją a nowoczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 79-90.

Gajdamowicz H., *Tradycje nauczania wychowującego w polskiej pedagogice*, „Paedagogia Christiana” 1/29 (2012), s. 123-140.

Gałkowski S., *Rozwój i odpowiedzialność. Antropologiczne podstawy koncepcji wychowania moralnego*, Lublin 2003.

Ganczarska M., *Spotkania z fikcyjnym terapeutą: jak tworzyć i czytać dzieciom opowiadania korygujące w ramach interwencji terapeutyczno-wychowawczych*, Opole 2015.

Głąz S., *Doświadczenie religijne a osobowość*, Kraków 2000.

Godawa G., *Integralna wizja człowieka jako fundament kultury i wychowania*, „Analecta Cracoviensia” 49 (2017), s. 319-340, <http://dx.doi.org/10.15633/acr.2417> (17.04.2021).

Godawa J., Niemiec M., *Wspomaganie rozwoju dziecka z zespołem ADHD: kontekst edukacyjny i terapeutyczny*, Nauczyciel i rodzina w świetle specjalnych potrzeb edukacyjnych dziecka: (szkic monograficzny), Katowice 2008.

Gołębiak B. D., *Szkoła wspomagająca rozwój*, w: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 2, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2006, s. 98-122.

Gurycka A., *Struktura i dynamika procesu wychowawczego*, Warszawa 1979.

Janas A., *Kultura w społeczeństwie ponowoczesnym*, w: *Społeczeństwo ponowoczesne-społeczeństwo ponowoczesności. Namysł nad kondycją współczesnego społeczeństwa*, red. K. Cikała-Kaszowska, W. B. Zieliński, Kraków 2016, s. 7-15.

Jarosiewicz H., *Sytuacja wychowawcza we współczesnej szkole – zagrożenie indywidualizmem i subiektywizmem*, w: *Cywilizacja. O nauce, moralności, sztuce i religii. Pedagogika z tradycją w jutro*, nr 22/2007, s. 63-78.

Jasik I., *Wybrane czynniki psychospołeczne sprzyjające powstawaniu otyłości u dzieci i młodzieży*, w: *Dzieci i młodzież w XXI w. – ujęcie społeczne*, red. M. Maciąg, K. Maciąg, Lublin 2017, s. 117-138.

Jędrzejko M. Z., *„Zwariowany” świat ponowoczesności*, Warszawa-Milanówek 2015.

Kielian A., *Po co nam pedagogika katolicka?*, „Katecheta” (2016) nr 3, s. 97-103.

Kiereś B., *Kultura chrześcijańska wobec postmodernistycznej ideologii „anty” w pedagogice*, w: *Wychowanie chrześcijańskie, między tradycją a nowoczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 91-102.

Kiereś H., *Kultura klasyczna wobec postmodernizmu*, „Człowiek w Kulturze” 11 (1998), s. 235-250,
http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Czlowiek_w_Kulturze/Czlowiek_w_Kulturze-r1998-t11/Czlowiek_w_Kulturze-r1998-t11-s235-250/Czlowiek_w_Kulturze-r1998-t11-s235-250.pdf (07.07.2020).

Knopp K., *Inteligencja emocjonalna dzieci i młodzieży a ich funkcjonowanie w relacjach z rówieśnikami*, „Fides et ratio - w nauce i religii, w kulturze, sztuce i w życiu” (2020) Tom 44 Nr 4, s. 149-163.

Kochel J., *Zasady wychowania biblijnego*, „Katecheta” 7 (2011),
<https://www.katecheta.pl/Archiwum/2011/Katecheta-7-2011/VERBA-DOCENT/Zasady-wychowania-biblijnego> (13.05.2023).

Koperek S., *Idea wychowania katolickiego w świetle dokumentów Soboru Watykańskiego II (aspekt pastoralny)*,
<http://pedkat.pl/index.php/publikacje/artykuly/229-koperek-stefan-idea-wychowania-katolickiego-w-swietle-dokumentow-soboru-watykanskiego-ii> (31.01.2021).

Kostkiewicz J., *Aksjologiczne podstawy katolickich koncepcji pedagogicznych*, w: *Chrześcijańskie inspiracje w pedagogice*, red. J. Kostkiewicz, Kraków 2011, s. 13-29.

Kościelniak M., *„Jakość” i „efektywność” nauczania w hybrydowej rzeczywistości edukacyjnej „ery Hermesa”*, w: *Wspólnota pedagogicznego niepokoju*, red. J. Danilewska, Kraków 2008, s. 64-75.

Kościół lokalny w Kościele Chrystusa, red. R. Kantor, Kraków 2015.

Krasnodębski M., *O realistyczną filozofię wychowania. Idealizm i realizm punktem wyjścia w pedagogice*, „Studia Philosophiae Christianae” 42 (2006) nr 2, s. 54-64.

Krapiec M. A., *Sens kultury chrześcijańskiej*, Lublin 2004.

Krapiec M., *Człowiek – dramat natury i osoby*, w: *Człowiek-Wychowanie-Kultura*, red. F. Adamski, Kraków 1993, s. 11-24.

Krok D., *Religijność a duchowość – różnice i podobieństwa z perspektywy psychologii religii*, „Polskie Forum Psychologiczne” (2009), tom 14, numer 1, s. 126-141, <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/994/Dariusz%20Krok%20Religijnos%20a%20duchowosc%20roznice%20i%20podobienstwa%20z%20perspektywy%20psychologii%20religii.pdf?> (12.03.2023).

Kształtowaniu umysłu musi towarzyszyć formacja sumienia, rozwój życia moralnego, wdrażanie do życia społecznego. Materiały edukacyjne z XIX Forum Szkół Katolickich, Jasna Góra 4-6 XII 2008 r., Warszawa 2009.

Kubiak-Szymborska E., *Teoria wychowania wobec wyzwań współczesnego świata: o tendencjach w tworzeniu wiedzy oraz nowych obszarach refleksji i badań*”, w: *Teoria wychowania w okresie przemian*, red. E. Kubiak-Szymborska, D. Zając, Bydgoszcz 2008, s. 29-43.

Kudasiewicz J., *Poznanie Boga Ojca*, Kielce 2000, <https://sfd.kuria.lublin.pl/index.php/artkuły/4111-bog-patrzy-na-serce-1-sm-16-7-sp-ks-prof-j-kudasiewicz>, (04.05.2023).

Kukołowicz T., *Podmiotowość wychowanka*, w: *Poza kryzysem tożsamości. W kierunku pedagogiki personalistycznej*, red. F. Adamski, Kraków 1993, s. 81-87.

Kulpaczyński S., M. Tatala, *Zarys modelu wychowania do modlitwy w wybranych materiałach katechetycznych (cz. I)*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 16 (2000), s. 289-299.

Kunowski S., *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Warszawa 2004.

Kupisiewicz Cz., M. Kupisiewicz, *Słownik Pedagogiczny*, Warszawa 2009.

Łobocki M., *Wychowanie moralne w zarysie*, Kraków 2009.

Marek Z., *Pedagogika i duchowość – wsparcie dla ludzkich poszukiwań*, „Katecheta” (2016) nr 3, s. 88-96.

Marek Z., *Religia, poznanie, duchowość w wychowaniu*, „Studia Paedagogica Ignatiana. Rocznik Wydziału Pedagogicznego Akademii "Ignatianum" w Krakowie” 20/2 (2017), s. 19-59, <https://apcz.umk.pl/SPI/article/view/SPI.2017.2.001> (16.05.2023).

Mariański J., *Religijność społeczeństwa polskiego w perspektywie europejskiej. Próba syntezy socjologicznej*, Kraków 2004.

Mariański J., *Spółczesność i jego dylematy moralne*, w: *Nowoczesność. Ponowoczesność. Społeczność obywatelskie w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. S. Patrycki, Lublin 2007, s. 24-35.

Mastalski J., Siewiora J., *Formacja wychowawców w kontekście przemian cywilizacyjnych*, Kraków 2017.

Mastalski J., *Syndromy współczesnych katechetów i wychowawców a pedagogia Boża*, Kraków 2005.

- Mastalski J., *Zarys teorii wychowania*, Kraków 2002.
- Matczak A., Knopp K., *Znaczenie inteligencji emocjonalnej w funkcjonowaniu człowieka*, Warszawa 2013,
https://books.google.pl/books?hl=pl&lr=&id=IYFEBAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&q=inteligencja+emocjonalna+artyku%C5%82y+naukowe&ots=cYhRUUjDv-&sig=zBDhlM4cvlsQVBapsstgB7wpik&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
(16.05.2023).
- Melosik Z., *Kultura popularna jako czynnik socjalizacji*, w: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 2, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2006, s. 68-91.
- Michałowski S. Cz., *Pedagogia osoby. Personalistyczne spotkania dialogowe w edukacji*, Toruń 2017.
- Misiaszek K., *Wychowanie chrześcijańskie w świetle Katechizmu Kościoła Katolickiego*, w: *Wprowadzenie do Katechizmu Kościoła Katolickiego*, red. A. Sujka, Warszawa 1994, s. 123-130.
- Muszyński H., *Zarys teorii wychowania*, Warszawa 1980.
- Newman J.H., *O rozwoju doktryny chrześcijańskiej*, Warszawa brw.
- Nowak E., *O uczuciach i emocjach na poważnie (nie tylko dla nauczycieli etyki)*, „Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna” Tom I (2012) nr 1, s. 26-46,
<https://doi.org/10.14746/fped.2012.1.1.3> (17.12.2022).
- Nowak M., *Filozofia człowieka podstawą filozofii wychowania*, w: *Wychowanie personalistyczne. Wybór tekstów*, red. F Adamski, Kraków 2005, s. 133-154.
- Nowak M., *Koncepcja kształcenia a kształtowanie postaw aktywnych i odpowiedzialnych wśród młodzieży*, w: *Kształtowaniu umysłu musi towarzyszyć formacja sumienia, rozwój życia moralnego, wdrażanie do życia społecznego. Materiały edukacyjne z XIX Forum Szkół Katolickich, Jasna Góra 4-6 XII 2008 r.*, Warszawa 2009, s. 73-113.
- Nowak M., *Podstawy pedagogiki otwartej. Ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*, Lublin 2001.
- Nowak M., *Teorie i koncepcje wychowania*, Warszawa 2008.
- Obszary wychowania moralnego. Wychowanie moralne czy do wartości?*, red. A. Malina, Studia i Materiały Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, 1/3 (2011), Katowice 2011.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2001.
- Olbrycht K., *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby*, Katowice 2002.
- Olbrycht K., *Sztuka a działania pedagogów*, Katowice 1987.

Olbrycht K., *Współczesne obszary pedagogiki chrześcijańskiej*, „Paedagogia Christiana” (2013), t. 1, s.121-135, <http://dx.doi.org/10.12775/PCh.2013.007> (30.01.2021).

Olbrycht K., *Wychowanie a wartości*, w: *Pedagogika ogólna. Problemy aksjologiczne*, red. T. Kukołowicz, M. Nowak, Lublin 1997, s. 45-51.

Opiela M.L., Świdrak E., Łobacz M., *Wychowanie integralne w edukacji katolickiej. Idee-twórcy-instytucje*, Lublin 2014.

Opozda D., *Relacyjny wymiar wychowania w perspektywie związku między jakością relacji małżeńskiej a spostrzeganiem rzeczywistości wychowania w rodzinie*, „Wychowanie w Rodzinie” 6 (2012), s. 117-137.

Osewska E., *Edukacja religijna w szkole katolickiej w Anglii i Walii świetle Living and Sharing Our Faith. A National Project of Catechesis and Religious Education*, Tarnów 2008.

Osewska E., Stala J., *W poszukiwaniu dobrego podręcznika*, w: *Poszukiwania optymalnego podręcznika do katechezy*, red. P. Mąkosa, Lublin 2009, s. 147-158.

Osewska E., *Nauczanie religii jako towarzyszenie: od powierzchowności do duchowości, do osobistego poznania Boga wcielonego*, „Studia Pastoralne” (2017), nr 13, s. 46-61.

Osewska E., *Posługa katechetyczna Kościoła partykularnego*, w: *Kościół lokalny w Kościele Chrystusa*, red. R. Kantor, Kraków 2015, s. 94-108, <http://dx.doi.org/10.15633/9788374384810.06> (30.03.2022).

Osewska E., *Rodzina i szkoła w Polsce wobec współczesnych wyzwań wychowawczych*, Kraków 2020.

Osewska E., *Wychowanie chrześcijańskie osoby jako dążenie do pełni człowieczeństwa*, w: *Rola nauczyciela w wychowaniu. Wczoraj – dziś – jutro*, red. B. D. Niziołek, Tarnów – Łapczyca 2016, s. 134-143.

Osewska E., *Wychowanie dziecka do wiary w polskiej rodzinie w kontekście współczesnej dezintegracji dzieciństwa*, „Studia nad rodziną” (2013) 17/1 (32), s. 7-24.

Osewska E., *Wychowanie modlitewne dzieci w wieku przedszkolnym*, w: *Wychowanie dzieci w wieku przedszkolnym*, red. J. Stala i E. Osewska, Tarnów 2005, s. 249-274.

Osewska E., *Wychowanie w rodzinie i szkole w warunkach ponowoczesności*, Kraków 2020.

Ożóg T., *Kulturowe zagrożenia wychowania*, w: *Wychowanie chrześcijańskie a kultura*, red. M. Nowak, T. Ożóg, Lublin 2000, s. 167-188.

Partyka W., *Wychowanie*, w: *Encyklopedia Katolicka*, red. F. Grylewicz i in., Lublin 1973-2014, s. 1039-1040.

- Pedagogika ogólna. Problemy aksjologiczne*, red. T. Kukołowicz, M. Nowak, Lublin 1997.
- Pedagogika wiary*, red. A. Hajduk, J. Mólka, Kraków 2007.
- Pedagogika wobec zagrożeń, kryzysów i nadziei*, red. T. Borowska, Kraków 2002.
- Pedagogika. Podręcznik Akademicki*, t. 1, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2010.
- Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 2, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2006.
- Piątkowska A., K. Stępień, *Wychować charakter*, Lublin 2005.
- Podręczniki do nauki religii-sens czy bezsens?. Sympozja 78*, red. J. Kostorz, Opole 2009.
- Polak R., *Uczucia i emocje w pedagogice i psychologii Stefana Szumana*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J, Paedagogia-Psychologia” 34(2) (2021), s. 29–41.
- Postman N., *Zabawić się na śmierć*, Warszawa 2002.
- Poszukiwania optymalnego podręcznika do katechezy*, red. P. Mąkosa, Lublin 2009.
- Potocki A., *Wychowanie religijne w polskich przemianach. Studium socjologiczno-pastoralne*, Warszawa 2007.
- Prejzner J., *Wiedza religijna objęta katechezą a umiejętności pokonywania trudności szkolnych u młodzieży niepełnosprawnej ruchowo w wieku dorastania. Studium empiryczno-analityczne*, Wrocław 2008.
- Przetacznik-Gierowska M., *Interakcje społeczne i pełnienie ról w sytuacjach wychowawczych*, w: M. Przetacznik-Gierowska, Z. Włodarski, *Psychologia wychowawcza*, t. 2, Warszawa 1994, s. 56-59.
- Przybyłowski J., *Funkcja wychowawcza w teorii i praktyce eklezjalnej. Studium teologiczno-pastoralne*, Warszawa 2010.
- Przybyłowski J., *Rola nowej ewangelizacji w Kościele i w świecie. Nowe ubranie bez dziur i łat (por. Łk 5, 36)*, Warszawa 2014.
- Przybyłowski J., *Wychowanie chrześcijańskie i formacja moralna w rodzinie*, „Warszawskie Studia Teologiczne” XXVIII/3 (2015), s. 20-35.
- Przybyłowski J., *Znaczenie nowej ewangelizacji dla duszpasterstwa młodzieży. Studium pastoralne*, Lublin 2001.
- Rachwaniec-Szczecińska Ż., A. Żyłkowska, *Dzieci i młodzież w cyberprzestrzeni – zagrożenia z perspektywy psychologicznej i seksuologicznej*, w: *Dzieci i młodzież w XXI w. – ujęcie społeczne*, red. M. Maciąg, K. Maciąg, Lublin 2017, s. 251-260.

Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do Spraw Edukacji dla XXI wieku pod przewodnictwem J. Delorsa, *Edukacja: jest w niej ukryty skarb*, Warszawa 1998.

Rembierz M., *Oblicza samotności w edukacji. Samotność i odosobnienie wśród zasad wychowania intelektualnego i kształtowania samodzielności poznawczej*, „Horyzonty Wychowania” 12 (23), <https://horyzontywychowania.ignatianum.edu.pl/HW/article/view/507> (14.01.2023).

Rola nauczyciela w wychowaniu. Wczoraj – dziś – jutro, red. B. Dagmara Niziołek, Tarnów – Łapczyca 2016.

Roszkowski W., *Roztrzaskane lustro. Upadek cywilizacji zachodniej*, Kraków 2019.

Rynio A., *Atrakcyjność wychowania chrześcijańskiego*, w: *Wychowanie chrześcijańskie. Między tradycją a współczesnością*, red. A. Rynio, Lublin 2007, s. 672-689.

Rynio A., *Integralne wychowanie w myśli Jana Pawła II*, Lublin 2004.

Rynio A., *Wychowanie do odpowiedzialności. Studium teorii i praktyki pedagogiki integralnej*, Lublin 2021.

Ryszka Ł., *Istota przemian ustrojowo-społecznych dokonujących się w Polsce. Perspektywa pedagogiczna*, w: *Pedagogiczne konteksty społecznego wsparcia rodziny*, red. G. Godawa, Kraków 2015, s. 8-39.

Samoraj M., *Kształtowanie tożsamości kulturowej związanej z małą ojczyzną w kulturze konwergencji*, w: *Sztuka i wychowanie w kulturze konwergencji. Wyzwoleni i zagubieni w sieci*, red. M. Zalewska-Pawlak, P. Soszyński, Łódź 2015, s. 67-80.

Schieder B., *Bajki dodają odwagi: wychowanie ku wartościom i rozwój osobowości*, Kielce 2006.

Sikorski J., *Wychowanie*, w: *Słownik Teologiczny*, red. A. Zuberbier, Katowice 1998, s. 657.

Sławińska H., *Wychowanie chrześcijańskie szansą integralnego rozwoju człowieka*, Kraków 2019.

Słomski W., *Współczesne poglądy na problematykę wychowania*, „Społeczeństwo i Edukacja. Międzynarodowe Studia Humanistyczne” (2012) nr 1, s. 157-164.

Słotwińska H., *Wychowanie chrześcijańskie szansą integralnego rozwoju człowieka*, Kraków 2019.

Słownik Teologiczny, red. A. Zuberbier, Katowice 1998.

Służyć wzrastaniu w prawdzie i miłości, red. J. Poniewierski, Kraków 2009.

Solecki R., Borda M., *Duchowość chrześcijańska w procesie wychowania*, Kraków 2018.

- Sośnicki K., *Istota i cele wychowania*, Warszawa 1967.
- Sośnicki K., *Teoria środków wychowania*, Warszawa 1973.
- Speck O., *Trudności wychowawcze. Być nauczycielem w czasie zmian społeczno-kulturowych*, Gdańsk 2007.
- Spółczesność ponowoczesna – społeczeństwo ponowoczesności. Namysł nad kondycją współczesnego społeczeństwa*, red. K. Cikała-Kaszowska, W. B. Zieliński, Kraków 2015.
- Stala J., Osewska E., *Nowe podręczniki do nauczania religii w szkole podstawowej. Tarnowska seria*, w: *Podręczniki do nauki religii-sens czy bezsens?. Sympozyj 78*, red. J. Kistorz, Opole 2009, s. 131-141.
- Styczeń T., *Człowiek jako podmiot daru z samego siebie. Antropologia adhortacji „Familiaris consortio”*, w: *Teologia małżeństwa i rodziny*, red. K. Majdański, t. 2, Warszawa 1990, s. 51-54.
- Sulowski J., *Wychowanie do modlitwy w katechezie młodzieżowej*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 174-191.
- Szafraniec K., *Wprowadzenie. Dlaczego młodzi, dlaczego edukacja?*, <http://mlodzi2018.pl/files/raport0.pdf> (23.07.2021).
- Śliwerski B., *Paradygmaty współczesnej pedagogiki jedności w Polsce*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” „Educational Studies Review” nr 25 (2017) 2, <http://dx.doi.org/10.12775/PBE.2017.018> (30.01.2021).
- Śliwerski B., *Pedagogika ogólna w Polsce wobec czasu minionego, ewolucji i nowych wyzwań*, „Forum Pedagogiczne” (2018) 1, <https://doi.org/10.21697/fp.2018.1.02> (30.01.2021).
- Śliwerski B., *Pedagogika ogólna w ponowoczesnym świecie*, „Forum Pedagogiczne” (2018) 1, <https://doi.org/10.21697/fp.2018.1.02> (30.01.2021).
- Śliwerski B., *Problemy współczesnej edukacji. Dekonstrukcja polityki oświatowej III RP*, Warszawa 2009.
- Śliwerski B., *Szkola, Krytyka szkoły*, w: *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 26, red. J. Wojanowski, Warszawa 2001-2005,
- Śliwerski B., *Współczesne prądy i kierunki pedagogiczne. Wstęp*, w: *Pedagogika. Podręcznik Akademicki*, t. 1, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa 2010.
- Śliwerski B., *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Kraków 2004.
- Św. Tomasz, *De ente et essentia*, Proemium, w: M. A. Krapiec, *Byt i istota*, Lublin 1994, http://ptta.pl/index.php?id=teksty_klasyczne_tde (03.05.2023).
- Taboń S., *Uwagi o myśli pedagogicznej Sokratesa*, „Kultura i Wychowanie” Nr 4 (2) (2012), Warszawa 2012,

http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Kultura_i_Wychowanie/Kultura_i_Wychowanie-r2012-t4/Kultura_i_Wychowanie-r2012-t4-s49-62/Kultura_i_Wychowanie-r2012-t4-s49-62.pdf (15.07.2019).

Targoński Z., *Przesłanki antropologiczne duchowości*, w: *Teologia duchowości katolickiej*, red. W. Słomka, J. Misiurek, A.J. Nowak, M. Chmielewski, Lublin 1993, s. 85-93.

Tarnowski J., *Problem chrześcijańskiej pedagogiki egzystencjalnej*, Warszawa 1983.

Teologia duchowości katolickiej, red. W. Słomka, J. Misiurek, A.J. Nowak, M. Chmielewski, Lublin 1993.

Teoria wychowania w okresie przemian, red. E. Kubiak-Szymborska, D. Zając, Bydgoszcz 2008.

Thomas L., *Moralność i rozwój psychologiczny*, w: *Przewodnik po etyce*, red. P. Synger, Warszawa 2000, s. 512-522.

Thorne B., *Zamiast empatii – podnoszenie standardów, zamiast wspólnoty – fabryki uczenia się: edukacyjna scena Wielkiej Brytanii*, w: *Wspólnota pedagogicznego niepokoju*, red. J. Danilewska, Kraków 2008, s. 19-24.

Tomasik P., *Pedagogika wobec kryzysu wychowania*, „Warszawskie Studia Teologiczne” XII (1998), s. 287-318.

Uniwersalny słownik języka polskiego, red. S. Dubisz, t. 4, Warszawa 2003.

Vidal M., *Absolutna wartość osoby miejscem spotkania i zespolenia etyki świeckiej z moralnością religijną*, w: *Moralność chrześcijańska*, red. L. Balter, K. Czulak, P. Góralczyk, S. Stancel, Poznań–Warszawa 1987, s. 128-147.

Wadowski J., *Encyklika „Fides et ratio” a współczesny świat*, Wrocław 2010.

Wielka Encyklopedia PWN, t. 26, red. J. Wojanowski, Warszawa 2001-2005.

Witkowska-Tomaszewska A., *Bajka terapeutyczna jako narzędzie wspomagające pracę wychowawczą nauczyciela*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” (2019) nr 2, s. 14-26.

Wojtanowska W., *Wartości nowoczesne w społeczeństwie ponowoczesnym – wybrane zagadnienia*, w: *Spółczesność ponowoczesna – społeczeństwo ponowoczesności. Namysł nad kondycją współczesnego społeczeństwa*, red. K. Cikała-Kaszowska, W. B. Zieliński, Kraków 2015, s. 16-28.

Wojtasik M., *Wychowawczy charakter katechezy*, „Łódzkie Studia Teologiczne” (2014) 23/3, s. 65-74.

Wolter E., *Radykalna krytyka szkoły i nowe strategie edukacyjne w II połowie XX wieku*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” (2015), t. 36, nr 2, s. 105-114.

Wołochowicz P., *Wskazania wychowawcze zawarte w dokumentach kościoła katolickiego*, „Roczniki Teologiczne” (2019), Tom LXVI, zeszyt 10, <http://dx.doi.org/10.18290/rt.2019.66.10-2> (31.01.2021).

Wrońska K., *Osoba i wychowanie. Wokół personalistycznej filozofii wychowania Karola Wojtyły, Jana Pawła II*, Kraków 2000.

Wróbel A., *Problem intencjonalności działania wychowawczego. Studium teoretyczne*, Łódź 2014.

Wychować charakter, red. A. Piątkowska, K. Stępień, Lublin 2005.

Wychowanie a cywilizacja uzależnień i agresji, red. A. Rynio, K. Stępień, Lublin 2014.

Wychowanie a wyzwania ponowoczesności, red. E. Osewska, Warszawa 2011.

Wychowanie chrześcijańskie a kultura, red. M. Nowak, T. Ożóg, Lublin 2000.

Wychowanie chrześcijańskie, między tradycją a nowoczesnością, red. A. Rynio, Lublin 2007.

Wychowanie dzieci w wieku przedszkolnym, red. J. Stala, E. Osewska, Tarnów 2005.

Wychowanie integralne w edukacji katolickiej. Idee-twórcy-instytucje, red. M.L. Opiela, E. Świdrak, M. Łobacz, Lublin 2014.

Zalewska-Pawlak M., *Wyzwoleni i zagubieni w sieci*, Łódź 2015.

Ziółek W., *Aktualność duchowości i charyzmatu św. Urszuli i urszulanek SJK w obecnej rzeczywistości społecznej i religijnej*, w: *Otrzymała od Ducha Świętego wielki charyzmat. Św. Urszula Ledóchowska i urszulanki Serca Jezusa Konającego*, red. M. Krupecka, W. Misztal, Kraków 2012, s. 263-267.

Żuk G., *Edukacja aksjologiczna. Zarys problematyki*, Lublin 2016.

Życiński J., *Wiara chrześcijańska w dialogu z kulturą współczesną według Jana Pawła II*, „Ethos” (1998) nr 1-2 (41-42), https://dlibra.kul.pl/Content/29829/12_wiara_chrzescijanska.pdf (08.07.2021).

III. LITERATURA POMOCNICZA

Bauman Z., Kubicki R., Zeidler-Janiszewska A., *Życie w kontekstach. Rozmowy o tym, co za nami i o tym, co przed nami*, Warszawa 2009.

Bauman Z., Leoncini T., *Płynne pokolenie*, Warszawa 2019.

Bauman Z., *Wolność*, Kraków 1995.

Blackburn S., *Oksfordzki Słownik Filozoficzny*, Warszawa 1997.

Chmielewski M., *Sto jeden pytań o życie duchowe*, Lublin 1999.

Danilewska J., *Wstęp*, w: *Wspólnota pedagogicznego niepokoju*, red. J. Danilewska, Kraków 2008, s. 7-10.

Dąbrowski A., *Czym są emocje? Prezentacja wieloskładnikowej teorii emocji*, „Analiza i Egzystencja” czasopismo filozoficzne 27 (2014), s. 123-146.

Dlaczego szkoła nie ufa emocjom? Dążenia emocjonalne w szkole i na uczelni, red. W. Heller, M. Kaźmierska, M. Wieczorek, Poznań–Kalisz 2019.

Doliński D., *Ekspresja emocji. Emocje pochodne i podstawowe*, w: *Psychologia. Podręcznik akademicki. Tom 2: Psychologia ogólna*, red. J. Strelau, Gdańsk 2003, s. 351-368.

Duda A., *Znaczenia konsumpcji dla młodzieży*, w: *Dzieci i młodzież w XXI w. – ujęcie społeczne*, red. M. Maciąg, K. Maciąg, Lublin 2017, s. 139-162.

Dziewiecki M., *Pedagogika integralna*, Warszawa 2010.

Dyduch J., *Nowa ewangelizacja priorytetowym zadaniem Kościoła*, w: *Habent omnia tempora sua : prace ofiarowane ks. prof. dr. hab. Januszowi Wyciśle*, red. Z. Gogoła, Kraków 2013, s. 137-148

Furmanek W., *Najważniejsze idee czwartej rewolucji przemysłowej (industrie 4.0), „Dydaktyka Informatyki” 13 (2018), https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Dydaktyka_Informatyki/Dydaktyka_Informatyki-r2018-t13/Dydaktyka_Informatyki-r2018-t13-s55-63/Dydaktyka_Informatyki-r2018-t13-s55-63.pdf (26.01.2021).*

Grabowiec A., Wosik-Kawala D., *Rozwijanie kompetencji emocjonalnych uczniów szkół ponadgimnazjalnych*, Lublin 2013.

Habent omnia tempora sua : prace ofiarowane ks. prof. dr. hab. Januszowi Wyciśle, red. Z. Gogoła, Kraków 2013.

Herling-Grudziński G., *Godzina cieni: Eseje*, Kraków 1991.

Juszczyk S., Musioł M., Watoła A., *Edukacja w społeczeństwie wiedzy. Niejednoznaczność rzeczywistości edukacyjnej, społecznej i kulturowej*, Katowice 2007.

Kaczyńska W., *Przedzałożeniowość myślenia i postępowania pedagogicznego*, Warszawa 1998.

Kapuściński R., *Globalny świat w każdej wiosce*, „Rzeczpospolita, Plus-Minus” 49 (2000), <https://www.calculemus.org/lect/glob/kapuscinski.html> (30.01.2021).

Konsumpcja – istotny wymiar globalizacji kulturowej, red. A. Jawłowska, M. Kempny, Warszawa 2005.

Kowalska A., *Wybrane koncepcje badań cywilizacji*, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 3 (2012) Nr 3, http://www.pjac.uj.edu.pl/documents/30601109/30646316/pjac_3_2.pdf (08.07.2020).

- Krapiec M. A., *Poznaj samego siebie – by działać po ludzku*, w: *Wychować charakter*, red. A. Piątkowska, K. Stępień, Lublin 2005, s. 11-22.
- Krzanowski J., *Błąd antropologiczny. Znaczenie adekwatnej antropologii w procesie wychowania*, w: *Wolność i wychowanie*, red. M. Urbańska, Tarnów 2011, s. 147-156.
- Ku pedagogii pogranicza*, red. Z. Kwieciński, L. Witkowski, Toruń 1990.
- Kuś K., *Teoria emocji Anny Wierzbickiej*, „Linguistica Copernicana 3.1” (2010), s. 207-224.
- Kwieciński Z., *O reformie oświaty: co wyrównywać, co różnicować, czego najbardziej potrzeba. Głos w dyskusji*, w: *Problemy doskonalenia systemu edukacyjnego w Polsce*, red. H. Moroz, Kraków 2008, s. 13-16.
- Kwieciński Z., *Pedagogika i edukacja wobec wyzwania kryzysu i gwałtownej zmiany społecznej*, w: *Ku pedagogii pogranicza*, red. Z. Kwieciński, L. Witkowski, Toruń 1990, s. 5-12.
- Kwieciński Z., *Tropy – ślady – próby. Studia i szkice z pedagogii pogranicza*, Poznań–Olsztyn 2000.
- Lekka-Kowalik A., *Godność podmiotów edukacji*, w: *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*, red. K. Chałas, A. Maj, Radom 2016, s. 384.
- Leone – Kuleta B., *Charakterystyka cywilizacji uzależnień i nałogowej osobowości*, w: *Wychowanie a cywilizacja uzależnień i agresji*, red. A. Rynio, K. Stępień, Lublin 2014, s. 227-247.
- Lutostański M.J., *Kontestacja rzeczywistości w symbolicznych subkulturach młodzieżowych*, w: *Paradoksy ponowoczesności. O starciach płci, religii, tożsamości, norm i kultur*, red. A. Jawor, Warszawa 2013, s. 13-29.
- Mariański J., *Godność ludzka jako wartość i sposoby jej uzasadniania w opinii młodzież*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II”, 62 (4), 5-29 <https://doi.org/10.31743/zn.2019.62.4.01> (19.11.2021).
- Maryniarczyk A., *Wprowadzenie*, w: *Błąd antropologiczny*, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2003, s. 7-10.
- Mass media we współczesnym świecie*, red. V. Tanaś, W. Welskop, Łódź 2019.
- Mastalski J., *Samotność globalnego nastolatka*, Kraków 2007.
- Mazurkiewicz P., *Kryzys antropologiczny a unijna polityka*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 26 (2017) 2, https://www.researchgate.net/profile/Piotr_Mazurkiewicz/publication/324517163_KRZYYS_ANTROPOLOGICZNY_A_UNIjNA_POLITYKA/links/5ad19464458515c60f4fe832/KRYZYS-ANTROPOLOGICZNY-A-UNIjNA-POLITYKA.pdf (25.01.2021).
- Media, kultura, dialog: w piątą rocznicę śmierci arcybiskupa Józefa Życińskiego*, red. R. Nęcek, W. Misztal, Kraków 2017.

- Mills Ch. W., *Elita władzy*, Warszawa 1961.
- Młodzież wobec ponowoczesności*, red. M. Duda, Kraków 2009.
- Napiórkowski A., *Współczesny Kościół i ponowoczesny świat*, Kraków 2015.
- Nawroczyński B., *Zasady Nauczania*, Wrocław 1957.
- Newman J.H., *Rozmyślenia i modlitwy*, Warszawa 1967.
- Nowoczesność. Ponowoczesność. Społeczeństwo obywatelskie w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. S. Patrycki, Lublin 2007.
- Osewska E., *Reflections on Religious Education and Catechesis in Catholic Schools in England*, „Studia Pastoralne” (2012) nr 8, s. 173-183.
- Osewska E., Stala J., *W kierunku katechezy rodzinnej*, Kielce 2003.
- Osewska E., *Znaczenie szkół katolickich dla formacji katolików w Anglii i Walii*, „Studia Pastoralne” (2013) nr 9, s. 119-126.
- Otrzymała od Ducha Świętego wielki charyzmat. Św. Urszula Ledóchowska i urszulanki Serca Jezusa Konającego*, red. M. Krupecka, W. Misztal, Kraków 2012.
- Pabian T., *Uwagi o teistycznej interpretacji zasady antropicznej*, „Studia Philosophiae Christianae” t. 55, nr 1, listopad 2019, <https://doi.org/10.21697/2019.55.1.04> (26.07.2022).
- Palczyński T., *Kontestacja. Formy buntu we współczesnym społeczeństwie*, Kraków 1997.
- Paradoksy ponowoczesności. O starciach płci, religii, tożsamości, norm i kultur*, red. A. Jawor, Warszawa 2013.
- Pease A., *Mowa ciała*, Kielce 2001.
- Pedagogiczne konteksty społecznego wsparcia rodziny*, red. G. Godawa, Kraków 2015.
- Problemy doskonalenia systemu edukacyjnego w Polsce*, red. H. Moroz, Kraków 2008.
- Przemielewski P., *Filozofia na Areopagu idei, czyli postmodernizm i jego obecność we współczesnej kulturze i sztuce*, „Studia Elckie” 11 (2009), https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Elckie/Studia_Elckie-r2009-11/Studia_Elckie-r2009-t11-s77-90/Studia_Elckie-r2009-t11-s77-90.pdf
- Przetacznik-Gierowska M., Włodarski Z., *Psychologia wychowawcza*, Warszawa 1994.
- Przewodnik po etyce*, red. P. Synger, Warszawa 2000.
- Przybyłowski J., *Era młodzieżowa w kościele trwa*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 29(2016) nr 4, s. 6-20.

- Przybyłowski J., *Jak modli się polska młodzież? Studium socjologiczne*, Warszawa 2013.
- Ruciński S., *Pedagogiczny personalizm Sergiusza Hessena*, w: *Filozofia wychowania Sergiusza Hessena*, red. H. Rotkiewicz, Warszawa 1997, s. 69-89.
- Sartre J.-P., *Człowiek jest skazany na wolność - L'homme est condamné à être libre* (fr.), *Byt i nicość* (1943). Źródło: cz. IV, rozdz. I, <https://quotepark.com/pl/cytaty/442996-jean-paul-sartre-czlowiek-jest-skazany-na-wolnosc/> (17.12.2022).
- Schwab K., *Czwarta rewolucja przemysłowa*, Warszawa 2018.
- Spielman R. M., Jenkins W. J., Lovett M. D., Czarnota-Bojarska J., *Psychologia*, Warszawa 2020.
- Stróżewski W., *O stawaniu się człowiekiem, (Kilka myśli niedokończonych)*, w: *Człowiek-wychowanie-kultura*, red. F. Adamski, Kraków 1993, s. 52-58.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002.
- Sztuka i wychowanie w kulturze konwergencji. Wyzwoleni i zagubieni w sieci*, red. M. Zalewska-Pawlak, P. Soszyński, Łódź 2015.
- Szymański M., *Niemiecka pedagogika reformy 1890-1933*, Warszawa 1992.
- Szyncel K., *Sztuczne zapłodnienie*, Kraków 2010.
- Śliwerski B., *Przyszłość szkoły, szkoła przyszłości*, „Tygodnik Spraw Obywatelskich” Nr 66 / (14) (2021), 6 kwietnia 2021 r., <https://instytutprawobywatelskich.pl/przyszlosc-szkoly-szkola-przyszlosci/> (12.07.2021).
- Śliwerski B., *Współczesna myśl pedagogiczna. Znaczenia, klasyfikacje, badania*, Kraków 2009.
- Teologia małżeństwa i rodziny*, red. K. Majdański, t. 2, Warszawa 1990.
- Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989.
- Wigura K., *Namiętności, uczucia czy emocje? Trzy tradycje myślenia o afektach i trzy doktryny afektów w polityce*, „Kultura i Społeczeństwo” (2017), 61.4, s. 3-15.
- Wspólnota pedagogicznego niepokoju*, red. J. Danilewska, Kraków 2008.
- Zwoliński A., *Młodzi nadzieją. Wprowadzenie*, w: *Młodzież wobec ponowoczesności*, red. M. Duda, Kraków 2009.